

91/1.2

1-4.

1992 DEC 2 2

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

KUBINYI ANDRÁS
KÉT SORSDÖNTŐ ESZTENDŐ
1490–1491

GYÖRFFY GYÖRGY
ÚJABB ADATOK
A TATÁRJÁRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

SZEKERES JÓZSEF
EGY DOKUMENTUM TÖRTÉNETE.
RÁKOSI MÁTYÁS
KIHALLGATÁSI JEGYZŐKÖNYVE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIII. ÉVFOLYAM, 1991. 1–2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491) 1

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Stanislaw Sroka: Fehér Ulászló herceg Pannonhalmán 55
Hodgyai Mátyás: Ínséges évek Biharban 1814–1817 között 59

DOKUMENTUMOK

F. Font Márta: A kijevei évkönyv mint magyar történeti forrás 70
Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez 84
Szekeres József: Egy dokumentum története 89

MŰHELY

Visy Zoltán: A magyar Szent Korona formájáról és tartalmáról 107

INTÉZETI ÉLET

Az MTA Történettudományi Intézetének beszámolója
az 1986–1990. évi tudományos munkáról 116
Az MTA Történettudományi Intézetének 1991–1993. évi kutatási koncepciója 129

KUBINYI ANDRÁS

KÉT SORSDÖNTŐ ESZTENDŐ (1490–1491)

Mátyás halála. Események a temetésig

A bécsi püspökségen virágvasárnapon, 1490. április 4-én reggel, megjelentek a svájci Luzern kanton követei, Melchior Russ és társa, Johannes Schilling. A betöltetlen püspökséget akkor Nagylucsei Orbán egri püspök, Mátyás király kincstartója, egyben a szintén betöltetlen nádori méltóság előtt folyó perek bírása kormányozta. A két követet március 31-én fogadta a királyi bucsúaudiencián. Április 5-én kellett volna elutazniuk, előtte azonban meg akarták kapni azt az igen magas összeget, amellyel a király nekik tartozott. Most azért jelentek meg a püspök-kincstartónál, hogy az számadásaikat megvizsgálva az előzetes megállapodás alapján kifizesse őket. Nagylucsei valóban fogadta őket, sőt a számadásokat is végigolvasta és azokat rendben lévőeknek találta. A kifizetésre mégsem került sor. A püspök utalt arra, hogy virágvasárnap megszentelt nap, amikor nem illik ilyesmivel foglalkozni, ezért felszólította a követeket, hogy menjenek misére, passiót hallgatni, majd másnap reggel kifizeti őket. Addig is hajlandó azonban 500-600 forintot adni, ha akarják. A követek erről udvariasan lemondtak és eltávoztak.

A virágvasárnapi szertartáson Mátyás király udvarával és valamennyi külföldi követtel együtt vett részt. Állítólag hat óra hosszát tartott, és a végén még lovaggá ütötte a velencei követet. A Burgba visszatérve az uralkodó nem fogott hozzá a déli étkezéshez. (Az ebéd, azaz a főétkezés mindig este volt.) Részben mert gyomrát fájlalta, részben mert feleségét, Beatrix királynét várta, aki még végig akarta zarándokolni Bécs templomait. Végül megéhezvén, fűgét kért, amibe bele is harapott, de rossznak találta. Ettől hirtelen haragra gerjedt, úgyhogy az épp megérkező királynénak kellett csitítania. Ekkor rosszul lett, lefeküdt, rövidesen nagy fájdalmai támadtak és hangját is elvesztette. Az odahívott előkelőségek közül Beatrix, Corvin János, azaz a király törvénytelen fia, továbbá az uralkodó két unokatestvére, Geréb Péter és Mátyás, valamint Nagylucsei Orbán és Bakócz Tamás püspökök, Szapolyai István, Ausztria főkapitánya és Báthori István országbíró, egyben erdélyi vajda vették körül a haldokló Mátyás ágyát.

Térjünk vissza azonban svájci követeinkhez! Ők, semmiről sem tudván, búcsúlakomát rendeztek magyar és cseh urak számára, végül az odaszaladt Tibrillitől, a király udvari bolondjától értesültek Mátyás állapotáról. Az egész vendégsereg a Burghoz rohant, de mind annak, mind a városnak valamennyi kapuját zárva találták. A városban természetesen már nagy volt a csődület. Valószínűleg már ekkor, de legkésőbb a király halálakor a kincstárt is elvették Nagylucseitől és a Burgba

szállították. Ha ehhez hozzátesszük, hogy néhány nap múlva, 11-én, húsvétkor Bécsben tűz ütött ki, amiből csak azért nem lett nagyobb katasztrófa, mert Szapolyai és katonái fenntartották a rendet és gondoskodtak a tűzoltásról, akkor elismeréssel kell adoznunk a Bécsben tartózkodó magyar vezetők imponáló fegyelmének. Szinte úgy tűnik, hogy egy előre elkészített „katasztrófa-tervnek” megfelelően jártak el.

A király még két napig agonizált, míg végül április 6-án, kedden délelőtt váltotta meg szenvedéseitől a halál. Ezzel teljesen új helyzet következett be. A trónörökösödés ügye nem volt tisztázva, így az új király megválasztása vált a legfontosabb teendővé, addig azonban intézkedni kellett a meghalt uralkodó temetéséről, továbbá az államügyek zavartalan folyásáról a választásig. A magyar szokásjog szerint interregnum idején az államhatalom gyakorlása a királyi tanács, vagy ahogy szinoním módon, igen kifejezően nevezték, a prelátusok és a bárók jogköre volt. Ebben volt logika, hiszen a főpapok és főurak összessége, amennyiben rendelkezhetett a király hatalmi eszközeivel és hivatali apparátusával, feltétlenül keresztül tudta vinni akaratát. Ehhez azonban egyetértésre lett volna szükség. A helyzetet bonyolította, hogy Mátyás elmúlásztotta a királyi tanácsot megreformálni, és így az éppúgy a feudális nagybirtok felső rétegét képviselte, mint kétszáz évvel korábban.

Az kétségtelen, hogy a királyi tanács, amely ekkor Beatrix királynéból, Corvin János hercegből és a Bécsben tartózkodó főpapokból és főurakból állott, az első naptól kezdve igyekezett megfelelni feladatának. Már első ülésén ünnepélyesen összetörték az elhunyt király valamennyi pecsétjét, nehogy visszaélést lehessen velük követni. Ennek az eljárásnak is régi hagyományai voltak. Az interregnum idején kormányzó testület nem kapott saját pecsétet (noha ennek is lett volna előzménye); a kimenő írásokat a királyné és a jelenlévő urak pecsétjével megerősítve bocsátották ki.

Mást is tudunk azonban. A pápai követ még 6-án, Mátyás halála napján eléggé lehangoló képet festett a helyzetről a pápához intézett jelentésében: „Minden tele van félelemmel és ijedtséggel. Nem történik semmi, hacsak az nem, hogy azokat, akik zavarokat tudnának kelteni, lecsendesítik, helyőrségeket rendelnek ki, és mindenünnen csapatokat gyűjtenek.”¹ A követ még két érdekes, egymással nem teljesen összhangban álló körülményről értesíti az egyház fejét. Már a király halála előtt érkeztek hírek arról, hogy a török Erdély ellen készül, ezért most leküldik Báthori vajdát Erdélybe. A másik hír a pápai követ saját következtetése: úgy véli, hogy a vajdát kormányzóvá fogják választani. A két hírt olyképpen lehetne összekötni, hogy Báthorit nem csak a török veszély miatt küldték haza, hanem azért is, hogy az előzetes tárgyalások alatt ne érvényesíthesse a kormányzóság iránti igényeit. Van olyan, elég hihető felfogás is, hogy Báthori esetleges kormányzóvá választásával akarták volna kikerülni a királyválasztással járó bonyodalmakat, az azonban mindenképpen tény, hogy a csak időlegesen eltávolított Báthori a továbbiakban már nem tudott jelentősen beleszólni a fejleményekbe.

1 Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Közli *Berzeviczy Albert*. Bp. 1914. 148. (Magyar Történelmi Emlékek I/39. k.)

A királyi vagy — értelmileg talán helyesebben — a kormányzótanács másokat is előreküldött Magyarországra. Várdai Aladár királyi kamarásra és Bodó Gáspár királynéi udvarmesterre bízta a temetés megszervezését. A további legkorábbi intézkedések szintén elgondolkodtatóak. A király halálának másnapján a királyné és Corvin utasítják Nagyszombat városát, hogy jól őrizze a városkapukat, és ne engedjenek semmi befolyást Czobor Imrének, ill. familiárisainak a városban. Csak-hogy Czobor — épp Corvin familiárisaként — Pozsony megye ispánja és Nagyszombat királyi város kapitánya volt! Az ügynek van folytatása is. Április 11-én Bécsből a kormányzótanács Pozsony városnak ír: Mivel Czobor parancsára erősségek épülnek a Csallóközben, az építést eltiltották, de ha mégis folytatódna, akadályozzák meg a pozsonyiak. Az ügy háttérét nem ismerjük. Elképzelhető, hogy Czobor, ura Corvin János érdekében a halálhírré gondoskodni kívánt a megye és Pozsony biztonságáról, Beatrix és a tanácsban ülő főurak pedig ezt észrevették és a gyanútlan Corvint is maguk mellé vonták. Lehetséges — és ez Czobor jelleméből éppúgy levezethető lenne —, hogy a pozsonyi ispán kizárólag saját szempontjait tartotta szem előtt, így mindenkinek érdekében állott a megbízhatatlan Czobor megzabolázása. Hasonló példákat persze lehetne még idézni, de tény: a rend kezd felbomlani, a tanács azonban még igyekszik azt fenntartani.

Másik fontos esemény — ami még a király betegsége alatt következett be —, hogy visszahívták Morvaországról Filipecz János váradi püspököt, aki Mátyás magyar és cseh kancelláriának élén állott. A kancellár feladata az lett volna, hogy a király uralma alatt álló Morvaországban Corvin János utódlását elősegítse, amire a haláleset után semmi lehetősége sem volt. Most visszatérve Ulászló cseh király megválasztása érdekében kezdett dolgozni. A kormány legfontosabb tagjának visszaérkezése teljessé tette a kormányzótanácsot. Filipecz legkésőbb április 11-én már Bécsben volt.

Nagyon fontos döntés volt a harmadik is. A királyi kincstárt átadták a vérszerinti örökösnek, Corvin Jánosnak. Értékét 400 000 forintba becsülték, ami feltehetően erős túlzás. Zömét nyilvánvalóan a tényleges kincstár tette ki, hiszen a jelek szerint kevés készpénz volt a pénztárban. Ez a svájci követek ügyéből is látszik, de abból is erre következtethetünk, hogy épp adókvetés folyt az országban, és még csak kevés pénz futhatott be az adószedőkhöz, hiszen Mátyás halálhírére különben megszűntek a befizetések. A herceg saját pénztárát részben továbbra is Nagylucsei Orbánnal kezelte, ami később szintén bonyodalmakhoz vezetett. A kincstár Corvin kezébe adása egyébként kétélű fegyver volt: ebből ugyanis az következett, hogy Mátyás adósságaiért nem királyi utódjának, hanem fiának kell jótálmnia. Azaz: ha nem Corvint választanák meg királynak, az összes hitelezőt akkor is neki kell kifizetnie, hacsak az új király valamit át nem vállal a terhekből. Corvin Jánosnak később ez az intézkedés valóban nagy kiadásokat okozott.

A király halálhírére megkezdődtek az örökösödéssel kapcsolatos tárgyalások, ezekre azonban később, a jelöltekkel kapcsolatban térek ki. Végül a bécsi Szent István templomban ünnepélyes gyászistentiszteletet tartottak, majd a holttestet hajóra rakták. Hajón távozott az özvegy királyné, Corvinnal és a Bécsben tartózkodó főpapokkal és főurakkal; magukkal vitték természetesen a királyi kincset is. Bécsben Szapolyai Istvánt hagyták, hisz ő volt Ausztria főkapitánya. Állítólag pénzt is bocsátottak a rendelkezésére. Ő parancsolt továbbá az osztrák helyőrségekben szét-szórta csapatoknak is.

A Bécsből érkező hajókaraván április 17-én érte el Komáromot. Itt és ekkor adta ki a kormányzótanács — Beatrix nevében, de aláíróként a tanácsot feltüntetve — a királyválasztó országgyűlésre szóló meghívót. Az oklevelet Beatrix, öt püspök és három világi úr pecsételte meg, Corvin — talán mint trónjelölt — nem volt köztük. Az országgyűlést május 17-ére hívták össze a Rákos mezejére. A városoknak küldött meghívóból több példány is fennmaradt. Ez azzal indokolja a gyors választás szükségességét, hogy az elárvult ország ne károsuljon. Utal végül arra, hogy a városok is az ország részei és tagjai, ezért szükséges, hogy részt vegyenek a választáson, amelyre teljes meghatalmazással ellátott követeket küldjenek. A meghívóban az az érdekes, hogy Mátyás utoljára az 1475 tavaszán tartott országgyűlésre hívta meg a városokat. Nem kaptak meghívót a haláleset miatt elmaradt és ez év április 24-ére összehívott országgyűlésre sem. Most az országnagyok, elismervén a városok országrendiségét, ragaszkodtak megjelenésükhöz.

Egész más az ugyanaz nap a főurakhoz küldött meghívó. A lényeges különbségek a következők. Amikor az elárvult ország károsodásáról írnak, beszúrájk „a mindenünnen körülvevő ellenség miatt” megjegyzést. Nem utalnak a címzetteknek a rendi országhoz tartozására, hiszen ez természetes. A meghívás után az alábbiak következnek: „Ez alatt pedig szomszédjaikat a mi és az egész [rendi] ország nevében buzdítsák, intsek és követeljük meg, hogy ne merészeljenek semmiféle újítást bárki ellen megkísérelni, vagy valami nem illő dolgot elindítani”, mert ha másként cselekednének, legyenek biztosak abban, hogy ezt az ország senkinek sem fogja eltűrni és bosszútlanul hagyni. Gondoskodnak arról is, hogy mint a béke és a haza megzavarói semmiféle kegyelmet ne kapjanak „még az új király koronázásakor sem”.² Sajnos nem ismerjük a vármegyékhez küldött meghívót, de a főurakhoz intézett levél is sokat elárul Magyarország akkori belső nehézségeiről. Az urak egyaránt tartottak külső és belső zavaroktól. Elsősorban a köznemesség mozgólódásaitól féltek, hiszen csak ők lehetnek azok a „szomszédok”, akiket meg kell inteni, mivel a bárók névreszló leveleket kaptak. Nem zárhatjuk ki azonban az esetleges parasztmegmozdulások miatt érzett aggodalmat sem, ami Mátyás kíméletlen adópolitikája miatt fenyegetett. A király halála előtt alig néhány héttel például Zala megye ispánjának adóbehajtásra kiküldött embereit a feldühödött jobbágyok nyílzáporral fogadták. Ezek a mozgalmak könnyen a földesúri elnyomás ellen fordulhattak.

A félelem és bizonytalanság — amire már a pápai követ is utalt — a király halálhírére varázsütésként lett úrrá az egész országon. Az országgyűlési meghívóból ugyan a nagyuraknak a köznemességtől való félelme olvasható ki, de megrettentek a kisebb birtokosok is. Április 16-án különböző helyeken fordultak például kisebb birtokosok védelemért a hozzájuk legközelebb eső nagyúrhoz. Várurak — igaz, már május elején — váraik őrzéséről, élelemmel való ellátásáról intézkednek. Jel-

2 „Interea autem suos vicinos nomine nostro et totius regni adhortentur, amoneant et requirant, ne quid novitatis contra aliquos attentare aut aliquod inconveniens movere audeant, nam si aliter fecerint, sint exnunc certificati, quia id regnum nemini tollerabit, nec indultum relinquet, providebitur insuper, quod nulla eis gratia, tanquam pacis et patrie turbatoribus, etiam tempore coronationis ipsius novi regis concedatur.” OL. DL. 104 715.

lemző példa a normális rend felbomlására, hogy Sopron városa lefogatta a zsidókat, akikről a város szükségletére „önkéntes”, magas összegű segílyt csikart ki, és elengedte az adósságok kamatait. Mivel a zsidók királyi védelem alatt éltek, a városnak nem volt joga letartóztatni őket, ezért a kormányzótanács még a király temetése előtt elrendelte a zsidók kiszabadítását, nyilván nem sok sikerrel. Így teljesen érthető az április 17-i meghívó komor hangja.

A király holttestét Budára szállították, ahol a herceg hűségére már Mátyás életében felesküdt Ráskai Balázs vármagy fogadalmához híven átadta Budát és az általa igazgatott más várakat és uradalmakat Corvinnak, aki azokat újból rábízta. Beatrix is a palotában szállt meg. Innen indult a temetési menet a magyar királyok ősi koronázó és temetkező városába, Székesfehérvárra, ahol Mátyást április 25-én, Márk napján temették el illő külsőségek mellett. A királynét, hogy sirásával ne zavarjon, Budán hagyták, jelen volt azonban Corvin és a püspöki kar többsége. A gyászbeszédet a nápolyi követ, Pietro Ransano lucerai püspök tartotta.

A temetéssel kapcsolatos hírek kissé ellentmondásosak, mert a hazai álláspontot előadó Bonfini krónikájával szemben a külföldi források a temetés szegényességét, pompamentességét emelik ki. Ez utóbbi — kétségtelenül rosszindulatú — híresztelésnek az lehetett az alapja, hogy az ország leghatalmasabb urai igen kis számban lehettek csak képviselve. Lényegében Bonfini is csak a püspököket és a Székesfehérvár környéki helységek népét emlegeti. Nem lehet véletlen, hogy amikor a temetés előtti napon a kormányzótanács Budán a kassaiak vámmmentessége védelmében intézkedik, Beatrix és Corvin kívül csupán öt püspök és négy világi úr volt jelen: Báthori — vagy Ország László lovászmester, címerük ugyanis azonos volt —, a két Geréb-testvér és a halál idején a Délvidéken tartózkodó Kinizsi Pál. A többiek fontosabbnak tartották — hozzá tehetjük: érthetően — birtokaik felkészítését a várható zűrzavarra.

Recsegett-ropogott tehát a mátyási birodalom épülete, és a rend felbomlásának aggasztó jelei között talán igaza is volt az olasz Bonfini helyzetelemzésének amely különben az „igazságos Mátyás” legendájának első csírája. „A főurakat olyan félelem fogta el, mintha pástyor nélkül vadállatok barlangjában hagytak volna. Ezért, akik régebben a királyt hibáztatták, hogy méltatlan és szokatlan adókkal terheli a népet, hogy az urakat és nemeseket az állandó háborúkkal kiűrtje, hogy a háborúból háborút támaszt és nem szereti sem a békét, sem a nyugalmat, azok halála után valamennyien szavukat egyformán megváltoztatva rettegtek, és szüntelen gyásszal tekintettek föl a bátor, győzhetetlen fejedelemre. A nép, a parasztsággal együtt, akinek évente a nagy és sok háború miatt négyszeres adót kellett fizetni, és mindig panaszkodott az adók méltánytalan súlya miatt, most sóhajtozik és fél, hogy feldúlják földjét, és tűzveszély fenyegeti mindenfelől. Fogadkoznak, hogy ha a királyt hatszorosan áron kiválthatnák a másvilágról, megfizetnének érte. A nemesek, akik panaszkodtak, hogy a folytonos háborúzásban elpusztulnak, most rettegtek az általános pusztulástól.”³ Ritka plaszticitással jellemzi a haláleset utáni hetek hangulatát az olasz krónikás az okleves forrásokkal különben teljesen megegyező képet festve.

3 *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. Edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. IV. Pars I. Bp. 1941. 169. (Decas IV. Liber IX. 279–282.) Kardos Tibor fordítását használtam: A renaissance Magyarországon. Válogatta és a jegyzeteket írta Kardos Tibor. Bp. 1961. 413.*

Magyarország bel- és külpolitikai helyzete a választás előtt

Mátyás halála paradox módon egyszerre volt váratlan és előrelátható. A király már hosszabb ideje beteg volt. 1489 őszén állapota súlyosbodott; az európai politikában éppúgy számoltak közeli halálával mint ahogy a király és környezete is tisztában volt a helyzettel. A király utolsó félévét a trónöröklés biztosításának kérdése kötötte le, de az sem lehet véletlen, hogy Bakócz püspök, királyi titkár, aki a diplomáciai ügyekben gyakran távollévő kancellárt rendszeresen helyettesítette, március 12-én misealapítvány fejében a bécsi Szent Dorottya kolostornak adta bécsi házát, amelyben különben akkor is lakott. Így aztán ősszel azt nem kobozhatta el Miksa király, miként Mátyás többi híveinek házával tette. Ezt az adatot nem lehet másként értékelni, mint hogy Bakócz belátható időn belül biztosra vette Bécsből való végleges távozását, azaz Mátyás halálát és az ottani magyar uralom összeomlását.

Ezzel szemben az országos megdöbbenés, zűrzavar, a felkészületlenség — valamint Mátyás még említendő tervei — azt mutatják, hogy senki sem gondolta volna, hogy ez az esemény ilyen hirtelen fog bekövetkezni. Ezért nem véletlen, hogy már igen korán felbukkannak a középkori politikai személyiségek váratlan halála alkalmával szinte menetrendszerűen felmerülő mérgezési hírek. Az itáliai Pesaroban május 8-án úgy tudták, hogy felesége, Beatrix mérgezte meg. Ma már nehéz lenne a mérgezési ügyben állást foglalni. Ha úgy tetszik, Nagylucsei kincstartó esetét a svájci követekkel, Bakócz házeliidegenítési ügyét is lehetne úgy értelmezni, hogy várták Mátyás halálát. Ebben az esetben akár összeesküvést is feltételezhetnénk, ami egyrészt valószínűtlen, hiszen nem jó, ha mérgezési tervről többen tudnak, másrészt ebben az esetben a főszereplők sokkal tervszerűbben viselkedtek volna a halál után. Száz éve Korányi Frigyes orvosprofesszor a krónikás leírások alapján természetes halálra, agygutaütésre gyanakodott. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Bonfini nem volt orvos, nem biztos, hogy leírása csak egyféleképpen értelmezhető. Végeredményben az összes, itt nem idézett adatot is figyelembe véve nem zárhatjuk ugyan ki a mérgezés, sőt a megmérgezés tényét sem, ez utóbbit azonban mégis valószínűtlennek tartjuk.

Mátyás uralma alá halálakor a szorosan vett Magyarországon és melléktartományain kívül a cseh koronához tartozó Morvaország, Szilézia és Lausitz tartozott. Ezeket cseh királyi címet viselve kormányozta, jogait az 1479. évi olmützi szerződésben a tényleges cseh király, Jagelló Ulászló is elismerte. Ezeket a tartományokat Mátyás halála után 400 000 forint lefizetése ellenében kaphatta vissza a cseh korona. Az összeg irreálisan magas volt, noha valószínűleg alatta maradt annak a summának, melyet a király a tartományok meghódítására fordított. A zálog kiváltásának lehetősége gyakorlatilag ki volt zárva. Valószínűleg ezért gondolta Mátyás, hogy fia örökösödésének ügyét innen biztosítsa. Ezt kettős módszerrel kívánta elérni. Egyrészt a sziléziai kis hercegségek egy részét különböző módszerekkel megszerezve, azokat Corvin Jánosnak adományozta. Így Opawával (Troppau) az élen féltucatnyi, a cseh koronának hűbéres hercegség ura lett a királyfi. A Corvin kezén lévő tartományok növelésére irányuló igyekezet váltotta ki 1488-ban az ún. glogauai háborút, amelyben ugyan Mátyás elérte célját, de az 1489 tavaszáig tartó

hadjárat során zsoldosai mérhetetlen pusztítást vittek végbe Sziléziában, ami nem egyszer az ellenük való erőszakot vonta magával. Az adóteher is megnőtt a háború miatt. A másik módszer a morva rendek által Corvin János örökösödésének elismertetése lett volna; mint láttuk, Filipecz ez ügyben tárgyalt ura halála idején.

Annak ellenére, hogy a glogauai háború után Mátyás zsoldos seregének egy része Sziléziában tartózkodott, a halálhírré elemi erővel tört ki a visszatartott indulat. Johnsdorf boroszlói apát krónikájában elmondja, hogy Mátyás halálhírét „a húsvéti ünnepen hirdették ki mindannyiunk megszabadítására és megvigasztalására”.⁴ A szintén kortárs ratibori krónika szerint „halálának majdnem egész Európa örvendezett”.⁵ Mátyás alsó-sziléziai helytartójának, Georg von Steinnek sikerült elmenekülnie, a felső-sziléziai, Jan Bielicz z Cornicz-ot fogságra vetették. Még rosszabbul járt Mátyás egyik leghívebb embere, Stein jobbkeze, Heinz Dompnig. 1488-ban lett Boroszló első tanácsura, ezzel a tiszttel járt a város vezetése és a boroszlói hercegség kapitánysága. A király nem engedélyezte a tanácsválasztást, mert így Dompnigon keresztül az autonómia megsértésével biztosíthatta akaratát. A király halálhírére április 19-én gyors tanácsválasztást tartottak, természetesen Dompnig nem került be a tanácsba. Utána pert indítottak ellene és kivégezték.

Sziléziában és Morvaországban szerződés alapján a magyar korona jogai a kitört lázadások ellenére papíron érvényben maradtak. Egészen más volt a helyzet Ausztriában. Mátyás ugyan Bécs elfoglalása után önhatalmúlag felvette az osztrák hercegi címet, de uralma gyakorlatilag csak Alsó-Ausztriára terjedt ki, bár itt is maradtak császárpárti szigetek, például az egyik legjelentősebb várost, Kremset nem tudta elfoglalni. Igaz, Mátyásnak engedelmeskedett Felső-Ausztriában is egy-két kisebb hely, ott azonban III. Frigyes császár hatalma elég szilárd maradt. Alsó-Ausztriában a magyar uralkodó formailag teljesen osztrák herceggént kormányzott: tartománygyűléseket tartott, a bíraskodást a kizárólag osztrákokból álló hercegi tanács intézte, okleveleit osztrák kancelláriája állította ki, pénzügyeit osztrák *Hubmeister* (kincstartó) intézte. A tartomány rendi jogait látszólag tehát éppúgy tiszteletben tartotta, mint Morvaországban és Sziléziában. (Igaz, mindezek felett ott állt egy *Hauptmann* [főkapitány] mint a király helytartója. 1490-ben ezt a tisztelet Szapolyai töltötte be.) Az osztrák hatóságok — éppúgy, mint a cseh koronához tartozó tartományok vezetősége — azonban a magyar királyi tanácsnak, a magyar kancelláriának, a magyar kincstartónak voltak gyakorlatilag és nem is nagyon rejtett módon alávetve. Az 1489. évi alsó-ausztriai tartománygyűlésen Nagylucsei és Szapolyai képviselte a királyt, adószedőknek magyarokat küldtek ki, a várak és városok helyőrségét magyarok vagy csehek vezényelték. Bécsújhely városkapitánya a magyar mágnás Kanizsai László lett, várnagya pedig Tarczai János. A tőlük függetlenül Bécsújhely környékén, nyolc osztrák és egy magyarországi várban elosztott helyőrségeknek Csebi Pogány Péter parancsolt.

4 Scriptores rerum Silesiacarum XII. Breslau, 1882. 123.

5 Ratiborer Chronik, Mitgetheilt von A. Weltzel. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 1862. 125.

Annak ellenére, hogy a király sokban támogatta új székvárosát, ott is elsősorban a magyarországi érdekeknek megfelelően járt el. A magyar–nyugat-európai kereskedelmet nehezítő bécsi árumegállító jog érvényét a magyar kereskedők vonatkozásában feloldotta, támogatta budai német üzletemberek bécsi üzleteit, házvásárlásait. Végül az olasz áruk is rajtuk keresztül jutottak Ausztria fővárosába, és a legfontosabb szállításokat a király bécsi udvartartása számára is ezek a magyarországi kereskedők végezték. (A magyar kereskedők érdekeit támogatta Stájerországban és Karintiában is.) A gazdag bécsi kereskedők között 1485 előtt üzleti érdekből létező magyar-érzelmű párt súlya és befolyása ennek következtében Mátyás uralkodása alatt csökkent. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy mind Bécsben, mind Bécsújhelyen a magyar előkelők, de még az udvartartás alantasabb szolgálói is nagy számban kaptak adományba a királytól császárpárti uraktól és polgároktól elkobzott házakat, mindjárt világosabbá válik, hogy a tartomány számos pozitív királyi intézkedés ellenére miért nem rokonszenvezett a magyar uralommal.

Míg Alsó-Ausztriában a tartomány nagy része Mátyásnak engedelmeskedett, addig erről nem beszélhetünk Stájerországban, Karintiában és Krajnában. Itt a hatalom megosztása a magyar és a Habsburg fél közt szinte saktáblaszerűen alakult. Mátyás hatalmi szférája messze nyugatra nyúlt a Dráva és néhány mellékfolyója völgyében, de a tartományok nagyrészt III. Frigyesnek engedelmeskedtek. Itt Mátyást Székely Jakab radkersburgi és pettaui (ptuji) kapitány képviselte, aki ennek az uralomnak a biztosítására a szomszéd Zala és Varasd megyék ispánságát, valamint az ottani királyi és Corvin-várak nagyrészenek várnagyságát is elnyerte, továbbá jelentős ausztriai birtokadományokban is részesült. Itt tehát — akár Alsó-Ausztriában — a várakban szétszórott helyőrség állomásozott, amelyre annál is inkább szükség volt, mert a Habsburgok csak 1490 elején kötöttek fegyverszünetet Mátyással, ami szeptember 8-án járt volna le.

A magyar korona országaiban sem volt minden rendben. Már Mátyás alatt, de még inkább a Jagellók idején a sűrűn lakott és egy féltucatnyi nagybirtokos mellett nagyszámú és tekintélyes nemességgel rendelkező Szlavónia — Kőrös, Zágráb, Varasd és Verőce megyék (a három Száván túli megye: Dubica, Szana és Orbász a török torkában lévén nem sokat számított) — szinte kormányozhatatlanná vált. A tartománygyűlésen néhány tekintélyes nemes volt a hangadó; ezek ki tudták kényszeríteni a mindenkori bántól, hogy körükből nevezze ki vicebánját. Mátyás 1476-ban egyik hadvezérét, Egervári Lászlót egy személyben nevezte ki dalmát-horvát, illetve szlavón bánná. Az előbbi ebben az időben nem volt jelentős tisztség, lényegében egy szélesebb körű végvári parancsnokságnak számított, de rendelkezhetett a horvát grófok (Frangepánok, Korbáviaiak és mások) lovasaival is.

A két bánság közti perszónálunió, ami egészen 1918-ig fennmaradt, lehetővé tette, hogy a bán Horvátország védelmére a gazdagabb Szlavónia erejét is bevetesse, emitt viszont a horvát katonasággal segítsen a rendet fenntartani. Ennek ellenére 1481 elején a király a nádorral és az országbíróval együtt ment Zágrábba rendet csinálni, majd 1486-ban Bodó Gáspárt és Korotnai János nádori ítélőmestert küldte le különleges felhatalmazással. Egervári helyére 1483-ban újabb katona, Geréb Mátyás — előbb Magyar Balázssal együtt, majd egyedül — került, de 1489 őszén Mátyás leváltotta unokatestvérét, és az addig Sziléziában hadakozó Egervárit visszahelyezte régi tisztségébe. Talán egy hónappal előtte tűnt el az oklevelek

méltóságsorából Geréb Péter ajtónállómester (azaz udvarmester) neve is. Bár a Gerébek mindvégig királyi unokatestvérük mellett maradtak — azaz nem lettek kegyvesztettek —, a király előttünk ismeretlen okból korlátozta befolyásukat.

Részletesen kellett a szlavóniai viszonyokat ismertetnünk, hiszen ezek nélkül nem érthetnénk meg nem egy későbbi fejleményt. Az ország központi kormányzata is tulajdonképpen valami provizórikus jelleget mutatott. Az 1485-ös nádori cikkelyek óta a királyválasztásnál döntő szerepet játszó nádori tisztség nem volt betöltve, bírói jogkörét, mint láttuk, Nagylucsei kincstartó látta el, ami viszont kulcsszerepet biztosított számára a királyválasztó országgyűlésen. Főkancellárja sem volt az országnak azóta, hogy Mátyás Váradi Péter kalocsai érseket börtönbe vetette. Filipecz hivatalosan titkos kancellári címmel vette át a magyar kancellária irányítását. (Mellelte ő volt a király cseh kancellárja is.) A jelek szerint az eléggé nagy befolyással rendelkező ajtónálló- (és egyben udvar-) mesterség sem volt betöltve Geréb Péter elmozdítása óta.

Semmi nyoma, hogy Mátyás a provizórikus állapotokon változtatni akart volna. Igaz, adott ki bírói parancsokat a jövőendő nádornak, ez azonban megszokott formula volt a nádori széküresedések alkalmából, és valójában Nagylucseinek mint a nádori ügyek megbízott bírájának szóltak. Igaz, nem tudjuk, hogy az 1490. április 24-re kitűzött országgyűlésen mit akart a király elérni. A meghívók március 29-én mentek ki. Ugyanaz nap hívta meg — szintén Bécsből — Hédervári Miklós tárnokmester a városokat támokszékre május 1-re. Ekkor dönthetett a király az országgyűlésről, illetve annak tárgyköréről. A tervezett országgyűlést különböző módon magyarázzák. Van olyan nézet is, amely szerint itt akarta volna Mátyás a fiát királlyá választatni, ez azonban teljesen kizárt. A meghívóban a megyéktől követek küldését követelte meg, és arra is utalt, hogy őt is megbízottak fogják képviselni. A királyválasztásra viszont az egész nemességet, sőt a városokat is meg kellett volna hívni, nem beszélve arról, hogy az ügy sikeréhez Mátyás jelenléte is kellett volna. Éppen ezért az sem valószínű, hogy nádort akart volna választani.

Míg ezek az adatok azt az érzetet keltik, hogy Mátyás még jó időre nem látta a trónváltásra való felkészülés szükségességét, és fia öröklésének előzetes biztosítását sem tartotta halaszthatatlan ügynek; más adatok ennek egyenest ellentmondanak. Diplomáciai erőfeszítéseit, Corvin János házassági ügyét, a sziléziai háborút, Filipecz küldetését csak egyféle módon értelmezhetjük: a fenti cél elérését szolgálták. Ugyanez magyarországi belpolitikájában szinte még élesebben tükröződik. Adataink vannak arra, hogy 1489 tavaszán és nyarán nemcsak a Corvinnak adományozott, hanem a királyi várak vármagyai, továbbá a városok is tettek hűségesküt Corvin kezébe azzal, hogy őt fogják királyként elismerni. Állítólag a nagyurakkal is letétette ezt az esküt. Ezekből a leglényegesebb, a továbbiakban fontossá váló következmény a királyi várak de facto Corvin kezébe játszása lett. Mivel a legjelentősebb végvárak parancsnokai, így a zenggi kapitányok, a jajcai, nándorfehérvári és szőrényi bánok Mátyás halála után magukat Corvin szolgálatában állóknak tekintették, nyilvánvaló, hogy ők is letették az esküt. A további következmény egyrészt az lett, hogy a választás idején — és többen még utána is — Corvin oldalán maradtak, másrészt az, hogy így a várak fenntartási költségei is a királyfira hármlottak. Különösen nagy összeget tett ki Jajca védőinek elmaradt fizetése, amelynek megtérítése már az év tavaszán és nyarán is nehézségeket okozott a hercegnek.

Mátyás tehát koronajavakat, az ország legfontosabb végvárait fia rendelkezésére bocsátotta, jöllehet Corvin — törvénytelen születése miatt — tulajdonképp nem volt több, mint akármelyik más főúr. Mivel Ráskai Balázs budai vármagy egyben budavári udvarbíró és így a koronajavak főjóságkormányzója is volt, Corvinnak tett hűségesküje révén az ország belsejében levő királyi javak is Corvin János kezére jutottak.

Mindehhez járult, hogy az elhunyt uralkodó élete végén a korábbtól eltérő megyéispán-kinevezési politikát léptetett életbe. Uralkodása első felében támogatta — különösen az egyháziaknál, de nem csak ott — az örökös ispánságok létrejöttét. Míg előtte csak négy, 1480 körül már nyolc püspök volt székhelye vármegyéjének örökös ispánja. Világiak is hozzájutottak ehhez a kinevezéshez; így lettek például a Szapolyaiak Szepes megye örökös ispánjai. Uralkodása végén Mátyás egy-két kivétellel megszüntette a világiak örökös ispánságát és csökkentette az egyházi örökös ispánságok számát is.

1482 táján — nagyjából egy időben a Corvin számára meginduló nagy birtokadományozási kampánnyal — mutatható ki az új kinevezési politika, ami aztán 1490-ig szinte megszakítás nélkül folytatódott. Ennek a lényege az volt, hogy tartományszerű méretekben vont össze megyéket egy-egy, Corvin alá rendelt ispán kezében. A megyék nagy része azok közé tartozott, ahol Corvin volt a legnagyobb birtokos (pl. Liptó, Túróc, Békés, Arad, Hunyad stb.), másokban azonban csak viszonylag kisebb uradalommal rendelkezett (pl. Zemplén, Szabolcs). Corvin — akinek fő címe lipthói herceg volt — felvidéki uradalmait Liptó megye ispánja címmel Czecei Kis Máté kormányozta, akinek a kezén azonban Mátyás halálakor két tömbben nyolc felvidéki megye ispánsága — köztük az örökös ispáni jogától megfosztott nyitrai püspök névadó megyéje — egyesült. Ez a két, négy-négy megyéből álló tartomány bekerítette részben a négy Szapolyai-megyét (Szepes, Trencsén, Gömör és Torma), részben pedig ellenőrizte a királyné kezén lévő Zólyom és Borsod megyéket. A teljes bekerítés elősegítését szolgálta a Nagylucsei kincstartó ispánsága alá tartozó Bars, és az általa, mint egri püspök által örökös jogon kormányzott Heves, továbbá egy másik tartományméretű megyekoncentráció Ráskai Balázs keze alatt. Beregtől (ahol a megyéispánság a Corvin kezében levő munkácsi uradalommal járt együtt), Szabolcsra át Komáromig egy nem összefüggő tömb tartozott ide. A harmadik tömböt Kinizsi Pál kormányozta, aki temesi ispánként és Alsó Részek főkapitányaként amúgy is több megye élén állott. Ezekhez megkapta az örökös ispán váradi püspök, illetve kalocsai érsek kezéből kivett Bihar és Bács, valamint a tömbtől kissé messze eső Veszprém megyéket. A Corvin kezében levő megyék száma azonban az e három tömbben fekvőknél is több volt. Például Baranyában a siklósi uradalom révén 6 vagy megbízottja társispánja volt az örökös ispán Eruszt Zsigmond pécsi püspöknek. Varasdban Székely Jakab zalai ispán és radkersburgi kapitány Corvin vármagyaként viselte a főispáni tisztelet. Hunyadban pedig Nagylucsei kincstartó familiárisai Corvin vármagyaként gyakorolták a megyéispán jogkörét. Pozsony ispánja, Czobor Imre is a herceg embere volt. Ezt a megyét (várával együtt) formailag zálog címén birtokolta Corvin; ezért nem számított Czobor a bárók közé, noha ez a rang kijárt volna a pozsonyi ispánnak. Végeredményben — mivel, Czecei nyolc, Kinizsi hét, Ráskai hat megye élén állott,

további négy megyében pedig szintén Corvin emberei töltötték be a főispánságot — a Nagylucsei-féle két megyével együtt (Erdély és Szlavónia megyéit nem számítva) a megyék fele néhány hűségesnek tartott ember kezében összpontosult.

Ebben a rendszerben azonban volt valami zavaros. Corvin magánjogi alávetettségű alkalmazottai (pl. Czecei) közhatalmat gyakorolnak ott is, ahol uruknak nincs hatalmi bázisa, ami ezt jogilag lehetővé tenné. Ráskai állásánál fogva magas rangú, királyi tanácstagi jogot élvező királyi tisztviselő, aki azonban teljesen alárendelt a hercegnek, azaz jogilag egy magánembernek. Még különösebb Nagylucsei kincstartó szerepe. A nádorhelyettes-„pénzügyminiszter” nem csupán a királyi család névadó uradalmát kezeli, hanem Corvin János magánpénztárát is, számadásai tanúsága szerint a királyválasztásig, sőt kisebb mértékben utána is átveszi a herceg birtokairól befolyó jövedelmet, abból Corvin parancsára kifizetéseket eszközöl. Ugyanakkor a felvidéki harmincadokat, amelyek pedig a korona rendes jövedelmei közé tartoztak, jöllehet ez hivatali kötelessége lenne, nem ő, hanem Czecei kezeli. Mátyás utolsó éveiben tehát az állami és magánjövedelmek, az állami és magántisztségek szinte teljesen kibogozhatatlan összefonódásának vagyunk tanúi. Ha ez növelte is Corvin hatalmi súlyát — aki ilyenformán elvileg szinte társuralkodói hatalomhoz jutott —, csak akkor mozdíthatta volna elő az örökösödési terveket, ha a neki esküt tett és papíron tőle függő személyek hűségesek is maradnak hozzá. Különben a királyi és Corvin-féle magánjövedelmek szétválasztása csak kedvezőtlenül végződhetett — és végződött is — számára.

A trónörökösödés problémája az ország külpolitikájára is rányomta bélyegét Mátyás utolsó éveiben. Egy feltűnő jelenséget azonban külön is ki kell emelni. A glogauai háború befejezése (1489) után Mátyás minden vonalon békére törekedett. A Habsburgokkal ugyan ez nem jött létre; ezt részben III. Frigyes makacs ellenállása, részben pedig Mátyás mérhetetlenül magas pénzkövetelése (amelynek fejében hajlandó lett volna lemondani az elfoglalt Habsburg területekről, vagy legalábbis egy részükről) akadályozta. Fegyverszünetet azonban kötöttek, éspedig — mint láttuk — nem sokkal Mátyás halála előtt. Lengyelországgal és Csehországgal amúgy is békében volt az ország, de a lengyel-magyar határvillongások rendezése és a kereskedelem biztosítása miatt magyar és lengyel megbízottak 1490 februárjában újabb egyezményt kötöttek a határ közelében. A magyar követek Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost (volt kincstári tisztviselő), Derencsényi Imre jajcai bán és Czecei voltak. (A két utóbbi különben Corvin szolgálatában állott.) 1488-ban két évi időtartamra a törökkel is békét kötött, ami 1490 októberében járt le. Ez is részletesen foglalkozott a két ország közti kereskedelem biztosításával.

A trónkövetelők: Corvin János

Amikor Mátyás meghalt, még nem tudta fia trónöröklését biztosítani. Most, április 11-én a Bécsbe visszaérkezett kancellár, Filipecz már nyíltan megmondta a milánói követnek, hogy ha Mátyás még egy ideig él, keresztül tudta volna vinni fia örökösödését, de ez most valószínűtlenné vált. Igaz, a kancellár már ekkor Ulászló híve volt.

Az adatok ellentmondásossága ellenére még sem látszik bizonyíthatónak, hogy Mátyás még 1490 első felében keresztül akarta volna vinni fia megválasztását.

Sőt, nem egy jel arra utal; az uralkodó nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy terve nem sikerül. A Nápolyba küldött Sánkfalvi követnek 1489 nyarán adott megbízólevél szerint számolt azzal, hogy halála után az ország egyik ellenségét fogja megválasztani. (Ez ekkor csak III. Frigyes császár vagy fia lehetett.) Igaz, ezt diplomáciai fenyegetésnek szánta: szereljük le Nápolyból az odavaló kiráyleány Beatrixot, aki akadályozza mostohafia királyságát.

Csak hogy van még egy, sokkal döntőbb és hatását tekintve jelentősebb adat is. Mátyás 1489 októberében Székely Jakabot küldte III. Frigyes császárhoz, és általa szenzációs békeajánlatot tett. Kérte, hogy a császár tegye meg Corvint Bosznia és Horvátország királyává. (Ez a herceg királyságának nemzetközi jogi elismerése lett volna, szemben azzal, amikor Mátyás Újlaki Miklóst maga nevezte ki boszniai királynak.) Továbbá segítséget kért a török ellen, s ennek fejében hajlandó lett volna az elfoglalt stájer és karintiai várakat visszaadni. Meg akarta viszont tartani az osztrák hercegséget, amelynek fejében hűségeskü tétetett volna a magyar rendekkel Frigyes és fia számára azzal, hogy ők öröklik Magyarországot és Ausztriát. A béke ez utóbbi ponton bukott meg; Frigyes ideiglenesen sem volt hajlandó lemondani a Mátyás által elfoglalt területről. Függetlenül attól, hogy az ajánlat jóhiszeműsége felett vitatkozni lehet (hűségeskü ellenére a boszniai király Ausztria birtokában legalábbis meg tudta volna kísérelni a Habsburgok magyar királyságának megakadályozását), Székely követsége egyet bizonyít: Mátyás a fia számára egy, a magyar koronától függetlenített bosnyák-horvát királyságot tekintette minimális örökségnek. Ezért kapta meg a végvárak feletti uralmat a herceg.

Mátyás halála utána az örökösödés ügyének egyik legmozgékonyabb elősegítője a milánói követ volt. Corvin János ugyanis 1487. november 25-e óta Bianca Maria Sforza milánói hercegnő férje volt. A házasság a fejedelmi esküvők módjára ment végbe: a herceg helyett apja követe jelent meg a milánói dómban. A hercegnő Magyarországra hozatala azonban diplomáciai okok miatt egyre húzóódott. Milánónak tehát érdeke volt megtudni, hogy János valóban örökl-e a trónt, ezért hajlandó is volt támogatni, természetesen úgy, hogy kudarc esetén ez ne járjon anyagi veszteséggel. A milánói követ még a halálesetet közvetlenül követően végigjárta az urakat, és máris gyanút fogott. Idéztük már Filipecz véleményét. Megtudta továbbá azt, hogy Mátyás unokatestvérei: a Geréb testvérek is ellenzik unokaöccsük öröklését, a fentiek alapján nem is megmagyarázhatatlanul. A legmagabiztosabb maga János herceg volt, akivel szemben az urak nyilvánvalóan óvatosan viselkedtek. Az előre látható volt, hogy Beatrix, aki már mostohafia házasságát is ellenezte, és azt az álláspontot képviselte, hogy mint királynénak magának van joga az öröklésre, szembe fog szállni János megválasztásával. (Beatrix úgy gondolta, hogy az új királynak kötelessége lesz őt feleségül venni.) S előrelátó volt, hogy Beatrix a zólyomi, diósgyőri, huszti és Csepel-szigeti uradalmak, ezzel együtt három megye és a máramarosi sóbányák stb. birtokában tényleg beleszólhatott a jövőendő király kijelölésébe.

Corvin fokozatosan jött rá arra, hogy fel kell készülnie a választásra. Április 21-én már magához rendelte várnagyait, majd a temetés után rövid időre dél-magyarországi birtokai központjába, Siklóstra utazott és elkezdett sereget gyűjteni. Május elején állítólag már tízezer ember állt fegyverben Ráskai, Székely és Czecei

vezénylete alatt. Az azonban biztos, hogy Derencsényi jajcai bán Mátyás halálától július végéig 60 lovassal állandóan a herceg környezetében tartózkodott. Ebből az következik, hogy Corvin a végvárok harcedzett őrségeinek a helyszínen nélkülözhető részét is maga mellé rendelte. (Derencsényi különben Szapolyai Orsolya férjeként az ausztriai főkapitány sógora volt.) Birtokairól is szép összegű pénzt kapott a herceg.

Április 27-én a visegrádi várból keltezve levelet írt Corvinnak a Mátyás parancsára ott fogva tartott Váradi Péter kalocsai érsek, aki elvileg még mindig főkancellár volt. A herceget az atyai trón örököseként szólította meg és kérte szabadon bocsátását, hangoztatván természetesen hűségét a néhai király iránt is. A pápa már Mátyás idején mindent megmozgatott az érsek kiszabadítására, de eredménytelenül. A pápai követ most Corvinnál járt el érdekében. Tudunk arról, hogy Váradi kérése a kormányzótanácsban belül éles vitákra vezetett: ellene foglalt állást Beatrix, Filipecz, Nagylucsei és Bakócz, mellette a Geréb testvérek. A herceg — Visegrád jelenlegi ura — május 8-án Budára hozatta a foglyot, és május 20-án végül szabadon bocsátotta. Corvin különben nem is tehetett mást. Nem csupán apja igazságtalan lépését kellett jóvátennie, de nemleges döntés esetén jogosan tarthatott pápai kiközösítéstől is, ami trónreményeit jogilag és gyakorlatilag semmivé tette volna. Ennek ellenére Váradi szabadon bocsátása volt az a vízváltó, ami az ellenpárt nyílt szembefordulását vonta maga után.

Ez elég látványos módon ment végbe. Május 24-én a királyné kiköltözött a várból Nagylucsei Orbán városbeli házába. Filipecz is nyíltan Corvin ellen foglalt állást, ami különben természetes is volt. Váradi börtönbe kerülésének egyik nem jelentéktelen oka a Beatrixszel való ellentét volt, a főkancellár fogságából Filipecz és Bakócz húzta a legnagyobb hasznot, de mindenki, aki fogsága idején ellene foglalt állást, tarthatott attól, hogy amennyiben visszakapja főkancellári jogkörét, megtorolja a rajta esett sérelmeket. Végül még egy, nem is jelentéktelen ellenségek szült Váradi szabadulása Corvinnak. A kalocsa-bácsi érsekség hatalmas birtokait, szép számú várát az érsektől elvett Bács megyei örökös ispánság új betöltője, Kinizsi Pál tartotta kezében. Nem valószínű, hogy az Alsó Részek főkapitánya kitörő örömmel fogadta volna az érsek hazatérését. Így tehát Corvin Váradi szabadon engedésével úgy szerzett magának ellenségeket, hogy nem kapott érte mást, csak erkölcsi támogatást. Péter érsek tevékenységét még jó fél esztendeig szétzilált birtokainak és egyházmegyéjének rendbehozása kötötte le. Először fel kellett állítania fegyveres familiárisi kíséretét, így nem véletlen, hogy szinte kivülállóként élte át a trónviszályokat, noha elvben tényleg hűségesen támogatta Corvint.

Májusra tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a királyfi oldalán lényegében csak a királyi várak (és a Corvin-uradalmak) tisztikara áll, ami természetesen nem volt jelentéktelen adu a koronáért folytatott játszmában. Ezek az emberek szinte kivétel nélkül Mátyás sok csatában kipróbált hadvezérei és csapatparancsnokai voltak, még azt is nyugodtan állíthatjuk, hogy a nagy király hazai eredetű felsőbb parancsnoki karának döntő többsége fiának engedelmeskedett. Nemcsak jelentős katonai erő állott parancsnokságuk alatt, hanem megyésispáni beosztásuk révén a vidéki igazgatás nem jelentéktelen része is. Feltűnő viszont, hogy Brankovics György szerb despotán és a trónviszályból magát végül is kivonó, és így Corvin mellett ténylegesen ki

nem álló Egervári bánon kívül a bárói rendhez tartozó hadvezérek a herceggel szemben foglaltak állást. Így a három leghatalmasabb, legnagyobb erővel rendelkező úr: Báthori István vajda, Kinizsi Pál temesi ispán és Szapolyai István ausztriai főkapitány. Ha ehhez még hozzávesszük a Geréb testvéreket, Magyar Balázst stb., akkor furcsa ellentétet látunk: Mátyás nagyúri hadvezérei fia ellen, a köznemesi parancsnokok pedig többségükben mellette foglaltak állást. Báthori kivételével különben ezek a katonabárok is Mátyás kreatúrái voltak, ők azonban még a Corvin János javára történt folyamatos birtokadományozási kampány előtt jutottak birtokhoz és kerültek be az arisztokráciába. A nyolcvanas években feltört új katonagenerációt Mátyás már nem juttatta be a mánások közé: ők előmenetelüket csak Corvintól várhatták.

Az arisztokrácia többi része megoszlott. A politikában kevés szerepet játszó többség ingadozott, egyes országrészek urai egymás közt tárgyaltak, közös jelölt kiválasztását akarták. Végül volt egy olyan rétegük is, amelyik egyáltalán nem törődött azzal, hogy ki lesz a király, és távortartotta magát a választástól. A köznemesség állítólag Corvin János oldalán állt volna, de ezt nem igazolják a kilencvenes évek elejének köznemesi megnyilatkozásai, inkább úgy tűnik, hogy a köznemesség nagyúri szolgálatban álló része volt egyedül aktív, mindenkor ura oldalán. A nemesi többség szintén nem mutatott nagy érdeklődést, akárcsak az urak egy része. A városok politikai gyengeségük következtében a királyválasztásban amúgy sem játszhattak szerepet.

A trónkövetelők: a Habsburgok

Corvin helyzetét az rontotta a leginkább, hogy nem ő volt az egyetlen jelölt, és formális jogi szempontból a többieknek a törvénytelen születésű hercegnél nagyobb jogcíme volt a koronára. A Mátyás követi és III. Frigyes császár közt 1463-ban kötött, és 1463/64-ben mind Mátyás, mind a magyar főpapok és főurak, mind pedig a pápa által megerősített szerződés értelmében a magyar trónnak Mátyás törvényes örökös nélküli halála esetén Frigyesre vagy örököseire kellene szállnia. Nos, ezt a szerződést a húsz éves Mátyás könnyedén aláírhatta, hiszen nem tudhatta, hogy csak törvénytelen leszármazottja lesz. Az is nyilvánvaló, hogy erősen tartott a Habsburgok trónigényének érvényesítésétől: ezt mutatják Miksával folytatott tárgyalásai és még inkább a Székely Jakab útján előadott ajánlat is. Igaz, a csatamezőn általában Mátyás volt eredményesebb, de 1490-ben az ausztriai magyar megszálló hadsereg több tucatnyi helyőrségben volt szétforgácsolva.

A Habsburgok helyzete viszont épp ekkor szerencsés fordulatot vett. Miksa — a császár római királlyá választott fia — annak idején feleségül vette Burgundia örökösnoáját, így ura lett Európa egyik leggazdagabb tartományának, amelyhez többek közt a mai BENELUX államok is tartoztak. Özvegyen maradván, kiskorú fia nevében kormányzott, de a rendek, és főként a gazdag flandriai városok francia támogatással fellázadtak ellene, sőt egy időre el is fogták. A kocka épp a Mátyás halálát megelőző esztendő folyamán fordult meg. Miksa 1489-ben békét kötött Franciaországgal, megegyezett a lázadó városokkal, más ellenállókat hadvezére, Albert szász

herceg vert meg, úgyhogy Miksa számolhatott már a burgund örökséggel. Más, számára szerencsés esemény is történt. A Habsburg örökös tartományok között ércbányái jövedelme miatt messze a leggazdagabb Tirol volt. Itt a Habsburgok egy oldalága uralkodott. A pazarló Zsigmond főherceg uralma ellen fellépő rendeket Miksa sikeresen használta fel öreg rokonával szemben. Személyesen jelent meg az innsbrucki rendi gyűlésen, és végül 1490. március 16-án rávette Zsigmondot, hogy mondjon le az ő javára. Miksa hatalmi helyzete, tehát 1490 elején váratlanul hihetetlenül megjavult.

Miksa maga tiroli ügy elintézése és a magyarokkal kötött fegyverszünet után elérkezettnek látta az időt nyugati politikája kiterjesztésére; annál is inkább, mert Ausztriában apjával, az agg császárral állandó nézeteltérései voltak. Március 20-án felhatalmazást adott megbízottainak, hogy kössék meg a házasságot Annával, Bretagne örökösnejével. Nyilván tisztában volt azzal is, hogy ez újabb francia háborút hoz magával, mert Bretagne megszerzése Franciaország bekerítését jelentette. Ezért is sürgette a magyarokkal való kiegyezést.

Mátyás halálhíre teljesen új helyzetet teremtett. Miksa felismerte a lehetőséget: most visszaszerezheti az elvesztett területeket, sőt a magyar koronát is megkaphatja. A hírré azonban először nem ő, hanem a közelebb, Linzben lakó III. Frigyes császár reagált. Már április 9-én utasította Heinrich von Prüschenk sarmingsteini kapitányt, hogy a vezénylete alatti császári lovasokkal induljon el és szállja meg Melk, Sankt Pölten, Tulln, Eggenburg, Mautern és Stein városokat. Nyíltan megírja: az a szándéka, hogy az elfoglalt területeket „a magyar királysággal együtt, amelyhez elegendő jogunk van”⁶ visszaszerezze. Prüschenknek feladata volt még a magyar uralom alatti osztrák területek nemességét és városait békés úton, kegyelmet ígérve az ő oldalára vonni. Bár a császár a jelek szerint túl könnyűnek tekintette a feladatot, gyors intézkedése gyakorlatilag véget vetett a fegyverszünetnek. Magyarország néhány nappal királya halála után háborúban állt.

Miksához Innsbruckba később jutott el a hír, így ő csak a hónap második felében intézkedhetett. Ennek ellenére mind diplomáciai, mind pedig katonai téren megtett mindjárt mindent, amit tehetett. Április 19-én adta ki a magyar rendeknek szóló felhívását és a Magyarországra küldött követi instrukcióját. Az instrukció szövege feltűnően hasonlít azokhoz a választási feltételekhez, melyeket a középkori uralkodók szoktak elfogadni megválasztásuk alkalmából. Először is utal a császár és saját magyar koronához fűződő jogára, majd megígéri, hogy meg fogja őrizni a magyarokat jogaikban, nem fog őket sújtó intézkedéseket tenni, és meg fogja szüntetni az ilyen igazságtalanságokat. A magyar korona ügyeit a koronához tartozókkal fogja megtanácskozni, akarata nélkül háborúba nem vonja be őket. Minden méltóságot és tisztséget az országlakosokkal fog betölteni. Filipeczet, Nagylucseit és Bakóczot megtartja tisztségeikben, hasonlóképp a többi méltóságot is. Ha őt választják meg, akkor megőrzi a Morvaország, Szilézia és Lausitz feletti magyar uralmat, megszerzi Moldvát is, és — utalván európai összeköttetéseire és hatalmára — megvédi Magyarországot a töröktől. A továbbiakban megjegyzi, hogy ha a

6 „mitsamt dem Kunigreich Hungern, darumb wir gnugsam gerechtigkeit haben...” Niederösterreichisches Landesarchiv. Privaturkunden; Hardegger-Urkunden Nr. 435.

lengyel királyt választanak meg, akkor az ország elveszti a cseh koronához tartozó, felsorolt tartományokat, nem szerezheti meg Moldvát, nem kaphat segítséget a török ellen, és ellenségül kapja a birodalmat. Miksa utasítja további követeit, hogy hogyan tárgyaljanak Corvinnal, Beatrixszal, stb.

Tanulságos ez az utasítás. Kiérezhető belőle, hogy Miksa ismeri az ország hangulatát, ígéretei ennek mennek elébe. A lényeg: Mátyás igazságtalan intézkedéseinek megszüntetése, a hazai uralkodóosztály kizárólagos jogának biztosítása az ország irányítására és a melléktartományok feletti uralomra. A római király azonban jól tudta — jobban mint apja —, hogy fel kell készülnie a háborúra is. Innsbruckból ezért Ulmba utazott, hogy a birodalomból hozzon katonai támogatást Magyarország megszerzésére.

Ezen kívül katonai akciókat is kezdeményezett. Még április végén Magyarország ellen küldte egy kisebb csapattal Niklas von Salm grófot, aki a magyar kézen levő karintiai és stájer várakat kikerülve Vasvárig jutott el. Ennek az akciónak nyilvánvalóan figyelmeztető jellege volt. Istállómesterét, Deschitzet pedig Horvátországba küldte. Állítólag június elejére már elérte volna, hogy Horvátország kapitánya (Egervári bán?) késznek nyilatkozott átadni a tartományt Miksának. A Habsburg jelölt Ulmban is elért bizonyos eredményeket. A bajor, a würtembergi és a brandenburgi hercegek hajlandók voltak a római királyt Magyarországon megsegíteni. Igaz, ez sem jelentett azonnali támogatást. Végeredményben az év tavasza és nyara fordulóján Miksa csak azzal az 50 000 forinttal rendelkezhetett, amelyet a frissen megszerzett Tirol bocsátott rendelkezésére.

A trónkövetelők: a Jagelló testvérek

Papíron a legerősebb jogcíme a magyar koronára a Jagellóknak volt. Annak idején ugyan Zsigmond a magyar trónt első felesége révén szerezte meg, mégis sikerült azt második nejétől, Cillei Borbálától született leányának férjére, Habsburg Albertre átörökíteni. Végül is fiuknak, V. Lászlónak sikerült a magyar trón megszerzése. A gyermektelenül elhunyt V. László nővére Jagelló IV. Kázmér lengyel királyhoz (1447-1492) ment feleségül, ebből a házasságból feltucatnyi fiú született. Vér szerinti leszármazás szerint tehát ők feltétlenül közelebb álltak a magyar koronához, mint a többi trónkövetelő. Jogcímüket erősítette, hogy nagybátyjuk, I. Ulászló személyében már ült Jagelló a magyar trónon. Hozzátehetjük ehhez még azt is — amire feltehetően nem nagyon emlékeztek már Magyarországon —, hogy Zsigmond maga apai-anyai ágon egyaránt IV. Béla leszármazottja volt, mint ahogy felesége, Cillei Borbála ősei között is ott találjuk Bélát. Vagyis ezen az alapon a Jagelló testvérek az Árpád-ház leányági leszármazottainak számítottak. (Ez kevésbé volt elmondható a Habsburgok másik ágából származó Frigyesre és fiára.)

A Jagellók esetében az volt a probléma, hogy a család maga nem foglalt egységesen állást. Mivel IV. Kázmér legidősebb fia, Ulászló cseh király (1471-1516) lett, apja úgy gondolta, hogy ezzel ki van elégtve, ezért a következő fiút, János Albertet támogatta a magyar korona megszerzéséért folytatott harcban. Mellette szólt az is, hogy jó katona hírében állt, aki 1489-ben megverte a Lengyelországba betört tatárokat. Esetleges megválasztása a magyar történelem „lengyel megoldását”

jelentette volna: visszatérést az Anjouk politikájához és a Várnánál (1444) elesett I. Ulászlóhoz. Mellette szólt a Magyarországgal északról határos ország, amely — éppúgy, mint Magyarország — közvetlen szomszédja lévén az Oszmán Birodalomnak, a török elleni harcban természetes szövetségesül kínálkozott.

Bátyja mégis feltétlenül többet nyomott a latban a magyar választóknál, mint János Albert. Nem tekintve azt, hogy személyes ismerőse volt gyakorlatilag az egész magyar vezető rétegnek, mindenki tudta, hogy Mátyás sohasem volt képes a tulajdonképpeni Csehországot elfoglalni, így végül az olmtüzi szerződés megkötésére kényszerült. Akkor pedig a magyar oldalon állt Morvaország, Szilézia és Lausitz, ahol — mint láttuk — Mátyás halálára összeomlott a magyar uralom. Minden jel arra mutatott, hogy ezek a tartományok Ulászló mellé állnak. A magyar uralom legalább fikciószerű fenntartása csak az ő uralma alatt volt lehetséges. Remélni lehetett, hogy a korszak egyik legjobb katonaeleme, a csehek, akik már Mátyás zsoldosai közt is a többséget alkották, Ulászló mellé fognak állni.

Ulászló mint legidősebb testvér és mint cseh király — akinek kötelessége visszaállítani a cseh korona tartományainak egységét — nem volt hajlandó lemondani öccse javára trónigényéről, mivel így szerezhette legkönnyebben vissza a Mátyás által megszállt tartományokat. Ő is feltűnően gyorsan intézkedett. Pénze ugyan nem volt sok, de tudjuk, hogy már május 1-jén igen magas összeget, 20 000 forintot vett kölcsön egyik főurától, és feltehetően nemcsak tőle. Június 23-án már jelentős sereg, tízezer lovas és ötezer gyalogos élén indul el Prágából. Magyar részről Filipecz kancellár lényegében Mátyás halála után azonnal az Ulászló-párt élére állt.

A döntő kérdés Mátyás zsoldosseregének állásfoglalása volt. Ennek egyes csapattestei osztrák helyőrségekben állomásoztak, mások Sziléziában tartózkodtak. Itteni parancsnokuk, a fekete Haugwitz április 25-én még sziléziai tartományúri minőségében részt vett a Boroszlóban tartott ülésen, ahol Szilézia urai elhatározták, hogy a magyar vagy cseh koronához való tartozás ügyében közösen fognak dönteni, de bármely oldalról jövő erőszaknak ellent fognak állani. A magyar királyi zsoldossereg vezetőjének ez az állásfoglalása gyakorlatilag szembefordulás volt a magyar érdekekkel. A zsoldosokat különben a sziléziai lakosság — felszabadultnak érezve magát Mátyás halála után — gyakorlatilag kiűzte az országból. A kérdés az volt, hogy ki mellé áll ez a sereg, már amennyiben Haugwitznak vagy másnak sikerül rendbe szednie a katonákat. Miksa már igen korán próbálkozott Mátyás egykori seregénél, s úgy látszik, hogy ezt Corvin sem mulasztotta el, a lényeg azonban az volt, hogy ki tud nekik zsoldot fizetni. Itt lépett be a játékba Filipecz. Sikerült Beatrix királynét megnyernie Ulászló pártjára, és az özvegy — Filipecz rokona, Farkas Bálint útján — 12 000 forintot küldött a zsoldosok fizetésére. A sereg Ausztriába vonult, ahol Szapolyai főkapitány rendelkezésére bocsátották.

Szapolyai tehát kulcsfontosságú személy lett, az ő megnyerése nélkül Ulászló helyzete feltétlenül nehezebb lett volna. Valószínűleg Filipecz javaslatára a cseh király már május 7-én jelentős ígéreteket tett az ausztriai főkapitánynak, abban az esetben, ha az a pártjára áll. A zsoldosokat nyilván azért rendelték Ausztriába, hogy a Jagelló-párt oldalára állt Szapolyait támogassák.

A királyválasztó országgyűlés

Mire az országgyűlésnek össze kellett volna ülnie, kezdett feloldódni az általános dermedtség és ijedtség, és helyet adott annak a törekvésnek, hogy az új körülmények között mindenki egyenként és rendi csoportonként magának a legnagyobb hasznot szerezzék meg. Már Miksa utasításai is mutatják, hogy Magyarországon Mátyás erőskezdő uralma után a „szabadságok” visszaállítását szorgalmazzák a rendek. Szapolyai István, aki Mátyás halála után még kétszáz lovast bocsátott Czecei Kis Máténak, Corvin felvidéki helyettesének rendelkezésére, április 21-én már ezt írja Bártfának: „Immár arról elmélkedjünk, hogy Magyarországot a szorongattatástól és elnyomatástól, amiben eddig velünk együtt szenvedett, megszabadítsuk, régi szabadságába visszahelyezzük.”⁷

Szapolyai levele nyilvánvalóan propagandisztikus célt szolgált, e mellett azonban konkrét pártszervezkedések is történtek. Ide számíthatjuk az ausztriai főkapitánynak tett cseh ígéretet is, viszont az imént idézett levél mutatja, hogy István úrnak addigra már kialakult elképzelése volt a jövőbeli uralkodóról: ne legyen olyan, mint Mátyás volt. A szervezkedésben a jelek szerint Beatrix járt az élen: kedvezményekkel, birtokadományokkal, zálogosításokkal növelte hívei számát. (Haraszi Ferenc szőrényi bán, Corvin egyik legtekintélyesebb várnagya valószínűleg azért nem támogatta urát a harcban, mert a királyné lekenyerezte.) Igaz, Corvin maga is kénytelen volt ugyanehhez az eszközhöz nyúlni, habár nem olyan mértékben, mint mostohája. Az eredmény már a választás előtt kezdett kikristályosodni: akárki győz is a trónviszályban, a magánföldesúri birtok fog megerősödni a királyi-királynéi vagyon rovására.

Az országgyűlésre csak lassan gyülekeztek a rendek. Az első között érkezett Báthori vajda az erdélyiekkel, május 28-án. Körülbelül 9–10 ezer ember gyűlt össze a Rákos mezején, míg a főpapok és főurak külön tanácskoztak. Itt feltűnő jelenséggel találkozunk. Június 8-án, amikor az országgyűlés a zágrábi dézsmaügylet tárgyalta, a teljes magyar püspöki kar jelen volt Filipecz váradi püspök és kancellár kivételével. 17-én, a Corvinnal kötött szerződést már csak nyolc püspök erősítette meg, noha Filipecz időközben megérkezett. Hiányoznak: Váradi Péter kalocsai érsek, Ernuszt Zsigmond pécsi, Geréb László erdélyi, Thuz Osvát zágrábi püspökök és a jelentéktelenebb nyitrai és boszniai egyházfők. Az eltávozottak nem azonos pártállást képviseltek. Ernusztól tudjuk, hogy csapataiért ment el, a többi távozását legfeljebb feltevéssel lehetne megmagyarázni.

De míg a püspöki kar valamennyi tagja kimutathatóan részt vett az országgyűlésen, addig ezt a bárók esetében nem tudjuk igazolni. Június 8-án — beleszámítva a horvát-szlavón küldöttek élén álló Blagay Mihály gróft, valamint Pakosi Pált és Thuróczi Györgyöt — 23 főurat sorolnak fel. A június 17-i oklevél példányai néhány névben eltérnek egymástól, a kettőt összesítve 29 bárót kapunk. Csakhogy közülük legalább egyharmad vagy a bárói és a köznemesi réteg határán foglalt helyet, mint a Pakosiak, Pethők, Csáki Benedek, Losonci Bánffy Dezső, Dóczi

⁷ Fraknói Vilmos fordítása: *Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. Bp. 1896. 334. (A magyar nemzet története IV.)

Péter, vagy ténylegesen köznemes volt, mint Zólyomi Miklós. Hiányoztak viszont a jelentősebb személyek vagy bárói családok közül Ujlaki Lőrinc herceg, Brankovics György szerb despota, a Pálóczi, Kanizsai, Héderváry, Felsőlendvai Szécsi, Bebek, Ernuszt, Ellerbach családok tagjai. Nem jelent meg Egervári bán, sem Nádasdi Ongor János. A Perényiek később nádorinak nevezett, a Rozgonyiak monyorósi ágának épp úgy hiányzott a képviselője, mint ahogy nem jöttek a Frangepánok vagy Korbáviai grófok, illetve a bárói-köznemesi határon helyet foglaló Várdaiak, Szekcsői Herczegek, Dombaiak stb. sem. Szinte azt lehetne mondani, hogy az arisztokrácia közel fele kivárt vagy teljes érdektelenséget mutatott a választás iránt.

Pedig az országgyűlés eredménye „húsba vágó” lehetett, hiszen nem csupán az új uralkodó személyéről kellett dönteni, hanem arról is, hogy azt milyen feltételek elfogadása esetén koronázzák meg. Ezen kívül, mint a középkori országgyűlések nagy részében, a folyamatban lévő ügyekről, az uralkodó osztály egymásközi ellentéteiről is határozni kellett. Az egyik ilyen határozat — mint már láttuk — június 8-án született a zágrábi püspök és a horvát-szlavón nemesség tizedperében. A feltűnő ebben csak az volt, hogy a főpapok és a főurak, azaz az erősen kibővült kormányzó tanács — nem pedig az országgyűlésen összegyűlt rendek — döntöttek az ügyben. Ez már előrevetítette a hatalmi viszonyokat a választás alkalmára. Panaszok is hangoztak el, így pl. a mislyei prépost a kassai polgárokat vádolta a rendek előtt. A polgárok — 15 éve először — jelen voltak az országgyűlésen.

Maga a tényleges országgyűlési tárgyalás június 7-én kezdődött, ekkor mentek le az urak a rendek közé, hogy meghallgassák a trónjelöltek beszédeit. Corvin egyes húzással saját megbízottjaként az ellenpárt vezetőit, Filipeczet és Nagylucseit küldte az országgyűlés elé, amivel megakadályozta, hogy azok nyíltan ellene foglaljanak állást. (Nagylucsei különben még mindig intézte Corvin pénzügyeit.) Utána a Habsburgok követei szóltak, részben a Mátyással kötött szerződésre hivatkozva, részben fenyegetőzve, részben a török ellen segítséget ígérve. A szónoklat eléggé nagy visszhatást szült. A lengyel követek János Albert, majd a nápolyi követek Beatrix érdekében érveltek. Utoljára hallgatták meg Ulászló követeit, és ennek a beszédnek lett a legnagyobb hatása. A választás lebonyolítása Nagylucsei kezében volt, mert ő látta el a nádor feladatait. Ügyesen szervezte: hiszen az utolsó szónoknak van szükségképp a legtöbb esélye.

Addigra különben eléggé világosan kialakultak a frontok. Miksa oldalán gyakorlatilag senki sem állt. Ezzel szemben feltűnően erős volt a tatárt legyőző János Albert pártja. A két ország történelmi kapcsolatai, közös törökellenes érdekei a jelek szerint a köznemességre hatottak elsősorban, de az urak között is nem elhanyagolható párttal rendelkezett. A lengyel határszél urai, a Perényiek és a Rozgonyiak egy-egy ága mellett a Mátyás idejében a török elleni harcban szerepet játszó bárók legalábbis rokonszenveztek a lengyel megoldással. Ide számított a vajda, Báthori István, valamint Magyar Balázs és mások. A lengyel párt azonban tisztában volt azzal, hogy az urak többsége szemben áll vele, és ezért az 1458-ban sikerrel alkalmazott módon akartak eljárni. Lehet, hogy Báthori Miklós váci püspöknek is része volt János Albert királlyá való kikiáltásában. A köznemesség többsége ugyanis — akár annak idején Mátyást — közfelkiáltással most a lengyel herceget választotta meg. Ez természetesen teljesen értelmetlen tett volt. A nagyurak még

nem határoztak s bandériumaik készen álltak döntésüknek tekintélyt biztosítani. A vajdát könnyűszerrel meg tudták győzni, hogy ez a meggondolatlan „választás” nem vihető keresztül, úgyhogy ő maga vállalkozott a rendek lecsendesítésére. Ettől kezdve Báthori szilárdan Ulászló pártján maradt.

Az eset eredménye az lett, hogy a köznemesi tömeg megunta a várakozást, s megyénként egy-egy nemest hagyva hátra a választás lebonyolítására, hazament. Ezzel tulajdonképpen az a két jelölt maradt, akiknek a legtöbb érdeke volt a választás késleltetésére: Corvin és Ulászló. Az előbbi bízhatott abban, hogy az országgyűlésen eddig meg nem jelent urak többsége, amennyiben még megérkezik, melléte foglal állást, várta továbbá végvárai mozgósított őrségét is. Ernuszt Zsigmond püspök június 8-a utáni távozása egészen nyilvánvalóan ezzel állt kapcsolatban: neki kellett mozgósítania a Corvin-pártiakat. Bár a jelen levő prelátusok és bárók többsége, valamint az özvegy királyné is a cseh király megválasztását szorgalmazta, és ez a csoport jelentős katonai erővel — mint pl. az erdélyi és a Temes-vidéki bandériumok — rendelkezett, egymaga nehezen tudta volna letörni a három másik csoportot. Ulászló volt azonban az egyetlen a három külföldi trónkövetelő közül, akinek júniusban már teljesen felszerelt, menetkész hadsereg állt rendelkezésére, amelynek megjelenése döntő súllyal eshetett a latba. Meg kellett tehát várni ennek a seregnek közeledését.

A Corvinnal való megegyezés és a többi választási feltétel

Június közepe táján lezárult a királyválasztó országgyűlés első szakasza. A pártok kikristályosodtak, a következő lépésnek olyan helyzetet kellett teremtenie, amely több-kevesebb egyöntetűséget hoz létre, továbbá biztosítja az urak hatalmát a következő király idején. Az első megoldandó probléma Corvin jövője volt. A herceg hatalma olyan nagy volt, hogy bármely jövődó királlyal szembe tudott volna szállni, még ha a trón megszerzésére és főként megtartására nem is volt elég. A helyzetet a főpapok és főurak már említett, június 17-én kiadott oklevelének bevezetése kitűnően jellemzi: „figyelembe vettük, hogy ez a királyság mindenünnen igen hatalmas ellenségekkel van körülvéve, és ránk, valamint az egész országra igen nagy veszedelem közeleg; észrevettük ezen felül azt is, hogy hacsak ... Corvin János herceggel ... minél gyorsabban és folyamatosan meg nem egyezünk az atyai helyről és trónról, belháború, mely pedig a legveszedelmesebb, készülne, sőt már meg is kezdődött.”⁸ Ezért írásba foglalják azt, hogy mit kap akkor a herceg, ha mégsem választanak királynak. Ez pedig nem volt csekélység. Boszniai király és szlavóniai herceg, továbbá életfogytiglan dalmát-horvát bán lenne, gyakorlatilag megőrizné az apjától kapott vagy az ő kezébe adott összes várakat és uradalmakat, Pozsonnyal, Komárommal, a tenger melléki Zenggel, valamint ausztriai, stájer, karintiai, sőt morvai várakkal egyetemben. Budát, Visegrádot, Nándorfehérvárt viszont csak az új király megérkezéséig tarthatja kezében.

8 *Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad Vestigia comitionum apud Hungaros. II. Budae 1800. 272.*

Hogyan sikerült a magyar trónra igényt tartó herceget egy ilyen, mégsem a kitűzött céljának megfelelő egyezményre rávenni akkor, amikor hívei érkezőben voltak vagy már meg is érkeztek? A tapasztalatlan fiatal herceg kijátszásának a gondolata is felmerülhet. Pedig tulajdonképpen nem is szerződésről volt szó, hanem „az egész országot reprezentáló” főurak és főpapok egyoldalú kötelezettségvállalásáról, amelynek idézett indoklása a véres valóságot fejezte ki. Az egésznek a lényege azonban az — és ez felmenti Mátyás egykori tanácsosait és hadvezéreit az árulás vádjá alól —, hogy ez a kötelezettségvállalás szinte teljesen megegyezik azzal az ajánlattal, amit fél évvel korábban Mátyás tett Székely Jakab útján III. Frigyes császárnak. Ez volt tehát az a minimális örökség, amelyet a néhai király törvénytelen fiának biztosítani akart. Így érthető, hogy a herceg maga is hajlott ennek elfogadására. Mátyás ugyan a boszniai királysággal járó megoldást nem Jagelló-, hanem Habsburg-örökösödéssel kötötte össze, hiszen így tudott volna fiának a magyar koronától független királyságot biztosítani, a herceg azonban gyakorlatilag így is királyi címhez jutott volna.

A következő lépés a választási feltételek megfogalmazása volt. Ez is június közepén történt. Június 20-án jelenti a milánói követ: „Az első gondjuk visszaállítani azt a szabadságot, melyet az ország Mátyás király előtt élvezett. Mindenek előtt nem akarják, hogy többet megadóztassák őket.”⁹ A 18 cikkelyt tartalmazó választási feltétel első cikkelye tényleg ezt tartalmazza. A majdani uralkodó megígéri, hogy mindenkit meg fog őrizni ősi jogaiban, kiváltságaiban, szabadságaiban, és nem fog sérelmükre — mint ahogy azt a néhai Mátyás király tette — semmi újítást bevezetni, a bevezetett újításokat pedig megszünteti. Így nem fog többé egyforintos adót sem kivetni. Érdekes azonban csak az, hogy ha Mátyás nevét elhagyjuk, ez a feltétel nem sokban különbözik a korábbi hazai vagy egykorú külföldi választási feltételektől. A jogok és szabadságok megerősítése, az újítások és szokatlan adók megszüntetése állandó kiváltságai a rendeknek. Az is megfelel a hasonló okmányoknak, hogy a király tartózkodjék Magyarországon, tanácsosnak, méltóságnak, egyházi javadalmasnak csak országlagosokat nevezzen ki, magyar tanácsosok szavára hallgasson, birtokokat hazaiaknak adományozzon. Voltak benne konkrét ügyek is. A Mátyás és Beatrix által jogtalanul elfoglalt birtokokat vissza kell adni, a koronát koronaöröknek kell átadni, akik ezért Visegrád várát kapják. Morvaországot, Sziléziát, az elfoglalt osztrák területeket nem lehet az országtól elidegeníteni, és ha kiváltanák a zálogot, az összeget az országnagyok kezeljék. Az oklevél a prelátusok és a bárók döntő befolyásáról tanúskodik.

A feltételek szövege, kétségen kívüli Mátyás-ellenessége ellenére, mint látjuk, lényegében megfelel az általános gyakorlatnak. Mint ahogy korábbi királyainkat sem feszélyezte egy hasonló szövegű okmány, ugyanúgy itt is a jövődönnek kellett eldöntenie, hogy mennyiben válik pusztá ígéretté. A nagyurak teljhatalmát kifejező feltételeket korábban — pl. Albert idején — a nemesség javára módosították. A lényeg tehát az, hogy 1490 júniusában a tanácsban ülő főpapok és főurak a feltételek megfogalmaztatásával ugyan létrehoztak egy olyan okmányt, amely annyira megköti jövődöntő királyuk kezét, hogy elvileg valóban markukban tarthatják, de a belső és

⁹ *Fraknoi Vilmos*: II. Ulászló király választása. Századok 19(1885) 100. 2.j.

külső körülményeket tekintve nem lehettek biztosak abban, hogy valóban ez fog bekövetkezni. Végül még egy megjegyzés: függetlenül attól, hogy a feltételek latin szövegét a kancellária írnokai a korábbi államjogi okmányok szó szerinti felhasználásával szerkesztették össze, tartalmuk feltűnően egybevág Miksa fenn idézett instrukcióival. Mindenki jól tudta, Corvin János is, hogy a játékszabályokhoz hozzátartozik egy ilyen jellegű szöveg.

A csonthegyi csata és a következmények

Ezekben a napokban érkeztek meg Budára a hiányzó délvidéki urak csapataikkal és a Corvin kezén levő végvárakból kivont helyőrségekkel. Biztosan tudjuk, hogy az urak közül megjött Ujlaki Lőrinc herceg, Brankovics György szerb despota, Hédervári Miklós tárnokmester, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és öccse, János volt pohárnokmester, a johannita lovagok nagybirtokos tartományfőnöke: Beriszló Bertalan vránai perjel és rokona, Ferenc, aki nemrég vette feleségül Brankovics Vuk szerb despota özvegyét és ezáltal a jelentős fejedelmi uradalom birtokosa lett. Valószínűleg Váradi Péter is velük tartott, de csapatok nélkül. Corvin vármagyai közül Ráskain és Czecein kívül itt voltak a jajcai bánok, továbbá Székely Jakab, Kishorvát János, Enyingi Török Ambrus volt szőrényi bán és mások. Egy jóval későbbi, augusztus 28-án kelt oklevél szerint, amelyben a cseh főurak adnak menlevelet Corvin pártjának, még többek között előfordulnak a lindvai Bánffy testvérek a verőcei ágból, Kanizsai László, Szécsi Miklós, Rozgonyi István, Ellerbach János, Szokoli András szőrényi bán, Várdai Miklós az urak közül, valamint Drágyi Tamás, Mátyás utolsó személynöke, a nándorfehérvári és zenggi kapitányok, a Czobor testvérek és mások.

Mint látjuk, Corvin pártja a jelek szerint ugyan csak részben jött össze, híveinek száma és súlya azonban megközelítette az Ulászló-párti többséget, katonai ereje pedig közel olyan erős volt, mint amazé. A két párt most farkasszemmel nézett egymással.

Ujlakiék nehezményezték, hogy nem várták be őket, nem akarták elfogadni az addigi megállapodásokat. Kiegyezésre egyik fél sem hajlott. Egyhangú választásra remény sem volt, ugyanakkor biztos volt, hogy Ulászló rövidesen sereggel jön, János Albert, aki magát megválasztott királynak tekinthette, ugyancsak felkészült, csupán Miksa nem fejezte még be hadi készülődéseit. Úgy látszik, hogy Corvin hajlott a június 17-én megerősített alkura, ami neki még így is igen nagy hatalmat biztosított volna. A baj az volt, hogy épp ez az alku volt hívei szemében a vörös posztó. Nekik Corvin csak magyar királyként kellett, az ország hűbéreseként és legnagyobb birtokosaként már nem. Ujlaki maga akarta volna édesapjának, az utolsó boszniai királynak koronáját megkapni. A Bánffy és az Ernuszt testvérek a Mátyás által elkobzott és Corvinnak adott Arad, illetve Turóc megyei birtokaikat, az utóbbiak bányáikat is a hercegtől remélték visszakapni. Beriszló Ferencnek felesége halála után vissza kellett volna adnia Fejérkirót Corvinnak, és így tovább. A vármagyoknak pénzzel tartozott a herceg. A Corvin-párt álláspontja világos volt: János királyként saját birtokai kárára volt köteles megjutalmazni híveit, ha azonban elfogadja a június 17-i ajánlatot, akkor kötelezettségei az új királyra szállnak, akitől közel sem remélhettek annyit, mint a hercegtől. Corvin újonnan előkerült

„hívei” tehát alapjában véve ártottak uruknak. A helyzete valóban nehéz volt, mert ha szembefordul velük — beleértve saját várnagyait, akik tőle remélték előmenetelüket —, hatalma teljesen megrendül, úgyhogy a június 17-i alku is kérdésessé válik.

Az eredmény: Ujlakiék rá tudták kényszeríteni a korona birtokában levő Corvint, hogy seregével elvonuljon. A terv, úgy látszik, az volt, hogy először Székesfehérvárra mennek és megkoronázzák János herceget. Ez nem sikerülhetett, mert a nagyurak Kálmáncsehi prépostot gyorsan hazaküldték Fehérvárra, hogy akadályozza meg a koronázást. A további terv nyilvánvalóan az volt, hogy levonulnak a Délvidékre, összeszedik a még nem csatlakozott párhíveket, és mivel a korona náluk van, akár erőszakkal, akár nyomással kikényszerítik Corvin megkoronázását.

A Corvinnal szemben állást foglaló urak bandériumaikat Báthori vajda és Kinizsi parancsnoksága alatt küldték Corvin serege után. Velük ment néhány báró, köztük olyan harcedzett katonák, mint pl. Drágffy Bertalan. Végül július 4-én a Tolna megyei Szabaton falu melletti Csonthegyén tört ki a harc, amelyben Corvin serege vereséget szenvedett. Többek közt elesett Corvin leghívebb embere, Czecei Kis Máté, a másik oldalon pedig az egyik tekintélyes báró, Mórócz László. A Corvinnal együtt elmenekített királyi kincstár nagy része is az üldözők kezébe került, s a herceg nem egy hívét fogságba ejtették. Corvin oldalán különösen kitűntette magát Székely Jakab, a stájerországi és karintiai várak parancsnoka. A csatában tehát valamivel több mint féltucatnyi báró mellett mindkét oldalon Mátyás legkiválóbb hadnagyai (a hadnagy eredeti jelentése: csapatvezető, hadvezér) vettek részt, mint ahogy a csapatok nagy része is a Mátyás hadjárataiban megedződött katonákból állt.

A csatával együtt Corvin elvesztette minden reményét a trónra, egyetlen esélye az maradt, hogy kudarca ellenére az urak megtartják a megállapodást. Kérdés, hogy volt-e egyáltalán reménye a hercegnek a trón megszerzésére? Azt láttuk, hogy maga Mátyás sem volt teljesen biztos ebben. Ennek ellenére, amennyiben sikerült volna még életében megkoronáztatnia, akkor halála után átvehette volna a kormányt. A csonthegy-i csata sem volt eleve lefutott. Érdekes, hogy Mátyás magyar hadvezérei közül csak a bárók vagy a Mátyás által báróvá tett személyek (mint Kinizsi) foglaltak fiával szemben állást. Ha Czeceihez és Ráskaihoz hasonlóan Kinizsi is Corvin oldalán marad, győzhetett volna a herceg. Az is feltűnő, hogy — noha a Corvin-ellenes párhoz tartoztak — a Geréb testvérek fegyverrel nem fordultak unokaöccsük ellen. A csatát végül — Kinizsit nem számítva — két országrész báróinak serege nyerte meg: az erdélyiek és tiszántúliak, illetve az északnyugat-felvidékiek (Rozgonyi László, Ország László, Losonczy László és Lévai János). Az utóbbiak voltak leginkább kitéve Ulászló esetleges támadásának, állásfoglalásuk ezért érthető. Más a helyzet a Báthori vajdát követő tiszántúliakkal. A kormányzói, sőt esetleg királyi méltóságra törő Báthori István talán a hercegnek tulajdonította reményei elvesztését.

A csonthegy-i csatáig tehát még megvolt a lehetőség Corvin királlyá koronázására. Ebben az esetben az urak többsége valószínűleg el is ismerte volna. A kérdés csak az, hogy meg tudta volna-e tartani a koronát. Már a csata előtt is birtokadományokkal, zálogosításokkal volt kénytelen híveit maga mellett tartani, ami elég világosan mutatja, hogy pénze neki is kevés volt, a királyi kincstár arany- és ezüstneműit kellett volna pénzzé tennie. A lényeg azonban nem a pénzhány, vagy

nem csak az volt. Magyarországnak ugyanis négy ellenséggel kellett szembenéznie. A csonthegy csata időpontjában már hadsereggel úton levő Ulászló, a csapatokat gyűjtő Miksa és János Albert éppúgy nem álltak volna el igényeiktől, mint ahogy a két utóbbi Ulászló koronázása után is támadott, sőt jelentős eredményeket is elért. Végül bármikor támadhatott a török is. Ennyi ellenséggel egyszerre Mátyás sem állt soha szemben. Igaz, az egyesült cseh és lengyel seregek ellen 1474-ben — ha nehézséggel is — eredményt ért el, de akkor Morvaország és Szilézia az ő oldalán állt, és most ezek a tartományok Magyarország ellen és Csehország mellett foglaltak állást. Mégha az urak valamennyien elfogadják Jánost és Beatrix sem áll egyik trónkövetelő mellé, akkor is ugyanez maradt volna a helyzet.

Végül még egy megfontolást érdemlő megjegyzés. A három oldalról támadó ellenség feloszthatta volna maga között az országot. A magyarok még Ulászló megválasztása után is attól féltek, hogy Miksa és János Albert összefog és megteszi azt. Miksa kétség kívül kapcsolatokat keresett a lengyelekhez, János Albert pedig Erdély átengedése fejében hajlandó lett volna kiegyezni bátyjával. A Corvin-megoldás ebben az esetben katasztrófát hozott volna az országra. A helyzet még Corvinnak Mátyás életében történt megválasztása esetén sem lett volna sokkal jobb, hacsak apja a potenciális trónkövetelőket előre nem bírja ennek elismerésére. Egyedül a gyors uralomváltás adott volna Jánosnak előnyt, és az, hogy ideje lett volna felkészülni. Bár ez sem sokat jelent. III. Frigyes egy évvel Mátyás megválasztása után, 1459-ben támadott, és ha az első körmendi csata után fő magyar segítője, Ujlaki Miklós nem áll félre, nem lehetetlen, hogy eredményt ér el. 1527-ben Ferdinánd fél évvel Szapolyai János királlyá választása után támadott és le is győzte ellenfelét. Corvin csak birtokelidegenítésekkel tudta volna biztosítani az országot — amit meg is kezdett 1490 tavaszán —, és bizonyára le kellett volna mondania apja reformjairól. Még ha győzött volna is — ami egyáltalán nem biztos —, legyengült királyi hatalommal, háborúktól elpusztított országgal kezdhette volna meg békésebb uralkodását. Kérdés, hogy módja lett volna-e apja politikáját újra bevezetni?

A királyválasztás és koronázás

A fenti gondolatmenet egyik sarkalatos pontja — ti., hogy az ország mindenünnen ellenséggel van körülvéve — parancsoló szükségességgént írta elő, hogy a trónt a három külföldi jelölt egyikének adják, mégpedig annak, akitől leginkább remélhető, hogy az országot, beleértve a zálogként a koronához csatolt Morvaországot és Sziléziát is, meg tudja védeni. Ez — a törökkel szemben közös érdek ellenére — cleve kizárta János Albertet; az esetleges lengyel támogatást nem tudták volna a Dunántúlon Miksa ellen érvényesíteni. Viszont Miksa sem tudott volna a Szepességben a közeli lengyelek ellen eredményesen harcolni.

Ennek ellenére a Habsburg-megoldás mellett komoly érveket lehet felhozni. Azt láttuk, hogy Mátyás 1489 őszén tett ajánlata számolt ezzel a lehetőséggel. Magyarország és Ausztria szomszédos, és az 1470-es évek török betörései már a Habsburg örökös tartományokat is ráébresztették a török veszélyre. Miksa egész

életén keresztül foglalkozott a török problémával, s eléggé valószínűnek tűnt, hogy egy Magyarország felett is uralkodó német császár — legalábbis néha — birodalmi segítséget tud szerezni az „örökös ellenség”, a török ellen. Zsigmond idejében a birodalom élén Magyarországra támaszkodó császár állott, egyes magyar uraknak módja volt a birodalom ügyeibe beleszólni, így elvárható volt ez most is. Végül a házassága révén megerősödött Miksa elvileg jóval nagyobb hatalommal rendelkezett, mint bármelyik elődje. Mindezek az érvek — ismerve a Mohács körüli fejleményeket — el kell gondolkottassák a mai történetst, hogy egy Miksa hatalmi bázisával, kétségtelen törökellenes elképzeléseivel és nem jelentéktelen intelligenciájával rendelkező uralkodó nem lett volna-e jobb az ország jövődjé szempontjából, mint a végül is megválasztott Ulászló?

Ennek ellenére a választásért felelős urak akkor nem tehettek mást, mint amit tettek. A Miksa-féle megoldás egyik gyengéje éppen az volt, mint ami az ereje. A római király házassága révén belebonyolódott a nyugat-európai politikába, uralma Burgundiában teljesen labilis volt, a Bretagne-i házassági terv francia háborúval fenyegetett, nyugat-európai és birodalmi politikája háborús erőfeszítésekbe, kiadásokba rántotta volna Magyarországot is. A nyugat-európai helyzetet Filipecz kancellár, aki 1488-ban járt a francia királynál, első kézből ismerhette. Miksa ellen szólt továbbá az is, hogy a nyár végéig sem neki, sem apjának nem állt rendelkezésére jelentősebb katonai erő, de vetélytársának, Ulászlónak igen. Elidegenítette a magyar rendeket az 1463-as szerződésre való hivatkozás is: fenn akarták tartani királyválasztási jogukat. Olyan királyt akartak továbbá, és ez is érthető, aki az országban lakik. Miksa követői a választás után maguk is elismerték, hogy ez nem következne be, hiszen utaltak arra, hogy az csak az országnak használna, ha uruk a birodalomban tartózkodnék. Végül fel kellett vetődnie a választásban részt vevő urak gondolataiban annak az eshetőségnek is, hogy a külföldön lakó uralkodó, idegen tanácsosokkal intézve az ország ügyeit, gyakorlatilag aláveti azt a birodalomnak. A példa előttük volt: Mátyás ausztriai és sziléziai kormányzata.

Mindez nem csupán utólagos feltevés. Miksa részéről — ha propagandaszólamként is — utólag nyíltan felmerült ennek a lehetősége. Két példa. Amikor 1491-ben Ulászló ostromolta a Miksa által elfoglalt Székesfehérvárt, a római király az alábbi indoklással kért segítséget a birodalmi fejedelmektől: „és hogy miért fontos nekünk, a szent birodalomnak és a német nemzetnek Székesfehérvár városa, ami nekünk, mint egy német uralkodónak, kezünkre jutott, könnyű megérteni és megszívlelni”.¹⁰ Még világosabban szól Miksa birodalmi gyűlési előterjesztése 1500 táján. Miután előadta, hogy Bretagne-t is a birodalomhoz akarta volna csatolni, így folytatta: „emellett ő királyi felsége vállalkozott arra is, hogy a magyar királyságot, mely néhai Mátyás király halála után örökségül esett ő császári és ő királyi felségeikre, elfoglalja, és a szent birodalomhoz és a német nemzethez csa-

10 „Vnd was vnns, dem heiligen Reiche, vnd dewtscher Nacion an der gemeltn Stat Stulweissenburg, wo die am vnnsern, als eines tewtschen fursth hennden kommen solt, gelegen ist, ermsen vnd zuhercezen nemen...” Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA). Reichskanzlei, Maximiliana, Karton 40. (alt 33. a) fol. 41–42.

tolja... Hogy milyen észrevehető hasznot jelentett volna ez a magyar királyság és a Bretagne-i hercegség a szent birodalom és a német nemzet, hasonlóképp az egész kereszténység számára, ha ezek egyedül ő királyi felsége kezei közé és kormányzata alá kerültek volna, azt könnyű felmérni.”¹¹

Mialatt Corvin pénz nélkül, birtokokkal és ígéretekkel igyekezett párhíveit és tisztjeit megtartani, Báthoriék foglyokkal és zsákmánnyal megrakodva érkeztek Budára. Most már eljött az idő a választásra. Először azonban Beatrixet kellett kiélegíteni, aki már eddig is sok hívet toborzott magának, és most ezeket a Corvin-pártiak javaival jutalmazta. Az özvegy mindenképp férjhez akart menni, és félt, hogy Ulászló ellenkezése esetén Miksát választja társául. Ezért július 14-én Filipecz vezetésével felkeresték a főpapok és főurak, és hivatkozván Ulászlótól kapott felhatalmazásukra, annak nevében házasságot ígértek Beatrixnak, aki ezt — természetesen — elfogadta, sőt a gyászruhát is levette és udvarhölgyeivel is levétette.

A következő napon, július 15-én megérkezett Corvin követe, Ráskai Balázs is, aki miután a koronát elhelyezte Visegrádon, felajánlotta ura és párhívei meghódolását. Végeredményben a június 17-i egyezményt erősítették meg újból. Vele jött Ernuszt Zsigmond pécsi püspök is. Ugyanezen a napon gyűlt össze az országgyűlés Nagylucsei Orbán elnöklete alatt, és Ulászló cseh király egyhangú megválasztását kiáltotta ki. A következő napokban összeállították az új királyt fogadó követséget.

A követség összetétele tanulságos. Filipecz János váradi, Bakócz Tamás győri, Szokoli János csanádi és Fodor István szerémi püspökök (ez utóbbi Nagylucsei unokaöccse), Báthori országbíró és vajda, Szapolyai István, Szentgyörgyi Zsigmond gróf, Geréb Péter, Rozgonyi László, Drágffy Bertalan és Baumkircher Vilmos fogadták a királyt. (Bonfini Geréb és Baumkircher helyett Ország Lászlót és Losonczy Lászlót nevezi meg, valószínűleg ők is ott voltak.) Kinizsi és Nagylucsei kivételével tehát a Jagelló-párt zöme jelen volt. Ulászló július 26-án már Nagyszombatban tartózkodott, a magyar követekkel való találkozásra július 31-én került sor a Pozsony megyei Farkashidán. Itt — állítólag Filipecz kancellár üdvözlő beszéde után — az új uralkodó elfogadta és oklevélben kiadta a választási feltételeket. Ugyancsak megerősítette a tágabb értelemben a választási feltételekhez tartozó egyéb okmányokat, így a Corvinnal kötött szerződést, valamint — valószínűleg szóban — a Beatrixszel kötendő házasság tervét.

Július 31. óta tehát új királya volt az országnak, az akkor 34 éves (1456-ban született) Jagelló Ulászló cseh király. Helyzete nem volt könnyű; Corvin ugyan meghódolt, de még két trónkövetelő maradt a porondon. Közülük öccse, János Albert látszott először a legveszedelmesebbnek, hiszen lengyel sereg élén már az

11 „Daneben vnderstunde sich auch sein kn.Mt. das kunigreich hungern, so nach weylannd kunig Mathias tod, an die kaiserlich vnnnd sein k. Mta. Erblichen fiele, auch zuerobem vnd dem heilig Reich vnd deutscher Nation anhenngig zumachen... Zu was merkhlichn Nutz vnnnd frumenn [?] solh kunigreich hungern vnnnd hertzogthumb Britain dem heilign Reich vnd tewtscher Nation auch gemain Cristenhait, wo die in hennde vnd Regirung seiner Kn.Mt. allain gewesen kumben wernn waist mengchich zuermessenn.” Ms. Karton 41. (alt 33. b.) II/28. fol. 26^v-27.

országban volt és Visegrádot fenyegette, hogy a koronát megszerezze. Ulászló a vele érkezett cseh hadsereg egy részét előreküldte Visegrád ostromára. Ráskai azonban a várat és a koronát harc nélkül átadta. A királyi sereg Semptén át — ahol Rozgonyi László vendégelte meg — indult Budára, ahová augusztus 9-én vonult be. Ráskai itt is átadta a várat, amire nagy szükség is volt, mivel az előző napon János Albert is tábornokot vert Pest mellett hatezer lengyel katonájával és magyar segítőivel. A két testvér személyes találkozása sem hozott eredményt, a lengyel herceg — valószínűleg élelemhiány miatt — végül mégis elvonult, hogy a felvidéki városokat kísérelje meg elfoglalni.

Nem kezdődött tehát kedvező előjelekkel Ulászló kormányzata. Ezen nem sokat segített a Corvinnal való kiegyezés sem. A királyfi már július 27-én közli egyik hívével, Várdai Miklóssal, hogy kiegyezett a főpapokkal és a bárókkal, és magához hívta Budára. Úgy látszik, hogy minél nagyobb erőt akart bemutatni az új király előtt. Ulászlóval való személyes találkozást megelőzően követeket küldött a királyhoz: Ernuszt Zsigmondot, Beriszló Bertalan vránai perjel, Derencsényi Imre jajcai bánt és Hangácsi Mihályt, akik augusztus 10-én már jelenthették az új királlyal való megegyezést. Corvinnak az opawai hercegség kivételével le kellett mondani a többi, birtokában levő sziléziai hercegségről, egyébként helyzetét sikerült megerősítenie. Az eredeti Corvin-párt viszont teljesen feloszlott. Váradi Péter és Ujlaki Lőrinc egyelőre teljesen kivonták magukat mindenből; Ulászlót sem ismerték el, de a trónkövetelőkhez sem csatlakoztak. Corvin főúri híveinek zöme és számos várnagya azonban — mint látni fogjuk — fokozatosan Miksa pártjára állt. Van olyan nézet is ezért, amely szerint a herceg maga is Habsburg-pártivá lett volna, ez azonban személyére vonatkoztatva nem áll. (Az azonban lehet, hogy várnagyai az ő parancsára álltak át: ezáltal akart esetleg két vasat tartani a tűzben.)

Néhány nappal megbízottai után a királyfi személyesen is meghódolt Ulászlónak, egyben nyomban új szerepkört épített ki magának, amire már a Várdainak szóló levélből is következtethettünk. Augusztus 15-én Budán ugyanis szövetséget, ligát kötött egymással Corvin, valamint Filipecz, Nagylucsei, Bakócz, Ernuszt püspökök, Beriszló perjel, Báthori és Ráskai, tehát a két párt főbb vezetői. Azoknak a főúri ligáknak, amelyek azután az egész Jagelló-koronát befolyásolják az ország történetét (és megkötötték a király kezét), egyike tehát már a koronázás előtt létrejött. A herceg, úgy látszik, az arisztokrácia élén kívánt az ország ügyeibe beleszólni. Ez a Nagyboldogasszony napi budai liga tehát előrevetítette már egy oligarchikus kormányzat veszélyét: a király a Corvin-párt és a vele most szövetkezett főpapok, illetve Báthori nélkül és ellen nem kormányozhatott.

A királyfi és budai udvar egyaránt azt hitte még ekkor, hogy a július elején leverte Corvin-párt nem oszlott fel, és egységes erőként szólhat bele az ország ügyeibe. Augusztus 28-án a tizenkét leghatalmasabb cseh báró és méltóságviselő, akik királyuk kíséretében érkeztek Magyarországra, menlevelet állított ki Corvin és pártja számára, hogy részt vehessenek a király koronázásán. A menlevél kiállítását evidensen a Budán tartózkodó herceg járta ki a cseh uraknál, és ő adta meg hívei névsorát. Úgy tűnik tehát, hogy a koronázáskor pártja élén akart megjelenni; a menlevélnek a cseh urak általi kiállítása pedig arra utal, hogy a herceg (vagy valamelyik tanácsosa) a magyar–cseh perszónálunió idején együtt akart működni

a szomszéd ország világi uralkodó osztálya vezető rétegével. A listán feltűnően kevés az egyházi személy: Váradi érsek, Ernuszt püspök, Beriszló perjel, valamint Móre János dömösi prépost, a herceg támoka. A bárók közül Ujlaki, a szerb despota, Bánffy Miklós és Jakab, Hédervári Miklós, Kanizsai László, Szécsi Miklós, Rozgonyi István, Ellerbach János, Várdai Miklós, Beriszló Ferenc, aztán Corvin várnagyai: az egyik szőrényi bán, a jajcai, nándorfehérvári, zenggi kapitányok, aztán egyéb várnagyok, volt bánok és katonák, mint Ráskai, a Czobor testvérek, Székely Jakab, Both András, Batthyány Boldizsár, továbbá Drági királyi személynök, a herceggel együtt összesen 39 fő kapott menlevelet. A Corvin-párt azonban ekkor már nem létezett; a többség — mint még látni fogjuk — vagy már átállt vagy átállóban volt Miksához, mások kivonták magukat a politikából.

Szeptember közepén került sor a székesfehérvári királykoronázásra. Több napot vártak, hiszen olyan fontos személyek, mint Váradi érsek (az ő feladata lett volna a koronázás, hiszen az esztergomi érsek kiskorú volt) és Ujlaki Lőrinc herceg nem érkeztek meg. Bonfini szerint szeptember 21-én koronázták meg a királyt. A rangidős főpap, Thuz Osvát zágrábi püspök végezte az egyházi szertartást. A koronát Corvin János vitte a király előtt a menetben. A szertartásnál Nagylucsei, Ernuszt, Fodor és Filipecz püspökök, Beriszló vránai perjel, Báthori vajda, Szentgyörgyi János gróf, Kinizsi Pál, Geréb Mátyás, Ország László, Losonczi László játszottak még szerepet. Így tehát az Ulászló-párt vezetői és a Corvint támogatók maradéka koronázott, a semlegesek változatlanul félreálltak.

A koronázás után került sor a hivatalok és méltóságok új felosztására. A melékartományokról nem történt intézkedés, hiszen ezek a Corvinnal kötött egyezség folytán a herceget illették. Úgy látszik, a boszniai korona kérdését függőben hagyták, de a szlavóniai hercegséget Corvin valóban megkapta, igaz, ez nem tetszett az ottani rendeknek. Már a cseh főurak menlevele szlavóniai hercegnek nevezi Jánost, kinevezése eszerint augusztus közepén történt. Megtartotta bánként Egervárit, akinek már október elején mint „Dalmát-, Horvát- Szlavón országaink bánjának” ad utasítást. Úgy látszott, olyan kompromisszum született, amelynek értelmében a bán formailag megtartotta teljes hatáskörét, de a király és közé közbeiktatódott a herceg. Itt tehát a koronázás nem hozott változást.

Lemondott azonban Filipecz kancellár, Ulászló hatalomra segítésének fő szervezője. A váradi püspökséget is átadta és elment ferences barátnak. Titkos kancellárként utóda Bakócz lett, Váradi főkancellári címét csak egy év múlva nyerhette el. Lemondott a beteges Nagylucsei kincstartó is; őt Thuz Osvát zágrábi püspök követte. A volt kincstartó azonban, úgy látszik, még egy ideig megtartotta a nádori helytartóságot. Országbíró és erdélyi vajda maradt Báthori István. A Corvin pártján állt Drági Tamás világi személynök helyére újabb egyházi, Fodor szerémi püspök került. Valószínűleg leváltották Hédervári tárnokmestert is, de az bizonytalan, hogy Losonczi László most, vagy csak egy év múlva kapta meg tisztét. Udvarmester újra Geréb Péter lett, Ország Lászlót megerősítették a lovászmesteri méltóságban. Nincs adatunk valamennyi főméltóság betöltésére, elképzelhető, hogy a távollévők számára is tartottak fenn helyeket.

Ausztria elveszte, Miksa dunántúli hadjárata

Az új királlyal és annak megkoronázásával azonban nem múlt el a „nyugtalanság ideje”.¹² Sokan biztos helyre helyezték értékeiket, ahogy ezt egy szeptember 6-i levélből tudjuk. Sor került a külső támadásra is. Miksa — mint láttuk — szisztematikusan készült az ország megszerzésére. Tiroli pénz, a birodalmi katonai segély mellett részben Mátyás zsoldosait akarta megszerezni, részben pedig diverziókkal, ügynökök küldésével készítette elő a talajt a maga számára. A választásig azonban inkább erőt gyűjtött, várta az esetlegesen neki kedvező eredményt. Komolyabb lépésekre a Corvin-párt leverése és Ulászló megválasztása után, augusztus elején került sor. A római király a magyarországi helyzettel elégedetlenek menedéke lett. Az első közt csatlakozott hozzá az utolsó Mátyás kori alkincstartó, a jobbágy eredetű Bornemissza János, aki az interregnum idején eléggé eredményesen halászott a maga javára a zavarosban, de amikor főnöke, Nagylucsei ellen fordult, az börtönbe vetette és csak a dél-dunántúli nemesek kérésére — és nagy anyagi ellenszolgáltatás fejében — engedte el. (Bornemissza ekkor ugyan már ismert személyiség volt, aki a tekintélyes köznemeseeknek megfelelő birtokokkal rendelkezett, de mégsem tartozott az élvonalba.)

Miksa számára az első komoly magyar támaszt alsólendvai Bánffy Miklós csatlakozása jelentette. Bánffy, akinek birtokai a Délnyugat-Dunántúlon terültek el, Corvin pártjának egyik oszlopa volt, akit az ellenpárt a csonthegyi csata után felségsértéssel vádolt. Augusztus 5-én havi 50 rajnai forint ellenében Miksa szolgálatába állt, aki száz páncélos lovasra még külön havi 400 rajnai forint zsoldot is ígért neki. Két nappal később birtokadományozási ígéretet tett egy másik Corvin-párti főúrnak, Kanizsai László bécsújhelyi városkapitánynak, bár a három Kanizsai — László, János és István — csak szeptember 28-án fogadott hűséget neki. 11-én megint csak egy Corvin-párti, Hédervári tárnokmester jelent meg; öt évi 600 forint fizetésért tanácsosának nevezte ki. (Igaz, egy évvel később a Héderváriak azt állították, hogy magyarországi hadjárata idején Miksa erőszakkal foglalta el ozorai várakat és vetette őket fogságba. Vagy időközben újra pártot változtattak, vagy — és ez a valószínűbb — ez utólagos szépítés.)

A felbomló Corvin-párt legtekintélyesebb tagjai tehát fokozatosan Miksához csatlakoztak. Mindez még inkább elvárható volt a magyar megszállás alatt álló Ausztriában. A nagyobb városok — így Bécs és Bécsújhely — nagyszámú (és mint minden középkori polgár) fegyverrel rendelkező polgársága szinte egyöntetűen várta vissza örökös urát. Ezt azért kell kiemelnünk, mert Szapolyai ausztriai főkapitány védelmi stratégiáját a későbbi történetírás általában élesen kritizálja. Szapolyai előtt valójában két út állott: kivonja a szétszórta helyőrségekben állomásozó katonaságot, és ezek élén vagy szembezáll Miksával, ha elégnek érzi rá erejét, vagy ha nem, akkor a nagyobb városok, Bécs, esetleg még Bécsújhely környékén vonja össze csapatait, amíg a sziléziai hadsereg meg nem érkezik. A másik út a

12 1490. szeptember 6-i levél: Magyar-zsidó oklevéltár. VIII. Szerkesztette és kiadta Scheiber Sándor. Bp. 1965. 83.

szétszórt helyőrségek fenntartása lehetett, ebben az esetben azonban ki volt téve annak a veszélynek, hogy Miksa ezeket sorban kiostromolja. Ez alatt viszont biztosan megérkezett volna a sziléziai hadsereg.

Szapolyai a második utat választotta. Ezt a döntést az is indokolta, hogy Ausztriában élelmszerhiány volt, ezért a Sziléziából áthozandó 3000 zsoldost már május 4-én Sopron mellett akarta elhelyezni. A helyőrségek összevonása tehát élelmszerzési nehézséggel járt, kivonásuk pedig gyakorlatilag az egész országot az ellenség kezére játszotta volna. A várak visszafoglalása — ahogy azt Mátyás hadjárata is mutatta — hosszú időt vett volna igénybe. A Duna menti kisebb városok elfoglalása után augusztus 19-én ért a római király Bécs alá, amelyet a polgárság örömmujongva adott át született urának. A magyar helyőrség — Upori László vezénylete alatt — még tíz napig hőiesen védekezett a Burgban, míg végül kénytelenek voltak magukat megadni. Még augusztusban a Lajta melletti Bruck polgárai is átadták a városukat. Megadta magát Bécsújhely város is, de a vár még hetekig ellenállt. Szeptember 9-én elesett Klosterneuburg. Ezzel szemben magyar kézen maradt a Bécsújhelyt övező és Pogány Péternek engedelmeskedő várgyűrű, a Dunától északra fekvő terület nagy része és a Székely Jakab parancsnoksága alatti stájer és karintiai részek.

Szapolyai nem maradt Bécsben, de ezért sem hibáztathatjuk. A főkapitány tisztában volt azzal, hogy a polgárok Miksa pártján állnak, a helytállásra nincs sok lehetőség. Fogságba esésével vagy esetleges elestével nem használt volna a magyar ügynek. A baj az volt, hogy a sziléziai sereg későn, augusztus 20-a után érkezett a Duna északi oldalára, egy másik magyar sereget pedig, amely Deutsch-Altenburg táján akart átkelni a Dunán — talán hogy Bécsújhelyt felszabadítsa —, Miksának sikerült megvernie.

Teljesen persze nem menthetjük fel a magyar főkapitányt az ausztriai uralom összeomlásának felelőssége alól. Először a királyválasztásnál játszott szerepe, majd a saját birtokait veszélyeztető János Albert-féle támadás vette igénybe, de valószínűleg állandó jelenléte sem segített volna sokat. Miksa ugyanis egészen váratlan stratégiát dolgozott ki. Bécs és néhány város megszerzése után nem folytatta a tartomány visszafoglalását, hanem arra akarta kihasználni az időt, amíg még elegendő a pénze, hogy a magyar trónt huszáros rajtaütéssel megszerezze. Az ötlet kitűnő volt. A Dunától északra fekvő zsoldossereg arra nem volt elég, hogy átkeljen a folyón és a most már teljesen Habsburg-hű területet visszafoglalja, viszont szükséges volt, hogy ott maradjon a magyar uralom biztosítására és nem utolsósorban arra, hogy megakadályozzon egy Csehország elleni támadást. Ez a sereg tehát le volt kötve. A Duna-menti közvetlen utat nem választhatta Miksa: Pozsony és a határvárak meg voltak erősítve, csak annyit ért el, hogy Sopront semleges állásfoglalásra szorította. Miksa így a délnyugatról való támadást választotta, ahol a nagybirtokosok zöme az egykori Corvin-párthoz tartozott, s nem akarta Ulászlót elfogadni. (Megjegyzem, hogy 1459-ben III. Frigyes ugyanezen az útvonalon kísérelte meg az ország meghódítását és Mátyás megbuktatását.)

Miksa helyzetét nagyon erősítette, hogy sikerült megegyeznie Corvin egyik legkitűnőbb hadvezérével, Székely Jakab radkersburgi kapitánnyal, aki nem csupán az elfoglalt stájerországi és karintiai várak és városok parancsnoka volt, hanem

Corvin Varasd megyei birtokait is kezében tartotta. Corvin tartott Székely elpártolásától, ezért szeptember 5-én kőszegi kapitányát, Batthyány Boldizsárt küldte hozzá, hogy adja át várait. Székely azonban nem engedelmeskedett, és szeptember 17-én Miksával kötött szerződést. Ebben elismerte ugyan ura, Corvin jogait a várakra, és elérte azt, hogy nem kellett azokat Miksának átadnia, ez azonban csak formalitás volt: Székely ettől kezdve Miksa kapitánya, amit annál kevésbé kell furcsálnunk, hiszen annak idején Mátyás parancsára ő tette az örökösödési ajánlatot III. Frigyesnek.

Miksa október 4-én indult el Bécsből. 8-án ért Kőszeg alá. Batthyány — aki maga valószínűleg ura mellett volt — várnagya, Csolnoki Albert semmit nem tett a védelem érdekében és gyakorlatilag harc nélkül, nyomban feladta a fontos határerődítményt. Legkésőbb 20-án már Bakócz vára, Szombathely is a római király kezére jutott. Miksa Körmend elfoglalása után október végén és november elején Csabrendek határában táborozott, nyilván azért, hogy megegyezzek ifj. Vitéz János veszprémi püspökkel, Sümeg és Veszprém várak urával. Ez meg is történt november 3-án: a püspöknek évi 5000 aranyforint (!) fizetést, bíborosi kalapot, az első megüresedő érsekséget, végül a Nagylucsei kezében volt bécsi püspökséget ígérte. (Ez utóbbi volt az egyetlen, amit meg is kapott.) Így Veszprém is Miksának hódolt. November 17-én érkezett a német hadsereg Székesfehérvár falai alá és már az első nap rohammal bevette az ősi magyar koronázó és királyi temetkező várost. Miksa nem tudta korlátozni zsoldosai zsákmányolási kedvét: hihetetlen nagy pusztítást vittek végbe a városban. Pár nappal később hadserege előhadát, mintegy 7–8000 embert, Kristóf bajor herceg vezénylete alatt Buda felé küldte.

Miksa ekkor állt magyarországi hatalma tetőpontján. Igaz, jelentős nagyságú hadsereg volt parancsnoksága alatt, de ez a sereg gyakorlatilag ellenállás nélkül, szinte békés séta formájában másfél hónap alatt megszállta szinte az egész Dél-nyugat-Dunántúlt, számos várral és erődített várossal. Híveinek száma egyre nőtt. Csatlakozott hozzá Bánffy Miklós öccse, Jakab is, a horvát Frangepán János gróf; november 1-én pedig Brankovics szerb despota és öccse, Kishorvát Hlapchith János (Corvin egyik embere) és testvérei, Beriszló Ferenc és rokonai (a perjel kivételével) ismerik el Miksát. Már visszavonulása során, december 8-án, Corvin zágrábi kapitánya, Both András, nem csupán maga és rokonai, hanem Ernuszt Zsigmond püspök és testvére, János, Hédervári Miklós, valamint Corvin és Ernuszt előkelő köznemesi familiárisai (az enyingi Törökök, Istvánffy István, Izdenci Benedek) nevében állapodott meg a római királlyal. A volt Corvin-párt zöme ezzel átmént a Habsburg táborba, ahol Vitéz püspök és Frangepán gróf kivételével jószerével csak őket találjuk. Még a semlegesnek maradt Ujlaki Lőrinc is modus vivendit alakított ki birtokai védelmében Miksával, az alsó-ausztriai kapitány, Pogány Péter pedig fegyverszünetet kötött vele.

Alapjában véve megdöbbentő a kép. Mátyásnak annak idején nem sikerült olyan gyors sikert elérni Ausztriában, mint Miksának Magyarországon. Nyilvánvaló, hogy csak részben segítette árulás. Könnyű lenne azt mondani, hogy a volt Corvin-pártnak közömbös volt a király személye, csak ne Ulászló legyen az, vagy hogy ne az Ulászló-párti urak kezében legyen a hatalom. Ezt azért nem állíthatjuk, mert többségük csak a római király győzelmei hatására csatlakozott, és az első adandó

alkalommal levált tőle. A baj ott volt, hogy Ulászló és tanácsosai semmit sem tettek ennek az országrésznek a védelmére. Szapolyai, Báthori és társaik birtokainak zöme vagy a Felvidéken, vagy a Tisza felső folyása mentén feküdt, azaz azon a területen, amely János Albert támadásának volt kitéve. Székely Jakab átállása után nem volt ellenállóképes sereg a Dunántúlon, Corvin sem dobhatott át csapatokat a végekről a török veszély miatt, a magukra maradt, volt Corvin-párti urak (és Vitéz püspök) birtokaik és befolyásuk védelmében csak a meghódolást választhatták. Az nem világos csak, hogy Corvin tisztjei önállósulni akartak-e vagy pedig uruk hallgatólagos jóváhagyásával álltak át. (Ez nem Székelyre, hanem Bothra és társaira vonatkozik.) Ezzel ugyanis megakadályozták birtokaik elpusztítását, idegen kézre jutását. Ulászló diplomáciai úton, megbízottak küldésével próbálta Miksát visszafordítani — természetesen eredménytelenül.

Miksa kudarcát nem Ulászló és a mellette álló urak ellenállása okozta. Minden jel arra mutat, hogy ha a római királynak sikerült volna teljes hadseregét elindítani, Budát is elfoglalhatta volna. A vár és a város nem volt olyan állapotban, hogy ellent tudott volna állni egy ostromnak. Miksa hadjárata a pénz- és élelemhiányon bukott meg. A zsold elfogyott, a katonák nem voltak hajlandók tovább harcolni, hiszen már csak úgy lehetett őket élelmezni, hogy egyre nagyobb körzetbe küldték szét őket élelmiszert rabolni. Egy nagyobb hadsereg élelmezésének problémája a középkorban mindvégig fennállt; ahogy ez akadályozta meg az év tavaszán és nyarán az Ausztria védelmére küldött magyar sereg mozgását, most az ellenfelet kötötte meg. Az eredmény: Miksa őrséget helyezett Székesfehérvárra és a többi elfoglalt várba és visszavonult. Útközben pedig nyilván elvitték a parasztok utolsó élelmiszertartalékát is. Egy példa: a Miksa felvonulási útvonalán fekvő Szentoldor nevű Vas megyei faluban 1478-ban még tíz lakott félttelek volt, húsz év múlva, 1498-ban a falu már teljesen pusztá.

Miksa háborújának a mérlege tehát nem volt a legpozitívabb. Igaz, Székesfehérvárral és Veszprémmel az élen, számos támaszpontot szerzett a Dunántúlon, befolyási övezete kiterjedt Szlavónia és Horvátország jó részére is, de Alsó-Ausztriában változatlanul ott állomásoztak a magyar helyőrségek, a Dunától északra ugyancsak Ulászló volt az úr, a délről való betörést a terület pusztulása miatt nem kísérelhette meg ismét, a Duna vonalát viszont védte Pozsony. Hozzá kell még tennünk, hogy új hadsereget kellett volna felszerelnie, amihez pénz kell, ugyanakkor pedig arról értesült, hogy megbízottainak sikerült megkötnie házasságát Bretagne-i Annával, ami pedig feltétlenül francia háborút vont magával. A magyar korona rajtaütésszerű megszerzése tehát nem sikerült, így valószínűtlenné vált, hogy a továbbiakban egyáltalán elérheti-e ezt a célját.

Az ellenállás megszervezése. Ulászló és Beatrix házassága

Ulászló helyzete 1490 őszén fokozatosan romlott. Most az volt a hátrányára, ami a korona megszerzéséhez hozzásegítette: a három külföldi trónkövetelő közül ő volt az első, aki mozgósított, meghozta kölcsön kapott pénzből, így szükségképpen neki fogyott el leghamarabb a pénze. Zsoldosait fizetnie kellett, pénzt pedig nem

nagyon remélhetett. Már láttuk, hogy Mátyás halála az ország pénzügyi helyzete szempontjából is nagyon szerencsétlen időben történt: épp adót szedtek, amely még nem folyt be a kincstárba, a hátralékokat pedig már nem lehetett behajtani. Új adót Ulászló nem vethetett ki, ezt tiltották a koronázási feltételek. A korona rendes jövedelmeihez a zűrzavaros időben nem lehetett hozzájutni. A felvidéki harmincadokat — amelyeket Czecei Kis Máté kezelt — árulás címén Szapolyai a maga számára foglaltatta le, és körülbelül hasonlóan nézett ki a helyzet a többi bevételi forrásnál is. A király számára a zálogosítások maradtak, amelyekre azonban nem csupán pénzszerzés vagy a főurak által kiállított katonák kifizetéséhez volt szükség, hanem a hívek szerzéséhez és megtartásához is. Erre a legjobb példa Haraszi Ferenc szőrényi bán (Corvin várnagyai közül az egyetlen, aki már kezdetben szembefordult vele) esete. Beatrix már május végén birtokadománnyal kapcsolta magához, szeptember 5-én pedig Ulászló 3000 forintért elzálogosította neki a sziléziai Schwiebus (Wiebodzin) tartományt. (Az más kérdés, hogy Harasztit fellázadt alattvalói elkergették.)

A háborús idők különben az arisztokrácia (és a nemesség) egy részét is sújtották. Voltak ugyan olyanok, mint épp Haraszi, akik olyan forgóókével rendelkeztek, amelyből nemcsak a királynak, hanem megszorult pályatársaiknak is kölcsön tudtak adni zálogbirtok ellenében, mások — mint pl. Ország László, Ulászló pártjának egyik vezetője — a kölcsönt felvevők sorába kerültek. Ez előrevetítette, hogy a következő harcok idején egyesek, különösen a katonatoborzó kapitányok, a többiek rovására megnövelhetik majd javaikat és vagyonukat.

Ulászlónak egyelőre egyetlen pénzszerzési forrása maga Beatrix volt. Ezt az ügyet annál is inkább tisztáznia kellett, mert a megsértett asszony hatalmas birtokainak jövedelmeivel ellene fordulhatott. Végül Beatrix állandó sürgetésére október 4-én Nagylucei, Báthori István, Kinizsi, Geréb Péter, Losonczy László, a cseh kancellár és a nápolyi követ jelenlétében Bakócz püspök — úgy látszik, valami szándékos formai hibával — összeadta a királynét szállásán Ulászlóval. A király nyomban 10 000 forintot vett fel zsoldosai fizetésére újdonsült feleségétől, akit „biztonsági okokból” unokaöccséhez, Hippolit érsekhez küldött az esztergomi várba. Ulászló, aki fiatalabb korában (mint Corvin a milánói hercegnőt) feleségül vett már egy olyan brandenburgi hercegnőt, akit sohasem látott, nyilvánvalóan rosszhiszeműen ment bele ebbe, a még fel nem bontott korábbi házasság miatt eleve érvénytelen esküvői komédiába. Sikerült elérnie a „házasság” ideiglenes titokban tartását és megszereznie a különben egyre inkább eladósodó Beatrix pénzbeli támogatását.

A királyné néhány nap múlva még Budáról 5000 forint adót vetett ki a birtokában levő bányavárosokra. Mivel ez nem segíthetett a királyon, a főpapok és főurak, a királyné támogatásával, október 24-e előtt félforintos adót — tehát a rendes kamara haszna adó két és félszeresét — szavaztak meg számára annak ellenére, hogy a választási feltételek eltörölték a rendkívüli adót. A választási feltételeken ezzel sikerült az első komoly rést ütni, az már más kérdés, hogy mennyiben volt hatalma a királynak az adó beszédésére. Valószínű, hogy ez az adókivetés egy-két megye kivételével eredménytelen maradt. Ulászlónak nem maradt más lehetősége,

mint hogy kitartásra buzdítson. A fogyatkozó számú zsoldosok helyett egyre jobban a nagyúri bandériumokra kellett támaszkodnia. (A bandériumtartás Mátyás alatt is fennmaradt, annak ellenére, hogy a király állandó zsoldossereget szervezett. Különösen külső támadás veszélye esetén fordult az urakhoz — és pedig nemcsak a bárókhoz, hanem tekintélyes köznemesekhez is —, hogy megszabott számú lovassal csatlakozzanak seregéhez.) Így tehát Ulászló csak erre a valóban mozgósítható, bár a külföldi zsoldosokkal katonai átütőerő szempontjából össze nem vethető katonaságra számíthatott. A zsoldot azonban — akárcsak Mátyás idejében — a királynak kellett fedeznie. Igaz, a bandériumtartó urak ezt megelégedezhették, ami viszont az uralkodó eladósodását vetítette előre.

A János Albert elleni háború első szakasza

Már láttuk, hogy János Albert herceg bátyjával szinte egyidőben mozgósított és Budához is egyszerre érkeztek meg. Az északkeleti országrész városai figyeltek fel legelőször a veszélyre. Eperjes már június 16-án tudta, hogy egy lengyel nemes Budáról Krakkóba megy a herceghez, hogy seregével együtt behívja. A kassaiak június 29-én arra figyelmeztetnek, hogy Báthori István küldött követet Lengyelországba. (Láttuk, hogy Báthori eredetileg János Albert híve volt.) Július 1-én a városok már a lengyel betörés veszélyét akarták egymás közt megtárgyalni. Minden jel szerint az öt város — Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse és Kisszeben — királyi segítség nélkül is hajlandó volt szembeszállni a betörő ellenséggel.

A lengyel herceg azonban a városokat kikerülve jutott el magyar hívekkel állandóan szaporodó seregével Pestig. Szeptember 2-án már Szerencs mellett táborozott; talán Erdély vagy legalábbis a Tiszántúl felé akart továbbvonulni, hiszen a Báthoriak eleinte rokonszenveztek vele. (Az biztos, hogy csapatai átkeltek a Tiszán és Nagyúr [ma Mezőtúr] irányában pusztítottak.) Mivel azonban Ulászló nem volt hajlandó neki Erdélyt átengedni, Báthoriék pedig nem csatlakoztak hozzá, visszafordult. Elképzelése teljesen világos: akárcsak Miksa, ő is rajtaütésszerűen akarta meghódítani az országot, csak hogy valamivel több joggal, hiszen őt legalább az egyik országgyűlési csoport tényleg királlyá választotta. Nem sikerülvén a rajtaütés, a módszeres megszállásra tért át: a legfontosabb városokat és várakat akarta elfoglalni. Egy védhető városokkal ellátott országrész jó ugródeszka lehetett a további előrenyomuláshoz.

Serege élén tekintélyes lengyel urak állottak; a legjelentősebb magyar főurak közül kezdetben csak Magyar Balázs, Kinizsi apósa csatlakozott hozzá. Köznemesi támogatókban viszont nem szűkölködött. Különösen fontos volt Borsos Benedek átpártolása. Az északkeleti országrész négy megyéje, mint láttuk, Corvin helytartója, Czecei Kis Máté főkapitánysága alá tartozott. Miután Czecei elesett a csonthegyi csatában, a hatalom sárosi várnagya, egyben sárosi és zempléni alispánja, Borsos kezébe került. Az alispán — nem törődve a várúr Corvinnal — átadta Sároset, és János Albert „hadnagya” (azaz hadvezére) lett. Corvin többi várnagya — így a sztrapkói — azonban nem követte Borsost, hanem ellenállt. A lengyel herceghez álltak a Tárcaizai és a Kenderesi testvérek is. Valamivel később néhány környékbeli

főúr, egy-egy Perényi és Rozgonyi, szintén csatlakozott. Még fontosabb volt szeptember elején, hogy Eperjes városa (bizonyára Sáros vára lengyel kézre kerülése miatt) megnyitotta kapuit János Albert előtt, hasonlóképpen Kisszeben is. Szeptember 29-én a trónkövetelő választott magyar királyként már kiváltságlevelet bocsátott ki Eperjes számára.

A herceg megint tanúságot tett katonai tehetségéről. Nem törődött sem Bártfával — mely Eperjes és a lengyel határ közt feküdvén, tehetetlen volt —, sem a még el nem foglalt várakkal, erejét az ország egyik legtekintélyesebb városa, Kassa elfoglalására összpontosította. Ez ugyanis maga után vonta volna a Szepesség és a még el nem foglalt sárosi és zempléni várak meghódolását is. A magyar királyi udvarnak tehát mindent meg kellett tennie Kassa felszabadítására. (Ez különben egyéni érdeke is volt a Szepesség urának, Szapolyai Istvánnak.) Az uralkodónak arra is gondolnia kellett, hogy a nem teljesen megbízható Báthori vajdát lekenyerezze. Ezért október 2-án, az Erdély védelmére fordított 16 000 forintjának megtérítése címén, zálogba adta neki a legfontosabb erdélyi királyi várat, Dévát, ami szolgálati birtokként a mindenkori vajda hatalmának központja volt. A vajda különben a szászok adójára — ami a királyi kincstári jövedelmekhez tartozott — is rátette a kezét.

Kassa ostroma különben eredménytelenül végződött. A kassai polgárok féltek a lengyel uralomtól, amely a krakkói kereskedők helyzetét erősítette volna meg az országban. A fő nehézséget János Albert számára az élelmezés és a bekövetkező tél jelentette. Kassa jelképes ostromzárát fenntartva ezért csapatait szétküldte rabolni. Közben meghalt a legeredményesebb hadvezére, Magyar Balázs is. Ez a pusztítás és a tavasszal várható újabb német támadás a magyar vezetőréteg előtt nyilvánvalóvá tette, hogy a János Albert-féle frontot a tél beállta ellenére is fel kell számolni. Ettől még a negyedik (a török) front fenyegető megnyitása sem tántorította el Ulászló híveit.

A király az év végén Pozsonyba és Nagyszombatba ment, ahonnan állítólag 12 000 emberrel indult el, a Budán tartózkodó főurak és főpapok pedig 6000 ember gyűjtöttek össze. A mozgósítás olyan nagymérvű volt, hogy az eredetileg a török, illetve Miksa ellen rendelt délvidéki urak bandériumait is János Albert ellen küldte a király. Ha hihetünk az elbeszélő forrásoknak, a legtöbb főpap és főúr jelentős létszámú bandériumot állított ki. A Budára visszatérő király január elején indult el serege élén Kassa felé. Útközben, január 12-én Egerből egyforintos adót vetett ki a csapatok kifizetése céljából: azaz ismét nyíltan megszegte választási feltételeit.

A magyar hadsereg téli felvonulása jelentős, szinte Mátyás szabácsi hadjáratához hasonlítható teljesítmény volt. A királyi zsoldosseregen kívül a nagyúri csapatok impozáns méretű csatlakozása mutatja, hogy ráébredtek a közös veszélyre, de arra is következtethetünk ebből, hogy az uralkodó az urak egyetértésével még mindig nagy hatalommal rendelkezett. János Albert maga is tisztában volt helyzete rosszabbodásával. Amíg a körülzárt városokon kívül csak Szapolyai szepesi kapitányával, Durholcz Pállal állt szemben, Corvin sztropkói kapitánya pedig semlegességet tanúsított — sőt ura csatlakozásával hitegette —, még bizakodhatott. December 31-én derült ki, hogy Corvin Ulászlót támogatja; a lengyel herceg legkésőbb

ekkor döbbsen rá kilátástalan helyzetére. Bátyja serege február közepe felé érkezett Kassa alá, ahol a hideg téli időben farkasszemet nézett egymással a két Jagelló hadserege.

Édesapjuk, Kázmér lengyel király, aki eddig János Albertet támogatta elsőszülöttjével szemben, most maga is bekapcsolódott a béketárgyalásokba, így harcra nem került sor. Létre is jött a béke, amelyet magyar részről Farkas Bálint váradi püspök (Filipecz rokona és utóda), Bakócz magyar, Schellenberg cseh kancellár és Szalónaki Baumkircher Vilmos szövegezett meg. Ulászló és a környezetében levő urak február 20-án fogadták el a Kassa alatti táborba. János Albert lemondott magyarországi igényeiről, aminek fejében szépszámu sziléziai tartományt kapott, ezeknek a magyar koronához való tartozásának elismerése mellett. Igényjogosultságot kapott Corvin opawai hercegségére is azzal, hogy amíg Ulászló azt megfelelő értékű magyarországi ingatlan cseréjével nem tudja visszakapni a hercegtől, addig évi 3000 forintot fizet öccsének. János Albert megtarthatja addig Eperjest és Kisszebent, amíg bátyja átadja neki a többi sziléziai hercegséget. Különösen tanulságos a János Albert esetleges magyarországi örökösdésére vonatkozó cikkely. Eszerint amennyiben vissza tudják szerezni a Habsburgoktól a magyarországi örökösdésükre vonatkozó kötelezvényeket, és nem kell új kötelezvényt adniuk Miksának Magyarországról, a magyar rendek kötelesek magukat János Albert esetleges örökösdése mellett elkötelezni. (Azaz: Ulászló megválasztása ellenére nem tekintették egészen érvénytelennek az 1463. évi megállapodást.) A foglyok kölcsönös szabadon bocsátása, a János Albert pártján álltak amnesztiája, a krakkói kereskedők Kassán szenvedett kárainak orvoslása stb. egészíti ki a hosszú szerződést.

Ulászló oldalán most olyan urak is részt vettek a tanács munkájában, akik eddig semlegesekek voltak a pártviszályban. Miksa pártjáról visszatért Bánffy Miklós, aki — Geréb Péter társaként — az ajtónálló-udvarmesterséget kapta meg. Más betöltetlen tisztségek, mint pl. a tárnokmesterség, is új kezekbe kerültek. Az említett két püspökön kívül ott volt Báthori országbíró és vajda, Szapolyai István, Ország László lovászmester, Losonczy László tárnokmester, Rozgonyi László és Drágffy Bertalan kamarásmesterek, Bánffy Miklós ajtónállómester, Baumkircher Vilmos, Pálóczi Antal, Bánffy János (a bolondóci ágból), Kompolti János, Csáki Mihály és Bebek János. Többségük az Ulászló-párt kezdettől fogva legaktívabb tagja.

A király még Kassán első köteletségének érezte a polgárok hűségének megjutalmazását. Pénz- és sóadomány, adómérséklés, sőt a mérsékelt adó tíz éves elengedése lett a kassaiak jutalma. Tíz évre felmentette a város birtokait is a kamara haszna és más adók alól. Talán ez utóbbi következménye volt a szomszédos vármegyéknek a kassai polgárokkal szemben kimutatott gyalázkodó magatartása, ami miatt a királynak Abaúj, Sáros, Zemplén és Torna megyéknek kellett április 24-én parancsot adni. Érdekes, hogy a szintén hű maradt Bártfa semmi kiváltságban nem részesült. Sor került a János Albert-párti nemesek amnesztiájára is.

Nyugat-Magyarország visszafoglalása Miksától

A János Alberttel megkötött béke lehetőséget adott a Miksa elleni háború felújítására, az elfoglalt területek visszaszerzésére. A Miksa-párt amúgy is kezdett felbomlani. Legtekintélyesebb képviselőjének, Bánffy Miklósnak Ulászló hűségére térése jelzésnek is felfogható. Hozzájárult ehhez Miksa politikájának válsága is, amibe éppen a magyarországi vállalkozás juttatta.

Miksa a Bretagne-i kalandba akkor ment bele, amikor még nem számolt a magyarországi háborúval, és mivel ez utóbbit nem tudta megnyerni, csak időt és — nem utolsósorban — pénzt vesztett. Nyugat-Magyarország tekintélyes részének megszállása keveset jelentett, amikor, a nagyobb városok és a Duna völgy kivételével, Mátyás ausztriai hódításaiban változatlanul a magyar király katonái voltak az urak. Miksának most pénz és katona kellett mind a kitörőben levő francia, mind a magyar háborúra. Bonyolította helyzetét, hogy bár római királyként rendi gyűlést tarthatott a birodalomban — tehát beleegyezésük esetén számíthatott a birodalmi fejedelmek segítségére —, élt még apja, aki császári méltósága révén felülbírálhatta, sőt megakadályozhatta fia terveit. Az öreg császárnak nem tetszett a nyugati kaland. Tisztában volt Franciaország erejével, s azzal is, hogy fia belátható időn belül kénytelen lesz Németalföldet átadni saját fiának mint törvényes örökösnek. A császár a nyugati háború lezárását kívánta, akár megállapodás árán is.

Miksa 1491 márciusában érkezett Nürnbergbe, a német birodalmi gyűlésre. A császár előzetesen hozzájárult, hogy fia a rendektől segítséget kérjen a magyar háborúhoz, bár elsősorban béketárgyalásokat javasolt. Miksa azonban Bretagne-t helyezte tárgyalásai középpontjába, hisz a francia sereg már megindult az időközben római királynévá koronázott Bretagne-i Anna ellen. Miksa kölcsönöket vett fel Nürnbergben a pápai követőtől, a Fuggerektől és nyilván másoktól is. Végül július 28-án a birodalmi gyűlés 8600 fős — nem különösen jelentős — sereg felállítását szavazta meg, amelyet a király főként Franciaország ellen akart felhasználni. A gyakorlatban azonban ezt sem kapta meg. A császár Ausztriából küldött levelében élesen szembefordult fiával, és a rendek is inkább a nekik kisebb terhet jelentő megoldást választották, azaz a császárnak engedelmeskedtek. Az eredmény: Miksának mind keleten, mind nyugaton el kellett magát szánnia a békekötésre.

Erre annál is inkább szüksége volt, mert a magyar vezetés a János Albert ellenes háború lezárása után azonnal tervbe vette Székesfehérvár és a többi osztrák kézen levő vár visszafoglalását. Két nappal a János Alberttel kötött béke után Ulászló még Kassáról fegyverbe szólította a Fehérvárt környező megyék nemesi felkelését a koronázó város ellen, parancsnokul Szentgyörgyi Péter grófot nevezvén ki. Nyilvánvaló, hogy ennek az erőnek nem lehetett nagy jelentősége egy esetleges ostromnál, arra azonban alkalmas volt, hogy megakadályozza a székesfehérvári őrség élelemszerző rablótámadásait.

A Miksa elleni háború eredményes folytatásához pénzre is szükség lett volna, ez azonban hiányzott. A január elején kivetett adó tényleges behajtására csak április-májusban került sor, nem kis nehézségek árán. Máramaros megye például megtagadta a fizetést, mire Zelena Gergely és Kérei Bálint zsoldoskapitányokat küldték ki azt behajtani: ők azonban előbb — az adót rendben kifizető — Ugocsa

megyét rabolták végig. Szlavóniában, ahol Miksa főként Székely Jakab révén jelentős eredményeket ért el, úgy látszik, nem került sor a rendkívüli adó kivetésére. Itt a király a rendes adó, a nyestadó beszédését rendelte el április elején, majd tíz nappal később buzdító levelet írt a rendeknek, hogy ne hallgassanak a csábítókra (azaz Miksa híveire). Ugyanezen időben került sor a legtekintélyesebb főpapok és főurak összejövetelére Budán, ahol a fő kérdés ugyancsak a pénzszerzés volt, amit elsősorban birtokelzálogosításokkal akartak fedezni. (A jelek szerint nem országgyűlést tartottak.)

Végül is a Miksa által elfoglalt országrész visszafoglalása három irányból indult meg. A katonai erőt a nagynehezen újra fizetést kapott cseh zsoldosokon kívül elsősorban a főpapi, részben a főúri bandériumok szolgáltatták. A bandériumok mozgósítására június elején került sor, amikor már megkezdődött Székesfehérvár körülrzése. Délen Kinizsi Pál és Geréb Péter voltak a kapitányok: az ő feladatuk elsősorban a Miksa-párt itteni képviselőinek leverése lehetett. Valóban meg is verték Kishorvát Jánost és Hédervári Miklóst, biztosították a Miksának ugyan meghódolt, de gyakorlatilag semlegesen maradt Emuszt pécsi püspök hűségét. Előnyomulások következményeként a Habsburg-párt legtekintélyesebb Somogy megyei hívei, az Enyingi Törökök 22 nemes familiárisukkal Ulászló pártjára álltak, pedig valószínűleg elsősorban az ő támogatásukra akarta Vitéz veszprémi és bécsi püspök Bornemissza Jánost Bécsből csapatokkal leküldeni, csak nem kapott rá pénzt.

A királyi sereg a zsoldosokkal északról közelítette meg Fehérvárt. A vajda volt a főkapitány, de csatlakozott Szapolyai István is. Székesfehérvárt néhány hét múlva feladta a német őrség, megindulhatott a hadjárat a többi vár: Nagyvázsöny, Veszprém és Szombathely visszafoglalására. Rövidesen ezekre is sor került, az utóbbi kivételével. A harmadik sereg Zágráb és a megszállt szlavóniai és horvát-országi területek visszafoglalására indult. Itt a tartomány ura, Corvin János vezette a hadjáratot. Zágrábot be is vette, s biztosította az eddig semlegességet mutató Egervári bán hűségét; részben volt várnagyai is, mint például Both András, elhagyták Miksát. A nyár végére Miksától legtöbb magyar híve elpártolt. Egy püspök, Vitéz, néhány főúr, a Frangepánok, Kanizsaiak, Ellerbachok, Szécsi Miklós, Bánffy Jakab (az Ulászló pártjára állt Miklós testvére), a Beriszlók, a hadvezérek közül Székely Jakab és Kishorvát János, valamint néhány előkelő nemes, Bornemissza, a garai és a tallóci Bánffyak, egy-egy Hagymási és Ostffy stb. maradtak csupán Miksa pártján. A többségük azonban mindkét felé bebiztosította magát: a család egy része Ulászló, a másik Miksa oldalán volt.

Az Ausztriában levő helyőrségek is aktivizálódtak, bár lényegesebb kárt nem okoztak a Habsburgoknak. Az azonban nyilvánvalóvá vált, hogy potenciális veszélyt jelentenek a császárpártiakra egy esetleges magyar betörés esetén. Az őszre tehát — Kőszeg és néhány vár kivételével — Magyarország területét megtisztították Miksa csapataitól, sőt az ausztriai helyőrségek megfelelő támaszt biztosíthattak egy újabb, Frigyes és Miksa ellenes hadjáratához is.

Események a negyedik, a török fronton

Már láttuk, hogy Mátyás halála után nyomban felmerült a török támadás veszélye. Noha ez akkor, úgy látszik, inkább vaklárma volt, kisebb török betörések — a határmenti parancsnokok részéről — valóban érték az országot. Horvátországban Modrusig hatoltak előre. Corvin október elején Körösről — a szlavón tartománygyűlés székhelyéről — értesítette Egervári bánt, hogy intézkedett a szlavón rendek figyelmeztetéséről és igyekszik csapatokat küldeni Boszniába. 1490 végén a török szultán balkáni jelenlétéről érkeztek hírek. Valószínűleg ezért mozgósították eredetileg a török ellen a később János Alberttel szemben bevetett bandériumokat. Bár Váradi kalocsai érsek úgy értesült, hogy a különben békeszerető II. Bajezid szultán eltiltotta Nándorfehérvár és Szabács ostromát, az év végére — miután birtokai (és hatalma) java részét visszaszerezte — igyekezett az esetleges támadásoknak elejét venni és a várak ellátásáról is gondoskodni. A Kinizsitől visszaszerzett saját megyéjére, Bácsra, és — Várdai Miklóson keresztül — a szomszédos Bodrog megyére élelmiszeradót vetett ki: minden házra tíz köből lisztet és minden húsz házra egy füstölt disznót (fejfel és lábbal együtt). Ez a teljesen szokatlan és minden törvényes alapot nélkülöző élelmiszeradó egyrészt a lehetséges veszélyt mutatja, másrészt azt hogy a kalocsai érsek eléggé szélesen értelmezte megyésispáni jogkörét, és hatalmat is érzett akarata keresztülvitelére.

Az 1491-es esztendő, amelyben a hadsereg először a lengyel, majd az osztrák háborúval volt elfoglalva, további károkat hozott. Török portyázók megközelítették Nagyváradot, támadták Nándorfehérvárt és környékét, egy ideig ostromolták Szabácsot, s a horvát végeken is áttörtek. Nándorfehérvár vidékének sorsa különösen érintette Váradit, aki levelekben buzdította az uralkodót a fontos — és nem kellően felszerelt — végvár megsegítésére. A veszély azonban a bosnyák-horvát végeken még nagyobb volt. Ezen a tájon a védekezés Corvin János feladata lett volna, akit viszont lefoglalt a Miksa elleni harc, valamint fizetetlen familiárisainak ki-elégítése. Ennek ellenére igyekezett a végvárakat puskaporral ellátni, újra szolgálatába vette és Jajcába küldte Harasztit (akinek különben kénytelen volt birtokokat lekötni). 1491 nyarán ugyanis éppen Jajca került veszélybe, elővárát, Koszorúvart elfoglalva a török egyben Jajcát is fenyegette.

A boszniai várak veszedelmes helyzete miatt maga a király is intézkedésekre kényszerült; november elején a Délvidék nagybirtokosait utasította Jajca védelmére. Igaz, a Nándorfehérvár körzetében élők — mint Váradi érsek — erre azzal válaszoltak, hogy ügyelni kell, nehogy a boszniai várak érdekében elfeledkezzenek Nándorfehérvárról. Mindez különben akkor történt, amikor a bandériumok a nyári háború következményeképp teljesen kimerültek.

János Albert újabb támadása

A tavaszi után az egyre növekvő háborús terhek újabb adókivetést tettek szükségessé. Ulászló ezért 1491. július 25-én Székesfehérvárról — a főpapok és a főurak be-leegyezésével — újabb egyforintos adót vetett ki. A kivetés kissé szokatlan módon történt. A király egyes tekintélyes nemesekhez fordult, vegyék rá társaikat, hogy

az adószedéshez járuljanak hozzá, egyben hivatkozott koronázási ígéretére, hogy többször nem fog ilyesmi előfordulni. A kivetés hivatalos célja Mátyás zsoldosseregének kifizetése volt. Az adó beszédese természetesen nem ment gyorsan. A jelek szerint a kivetésre csak a megyegyűlések hozzájárulása után került sor. Ha a főispán nem intézkedett, esetleg csak hónapok múltával indult be a gépezet. Tanulságos ebből a szempontból Szapolyai István gömöri megyéspáni minőségben megyéjéhez intézett november 11-i utasítása. Noha a megyék hozzájárultak az adókivetéshez és a legtöbb helyen már be is fizették azt, ő most rendeli el csak a kivetést, amivel két familiárisát — az egyik a murányi várnagy — bízta meg, egyben utasítja alispánját, hogy ha kell, kényszerítse a nemeseket a fizetésre. (Azaz: ne akadályozzák meg, hogy jobbágyaik fizessenek.) Az adókivetést tehát nem királyi rovók végezték, illetve: Szapolyai addig nem engedte meg az adókivetést, amíg az adót a király teljesen rendelkezésére nem bocsátotta.

Erre viszont most valóban szükség volt, hiszen újra kiújult a János Albert elleni háború, s magyar részről Szapolyai — akinek birtokai erősen érdekelve voltak — lett az egyik főparancsnok. Július elején már nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy János Albert fel akarja rúgni a vele kötött megállapodást. Feltehetően édesapja, a közel fél évszázada uralkodó és már igen beteges Kázmér király halála esetére akart jobb pozíciót kiharcolni bátyjával szemben, de az is lehet, hogy csak ki akarta használni a nyugaton elfoglalt Ulászló nehézségeit. A magyar király ezért Kálmáncsehi székesfehérvári prépostot küldötte követségbe egy cseh úrral öccséhez és apjához, de János Albert folytatta az előrenyomulást: Sztropkó várát ostromolta és Bártfát is fenyegette. Szeptember elején közel 500 lengyel gyalogost vett zsoldjába. Szapolyai szepesi kapitányával, Durholcz Pállal és Zelena Gergely huszárkapitánnyal együtt irányította a védekezést. Az ősz elején ugyan — valószínűleg az említett követség hatására — béketárgyalásokra is sor került, amelyeket Szapolyai a kassai kerület megyéinek nemesseivel és városaival együttműködve akart folytatni. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A védekezést élelem- és takarmányhiány nehezítette. Eredmény csak akkor született, amikor a Miksával kötött békeszerződés megkötése után a fekete Haugwitz által vezetett zsoldossereget átdobták a Felvidékre, Szapolyai támogatására. Végül karácsony előestéjén Szapolyai és Haugwitz véres kimenetelű csatában tönkrevverte a lengyel trónkövetelő seregét, majd 1492. január elején rövid ostrom után Eperjést is megadásra szorították. Ezzel véget is ért a közel két éves küzdelem a magyar koronáért.

A háború következményei

Nehéz megértenünk a Jagelló-kor harminchat éves és a Mátyás-kor fényével összehasonlítva hanyatlást mutató történetét, ha nem vesszük figyelembe, hogy az 1492 elejéig tartó hadiállapot milyen következményekkel járt.

A királyi hatalom tekintélyének süllyedése ugyanis ide vezethető vissza. Az alapvető baj a háborús pénzigény és a királyi kincstár pénztelensége volt. Mátyás után gyakorlatilag üres pénztár és jelentékeny adósság maradt. Az utóbbi nagy részét ugyan áthárították a — szűkebb értelemben vett — királyi kincstárt öröklő Corvin Jánosra, de a nagy kiadások mellett ez csak keveset segített. Ulászló maga

is kölcsönpénzből fogadott zsoldossereg élén érkezett az országba. A korona rendes jövedelmei — amennyiben azokat nem foglalták le a lázadók vagy zálog címén a király hívei — a háború miatt gyakorlatilag alig hoztak hasznot. A határvámok, a harmincadok a kereskedelem bizonytalansága miatt leapadtak. Olyan fontos bevételi források, mint a máramarosi sóbányavidék vagy a körmöci kamara Beatrix birtokában maradtak. A királyi uradalmak ugyan nem hoztak nagy bevételt, de lehetővé tették katonák tartását és rajtuk keresztül a környék ellenőrzését. Csakhogy ezek Ulászló megválasztása idején mind Corvin kezében voltak, és ha Budát és Visegrádot át is adta Ráskai, a többi — részleges — visszaszerzésére várni kellett. Így 1490/1491-ben olyan koronabirtokok, mint Pozsony, Tata, Komárom stb. sem voltak királyi kézen. Mátyásnak a fia javára tett intézkedései tehát végső soron az országnak ártottak.

Egyetlen lehetőség maradt tehát: vissza kellett térni a rendkívüli adóhoz. Uralkodása első másfél évében Ulászló — mint láttuk — háromszor nyúlt ehhez az eszközhöz, mindannyiszor a főpapok és főurak támogatásával. A bevétel azonban nem lehetett magas. A megszállt és a harcok által elpusztított területeken az adószedés illuzórikus volt. A legeredményesebb a második kivetés volt, amelyet a János Alberttel kötött megegyezés után, a még fel nem oszlott hadsereg fedezete mellett hajtottak be. Lényegében ez tette lehetővé a Miksa elleni 1491 nyári, győzelmes hadjáratot. A hadjárat folytatására és a török, illetve János Albert elleni újabb hadi vállalkozásra azonban több pénz kellett. Az 1491. év második felében lebonyolított adószedés története világosan mutatta, hogy az ígéretek és a tekintélyes nemések hozzájárulása ellenére nemegyszer csak akkor szedték be az adót, ha azt valamely főúr maga kapta meg.

Pedig a kormányzat és az udvartartás költségein kívül a Mátyáshoz hasonló, sőt a harcok bizonyos szakaszaiban — amikor egyszerre több front volt —, annál nagyobb létszámú sereget kellett fenntartani. (Ez így volt már kezdetben is: Ulászló Csehországból hozott zsoldossereggel jött az országba, itt — pontosabban Morvaországban — pedig egyesült a Mátyás-féle sereggel.) A Miksával megkötött békéig az ausztriai várakban változatlanul ott állomásoztak a „fekete” sereg katonái, a többi pedig a magyarországi hadszíntereken vetették be. A rendkívüli adó sem fedezte folyamatos fizetésüket, így a nagyobb hadmozdulatok idejét leszámítva — amikor legalábbis igyekeztek megfizetni nekik, ha mást nem is, legalább elmaradt zsoldjukat — a zsoldosok az ország területén tartózkodtak és pénz hiányában rablásra kényszerültek. Bonfini rémregénybe illő leírást ad a királyi sereg garázdálkodásáról. Okleveles adataink is alátámasztják ezt, még akkor is, ha ezek között nem említjük azokat az eseteket, amikor a csapatok királyi megbízásból kezdtek rabolni, mint Zelenáék Ugocsában. A zsoldosok tevékenysége különben más következményekkel is járt. Az északnyugati országrészben tartózkodó cseh zsoldosok (és a hozzájuk csatlakozott magyarok) kíséretében levő kereskedők pl. a zsoldosokat élelmiszerrablásra buzdították, a rabolt élelmiszerekkel pedig ők kötötték jó üzletet. Raboltak a valószínűleg csak magyarokból álló csapatok is: így a Gersei Pető kapitánysága alatt a Délnyugat-Dunántúlon működők.

A cseh zsoldoscapatokon kívül azonban a királynak fizetnie kellett a vajdát, a határvárak parancsnokait, az *aulicus*okat, azaz a királyi udvari katonaságot is. A végvárak nagy része Corvin kezén volt, így fenntartási költségeiket az uralkodó

elvileg átháríthatta Szlavónia hercegére. A királyfi, mint láttuk, igyekezett is eleget tenni kötelességének, de ez nem volt elegendő, ezért — az ország védelme miatt — a király is kénytelen volt beavatkozni. Ennek egyéb haszna is lehetett: gyengítette Corvin hatalmát és erősítette a koronáét. Ez a legjobban Egervári bán esetében látszik. A bán, aki eddig is kétértelműen viselkedett, és akit Corvin még mindig saját emberének tekintett, 1491 augusztusában követeket küldött a Miksa ellenes hadjáraton tartózkodó királyhoz, ahol előadta, hogy két éve (tehát kinevezésétől kezdve) nem kapott fizetést és eddig 20 000 forint költsége volt. Ulászló ennek fejében két horvát várat zálogosított el neki. Az ügy tovább húzódott, végül Egervári lemondott a horvát várakról, követeléseit is mérsékelte, ezért 1493 elején Csókakő és Vitány várat kapta zálogba. Azáltal, hogy Egervári követelésének teljesítését a király magára vállalta, gyakorlatilag kiemelte Corvin névleges főhatalma alól. Különben nem Egervári volt az egyetlen, aki a háborúk befejezése után benyújtotta a királynak a számlát. A koronához visszakerülő bevételi források nagy része így zálogként újra elveszett. Azt nem lehet vitatni, hogy a zálogbirtokot szerző uraknak az elmaradt fizetés vagy a háború során az ország érdekében kiadott költségek fejében járt a pénz, valószínű azonban, hogy jóval magasabb összeget kértek, mint amennyi kiadásuk volt. (Egervári is nyilván ezért csökkentette igényeit.)

Az urak katonai terhei tényleg súlyosak voltak és nem egy közülük hasonló helyzetbe került, mint maga a király. Leginkább természetesen Corvin János, akire nem csupán apja adósságainak kifizetése, hanem a tőle kapott és a farkashidai egyezmény alapján is kezében hagyott végvárak és uradalmak személyi és dologi kiadásai is nagy terhet róttak. A kilencvenes évek végéig szinte teljesen lefoglalta az adósságok kifizetése, illetőleg az apja által nem mindig jogszerűen megszerzett és rá hagyott birtokok ügyében a régi birtokosok részéről indított perek intézése. Nem volt más lehetőség, mint az elzálogosítás (főként saját várnagyainak), majd a végleges elidegenítés. Így az egykori lipthói hercegség várairól: Bajmócról, Szklabinyáról és Árváról 1494-ben volt kénytelen lemondani Szapolyai javára, megtérítendő annak ausztriai kapitányságának terheit. (E mögött persze más is meghúzódott: pl. Szklabinya Corvin tisztjei, Poki Antal és Péter kezén voltak zálog címen, most Szapolyai jogot szerzett a vár saját költségén való kiváltására.) A siklósi uradalmat 1494-ben familiárisának, Bajnai Both Andrásnak adta el. Ez is zavaros — különböző kölcsönök és zálogok alapján létrejött — üzlet volt, de nem az egyetlen, amelyet a herceg megkötni kényszerült.

Corvin esete különleges volt ugyan, de katonai költségek a többi úmál is felmerültek. Legtöbb a püspököknél, ők állították ki a legtöbb bandériumot. Ezt elsősorban Váradi Péter kalocsai érsek levelei tanúsították, de más példák is vannak. Nagylucsei Orbán győri püspök viszonylag egyszerűen oldotta meg e kérdést: egy-egy tizedkörzetet engedett át familiárisainak, akik ennek fejében meghatározott számú katonával voltak kötelesek megjelenni a püspök bandériumában. Ez a gyakorlatban nemcsak azt jelentette, hogy a püspök kezéhez közvetlenül befutó jövedelem csökkent, hanem a jobbágyság erőteljesebb kizsákmányolása is következhetett belőle: a katonákkal rendelkező familiárisnak esetleg magasabb tizedkierőszakolására is módja volt. Ennek ellenére a püspöki bandériumokat épp úgy rendszertelenül fizették, mint a királyiakat. Geréb László erdélyi püspök például

az 1491. évi hadjárat során kénytelen volt magát a királyi seregben hadakozó bandériuma hadnagyánál mentesíteni a zsold késése miatt. Így nem csoda, hogy a Geréb-bandérium fegyelmevel is komoly bajok voltak. Az eladósodó, kölcsönt felvevő urakra vonatkozó adatok arra engednek következtetni, hogy a világi uraknál sem volt sokkal jobb a helyzet.

A katona, amikor nem kapott zsoldot, nyilvánvalóan akkor is rablással pótolta azt, ha valamely magyar úr bandériumában, nem pedig a „fekete” seregben harcolt. A háború persze nem volt mindenki számára rossz üzlet, nagy költség. Elsősorban azok az urak és csapatparancsnokok szereztek belőle hosszabb távon jelentős hasznot, akiknek, úgy látszik, volt elegendő tőkéjük (esetleg hitelük), hogy a késve érkező és a kiadásokat nem feltétlenül fedező zsold ellenére együtt tudják tartani csapataikat. Kiadásaik azután a béke helyreálltával zálogbirtokok, nemegyszer adománybirtokok formájában busásan megtérültek. Nem lehet véletlen, hogy Mátyás hadvezérei, várnagyai, csapattisztjei — az élen Szapolyai, Geréb Péter és más urak, Ráskai, Both, Haraszi és társaik a köznemések közül — profitáltak a legjobban a háborúból. Az előbbi kettőnek sikerült a bárók közé is bejutni, Haraszinak nem. Ez utóbbiról maradt viszont fenn a legtöbb oklevél, és ezek azt bizonyítják, hogy jelentős pénzbeli forgótőkével rendelkezett. Úgy látszik tehát, hogy Mátyás hadjáratai tisztjei számára anyagi haszonnal jártak. Rajtuk kívül a bandériumok vezető tisztjei — főként azok, akiket Nagylucsei módjára fizettek — bizonyára szintén haszonnal zárták a háborút.

A háború ilyenformán az uralkodó osztályon belül átrétegződéssel járt. Bár a köznemességből viszonylag kevesen jutottak be az arisztokráciába, a bárók közötti sorrend megváltozott (Szapolyai került az élre) és az egyes bárók hatalma is megnőtt. Megindult a bárói családok egy részének lesüllyedése is, míg a köznemesség vezető rétegében a régi, tekintélyes családokénál nagyobb súlya lett a katonaelemnek. Mindehhez azonban az is hozzájárult, hogy a háború nem csupán a zsoldfizetés és zsold-nemfizetés vagy az ellenséges csapatok már idézett pusztítása miatt hatott az országra. Az ország felét érintette valaminő harci cselekmény, pusztultak a termelőerők, romlott a gazdasági helyzet.

Hasonlóképp komoly problémát jelentett a központi hatalom hiánya. A király és tanácsa ugyanis — érthetően — mindent a háborúnak rendelt alá. Ha elismerésre méltó is az, ahogy a János Albert elleni két téli hadjáratot megszervezték, vagy ahogy a Dunántúl nagy részét visszafoglalták, ez alatt azonban a központi igazgatás nem működött. Kincstartó volt ugyan, de a Mátyás-kori pénzügyigazgatási szervezet tevékenységének nincs nyoma, a rendkívüli adót a jelek szerint nem a kincstár adminisztrálta, rendes jövedelemforrás pedig csak kevés maradt. Még komolyabb veszélyt jelentett a bíróságok szinte teljes leállása. A nagybírák legfeljebb bevalóságokról állítottak ki oklevelet. Egyedül a megyei ítélőszékek működése nem szakadt meg, de itt is különös dolgokat látunk. A legtöbb megye Mátyás halála után szinte azonnal megszüntette az 1486. évi törvény által elrendelt esküdti intézményt, mint ahogy a királyi iktatóparancsok is visszatértek a királyi emberek bevált rendszeréhez. (Egyes megyék viszont, így érdekes módon épp Szapolyai egyik megyéje, Trencsén, még 1492-ig kitartottak az esküdség mellett.)

A megyék működése azonban a legtöbb esetben egyáltalán nem azt jelentette, hogy a köznemesség átvette a rend fenntartását. Igaz, voltak megyék, amelyek bandériumokat állítottak fel s annak kapitányát vagy hadnagyát elvileg ők választották. A gyakorlatban ez a csapat azonban az ispán vagy valamelyik báró eszköze lett. Ezt láttuk a gömöri adószedés esetében, de még jobb példa rá egy Somogy megyei eset. A Somogy megyei Zákány kastélyt egyik birtokosa, Dombai Dávid ostrommal foglalta el másik birtokosától, Imreffy Mihálytól. Ez utóbbi kérésére a király a megye csapatát bízta meg a visszafoglalással, ami meg is történt. A megyei csapat kapitánya azonban az egészet átadta a Báthoriaknak, a megye leg-hatalmasabb birtokosainak, akik az uradalmat maguknak tartották meg. Ez az adat is mutatja, hogy a belháború, a hatalmasoknak a gyengébbek elleni támadása, birtokfoglalása mindennapos lehetett. Ha a gyengébb szomszéd egy másik trónkövetelő oldalán állott, megtámadása indokolható volt. A többségben azonban erről sem lehet beszélni: okleveleink ezekből az évekből vagy ezekre az évekre visszautalva, a szokottnál nagyobb mértékben tele vannak az erőszakos birtokfoglalásokat bizonyító adatokkal.

A király legfeljebb akkor segíthetett, ha csapatai a közelben voltak, más esetekben a megyékre vagy épp a főispánra bízta a rendcsinálást; hogy milyen eredménnyel, azt már láttuk. Maradt ezért még egy módszer: egy főúr vagy legalábbis hatalmasabb úr védelme alá helyezkedni. Még tekintélyes, várbirtokos nemesek is védnököt kerestek amiguknak. Mások engedély nélkül kastélyokat építettek vagy éppen rablókhoz csatlakozva igyekeztek a zavarosban halászni. A köznemesség tehát — leszámítva a nagyurak vezető familiárisait — képtelen volt magának befolyást szerezni, hiszen életét és vagyonát kellett mentenie.

Anyagilag egy szűk, a hadsereg ellátásában résztvevő réteget leszámítva amúgy sem erős városaink polgárságának számára ugyancsak katasztrófát jelentett a háború. Városaink többségét vagy megostromolták, vagy ha nem, a hadiállapot miatt nem tudtak kereskedni. A szarvasmarhatenyésztésben és exportban érdekelt városok és alföldi mezővárosok a nyugati kivitel pangása miatt szenvedtek gazdasági kárt. A legrosszabb helyzetbe természetesen a jobbágyság került: ő volt a hadiesemények, rablások és hatalmaskodások elsődleges szenvedő alanya, őt sújtották az állami adók, tőle akartak tizedet kicsikarni, és földesuruk is velük akarta megtéríttetni a saját kárát.

Mindenki tisztában volt azzal, hogy a nyugalmat és a békét helyre kell állítani, hiszen végső soron még a feudális uralkodó osztály helyzete is válságosra fordulhatott. (Például Abrudbánya polgárai megtagadták szolgálataikat földesuruknak, az erdélyi káptalannak.) Így azután nem véletlen, hogy törvényei bevezetésében a király közel másfél évtizeden át büszkén hivatkozhatott arra, hogy helyreállította a békét és egyetértést, törődik alattvalói nyugalmaival, nyugalmat és biztonságot hozott az országnak. Ez hatásos, és az 1490–1492. évi események szemszögéből nézve tulajdonképp nem is alaptalan propagandaszólam volt. Az, hogy a háború gazdaságilag és katonailag meggyengült országot és uralkodót, ezzel szemben megerősödött arisztokráciát hagyott hátra, az a trónviszályok, nem pedig a békekötések következménye volt.

A pozsonyi béke (1491. november 7.)

A János Albert elleni utolsó hadjárat kezdetén már megindultak a békétárgyalások Ulászló és Miksa között. A római király augusztus 12-én, Nürnbergben adta ki küldöttei megbízólevelét, Ulászló tíz nappal később Palotán. Miksa egyik megbízottja az általa Kálmáncsehi helyére kinevezett székesfehérvári prépost, Bernhard von Polheim volt. (Nagyon tanulságos különben a római király „személyzeti” politikája: a magyar királyok ősi koronázó és temetkező temploma élére egy osztrák arisztokrata családból származó kánonjogászt, míg a Habsburgok fővárosa püspöki székére ifj. Vitéz János személyében magyar püspököt nevezett ki. Ezen el kellett gondolkodnia mind a magyar, mind az osztrák rendeknek.)

A tárgyalások bővülő, illetve változó összetételű követségek között végül november 7-én Pozsonyban fejeződött be. Magyar részről Bakócz kancellár, Báthori országbíró és erdélyi vajda, Ország László lovászmester, Rozgonyi László kamarásmester, valamint Baumkircher Vilmos vettek részt Schellenberg cseh kancellárral és két másik cseh főúrral a tárgyaláson. Azaz: Ulászló eddig is a legtöbbet szereplő, megmegbízhatóbb hívei. Az osztrák fél követsége két részből állt: Frigyes császár delegációját Dobiasch von Cernahora császári főkapitány (1485-ig Mátyás legjobb hadvezére) vezette, tagja volt egy főúr és két jogász. Miksa követsége, Eitel Fritz von Zollem gróf vezetésével, egy jogászból — a már említett Polheimből — és három nemesből állt: egyikük a magyar Kishorvát János volt. Vagyis az osztrák követségeket jogászok, és a magyar háborúhoz értő katonák alkották. A magyar–cseh küldöttségekben egyedül a két kancellár számított jogásznak, bár Schellenberg maga is főúr volt, Cernahorához vagy Kishorváthoz hasonlóan katona csak egy — Báthori — akadt, ő azonban elsősorban a török fronton harcolt, nem az osztrákon. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy az írni nem tudó országbíró helyett unokaöccse, Báthori György, Ország László és Rozgonyi László helyett Bakócz írta alá a szerződést. Azaz: míg a Habsburgok hozzáértő, jó szakembereket vonultattak fel, a magyar–cseh követség tagjainál elsősorban a rang számított. A szerződés szövegéért magyar részről feltehetőleg egyedül Bakócz volt felelős, aki valószínűleg a csehekkel egyetértésben működött.

A legfontosabb cikkelyek a következők. Az elsőben a két Habsburg elismeri Ulászlót magyar királynak, külföldi elismertetésének támogatását és a török ellen segítséget ígér. A két ország örök békét köt és Ulászló is megígéri a császár és fia megsegítését. Ezzel az „aktívum”-mal szemben ott állnak a „passzívumok”. A 9. cikkelytől kezdve részletesen előírják, hogy Ulászló és a rendi ország köteles megerősíteni a Mátyás által az 1460-as években kötött és a Habsburgok magyarországi trónörökösödését elfogadó szerződést. Ulászló a legrövidebb időn belül köteles országgyűlést összehívni Magyarországon, amellyel olyan határozatot kell elfogadtatnia, hogy Ulászló ágának törvényes fiági örökös nélküli kihalása esetén Frigyes, Miksa vagy törvényes fiági örökösei öröklik a magyar trónt. Részletesen körülírja a szerződés ennek a biztosítékait is: a legfontosabb tisztségviselőknek írásban kell magukat erre kötelezni, stb. Miksa tovább is viselheti a magyar királyi címet.

A magyarok nem csupán Mátyásnak a Habsburgokkal szembeni anyagi követeléseiről mondanak le, de hadi kárpótlás fizetésére kötelezik magukat. A magyar

őrségeknek ki kell vonulniuk a megszállt osztrák területekről. (A Bécsújhely körüli várgyűrű és Alsó-Ausztria a Dunától északra eső felének nagy része még mindig Ulászló kezén volt.) Egyedül Mátyás osztrák udvarmesterének, Snapek Zsigmondnak — aki Ulászló szolgálatába állt — schönkircheni vára maradt meg „magyar” kézen, ugyanis azt pénzért vásárolta. Miksa ugyan visszaadja Szombathelyt és néhány még kezén levő várat, de Ulászlónak át kell adnia Kismarton, Fraknó és Kabold várait, hiszen ezek korábban egy ideig III. Frigyes birtokában voltak. (Rohonc átadását Baumkirchnernek, mint a követtség tagjának, sikerült megakadályoznia, ugyanis ő volt birtokosa.) Külön problémát jelentett az ugyan Miksa pártján álló, de még mindig Corvin nevével takarózó Székely Jakab kezén levő várak ügye. A Miksa pártján lévő magyarok amnesztiában részesültek.

Az igen hosszú és részletes szerződésnek csak kivonatát tudtuk ismertetni, de ez is igen furcsa képet mutat. Bakóczék olyan szerződést kötöttek, amelyet még veszített háború esetén is túl súlyosnak kellene tekintenünk. Mátyás ausztriai hódításainak közel a fele változatlanul Ulászló kezén volt még, sőt jól felszerelt őrséggel rendelkezett. Miksa magyarországi hódításai nagy részét visszavették, magyar híveinek száma és súlya — összehasonlítva a tőle Ulászlóhoz már visszatértekkel — jelentéktelen volt. A Habsburgoknak változatlanul nem volt lehetősége komolyabb offenzívát indítani. Joggal merül fel a kérdés, mi vehette rá Bakóczékat, hogy belemenjenek egy ilyen hihetetlenül kedvezőtlen szerződésbe.

Azt hisszük, hogy az előbbieik alapján erre is ha nem is teljes, mégis megnyugtató válasz adható. Három kérdésről van ugyanis szó. Először: a Mátyás és III. Frigyes között kötött és a pápa által is megerősített örökösödési szerződés érvényét — annak ellenére, hogy 1490-ben nem hajtották végre — mindenki elismerte, amit az Ulászló és János Albert közti szerződés is mutat. Különben is Ulászlónak, fiatal ember lévén, lehettek még törvényes utódai. Másodszor: az a két éves harc alatt nyilvánvalóvá vált, hogy az ország nem tud egyszerre két fronton harcolni, így a János Albert-féle új támadás parancsoló szükségességgé tette a nyugati fronton a békekötést. (Haugwitz az ausztriai helyőrségekből is kivont csapatokkal vett részt János Albert legyőzésében.) Ugyanide tartozik a török támadás fent már jelzett veszélye. A szerződés első cikkelye, amely a Habsburgoknak lényegében előírja a segítségadást, erre világosan utal. Harmadszor és nem utolsósorban: az ország — mint láttuk — teljesen kimerült a háborúban, békére volt szükség — ahogy a szerződés mutatja, Bakócz szerint bármilyen áron.

A szerződés megkötését nem lehet nehezémenyezni, de nyilvánvaló, hogy a leglényegesebb cikkelyeken, azaz az örökösödési szerződésen kívül tett engedmények túlmentek a megengedhető határon. Itt bosszulta meg magát, hogy a magyar követsegből hiányoztak az ausztriai háborúk szakértői és Bakóczon kívül nem vett részt más jogász. A Bécsújhely körüli várgyűrűből Pogány Péter minimális hazai támogatással bármikor elzárhatta volna III. Frigyes legkedvesebb városa, Bécsújhely közlekedését. Legfeljebb Kismartont és környékét kellett volna átadni, hadikárpótlást nem kellett volna fizetni, sőt esetleg — a várak birtokában — kapni lehetett volna. Ez a pénztelen király számára nem lett volna rossz. Azt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az adott helyzetben a békét sürgősen meg kellett kötni, és ezért utólag az örökösödés elfogadása sem hibáztatható.

E tanulmány részlet a szerzőnek a Magyarország története tíz kötetben című sorozat előkészületben levő második kötetébe írt nagyobb munkájából. (A szerk.)

Felhasznált források és irodalom

A Mátyás halálát követő közel két esztendő sorsak mind a kortársak előtt, mind a későbbi szakirodalomban olyan fontosnak tűnt, hogy a szokottnál jobban dokumentálták, ill. foglalkoztak vele. Ezért teljes bibliográfiát adni szinte lehetetlen. A forrásokat és a régebbi irodalmat felsorolja: *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. 188–204.

A korszak legfontosabb elbeszélő forrása Bonfini nagy műve: *Antonius de Bonfinis: Rerum ungaricarum decades*. Tom. IV/1. Edd. I. Főgel, B. Iványi et L. Juhász. Bp. 1941. 161–233. Az olasz történetíró általában megbízható forrás. Bonfini vonatkozó részeivel kapcsolatban ld. *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. 144–158. (Humanizmus és reformáció 1.) — Az okleveles források közül igen fontos régi forrásközlés *Friedrich Firnhaber*: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen 1849. 397–502.

A feldolgozások közül még ma is a legalaposabb *Fraknói Vilmos*: II. Ulászló királlyá választása. Századok 19 (1885) 1–20., 97–115. és 192–211. Fraknói munkája felment attól, hogy az összefoglaló történeti munkákat idézzem, ezek elsősorban szemléletükben térnek el egymástól, de újabb konkrét történeti adatokat nem hoznak. Részletesen foglalkozott az 1490–91-es eseményekkel számos hazai oklevelet felhasználva *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Bp. 1894. 103–191. (Magyar Történeti Életrajzok) — Magam a választási feltételek létrejöttével foglalkoztam: *Kubinyi András*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötté). Levéltári Közlemények, 48–49 (1977) 61–79. (Új kiadása: Mátyás király 1458–1490. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1990. 184–199.) Bonfinire és a fenti három összefoglalásra az alábbiakban csak különösen fontos esetben hivatkozom.

A luzerni követekkel kapcsolatos ügyekre *Anton Philipp von Segesser*: Die Beziehungen der Schweizer zur Mathias Corvinus, König von Ungarn in den Jahren 1476–1490. Lucern, 1860. 109–110. (Melchior Russ jelentése.) — A pápai követ jelentése április 6-ról, többek között Báthoriról: Beatrix ... okiratok i. m. 147–149. — A Czoborral kapcsolatos levelek: április 7.: Hazai Okmánytár II. 371.; április 11.: *Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae. XVI. Budae, 1793. 904.; április 13.: Diplomatai Levéltár (DL). 19639. — Filipecz április 11-én Bécsben beszél a követekkel: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490. Szerk. Nagy Iván és Nyáry Alberi. IV. Bp. 1878. 170–171. (Magyar Történelmi Emlékek IV/7.) — Adókimutatás Mátyás halála előtt és az ezzel kapcsolatos zalai lázadás: Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. II. Bp. 1890. 629–630. — Nagylucsei kifizetései Corvinnak és az általa vezetett számadások a herceg vagyonáról: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Írta *Thallóczy Lajos*, az oklevéltárat szerkesztette *Horváth Sándor*. Bp. 1914. 86–90. (Magyar Történelmi Emlékek I/40.) — Corvinra terhelték a Mátyásnak hitelben árut szállító olasz kereskedőknek szóló adósságot: DL. 37684. — A városoknak szóló országgyűlési meghívó minimum öt város levéltárában maradt fenn, idézem őket: *Kubinyi A.*: i. m. (1990-es kiadás) 193. 10.j. — A főuraknak szóló meghívókból a Gersei Petőknékné szóló maradt fenn: DL. 104715. — Április 16.: a szekszárdi apát a Gersei Petőtől kért védelmet jobbágysai számára. Zalai Oklevéltár: i. m. II. 630–631. Ugyanaznap maga Kinizsi Pál kérte Várdai Miklóst, hogy védje meg titkára ménesei lovait. Egyben azt írta, hogy sokat írhatna „de emergentiis regni”. DL. 83747. — A soproni zsidók ügye: Magyar-zsidó oklevéltár. II. Gyűjtötte és összeállította *Mandl Bernát*. Bp. 1937. 530–534. — Várak eladására: OL. DL. 19643. — A temetésre ld. *Bonfini*.

Mátyás romló egészségi állapotára *Fraknói Vilmos*: Mátyás király élete. Bp. 1890. 383–385. — Bakócz bécsi házneladása: Stiftsarchiv Klosterneuburg, D. 83. KK. Nr. 6. (Az oklevelet Ernácz Zsigmond pécsi püspök és Geréb Péter pecsételték meg.) — A mérgezési hírt

idézi: *Fraknoi V.*: II. Ulászló i. m. 6. — Korányi Frigyes nézetét közli: *Fraknoi V.*: Mátyás király i. m. 390–391. — Meg kell jegyezni, hogy a Mátyás halál oka diagnózisa alapjául szolgáló Bonfini-szöveget és Korányi professzor nézetét újra elővette *Dr. Herwig Ebert* osztrák főorvos, aki nem zárta ugyan teljesen ki Korányi agygutautésre utaló diagnózisa helyességét, de rámutatott az ezzel ellentmondó adatokra is. Végül az agygutautést valószínűtlennek tartotta, és vagy egy súlyos mellkasi, esetleg gyomorbetegségre, vagy mérgezésre gyanakodott. Ebert véleményét közli *Karl Gutkas*: Friedrich III. und Matthias Corvinus. St. Pölten–Wien, 1982. 29–30. (Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 65.) Ezek szerint ma még nem zárható ki egyetlen halál ok sem, beleértve a mérgezést is, bár az utóbbi valószínűtlen. — Az olasz békére *Karl Nehring*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München, 1975. 95–101. — A glogauai háborúra *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege (a Fekete Sereg). Bp. 1925. 265–305. — Szilézia Mátyás halála után: *Felix Rachfahl*: Die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem dreissigjährigen Kriege. Leipzig, 1894. 126–127. — Dompnig tragédiája: *Hermann Markgraf*: Heinz Dompnig, der Breslauer Hauptmann. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 20 (1886). 157–196. különösen 188–196. — Mátyás ausztriai kormánya: *Kubinyi A.*: Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus, Wiener Geschichtsblätter, 45 (1990). 88–99. — Budaiak Bécsben: *Kubinyi A.*: Die Pemflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 34 (1978). 67–88. — A déli osztrák tartományok kérdéséhez *Martin Wutte*: König Matthias Corvinus von Ungarn und seine Beziehungen zu Kärnten. Carinthia I. 126 (1936). 32–39. — *Heinz Dopsch–Hans Spatznegger*: Geschichte Salzburgs. Stadt und Land. Bd. I/1. Vorgeschichte. Altertum. Mittelalter. Salzburg. 1981. 547–561. — Székely Jakabra: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Graz, 1986. 175. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives Bd. 16.) — A szlavóniai kormányzat nehézségeire *Kubinyi A.*: A Mátyás-kori államszervezet. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: *Rácz Gyula, V. Molnár László*. Bp. 1990. 117. — A bánok sorrendje: *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 111. — Bodó és Korotnai mint „in regnisque Slavonie, Dalmatie et Croatie ... per regiam maiestatem iudices deputati” pl.: Alsó-szlavóniai okmánytár. (Dubicza, Szana és Orbász vármegyék 1244–1710.) Bp. 1912. 223–227. stb. (Magyar Történelmi Emlékek I/36.) — Geréb Péter tudomásom szerint utoljára 1489. október 22-én fordul elő ajtónállómesterként, azaz udvarmesterként: Diplomatikai fényképgyűjtemény (Df). 260393. — A Mátyás-kori kancelláriára és kincstárra *Kubinyi A.*: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 81–104. — Schneidpöckre: fia, a későbbi osztrák kancellár, 1490-ben mint néhai Mátyás udvarmesterének fia iratkozott be a bécsi egyetemre. Die Matrikel der Universität Wien. II. Graz–Wien–Köln, 1967. Text, 212. (Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 1. Abt.) További adatok: *A. Kubinyi*: Die Pemflinger i. m. 79–81.; *Richard Perger*: Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch. Wien. 1988. 242. — Parancs a jövőd nádornak: pl. 1489. augusztus 26. Dl. 19568. (Báthori országbíró és Drági személynököt viszont név szerint említi.) Igaz, egy másik bárói parancslevélben az említetteken kívül első helyen Nagylucseit mint a nádori jelenlét előtti ügyek bíróját nevezi meg: 1489. november 3. Dl. 71017. Úgy látszik, nincs egyöntetűség az oklevelekben. — Az országgyűlési meghívó: *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XII. Pest, 1857. 485–486. — Hédervári tárnokszéki meghívója: *Iványi Béla*: Bártfa sz. kir. város levéltára, I. Bp. 1910. 2773 sz. Hédervárit többet nem említik és a király halála után a tanács által kiadott okleveleket sem pecsételte meg. — Azt a nézetet, hogy az összehívott országgyűlésen akarta volna Mátyás fiát királlyá választatni, többek közt *Schönherr Gy.*: i. m. 101. képviselte. — A Corvinnak tett hűségesküket összehasonlította u.o. 86. és 95–99. ill. *Fraknoi V.*: Mátyás király élete i. m. 386–387. — Mátyás megyeispánkinevezési politikája: *Kubinyi A.*: A megyeispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982). 169–179. — Nagylucseire, mint Corvin ma-

gánpénztára kezelőjére ld. fenn. — A Habsburgokkal folytatott tárgyalások: *Nehring K.*: i. m. 168–193. — Lengyelországba már 1489-ben követet küldött Thuz Osvát zágrábi püspök személyében: *Fraknoi V.*: Mátyás király élete i. m. 379. — Az 1490. februárban Straze nevű faluban kötött magyar–lengyel szerződés szövege: *Iványi B.*: Bártfa I. i. m. 2858. sz. A magyar követség tagjaira és a szerződés megkötésének idejére ld. Kálmáncsehi, Derencsényi és Czecei február 2-án Strazen kiadott levelét: u.o. 2758. sz. — Az 1488-ban kötött magyar–török szerződés: *Hazai György*: A Topkapi Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. Levéltári Közlemények, 26 (1955). 294–295.

A Sánkfalvi-utasítás: *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. II. Buda, 1798. 341–350. — A Székely Jakabon keresztül a császárnak tett ajánlatot utoljára kiadta *Nehring K.*: *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts*. Bp. 1976. 40–41. — Corvin április 21-i levele várnagyaihoz: *Schönherr Gy.*: i. m. 118. — A sereggyűjtés: u.o. 123. — Derencsényi hatvan lovasa: Jajcza története i. m. 65–66. — Mint Szapolyai sógora: *Forgon Mihály*: Gömör–Kishont vármegye nemes családjai. I. Kolozsvár, 1909. 199. — Váradi Péter ügyére ld. a bevezetésben említett összefoglalásokat.

Miksa helyzetére, magyarországi hadjárata: *Hermann Wiesflecker*: *Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag (1490/91)*. Südost-Forschungen, 18 (1959). 26–75. — *Hermann Wiesflecker*: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, Bd. I. Wien, 1971. 218–228, 258–264, 281–308. — A Prűschenknek adott megbízás: ld. 6.j. — Miksa felhívása a magyarokhoz és instrukciója: *Firnhaber F.*: i. m. 399–402. Továbbá: Haus- Hof und Staatsarchiv Wien (HHStA) Maximiliana, K. 1. fol. 4–9. — Kázmér lengyel király politikájára (mind a hat fiának trónt akart), János Albert személyiségére ld. pl. *Krzysztof Baczkowski*: *Der jagiellonische Versuch einer ostmitteleuropäischen Grossreichsbildung um 1500 und die türkische Bedrohung*. Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit. Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit. Hrsg. von *Ferdinand Seibt* und *Winfried Eberhardt*. 1986. 435–438. — II. Ulászló május 1-i kölsőne: *Fraknoi V.*: II. Ulászló i. m. 16. 1.j. — Ulászló már kezdetben igyekezett a magyar urakat megnyerni. Május 8-án, még a prágai várban keltezett levelében igéri Szapolyai Istvánnak, hogy Lublót és Podolint, valamint a szepesi városokat kiváltja a lengyelektől és neki adja. *Ludwig v. Schedius*: *Etwas zur Geschichte der Thronbesteigung Königs Wladislaw II.* Zeitschrift von und für Ungern VI. 316–319. Június 23-i indulása: u.o. 193. — Haugwitz a tartománygyűlésen: *Tóth Z.*: i. m. 308. 2.j. — Haugwitz és a zsoldosok átállása, Ausztriába vonulása: u.o. 308–312.

Szapolyai lovasokat ad Czeceinek: *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2782. sz. — Beatrix május 27-i adománylevele Harasztinak: D1. 59793. — Más, korai Beatrix adományok: Aragóniai Beatrix ... okiratok i. m. 153–159. — A június 8-i zágrábi dézsmaügyben kiadott királyi tanácsi oklevél: *Kovachich M. G.*: Supplementum i. m. II. 283–284. *Katona S.*: i. m. XVII. Buda, 1793. 20–23. — A június 17-i szerződés Corvinnal: Jajcza ... története i. m. 67–76. Ld. még D1. 37668. — A választási feltételeket részletesen elemeztem: *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. — A misleyi prépost vádja a kassaiak ellen: Kassa város lt. Schwartzbach gy. 665. — Az országgyűlés eseményeire ld. *Bonfini* és a bevezetésben említett szakirodalmat. — A választási feltételek a Corpus Jurisba is bekerültek: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényezikkek. Bp. 1899. 472–480.

Az augusztus 28-i menlevél a Corvin-pártnak: D1. 37671. — Az elkobzott Bánffy birtokokra: *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 5 (1971) 300. — Az Ernusztok elkobzott vagyona: *Paulinyi Oszkár*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 424–425. Vö. még Df. 259351. — Fejérfő visszaadási kötelezettségére a Corvinnal kötött június 17-i szerződés is utal: Jajcza ... története i. m. 72–73. Corvin János csak 1504-ben adományozta Fejérfőt uradalmával Brankovics despota özvegyének és annak második férjének, Beriszló Ferencnek. D1. 34319. — A csontmezei csatára és előzményeire ld. a bevezetésben idézett összefoglalásokat. Vö. még: Szerémi György II. Lajos és János

királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli *Wenzel Gusztáv*. Pest, 1857. 33–35. (Magyar Történelmi Emlékek II/1.) — 1490 őszén úgy tudták, hogy a Kassát ostromló János Albert Miksához csatlakozott: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 208. A római király különben több vasat tartott a tűzben. 1491 februárjában törökellenes ürrüggyel küldött követtséget Lengyelországba Kázmér királyhoz, de trónkövetelő társához, János Alberthez is: *Wiesflecker H.*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 58. Szövetséget kötött azonban a Jagellók ellen az orosz cárral is: *Wiesflecker H.*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 310–315. Ez a tovább fennmaradt orosz–német együttműködés akadályozta meg az 1510–20-as években Lengyelországot, hogy megsegítse Magyarországot a török ellen. — János Albert Erdélyt kérte bátyjától: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 193. — Igazat kell adnunk *Fraknoi V.*: II. Ulászló i. m. 11.-nek: „... azt a következtetést kellett levonni, hogy Corvin János megválasztása Magyarország hatalmi állásának megingatását vonná maga után; a trónjára vágyó két uralkodóház részéről oly veszélyeket idézne föl, melyekkel János herceg talán akkor sem lett volna képes dacolni, ha nevének varázsát a törvénytelen származás el nem homályosítja, ha atyja kincseivel nagy jelleme is örökségként száll vala rá.”

Miksa törökellenes céljaira ld. *Wiesflecker H.*: Maximiliana I. I–V. passim. — A Bretagne miatti ellentétek Miksa és franciák között, amelyet csak az 1493. évi senlisi béke zárt le és amelyeket az öreg III. Frigyes császár élesen ellenezett: u.o. I. 318–344. — Ulászló megválasztása, tárgyalások Beatrixszel, ld. a bevezetésben idézett műveket. — Corvin július 27-i levele Várdaihoz: D1. 82024. — Ernuszték levelét idézi: *Schönherr Gy.*: i. m. 159. — Az augusztus 15-i liga: D1. 1660, 24770. — Az augusztus 28-i menlevelet már fenn idéztem. — A koronázásra ld. fenn, a bevezetőben idézett irodalmat, valamint *Bonfini*. — Corvin Egervári bánnak: Jajcza ... története i. m. 78. — Filipecz sorsa és a változás a kancelláriában: *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 311. — A Nagylucsei–Thuz váltás: *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Mátyás király. Szerk. Barta Gábor. i. m. 68. (Először megjelent: Tanulmányok Budapest Múltjából (TBM) 12 (1957). 25–46.) — Nagylucsei haláláig, 1491 őszéig viselte a nádori ügyek bíróságát: *Bónis Gy.*: i. m. 237. — Fodor István szerémi püspök, különben Nagylucsei unokaöccse, mint személynök: u. o. 334–335. — Losonczy László 1491. augusztus 28-án már tárnokmester: Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. II. Szerk. *Iványi Béla*. Bp. 1928. 299.

Miksa magyarországi hadjáratára ld. *Wiesflecker H.*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 26–75. és uő.: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 287–296. — Vö. még: *Kápolnai P. István*: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi feljegyzései. Századok, 19 (1885). 156–164. — A Bornemissza-ügy: *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet i. m. 63. — Bornemissza Frigyeshez szökésére és ennek következményeire: D1. 19719, 19721, 19739, 19757, 19839, 19840. — Bánffy Miksa szolgálatában: D1. 33449. — Ígéret Kanizsai Lászlónak: *Firnhaber F.*: i. m. 409–410. — A Kanizsaiak hűségét fogadnak Miksának: u.o. 418–419. — Hédervári tanácsosi kinevezése: u.o. 411–412. — A Héderváriak II. Ulászló által is elfogadott védekezése: A Hédervári-család oklevéltára. Közli *Radvánszky Béla és Závodszy Levente*. I. Bp. 1909. 466–467. — Bécs és Bécsújhely elestére ld. a már idézettekén kívül *Tóth Z.*: i. m. 306–314. Tóth Szapolyait vádolja, de a szövegben elmondottak alapján ez nem teljesen indokolt. — Szapolyai május 4-i levele az éhínségről és a zsoldosok elhelyezéséről: *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/6. Sopron, 1928. 64–65. — Miksa október 27-én tanácsosává nevezte ki (*Firnhaber F.*: i. m. 421–423.), ez azonban, úgy látszik, nem volt elég, így kerülhetet a november 3-i megegyezésre sor (u.o. 425–427.). — Bánffy Jakab hűségesküje: u.o. 453. — Frangepán János csatlakozása: u.o. 453. —

Brankovics és társai: u.o. 423–425. — A Both-ügyben két oklevél keletkezett december 8-án. Egyrészt Both András maga és szűkebb rokonsága nevében hűségesküt tett Miksának (u.o. 436–437.), másrészt a római király elfogadta a Both által a szövegben felsoroltak részéről előadott csatlakozást: u.o. 432–435. Ez utóbbiban Miksa Ernusztnak a salzburgi érsekséget ígérte. Ezt az ígéretet *Bonfini* is ismerte, sőt azt is tudni vélte, hogy a trónkövetelő a dúsgazdag főpáptól 32000 aranyat kért kölcsön, de az hű maradt Ulászlóhoz: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 213–214. Az ügy hátterében az áll, hogy sem III. Frigyesnek, sem fiának nem tetszett az 1489 végén megválasztott salzburgi érsek, Friedrich von Schaunberg gróf, s ezért a császár késlekedett számára az investitúrával. Ernuszt alkalmasabb személy lett volna: *Dopsch Spatzenegger H.*: i. m. I/1. 563–564. Valószínű, hogy Ernuszt valóban megbízta Bothot a tárgyalással, a bizonytalan helyzetben azonban nem akart kölcsönnyújtással kockázatot vállalni. Nem is lett volna sok ideje, hiszen rövidesen megbukott Miksa hadi vállalkozása. Mivel a római király elvesztette a magyarországi játszmát, Ernuszt utólag tagadta a megegyezést. — Ujlakit — egyik birtokával kapcsolatban — november 22-én vette védelmébe Miksa mint „*principem nostrum fidelem*”: u.o. 429–430. — December 1-én Miksa Pogány Péterrel is meghosszabbította a fegyverszünetet: u.o. 431. Ő azonban változatlanul fegyverben állt a Bécsújhely körüli várgyűrűben. — Szentoldor 1478-ban: D1. 18145. — 1498-ban pusztá: *Glay Károly*: Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke. Történelmi Tár, Új folyam, 2 (1901). 109.

Szapolyai július 15-én foglalta le a felvidéki harmincadokat: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2805. sz. — Schwiebus adományozása: D1. 59795. Az ottani lázadás: D1. 59800. Ezért engedélyt kapott azt eladni: D1. 59801. — Haraszi tőkéjére zálogügyletei és birtokvásárlásai adnak felvilágosítást. Csak 1486-tól 1490 végéig legalább 14500 forintot fordított birtokvásárlásra (D1. 59746, 59754, 59776.) és 7260 forintot birtokok zálogba vételére (D1. 59759, 59790, 59794, 59795, 59796.). Ez összesen 21760 forintot jelent öt évre, azaz évi átlagban 4352 forintot. Mátyás hadvezérei tehát jól meggazdagodtak a háborúból, igaz, Haraszi tizedbérlettel is kamatoztatta pénzét: D1. 59751. — Ország László 1490. július 16-án vett fel 200 forint kölcsönt: D1. 19661.

A Beatrixszel kötött házasságról egyrészt egy Beatrix megbízásából 1492. március 22-én felvett közjegyzői oklevél tudósít bennünket, amelyben az esküvőnél jelen voltak tanúskodnak megtörténtéről: Aragóniai Beatrix ... okiratok i. m. 219–231., másrészt II. Ulászló egy magát Udisnek, senkinek nevező híve (talán Filipecz exkancellár?) a válás érdekében készített vitairata: *Báró Roszner Ervin*: Régi magyar házassági jog. Bp. 1887. 452–479. Udis szerint a házasságkötés beletartozott a választási feltételekbe (u.o. 455.). Itt van szó Beatrix pénzügyi segítségéről, a brandenburgi Borbálával kötött korábbi házasságról stb. is. — Beatrix október 8-án 5000 forint adót vet ki a bányavárosokra: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeállította *Hatvani* [Horváth] *Mihály*. I. Pest, 1857. 11. (Magyar Történelmi Emlékek I/1.) — A félforintos adó kivetése: u.o. 14. — A Mátyás-kori bandériumtartásra: *Kubinyi A.*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. Hadtörténelmi Közlemények, 103 (1990). 66–73.

Eperjes június 16-i levele: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2797. sz. — Báthori követségének híre: u.o. 2800 sz. — Július 1-i gyűlésterv: u.o. 2801. sz. — János Albert „választott magyar király” Szerencs mellett: u.o. 2824. sz. — János Albert Mezőtúr környéki támadására egy 1494. évi visszaulálás: D1. 56267. — Magyar Balázsról: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 209. — Más főúri híveire: *Szerémi Gy.*: i. m. 36. (Ez azonban óvatosan kezelendő adat!) — Borsos Benedek korábban alispán: ld. pl. *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2618, 2632, 2637. sz. Mint János Albert sárosi ispánja: u.o. 2915–2916. sz. János Albert hadnagyaként: D1. 71029. — A János Alberthez csatlakozott Kenderesiek és Tárcaiai javait eladományozza II. Ulászló: D1. 19700. — Úgy látszik, hogy János Albert későbbi követői egy része eredetileg ellenállt. Eperjes városa pl. szeptember 1-én Magyar Balázsnak a trónkövetelő érdekében tett tevékenységéről ír (*Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2823. sz.), szeptember 14-én pedig tanácsot kér Bártfától, hogy mit tegyen, mert Perényi János is átpártolt, másnap fogják Sározt, Kapivárt és Monyorósd bevenni (u.o. 2830. sz.). Szeptember 29-én azonban János Albert már Eperjesen

bocsát ki a város számára kiváltságlevelet: *Iványi B.*: Eperjes szabad királyi város levéltára. II. rész. Szeged, 1932. 662. sz. — Sztropkó vára ellenállására: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2845, 2850, 2880. sz. — Déva zálogosítása Báthorinak: D1. 19679. — A vajda a szászokat adóztatja: D1. 46148. — Szapolyai részéről szepesi kapitánya, Durholcz Pál vezette az ellenállást, ld. pl. *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2806., 2809., 2810., 2811., 2828., 2827., 2838., 2887., 2888., 2889., 2892., 2893., 2896., 2898. sz.

A János Albert elleni hadjáratra a legjobb forrás: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 214–219. — A királyi sereg létszáma: D1. 82029. — II. Ulászló adókvető rendelete: D1. 59802. Az adót még áprilisban is szedték: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2911. sz. — János Albert december 31-i levele Czeselszkyhez, Corvin sztropkói kapitányához: „*Et cum dominus tuus illustris dux Johannes Corvinus non habeat se ad nos prout pauloante dixerat apud nos, fiat voluntas Dei nobiscum.*” U.o. 2850. sz. — A János Alberttel kötött kassai béke: *Mathias Dogiel*: Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae. I. 79–85. — A Kassa javára kiadott oklevelek: Kassa város levéltára, Arch. secr. G. Census 10., 11.; G. Contributio 12.; Schwartzbach gy. 666. — A Kassa érdekében a megyéknek szóló április 24-i parancsok: Kassa város levéltára, Arch. secr. B. 43–50. Megjegyzem, hogy augusztus 24-én, Palota ostromakor II. Ulászló Kassának adta a János Alberthez csatlakozott Lapispataki Miklós Sebes nevű várát is: u.o. Lad. P. Sebes 1.

Miksa helyzete és a nürnbergi birodalmi gyűlés: *Wiesflecker H.*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 296–303. — Mozgósítás Kassáról: D1. 88753–88754. — Zelenaék ugocscsai rablása: D1. 71033. — A szlavón nyestbóradó kivétel: *J. Stipišić–M. Šamšalović*: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije, 4 (1961). 3163. sz. — A király levele a szlavón rendekhez: *Joannes Kuljevic aliter Bassani de Sacchi*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Zagrabiae, 1862. 227–228. — Az 1491 tavaszán tartott gyűlésről, nyilván a tágabb tanács üléséről: — *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 220–221. — A június eleji mozgósítás: D1. 56240. — Kinizsi és Geréb kapitánysága: D1. 88756. — Kishorvát és Hédervári legyőzése: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 222. — Török meghódolása: D1. 88755. — Vitéz május 19-én kért pénzt Bornemissza csapatokkal való elküldésére: HHStA Maximiliana K. 1. fol. 42. Ettől függetlenül Bornemissza rabolt az országban: D1. 19739. — Székesfehérvár visszavételére és a hadjáratra ld. *Bonfini* és a bevezetőben említett irodalmat. Továbbá: *Juhász József*: Székesfehérvár ostroma 1490-ben. Székesfehérvár, 1958. /István király Múzeum Közleményei B. sorozat 10. sz./

Hadiállapot a török fronton: *Ferenc Szakály*: Phases of turco-hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526). Acta Orient. Hung., 33(1979). 100. — Corvin Egervárhoz: Jajcza ... története i. m. 78. — 1490. decemberben a szultán Plovdivban volt, de eltöltötte — Váradi Péter szerint — Nándorfehérvár és Szabács ostromát: D1. 82029. — A Nándorfehérvár védelmére mozgósított csapatok János Albert ellen küldése: D1. 82030. — Váradi élelmiszeradó-kivétel: D1. 82029. — Váradi II. Ulászlóhoz: *Carolus Wagner*: Epistolae Petri de Warda. Posenii–Cassoviae, 1776. 58–59. — Haraszti Jajcában: Jajcza ... története i. m. 79. — Koszorúvár eleste: u.o. 80. — „*dum maiestas vestra regni Bozne curam habet, castrum Belgradum et hos fines non obliviscatur.*” u.o. 83.

A július 25-i adókvétel: D1. 82036. — Szapolyai Gömörhöz: D1. 90206. — Július 13-án küldte a király Kálmáncsehit és Swihowskit apjához: *Iványi B.*: Bártfa i. m. I. 2929. sz. — Sztropkó ostroma: u.o. 2936. sz. — Augusztus 9-én a király megint Durholczot bízta meg a János Albert elleni védekezéssel: u.o. 2940. sz. — Az egi és váradi püspökök 200 embert küldenek a védelemre (augusztus 12.) u.o. 2943. sz. — Augusztus 26-án érkeznek már Zelena huszárai is: u.o. 2950. sz. 27-én a király Palotáról már Szapolyait is leküldi csapatokkal és hadi szerekkel. u.o. 2952. sz. — János Albert zsoldosfogadásai: u.o. 2953., 2954., 2955., 2957., 2960., 2961., 2962. sz. — Szapolyai békétárgyalási terve a kassai kerület (*cultellus*) nemességével (október 31.): u.o. 2983. sz. — A királyi lovasság visszavonása takarmányhiány miatt: u.o. 2991. sz. — Haugwitz csapatai átdobása és János Albert végleges veresége: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 229–231. — *Tóth Z.*: i. m. 317–319.

A királyi kincstár rendes jövedelmeinek Thuz Osvát kincstartósága idején való összeállítása (1492 elejéig volt kincstartó) kizárólag a városok és az erdélyi szászok adóját, valamint az Erdélyből származó kincstári (főként só- és bánya-) jövedelmeket sorolja fel. A városok közül is egyesek Kinizsi, Beatrix királyné és Corvin János kezén voltak. *Fejérpataky László*: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Történelmi Tár, 26 (1880) 168–169. — A királyi sereg garázdálkodása: *Bonfini A.*: i. m. IV/1. 219. — A kereskedők a zsoldosokat élelmiszerrablásra buzdítják: D1. 59815. — A Petőc parancsnoksága alatti katonák rablásai: Df. 229924. — Megjegyzem, hogy még tekintélyes nemesek, pl. Forgách Albert is kihasználták az alkalmat a rablásra: D1. 59820., 59822. — Az Egervárral kapcsolatos megállapodások: Df. 19746., 19757. — Haugwitz János Alberttel szembeni tevékenységéért is birtokot kapott zálogba: D1. 19811.

Corvinra ld. *Schönherr Gy.*: i. m. passim. — Corvin János 1494-ben odaajándékozta Bajmóc, Szklabinya, Likava és Árva várakat Szapolyainak azzal, hogy Szklabinyát a nádor (mármint Szapolyai) saját költségén váltsa ki a Pokiaktól, a Harasztinál zálogban levő Árvát pedig a hercegnek kellene kiváltania: MTA Kézirattára, Oklevelek 500. A király viszont a következő évben Likavát és Árvát az árvai harminccaddal élete végéig zálogba adja a nádornak: u.o. 502. A kérdést tovább bonyolítja, hogy Likava Both Andrásnál volt zálogban. 1494-ben Both 20000 forint fejében visszaadta Likavát és a szlavóniai Nagykemléket, amit a herceg nem tudván kifizetni, helyette a siklósi uradalmat adta: D1. 68133–68134., 67577–67578. A következő évben a király Corvin János és unokatestvére, Geréb Péter (!) relációjára megerősíti a Bothtal kötött egyezményt, és beiktatja a siklósi uradalom birtokába: D1. 67580–67581. Az ügy tovább bonyolítható. Engel Pál figyelt fel arra, hogy az árvai és a likavai uradalom 1505-ig, ill. 1507-ig de facto a Lomnici Horváthok, Corvin egykori kapitányai birtokában voltak: *Engel P.*: i. m. 297. 20.j.

Váradi Péterre ld. pl. *Wagner C.*: i. m. 47–48, 218–220. — Nagylucsei tizeddel fizeti familiárisait: D1. 90205. — Geréb László bandériumának problémái: D1. 65145., 65146., 65147., 65149. — Haraszi üzleteire ld. fenn. Valószínű, hogy Both András hasonlóan jó üzletember volt, mint ő. — 1490-ben még Corvin állt a birtokosok élén: *Engel P.*: i. m. 305. A kilencvenes években azonban már Szapolyai, bár nem olyan mértékben, mint azt korábban tartották. *Engel P.*: i. m. (1. közl.) Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 4 (1968) 338–339.

A bíróságok működése lassan indult meg. Úgy látszik, először nem a rendes bíróságok, hanem a király által megbízottak ítélkeztek, a rendes bírósági tevékenység csak 1491 második felében indult meg: vö. pl. *Borsa Iván*: A Justh-család levéltára 1274–1525. Bp. 1991. 394., 399., 402. sz. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20.) — A történeti szakirodalomban elterjedt, hogy a megyei esküdti intézményt a főúri reakció tüntette el, mert erősítette a köznemességet (1492: 53. tc.). Ezt az álláspontot a legélesebben *Mályusz Elemér* fogalmazta meg (A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémája. Mátyás király Emlékkönyv. I. Bp. é.n. 384.). E mellett szólna, hogy a király és a nagybírák szinte azonnal királyi embereket küldenek ki a választott megyei esküdt nemesek helyett. Vö. pl. *Borsa I.*: A Justh-család i. m. 388., 391. sz. Kétségtelen, hogy a megyei oklevelek *intitulatio*iból Mátyás halála után általában eltűnnek az „*electus et iuratus nobilis*”-ek. Ezeknek azonban nemcsak a királyi emberi intézmény felváltása lett volna Mátyás intenciói szerint a feladatuk, hanem a megyei bíráskodás is, azaz rendszeresen részt kellett venniük a megyei ítélőszék munkájában, ami nagy terhet rótt rájuk. 1492: 53. tc.; *Corpus Juris Hungarici* i. m. 514. Mivel azonban egyes megyékben az intézmény eltörléséig, 1492. február 2-ig, tovább működött, noha királyi emberként már nem küldték ki az esküdtet, ez azt jelenti, hogy megőrizték szerepüket — legalábbis ezeknél a megyéknél — a megyei ítélőszéken. Arra is utalni kell, hogy egyes megyékben már Mátyás alatt is előfordult, hogy a megyei kiadványok nem említik őket. Pl. Turócbán 1488. március 13-án hiányoznak (D1. 73591.), 1490. március 4-én szerepelnek (D1. 66469.), 1491. március 17-én már nem említetnek (D1. 65683.). Somogyban viszont 1488. február 27-én még megvannak (D1. 19284.), de 1490. március 4-én, azaz még Mátyás életében hiányoznak (D1. 19630.),

és természetesen utána is, 1492. január 8-án (Dl. 19788.) — Másutt csak Mátyás halála után tűnnek el az esküdtek az oklevelekből. Így Szabolcsban, ahol pedig előtte megelőzték az *intitulation*ban a szolgabírákat (1487. május 21.): Dl. 46064. Viszont 1491. április 21-én már hiányoznak: Dl. 82032. Ung megye: 1491. július 14. (Dl. 69872.) Baranya: 1492. január 15. (Df. 260400.) A Szapolyai főispánsága alá tartozó Trencsénben azonban még 1492. január 9-én is működnek az esküdtek (Dl. 46175.). Ez a néhány adat is mutatja, hogy az esküdtek problémája éppúgy, mint a bíróságok működése 1490 után, újabb, részletes feldolgozást igényelne.

A Dombai-Imreffy-ügyre: *Komjáthy Miklós*: A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 4 (1973). 48–49. (5. sz.) — A Rátóti Gyulafiak csobánci várakat bízták Kinizsi Pálra: Zalai Oklevéltár i. m. II. 632–633. — Gyulai János és mások Bajnai Both András kapitányt bízták meg birtokaik védelmével, Gyulai pl. a kustyaróci kastélyával: Df. 260515. — Both különben maga is egyike volt a birtokokat prédáló uraknak: Df. 260514. — Kinizsi Pest megyei nemeseket vesz védelmébe: Dl. 69870. — Forgách Félix Komjátiban épített engedély nélkül kastélyt és onnan követett el hatalmaskodásokat. A király a megyét bízta meg a kastély lerombolásával: Dl. 59809. — A rablásokra számos adat maradt, ld. fenn pl. a Forgách Albertre vonatkozó adatot. Olykor politikai pártállás leple alatt raboltak, mint az Enyingi Török Miksa pártján. A király ezért, amikor 1491. június 18-án visszatértek hűségére, természetesen megkegyelmezett: Dl. 88755–88756. — Abrudbánya a földesúr erdélyi káptalan ellen: Történelmi Tár, 36 (1890) 154. — II. Ulászló törvényei bevezető és gyakran befejező szakaszaiban visszatérő utalás a békére: Corpus Juris i. m. 480., 558., 592., 638., 640., 670., 690. (1492., 1498., 1500. és 1504. évi törvények.)

A pozsonyi békére a bevezetésben idézettekén kívül ld. különösen: *Szabó Dezső*: A pozsonyi béke. 1491. november 7. Századok, 48 (1914). 383–403. Ez a tanulmány — mint szerzője más művei is — alapos forrástanulmányon alapul, de bizonyos mértékben szubjektív értékelést ad. Itt pl. azt akarja bizonyítani, hogy a békének az 1492. évi tavaszi országgyűlés alatt a főpapok és főurak többsége általa elismerése a nagyúri konföderációk sorába tartozik. Ezzel mintegy a szerződés érvényességével szemben próbál érveket kovácsolni. — A békeszerződéssel kapcsolatos iratokat, beleértve a tárgyaló küldöttségek megbízóleveleit és II. Ulászló ratifikálását kiadta *Firnhaber F.*: i. m. 466–502. — A szerződést azonban nem innen, hanem legjobb kiadásából használtam: *Ernest Freiherr von Schwind-Alfons Dopsch*: Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter. Innsbruck, 1895. reprint: Aalen, 1968. 424–440. — Miksa személyzeti politikájához a szövegben említett Polheim és Vitéz személyén kívül ld. a fenn említett Ernuszt ügyet: a pécsi magyar püspöknek a salzburgi érsekséget ajánlotta fel. Miksa győzelme esetén tehát a magyarok a birodalomban erősítették volna uralmát, hozzánk meg idegenek jöttek volna. Igaz, püspöki karunkba már Mátyás is számos külföldit hozott: vö. *Kubinyi A.*: Mátyás király és a magyar püspöki kar. Vigília, 55 (1990). 418–423.

STANISŁAW SROKA

FEHÉR ULÁSZLÓ HERCEG PANNONHALMÁN

Adalék a lengyel–magyar egyházi kapcsolatok
történetéhez a középkorban

A szerteágazó lengyel–magyar történelmi kötelékek közül nem hiányoznak az egyháztörténeti szálak sem. Lengyelország és Magyarország között az egyházi kapcsolat rögtön a kereszténység felvételét követően jött létre és fennmaradt a további évszázadok során is.

Jelen írásomban a két nemzet középkori egyházi kapcsolatainak számos epizódja közül szeretnék egyet bemutatni. Az események központi alakja Fehér Ulászló herceg, a pannonhalmi Szt. Márton bencés apátság kormányzója (gubernátora), akinek Nagy Lajos király adományozta e címet 1377-ben.

A Piastok kujáviai ágából származó Fehér Ulászló 1370-ig szerzetes volt a franciaországi Szt. Benigna kolostorban, Dijonban. Nagy Kázmér halála (1370. november 5.) után a lengyel trónt a korábban megkötött örökösödési egyezmény értelmében Nagy Lajos foglalta el, akit 1370. november 17-én Krakkóban koronáztak Lengyelország királyává. A trón elfoglalásában jelentős segítséget nyújtottak Lajosnak a kislengyelországi nemzetségek. Ugyanakkor ellenzékére talált a sértett nagylengyelországiakban, akikről Lajos megtagadta, hogy a koronázást Gnieznóban tartsák, és még a koronázási jelvényeket sem volt hajlandó Nagylengyelország fővárosában elhelyezni.

Ebben a helyzetben fordultak a legbefolyásosabb és a királlyal leginkább szembehelyezkedő nemzetségek Fehér Ulászló herceghez, aki — mint említettem — Franciaországban, a dijoni kolostorban tartózkodott, és felkérték, hogy térjen vissza Lengyelországba és foglalja el a trónt. Fehér Ulászló egy, a dijoni kolostorba menesztett küldöttség révén szerzett tudomást Nagy Kázmér haláláról és az országban uralkodó politikai viszonyokról. Ahhoz viszont, hogy a lengyel trónra pályázhassék, felmentést kellett kapnia a szerzetesi fogadalom alól, amelyet a bencések közé lépésekor tett Dijonban. E célból elutazott Avignonba a pápához, és diszpenzációt kért tőle. A magyar udvarral való jó viszonyt szem előtt tartó pápai kúriától azonban semmilyen felmentést nem kapott szerzetesi fogadalma alól. Attól tartottak ugyanis, hogy egy esetleges diszpenzáció megingatná Lajos helyzetét a lengyel trónon és belháborúhoz vezethetne Lengyelországban. Mint később kiderült, ezek az aggodalmak nem is voltak alaptalanok. A lengyel herceget ugyanis nem tántorította el az ismételt elutasítás a pápa részéről (XI. Gergely 1371. november 11-én Lajoshoz és feleségéhez küldött bullái) és 1373-ban fegyveres harcot indított gniewkowi hercegsége visszaszerzéséért (Gniewkowo — város Kujáviában), amelyet 1364-ben

adott zálogba 1000 forintért. Ez a harc 1377-ig húzódott el, amikor is a herceg döntő vereséget szenvedett és a királlyal való egyezkedésre kényszerült.

Fehér Ulászló herceg a gniewkowói földek visszaszerzésére tett 1373–77. évi kísérletek kudarcát követően Magyarországra utazott, ahol Nagy Lajossal folytatott tárgyalásai eredményeképpen eladta a királynak atyai örökségét tízezer forintért, és cserében megkapta tőle a gazdag pannonthalmi apátságot. A végső egyezsége 1377. március 16–28. között került sor a kujáviai Brzesc városában, ahol Fehér Ulászló több jeles személyiség jelenlétében lemondott a hercegségről. Ezt követően ismét Magyarországra utazott, hogy felvegye a kormányzói hivatalt a neki adományozott apátságban. Sajnos nem maradt fenn Lajos király adománylevele, így nehéz megállapítani a herceg megérkezésének pontos dátumát a pannonthalmi apátságba. Nem tarthatók azok a tudományos irodalomban előforduló feltevések, melyek szerint Fehér Ulászló már 1376-ban kormányzó volt, ha figyelembe vesszük azt a forrásokkal igazolható tényt, hogy ebben az időben még Domonkos volt az apát, hiszen tevékenységének nyomai még 1377. januárban is fellelhetők. Nagy valószínűséggel elfogadhatjuk tehát, hogy Domonkos apát a fenti időpont után halt meg, bár nem kizárt az a lehetőség sem, hogy a király távolította el hivatalából. Nagy Lajos ugyanis mindenáron szerette volna maga mellett tudni, szem előtt tartani az önféjű kujáviai trónkövetelőt, és éppen erre teremtett lehetőséget azzal, hogy Ulászlónak adományozta az egyik magyarországi apátság kormányzói hivatalát. Lehetséges tehát, hogy egy ilyen, magasabb szempont Domonkos apát eltávolítására és a pannonthalmi apátság kormányzói hivatalának átruházására a kujáviai hercegre készítette a királyt.

Mindenesetre Fehér Ulászló az 1377. márciusban a kujáviai Brzesc városában megkötött egyezményt követően, nem korábban, mint 1377. április elején érkezett Magyarországra. Az apátsági kormányzói hivatalban folytatott tevékenységének első nyomaira azonban csak az év végére vonatkozóan találunk adatot Szepesi Jakab országbíró 1378. február 18-án kelt oklevelében, amelyben a pannonthalmi kolostornak ítéli az Apáti községhez tartozó rétet. Az apátság és az Apátival szomszédos Gulács község nemesei között már 1372 óta tartott a viszály, attól fogva, hogy a gulácsi urak alattomban elfoglalták az illető rétet. A Szt. Márton kolostor akkori apátja, Czudar László azonnal intézkedni kezdett a rét visszaszerzése érdekében, saját nevében egy bizonyos „Gench” nembéli Miklóst küldve delegátusként, hogy az ügyet az országbíró elé tárja. Czudar László halála (1372) után utóda, Domonkos apát folytatta a birtokvitát, majd az ő halála (vagy eltávolítása) után Fehér Ulászló vitte tovább az ügyet mint az apátság kormányzója. Minthogy nem volt illendő az apát-kormányzónak személyesen megjelenni a bíróság színe előtt, egy bizonyos Bálint fia Lászlót jelölt ki, hogy a vitában képviselje a pannonthalmi konventet és a kormányzót. Mindhiába próbálták azonban a bíróság elé idézni a gulácsi nemeseket. Ők ugyanis elismerték, hogy nem rendelkeznek kellő bizonyítékkal igazuk alátámasztására, ennek ellenére továbbra is jogtalanul a birtokukba tartották a kolostori rétet. Végül 1378. február 18-án hozott ítéletet az akkori országbíró, Szepesi Jakab. Amint az várható volt, a vitatott rétet visszatda a pannonthalmi apátságnak, addigi jogtalan bitorlóit pedig halálra és vagyonuk elkobzására ítélte. A gulácsiak elkobzott javait három részre osztották, amelyből egy rész az apátságra szállt, a fennmaradó kétharmad pedig Szepesi Jakab tulajdonába került.

Ilyenformán Fehér Ulászló kormányzósága Pannonhalmán igen kedvezően indult, igyekezetének köszönhetően ugyanis visszakerült az egykor elveszített rét, és egyúttal a kolostor birtokai nemhogy megfogyatkoztak volna, de még növekedtek is.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1378. elejéről rendelkezünk még két oklevéllel. Mindkettőt Nagy Lajos adta ki egyazon napon, február 24-én, Visegrádon. Ezek tovább bővítik Fehér Ulászló apáti-gubernátori tevékenységére vonatkozó ismereteinket, egyúttal cáfolják egyes történészek állítását, mely szerint a herceg a pannonhalmi apátságban tartózkodván semmi hasznosat nem cselekedett volna, és csak arra várt, hogy módja nyíljk az elhagyni, s hogy végre öröklött birtokainak visszaszerzésével törődhessék.

Rögtön a gulácsi nemesek által elfoglalt rét visszaszerzése után Ulászló herceg — tanulván a fenti példából — elhatározta, hogy biztosítja az apátság jöszágainak többi részét is egy esetleges birtokfoglalás ellen. E célból fordult Lajos királyhoz két oklevél megerősítését kérve, amelyek a győri káptalanban keltek 1296-ban és 1332-ben, és a kolostor javai közé tartozó Komárom megyei Lak-Csicsó birtokrészt érintették. Ezen kívül a király elé terjesztette — szintén megerősítés végett — Kont Miklós 1362. május 20-án kelt ítéletét, amelyben a nádor az apátság tulajdonának ismeri el a tapolcai malmot. Lajos király, aki különös kegyben tartotta a pannonhalmi Szt. Márton apátságot, hajlott Ulászló herceg kérésére, és 1378. február 24-én Visegrádon kiállított a kolostor számára két oklevelet. Az elsőben transzszummálja a győri káptalannak a Komárom megyei Lak-Csicsó birtokrészre vonatkozó okleveleit. A káptalan 1296-ban igazolta, hogy egy bizonyos Mihály mester mintegy 20 évvel korábban zálogba adta Lak-Csicsóhoz tartozó birtokát a pannonhalmi apátságnak, majd 1332-ben ugyanez a káptalan tanusította, hogy Mihály mester utódai 20 széles bécsi márkáért eladták a falut az apátságnak. Második oklevelében pedig a király megerősíti a kolostort jogaiban a Zala megyei Tapolcán levő malomra vonatkozóan Kont Miklós nádor döntése alapján, amely a malmot a kolostornak ítéli Szenyi Gergely és utódai követelése ellenében. Fehér Ulászló ezzel a lépésével biztosította a kolostor jöszágait az apátsági birtokokkal szomszédos nemesség esetleges újabb birtokfoglalásai ellenében.

De ezzel még korántsem merült ki az apát-kormányzó gondoskodása a kolostor vagyonáról. Tudjuk ugyanis, hogy a következő évben, 1379-ben energikusan védelmezte azt a vámot, amit a Sió bal partján fekvő Jut községben szedett az apátság. A vámról tudniillik igényt formált a Szt. László templom prépostja, András, és egy bizonyos Bessenyő Miklós is, annak ellenére, hogy a juti vám már legalább 1335-től a kolostoré volt. A korábbi apátok nyilván elhanyagolták a vám beszedését, mert a vita csak 1382-ben ért véget a kolostor számára kedvező eredménnyel, amikor is a Szepesi Jakab országbíró nevében ítélkező Szécsi Miklós megerősítette a Szt. Márton kolostor jogát a vitatott vámról. Fehér Ulászló ekkor már nem tartózkodott Pannonhalmán, mivel 1379 októberében elhagyta az apátságot és Gdańskba utazott. Ott találjuk őt már október 20-án, de pannonhalmi tartózkodása végéig gondot fordított az apátság vagyoni helyzetére. Erről tanúskodik az a tény is, hogy október 6-án még a kolostorban tartózkodott, és felügyelte a Jut községben szedett vám jogáért éppen ekkor folytatott vitát.

Fehér Ulászló Pannonhalmán töltött utolsó napjaira vonatkozóan rendelkezünk még egy dokumentummal, amelyet Erzsébet királynő 1379. október 2-án Budán állított ki és küldött a pozsonyi káptalanhoz. Ez az írás arról tanúskodik, hogy Ulászló herceg bizonyára levelezést folytatott Erzsébet királynővel. A királynő ugyanis azzal a kéréssel fordul levelében a pozsonyi káptalanhoz, hogy juttassanak el — az ő írásával együtt — két levelet Ulászló herceghez, a pannonthalmi apátság kormányzójához. Egyúttal hozzáteszi: *„Et quicquid idem visis iisdem literis nostris fecerit vel responderit, nobis fideliter rescribatis.”*

Sajnos nem tudjuk, hogy Erzsébet királynő levelei eljutottak-e Ulászlóhoz, s ő miként fogadta. Bizonyára nem találták már a herceget Pannonhalmán, mivel — amint már említettem — ott-tartózkodásának utolsó nyoma október 6-ról származik, október 20-án pedig már Gdańskban találjuk. Ezek szerint — figyelembe véve a Pannonhalma és Gdańsk közötti igen nagy távolságot — rögtön október 6-a után útra kellett kelnie. Amennyiben Erzsébet királynő október 2-án indította útnak leveleit Budáról, majdnem lehetetlen, hogy október 6-a előtt Pannonhalmára értek volna, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy előbb Pozsonyba küldte azokat, és onnan kellett átírányítani a Szt. Márton apátságba.

Fehér Ulászló tehát valószínűleg váratlanul hagyta el a kolostort. Az eddigi szakirodalom több különböző feltételezéssel élt erre vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy Jan Dąbrowski lengyel történésznek volt igaza, amikor azt írta: „Ulászló elutazásának oka az egyházszakadással kapcsolatos számításokban gyökerezik, amely éppen ekkor robbant ki Nyugaton. Számított VII. Kelemen támogatására, mint később kiderült, helyesen.”

Valóban: az Avignonban székelő ellenpápa, VII. Kelemen 1382. szeptember 15-én kiadta Fehér Ulászlónak a szerzetesi eskü alóli diszpenzációt tartalmazó bullát. Ez a bulla, amelyben J. Leniek szerint benne foglaltatott teljes életrajza „önnön tanúvallomása szerint”, mégsem tesz említést arról, hogy Fehér Ulászló Pannonhalmán tartózkodott volna. De a kujáviai herceg esélyein ez már mit sem változtatott; a lengyel trónt nem ő, hanem Nagy Lajos leánya, Hedvig, majd annak férje, Jagelló Ulászló örökölte.

HODGYAI MÁTYÁS

ÍNSÉGES ÉVEK BIHARBAN 1814–1817 KÖZÖTT

Sorozatosan voltak visszatérő aszályok vagy éppen túlzottan csapadékos évek 1813–17 között.¹ A kedvezőtlen időjárás súlyos következményekkel jár Bihar megye területén. Az ínséges évek nyomán a megye területén nagyarányú vándormozgalom lép fel. Mint a korabeli dokumentumból kitetszik, elsősorban zsellérek de a jobb anyagi helyzetben levő jobbágyok közül is sokan hagyják el lakhelyüket, hogy más vidéken nézzenek megélhetés után. Mivel a vándormozgalom a földesurak, esetünkben a váradi püspökség érdekeit sérti, a hatóságok kénytelenek ismételtlen foglalkozni és megoldást keresni e problémára.

1817. június 9-én Váradolasziban ülést tartott Bihar megye közgyűlése.² E gyűlés részletesen foglalkozik az elvándorlások ügyével, és az így üressé vált telkek kérdésével. Mint a fennmaradt jegyzőkönyvből kitűnik, nagyon aggasztónak találták a helyzetet és megoldást kerestek, mivel aratás ideje következett. Az elvándoroltak egy része földjét bevetette és a termény begyűjtése nagy gondot okozott. Voltak esetek, mikor az elhagyott földet más jobbágyok vetették be. A legtöbb esetben azonban az üressé vált telkekhez tartozó külső szántók szántatlanul és vetetlenül maradtak. A közgyűlés hatóságilag elrendeli részletes összeírás elkészítését falvanként: „azonnal conscribáltassanak oly formán, hogy minden individuális conscriptonak eleibe véteness az egész helységben található urbarialis házaknak száma, azokból mennyi depopulálódott. Hány a lakosoknak, különösen pedig a zselléreknek és a földdel bíró gazdáknak a száma és mennyi volt ennek előtte 3 esztendővel? — hogy e szerint a helységek erejének és tehetségének fogyatkozását az előbbivel

1 *Karlovsky Endre*: A burgonya meghonosodása Erdélyben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 311. A szerző egy 1814-es zarándi jelentést idéz, hogy az egész tavasz folyamán „kemény hidegek s reménytelen havazások, nyáron káros áradásokat okozott sűrű esőzések, s veszedelmes felhőszakadások” voltak. Ősszel a „kemény hóharmat s a havazás okozott kánt”. Az időjárás kedvezőtlen volt 1815-ben is. *George Baritiu*: Parti alese din istoria Transilvaniei (Válogatott részek Erdély történetéből) I. (1889) szerint soha nem látott éhínség sújtotta Erdélyt. A sorozatos esős évek 1816–17-ben érték el csúcspontjukat. *Samuil Goldemberg*: Éghajlat és történelem (Éghajlat-történeti adalékok a XVI-XVII. századból a román fejedelemségek történetéhez). Világtörténet 1975. 25. sz. 81–99. szerint a múlt század eleje egy hidegebb éghajlati korszak az északi féltekén.

2 „Az 1817. esztendő július 9-én V[árad]olasziban tartatott tekintetes nemes Bihar Vármegyének közgyűléséből a Dezertus Fundusok iránt kiküldött deputációjának vélekedése.” Nagyváradi Állami Levéltár. Római Katolikus Püspökség. Gazdasági iratok. 2534. iratcsomó 99–103.

össze hasonlítván, annyiival inkább által látni és tekintetbe venni lehessen.” Az összeírás az 1813-as helyzetet veti össze az 1817-es képpel.³ Maradtak azonban ránk adatok 1816-ból és 1817-et követően is.⁴ Az összeírásban azonban az elvándoroltak nevei és járandóságai, valamint a használatukban levő telek nagysága személyenként is fel vannak tüntetve.

Az összeírás nyomán érdekes kép rajzolódik ki. Mindenekelőtt értékes adatokat találtunk a függő viszonyban élő parasztság összetételét illetően. Kideríthető tehát az egyes falvakban lévő jobbágyság és zsellérek száma. Az 1816-os adatokat nem összegeztük, mivel nem maradtak ránk minden egyes település adatai, illetve az összeírás 1817-hez viszonyítva is hiányos. Így nem teszi lehetővé az összevetést. Mivel az 1817-es conscriptio adatai a legteljesebbek, elsősorban ezt tanulmányozzuk. Itt is maradtak ki falvak, de a ránk maradtak elég átfogó képet adnak az 1813–1817-es ínséges évek e nagy népmozgásáról.

Az összegző táblázat (lásd a tanulmány végén) összeállítását nehezíti, hogy ott, ahol nincs elvándorolt, nem közlik, mennyi a jobbágyság és a zsellérek száma. Közlik azonban, hogy hány telek van és azon hány ház áll. Ahol nem tudtuk kideríteni, hogy a lakosság társadalmilag hogyan oszlik meg, azaz mennyi a zsellér és mennyi a jobbágy, a táblázatban kérdőjellel jelöltük. 1816-ban az elvándorolt családfők nevét is közlik a források és megadják, mennyi közülük a jobbágy vagy a zsellér. Itt egyes esetekben a családtagok számát is megtaláltuk. 1817-ben az üres házakat tüntetik fel és azt, mennyi a helyben maradottak száma társadalmi kategóriánként megosztva. Felmerül a kérdés: az üres ház teljes elvándorlást jelöl-e, vagy esetleg csak a család egy része, a munkaképes személyek mentek el? A fenti adatok teljes elvándorlásra látszanak utalni.

Az elvándorlások mellett az ínség következtében fellépő elhalálozások is csökkentik a lakosság számát. A zsellérek könnyebben hagyták el a településeket, mivel föld hiányában kevesebb szál fűzte őket a nemesi birtokokhoz. (Az úrbérrendezések után jobbágyoknak az számított, akinek a jobbágytelke 1/8-nál nagyobb; az oktávnál kisebb telek már zsellérnek számított.) A táblázat számadatai alapján kiszámítható, hogy míg a jobbágyság közül 669 család vette kézbe a vándorbotot, az összes jobbágyság 22,7 százaléka, a zsellérek közül 321 család nincs a lakhelyén, az összes zsellérek 45 százaléka. Az üres házak száma 27,9 százalék. Később sok esetben van utalás romosan álló házakra, ami arra utal, hogy ezek közül egyesek később is lakatlanok maradtak, mivel az elvándoroltak már nem tértek vissza, illetve lakóik elhaltak az ínség éveiben. Különösen nagy az elvándorlás a következő helységeken: Ágriss 63%⁵, Poklusa 64,1%⁶, Olcsa 52,6%⁷, Kalácsa 52,5%⁸, Bogy

3 Uo. 2534. iratcsomó. Az összeírás falvanként, a jobbágyság és zsellérek belső, valamint külső földjeivel együtt történt.

4 Az elvándoroltakra vonatkozó 1816-os összeírás. Jelezték, kinek az esetében van remény szerint a visszatérésre. Uo. 2534. iratcsomó 47–64.

5 Uo. 2534/174.

6 Uo. 2534/182.

7 Uo. 2534/184.

8 Uo. 2534/185.

50%⁹, Briheny 47%¹⁰, Bokkia 46%¹¹ az átlagos 28 százalékkal szemben! Mi volt az oka ezen helységek esetében a nagy migrációnak? Ágris, Bogy, Briheny és Olcsa esetében a földhiány. Az összeírásban feltüntetett jobbágy és zsellér kézen levő föld nagysága a legtöbb esetben kicsi, Ágris esetében alig egy vékás esik egy személyre. Nem áll fenn a földhiány Poklusa és Kalácsa jobbágyainál. Itt elég nagy az elvándorolt jobbágyok használatban levő földterülete. Kalácsán átlag 22 vékás esik egy személyre. Olcsa és Kalácsa már síkvidéken fekszik, itt esetleg a talaj minősége játszott szerepet. Mindezekhez szociális okok járultak: a jobbágyterhek, az ínség éveiben felhalmozódott adósság stb.

A már említett megyegyűlés jegyzőkönyve utal arra is, hogy hová vándoroltak el a parasztok:¹² „Mindezen megyebéli elvándorolt lakosoknak, kiknek itthon háza, földjei, gyümölcsösei vagy pedig vetései is vagynak, az itthon való megjelenés e folyó esztendő [1817] Szent Mihály napja rendeltessen határ időül, mely terminus nem csak ezen megyében currentáltasson, hanem más vármegyékben is, úgy mint: Szatmár, Szabolcs, Békés, Heves, Arad, Csongrád, Csanád, Temes és Torontál vármegyékben, úgy szintén a Kún és Hajdú kerületekben, Debrecen városában is. Ezen terminusig minden elhagyott fundusok, valamint szintén azoknak minden névvel nevezendő idei gyapja, a földes uraságok felvigyázása alatt a communitásoknál maradjanak sequestrumban.” Tehát a vándormozgalom elsősorban a szomszédos síkvidéki területekre irányult. Az ottani megélhetési viszonyok az aszály alatt is kedvezőbbek voltak. Trócsányi Zsolt is rámutat, hogy 1815-ben Közép-Szolnok megyéből a lakosok élelmiszerkeresés végett a szomszédos megyékbe járnak dolgozni.¹³ Hasonló módon más vidéken próbálják kiegészíteni szűkös megélhetésük Alsó-Fehér megye havasi részeinek parasztjai, Hunyad megye lakói, kik a Bánságba járnak ki dolgozni. Rá kell itt mutatnunk arra, hogy egyes mezőgazdasági munkák, mint például a cséplés, munkaerőszükséglete nagy, így egyes mezőgazdaságilag fejlettebb megyék nagy számú munkaerőt tudnak felvenni.

A vándormozgalmat nem csupán a rossz időjárási viszonyok okozták. A parasztság nehéz anyagi helyzetét súlyosbította a feudális kizsákmányolás fokozódása. Így a mezőgazdasági árutermelés növekedése (elsősorban a gabonafélék termesztése) együtt járt a robotnapok számának emelkedésével. Ha az időjárás kedvezőtlen volt és a ledolgozandó robotnapok felhalmozódtak, a jobbágyoknak már nem maradt idejük saját munkájuk elvégzésére.

Igaz, e korszakban az állam, hogy az adóalapot megtarthassa, a nemesség visszaéléseit igyekszik csökkenteni és a kizsákmányolást kordában tartani. Mint Trócsányi Zsolt írja *Az erdélyi parasztság története* című könyvében:¹⁴ az állam a földesurakat arra szólítja fel, hogy juttassanak gabonakölcsönöket jobbágyaiknak. Azonban felsőbb helyről is érkeznek segélyek. A váradi levéltárban sok segélykérő

9 Uo. 2534/187.

10 Uo. 2534/134.

11 Uo. 2534/177.

12 Uo. 2534/99–103.

13 Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790-1849*. Bp. 1956. 186.

14 I. m. 190.

levél maradt fenn, melyben az éhhalál szélén tengődő jobbágyok támogatást kérnek. Így a Csátár helység által a püspökség prefektúrájához benyújtott kérelemlevél¹⁵ nyomorúságos képet fest a parasztság helyzetéről: „Olyanok is vagynak közöttünk, kiknek két-három hete is van, hogy egy falat kenyér házokban nem volt, krumplival élőködnek, de már az is elfogyott, némely részük máléskenyérrel él, de ha azzal sem élhetünk, mert nincs tengerink, már annyira vagyunk, hogy nincs mit ennünk.” E kérést 1817 februárjában „50 csatári adófizetők” nyújtották be a püspökséghez, de az áprilisi kukoricasegélyért benyújtott kérelemlevélben már 161 csatári személy neve szerepel.¹⁶ Nagypatakról is támogatást kérnek a püspökségtől, mint földesuruktól. 1817 tavaszán kérelmük nyomán tíz pozsonyi mérő kukoricát utalnak ki számukra a püspökség gabonaraktaiból.¹⁷ Ugyancsak ők egy másik kérelmük nyomán 12 4/8 pozsonyi mérő zabot kapnak.¹⁸ Bihar helység lakói azzal indokolják segélykérő levelüket, hogy az inség következtében már mindenüket eladták.¹⁹ Végül telkenként fél véka kukoricát kapnak, ami szánalmasan kis mennyiség.²⁰ Mocsár helység 1817 májusában 20 5/8 pozsonyi mérő szemes kukoricát kap támogatás gyanánt, 330 rajnai forint értékben, de mikor a helység a püspökségtől újabb segélyt kér, akkor már 20 mérő kukoricát kapnak, 500 rajnai forint értékben.²¹ Az összes kölcsönöket „Mindszent napján” kötelesek visszaadni. Általában minden támogatás visszafizetési határideje az őszi, ennek ellenére még később is sok helység küzd adósságai visszafizetésével.

A jobbágylakosságnak juttatott terménysegélyek tételei közt a kukorica és a zab mellett burgonya is szerepel. E növény elterjedéséhez hozzájárultak az 1813–1817 közti aszályos évek. A hatóságok is szükségesnek látták e növényt népszerűsíteni. A már említett Bihar megyei közgyűlés így ecseteli a burgonya előnyös tulajdonságait: „Egyébként minthogy közönséges gazdaságbéli tapasztalás szerint az ugarolást nagy munka megkímélésével és amellet haszonnal is el lehet olyformán kerülni, hogy az ugar földek kolompérral bévetnék, amelynek kapálása által szintén úgy mint szántással, a föld gabonatermesztésre alkalmassá tételik, ugyanezért óhajtaná

15 Nagyvárad Állami Levéltár. Római Katolikus Püspökség. Gazdasági iratok, 2539. 175–177.

16 Uo. 2539/175. az 1817. február 24-i kérelemlevél „mintegy 50 csatári adófizetők”.

17 Uo. 2540/146.

18 Uo. 2540/144. Lásd még 1817. május 19-ét, mikor tengerit kapnak hitelbe azzal, hogy Szent Mihály napig vissza kell fizetni: ha nem, minden ingó és ingatlan vagyonukat elveszítik. Uo. 2540/142. Nagypatak a gabona-kölcsönzésről elterjesztett folyamodványában elpanaszolta, hogy „A mostoha időnek egynéhány esztendőig járása miatt a határunkon elvetett mindennemű magnak termésében annyira megcsalatoztunk, hogy többnyire lakóink közül igen kevesen jutottak az elvetett magnak visszanyerésére, melyből származott mostani rajtunk uralkodó, és netalán tán még ennek utána következő nagyobb inségnek eltávoztatására nézve” fordultak segélyért. Uo. 2540/141. A püspökség képviselői 1817. június 4-én elítélték a nagypatakiakat, mivel a helység nem volt árvizeknek kitéve. A vetések rossz termését kipótolta a bő szilva-termés. Megvádolják a nagypatakiakat, hogy nem teljesítik a földesúr iránti kötelességüket. Nem lehet napszámosokat kapni és csak akkor tartózkodnak otthon, ha tudják, hogy élelem-segélyt kapnak. Uo. 2539/207.

19 Uo. 2540/111.

20 Uo. 2540/114.

21 Uo. 2540/149–151. Mocsár helység még kap a földesúrtól öt pozsonyi mérő szemes tengerit. Pozsonyi mérőjét 17 rajnai forintért és négy pozsonyi mérő „kolompirt”, pozsonyi mérőjét 4 rajnai forinttal számolva, a tavaszi vetés céljára. Uo. 2540/148.

ezen deputáció [a megyei közgyűlés kiküldött bizottsága], hogy a jövődre nézve a földesuraságok közbenjárásánál fogva minden lakosnak kötelességekbe tételne, hogy ahol csak a hely körülményei engedik, a magok ugarföldjeiket kolompérral bévelessék.”

Amint a fentiekből kitetszik, itt már a burgonya szántóföldi elterjedéséről van szó. Ekkor a krumpli már mint konyhakerti növény elterjedt, de gyorsabb meghonosodását nagyban akadályozta a szokatlan termésű növényvel szembeni ellen-szenv. A szükség éveiben hasznosnak bizonyult a burgonya. Elterjedése pedig hozzájárult, hogy az 1813–17 közti évek éhínségei ne ismétlődjenek meg a to-vábbiakban. A nép befogadta és megismerte a burgonyát. Krumpliért folyamodik Gyepes lakossága.²² Kérésük nyomán 20 pozsonyi mérő vetőgumót kapnak. Szintén burgonyasegélyben részesülnek a miróiak.²³ A püspökség gazdasági ügyeit ezuton intéző Királyi Kamara intézkedik, hogy a püspökség granáriumaiából (gabonaraktárak) 20 pozsonyi mérő vetnivaló krumplit kapjanak. A kölcsön visszafizetésére kezességet vállalnak nemcsak azok a lakosok, akiknek a krumplit szétosztották, hanem az egész közösség. Mocsár helység 1817 áprilisában 4 pozsonyi mérő krumplit kap tavaszi vetésre.²⁴ Nagypatak pedig 3-at.²⁵ Krumpliért folyamodnak a béliek is. Ké-résükben rámutatnak, hogy az uradalom egyik pincéjében 130 mérő krumpli található. Egy utasítás ennek kapcsán rámutat, hogy nem ajánlatos a vetőgumót korán kiosztani. A nagy ínség következtében a szűkölködő lakosság esetleg vetés helyett elfogyasz-taná. Éppen ezért elrendeli, hogy csak abban az esetben osszanak ki vetőgumót, ha a föld már elő van készítve. A notáriusok pedig állandóan ellenőrizték, hogy mindet elvessék. A vetőmagot egyébként a püspökség raktáraiból az egész közösség garanciája mellett a bíró és két esküdt vehette fel. Az uradalom később a fizetés elmulasztása esetén az egész közösségen behajthatta a tartozást.²⁶

Habár a tartozások visszafizetésének határideje azon év ősze, mikor a segítyt kapták, ennek visszafizetése későbbre tolódik. Előfordult, hogy a notáriusok vagy ispánok maguk kérték a halasztást, látva a falvak nehéz helyzetét. Példa erre Bél. A Királyi Kamarához küldött jelentésük utal rá, hogy a kamara rendelete folytán a püspökség granáriumából több alkalommal részesült gabonasegélyben, a kijelölt határidőre (1817 ősze) azonban nem tudott fizetni²⁷, „mivel azon gabona, mely a

22 Uo. 2540/182. Magyargyepes lakossága 25 pozsonyi mérő vetni való tengerit és 20 pozsonyi mérő krumplit kér. A tengeriért 17 rajnai forintot, a krumpliért 5 rajnai forintot számolnak fel. 57 embert említene a kérelmezők között.

23 Uo. 2540/168. A miróiak a püspökség „granáriumából” 21 pozsonyi mérő vetnivaló szemes tengerit és 20 pozsonyi mérő „vetni való” krumplit kérnek. A tengerit és a krumplit is 17 rajnai forintos áron számolják fel. Hogy időben vissza fogják adni, kezességet vállaltak nemcsak azok, akik tengeriért és krumpliért folyamodtak, hanem az egész közösség. „Az összes bírák és lakosok mind-nyájan egyért, egy mindannyiért”. 1817. április, Várad-Olaszi.

24 Uo. 2540.

25 Uo. 2540/124. A gabonasegélyben részesültek száma jóval nagyobb, mint az itt felsoroltak. A korabeli gabonaárak egy 1817. január 25-i jelentés szerint a vaskóhi piacon a következők voltak: egy köből tiszta búza 52 ft, egy köből szemes tengeri 32 fr, egy köből árpa 28 ft, a zab- és krumpliár ugyanannyi. Uo. 2540/59.

26 Uo. 2540/33–34.

27 Uo. 2540/245. A bélieknek a Királyi Kamarához felterjesztett beadványa, 1817. december 5.

lakosoknak kiosztatott, jobbrészt olyanoknak adatott, kiknek legkisebb módjuk sem volt, hogy az élet [élelmiszergabona] megszerzése által egy napról a más napra táplálhatták volna, kik jobbadán világra menvén, egyebet az pusztá teleknél nem hagytak. 2-szor jobb része azon lakosoknak, meghalálózván, semmi vagyonuk nem maradt, amiből a megett és magnak kiadott gabonát is natura vagy kész pénzben visszafizethesse.” A továbbiakban még utalnak rá, hogy megmaradt lakosság csak a vagyon elprédálása és feláldozása árán tudná a tartozásait törleszteni. Ígéri, hogy két év alatt visszafizetik a tartozásaikat. Az uradalomnak is haszna származik, emlékeztetnek a beadványban, mivel így „több jobbágyokat és nagyobb boldogságban fogja őket számlálni” az uradalom, azaz nem következik be újabb elvándorlás vagy az elvándoroltak visszatérnek.

Az éhínség az 1817-es évben befejeződik. Következményei azonban még több éven át érezhetők. Az elvándoroltak sem térnek mind vissza. Az 1819-es részlegesen ránk maradt összeírásból láthatjuk, hogy sokan még ekkor is távol tartózkodnak. Az 1819-es összeírás egyik célja az volt, hogy azokat számbavegyék, kik már nem térnek vissza. A nagyürögdi összeírás például ezt a címet viseli:²⁸ „Conscriptioja azon jobbágyhelyeknek, melyeknek gazdájuk a múlt szűk esztendőben az éhség miatt jobbágyhelyeiket elhagyván elvándoroltak, kiket nem tudni, élnek-e vagy már megholtak.” Jánosda esetében pedig „conscriptioja azon dezertus fundusoknak [üres telkeknek], melyeknek gazdái elvándoroltak, és reménység sem lehet hozzá, hogy valaha visszajöjjenek”.²⁹ Sajnos, sem a jánosdai, sem az ürögdi ispánság falvai nem szerepelnek az 1817-es összeírásban. Mégis megemlítenénk, hogy az Ürögdhöz tartozó Kardón 1819-ben még mindig 19 család van távol, Apátiban 21. A jánosdai ispánsághoz tartozó Tulkán ez idő tájt 49 családról jegyzik fel, hogy még nem tért vissza. Nyilván az elvándoroltaknak egy nagy hányada csak időlegesen távozik, de mint látható, sokan véglegesen elhagyják falujukat, és más vidéken, esetleg az Alföldön telepednek le. Zsellérek esetében nincs is sok veszítenivalójuk, hiszen sok esetben még házzal sem rendelkeznek, Kardón és Apátiban például csak egy-egy esetben jegyzik fel, hogy a belső telken van ház, de ezt is más használja. A többi esetben nincs ház a telken. Itt a távollévők mind zsellérek. Az elvándoroltak csekélyke jövedelmeként az összeírás a telken vagy a réten levő szilvást említi.

Mint a fentiekből láttuk, komoly következményekkel jártak az ínség évei. Hatásuk azonban az elkövetkezendő években is érződik. Elég olyan tényezőkre utalni, mint például az állatállomány nagymérvű csökkenése, s mivel a fő mezőgazdasági munkákat állati erővel végezték el, hiányuk nagy nehézségeket okozott.

28 Uo. 2534/211-212.

29 Uo. 2534/214.

a) Arad megye

A helység neve	házak száma ¹	„földdel bíró jobbágys” ¹	zsellér ¹	elvándorolt jobbágys ²	elvándorolt zsellér ²	üres házak ³	„földes gazda” jobbágys ³	zsellérek száma ³	1819-ben sem tért vissza
Arkus Archis	66	51	15	6	10	29	34	3	1
Beél Beliu	157	120	37	22	17	64	68	25	5
Tagadó Megyes Tagadau	78	64	14	8	4	10	56	12	7
Mozsirla Mocirla	60	49	20	11	4	10	35	15	+
Krajova Craiva	60	20	40	7	10	20	20	20	+
Kis laka Chislaca	74	61	13	19	10	24	44	6	7
Koroj Coroi	26	24	2	3	1	2	22	2	+
Szék Saliste de B.	60	40	20	8	4	20	28	12	9
Nyerme gy Nermis	25	13	12	3	1	9	9	7	6
Barzest Birzesti	30	20	10	5	—	10	16	4	1
Grós Groseni	104	30	74	5	5	24	26	55	7
Káránd Carand	71	34	37	7	9	32	26	13	15

A helység neve	házak száma ¹	„földdel bíró jobbágys” ²	zsellér ¹	elvándorolt jobbágys ²	elvándorolt zsellér ²	üres házak ³	„földes gazda” jobbágys ²	zsellérek száma ¹	1819-ben sem tért vissza
Hagymás Hasmás	120	69	51	12	3	32	64	24	6
Bél Örvényes Urvisu de B.	28	10	18	1	—	6	7	15	1
Kumanyesd Comanesti	32	26	6	4	1	10	22	—	—
Botfej Botfei	40	10	30	—	2	18	10	12	2
Agris Agrisu Mic	46	27	19	3	3	29	15	10	+
Nagy Maros Marausi	49	35	14	6	3	19	30	—	1
Benest Benesti	32	30	2	—	—	5	26	1	+
Bokkia Bochia	45	45	—	14	1	21	24	—	5
Szakács Secaci	35	15	20	2	5	15	9	11	1
Kis Maros Stoinesti	27	20	7	4	—	11	13	3	2
Csontaháza Ciuntesti	42	28	14	19	10	17	25	—	+
Bél Rogoz Rogoz de Beliu	33	22	11	3	8	9	19	5	+
Siad Siad	58	54	4	10	5	24	30	2	+

Jelmagyarázat: 1 = 1813; 2 = 1816; 3 = 1817; + = nincs adat

b) Bihar megye

A helység neve	házak száma ¹	„földdel bíró” jobbágyok ¹	zsellér ¹	elvándorolt jobbágy ²	elvándorolt zsellér ²	üres házak ³	„földes gazda” jobbágy ³	zsellérek száma ³	1819-ben nem tért vissza
Baresd Barasti	45	45	—	1	—	3	42	—	+
Szerbest Sirbesti	51	42	9	6	2	18	33	—	+
Alsóverzar Varzarii de J.	61	52	9	5	1	18	43	—	+
Felsőverzar Varz. de Sus	70	67	3	12	4	15	55	—	+
Kerpenyeth Carpinet	100	87	13	7	1	13	87	—	+
Lehecseny Leheцени	108	?	?	2	4	nincs pusztá telek			+
Vaskó Szelistye Saliste de V.	73	72	1	2	4	3	70	—	+
Pojana Piona	74	72	2	3	2	16	58	—	+
Kristyor Cristior	104	103	1	9	5	12	92	—	+
Kalugyer Ponoarele	112	109	3	15	1	22	90	—	+
Szohodol Sohodol	78	76	2	11	3	23	55	2	+
Kimp Cimp	55	54	1	7	4	24	31	—	+

A helység neve	házak száma ¹	„földdel bíró” jobbágys ¹	zsellér ¹	elvándorolt jobbágys ¹	elvándorolt zsellér ²	üres házak ³	„földes gazda” jobbágys ³	zsellérek száma ³	1819-ben nem tért vissza
Kollest Colesti	55	55	—	10	2	20	35	—	+
Briheny Briheni	65	56	9	2	1	31	34	—	+
Sust Sustiu	55	46	9	4	—	9	46	8	+
Lunka Lunca	108	66	42	5	5	17	66	42	+
Határ Hotarel	46	35	—	8	5	9	40	—	+
Gyigyiseny Ghighiseni	112	112	—	3	1	26	86	—	+
Rieny Rieni	84	84	—	5	4	31	53	—	+
Petrleny Petrleni	73	73	—	—	—	10	63	—	+
Stress Dr. P. Groza	50	50	—	—	—	15	35	—	+
Segyest Seghiste	86	86	—	3	—	10	76	—	+
Herzest Hirzesti	54	23	24	1	11	16	19	—	+
Alsó Kimpány Cimpani de J.	70	66	4	1	3	9	61	—	+
Felső Kimpány Cimpani de Sus	64	20	44	1	2	2	62	42	+

A helység neve	házak száma ¹	„földdel bíró” jobbágys ¹	zsellér ¹	elvándorolt jobbágys ²	elvándorolt zsellér ²	üres házak ³	„földes gazda” jobbágys ³	zsellérek száma ³	1819-ben nem tért vissza
Segyestyel Seghistel	40	40	—	—	—	10	30	—	+
Fonács Finate	90	51	39	—	—	25	59	39	+
Rézbánya Baita	33	?	2	—	—	nincs pusztá telek			+
Vaskóh Vascau	61	60	1	—	—	23	38	—	+
Poklusa Poclusa de Beliu	19	19	—	7	3	12	7	—	+
Ökrös Ucuris	130	130	—	5	3	38	92	—	+
Oltsa Olcea	95	95	—	33	2	50	44	—	+
Szalácsa Calacea	135	135	—	49	1	71	64	—	+
Bogy Bodis	36	33	3	7	1	18	18	—	+
Arad és Bihar összesen:	3890	3033	711	406	192	1089	2362	390	+

Jelmagyarázat: 1 = 1813; 2 = 1816; 3 = 1817; + = nincs adat

F. FONT MÁRTA

A KIJEVI ÉVKÖNYV MINT MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁS

Az a tényre, hogy az orosz évkönyvek a magyar történelem szempontjából igen jelentős források, már egy évszázaddal ezelőtt felfigyelt a magyar történettudomány. A múlt század végén Pauler Gyula német fordításban használta szövegüket,¹ Hodinka Antal pedig 1916-ban publikálta magyar vonatkozású részeit.² Hodinkának ez a kiadványa azóta is kézikönyv a magyar középkor kutatói számára. Egy hetven évvel ezelőtt megjelent munkáról nem nehéz belátni, hogy több szempontból is korszerűsítésre szorul. Elsősorban azért, mert ezen idő alatt a szovjet tudomány a szövegkritikai vizsgálatok terén jelentős eredményeket produkált. Az orosz nyelven íródott források esetében sem elégedhetünk meg azzal a kézirat-történettel, amelyet Hodinka írása közvetít számunkra. Hodinka munkájának hiányosságaira, illetve az azokkal járó veszélyekre Perényi József hívta fel a figyelmet: „Hodinka munkája csak az összefüggésekből kiragadott szövegrészeket ad. Ez annyit jelent, hogy annak, aki a 12. századi orosz–magyar kapcsolatokkal akar foglalkozni, teljes egészében kell tanulmányoznia azokat az évkönyveket, amelyekből a magyarul közölt részek származnak. Ha pedig az illető a forrásértéküket is meg akarja állapítani, ez pedig elkerülhetetlen, akkor keresztül kell rágnia magát egy hatalmas forráskritikai irodalmon.”³ Ezen a nyomon elindulva kíséreljük meg az orosz évkönyvek egy részének, a 12. század történetét felölelő kijevi évkönyvnek a magyar vonatkozású anyagát áttekinteni.

Úgy véljük, választásunkat indokolni kell, mivel a kijevi évkönyv anyagának vizsgálata nem tartozik a szovjet krónikakutatás centrális problémái közé. Leggazdagabb filológiai háttérrel az orosz őskrónika (*Poveszty vremennih let*, a továbbiakban PVL) vagy közismertebb, de nem pontos elnevezéssel Nesztor-krónika rendelkezik, hiszen ez Sahmatov munkásságától kezdve a figyelem középpontjában áll.⁴ (Sahmatov olyan úttörő munkát végzett az orosz

1 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I-II. Bp. 1899.

2 Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.

3 Perényi József: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. In: Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 28-54. (43.)

4 A. A. Sahmatov: Poveszty' vremennih let. Petrograd, 1916.; *Uő*: Razuszkaniya o drevnejsih letopisznih szvodah. Szankt-Peterburg, 1908.; *Uő*: Obozrenije russzkij letopisznih szvodov XIV-XVI. vv. Moszkva-Leningrád, 1938. A további irodalomból a teljesség igénye nélkül I.: Poveszty' vremennih let. I. Tekst i prevod. Podgotovka Lihacsova D. Sz. Pod reakcijej Adrianovoj-Peretc. V. P. 1950. II. Primecsanija, szat'i, kommentarii Lihacsova D. Sz. Moszkva-Leningrád, 1950.; *M. D. Priszjolkov*: Isztorija russzkogo letoniszsanija. XI — nacsala XV. vv. Moszkva 1940.; *D. Sz. Lihacsov*: Russzkije letopiszi i ih kul'turno-izsitoricskoe znacsenie. Moszkva-Leningrád, 1947.; *A. N. Naszonov*: Isztorija russzkogo letopiszanija XI — nacsala XVIII. vv. Moszkva, 1968.; *Ja. Sz. Lur'e*: Obscerusszkije letopiszi. Leningrad, 1976.; *A. G. Kuz'min*: Nacsal'nye etapü russzkogij letopiszanija. Moszkva, 1977.; *L. V. Cserepnin*: Szpomüe voprosü izucsenija Nacsal'noj letopiszi. Isztorija SZSZSZR, 1972/4., Letopiszi i hroniki kötetek. Moszkva 1973., 1980., 1984.

évkönyvkutatás terén, mint Domanovszky Sándor a magyar kútfőkkel kapcsolatban.) Hogy mégsem ezt az igen gazdag filológiai háttérrel rendelkező forráscsoportot választottuk, annak oka a magyar vonatkozású tudósítások jellegében keresendő. A PVL magyarokra utaló feljegyzéseinek többsége annales-szerű, egy-két mondatra szorítkozó közlés. Egyetlen kivétel Kálmán király (1095–1116) 1099. évi halicsi hadjáratának elbeszéléssé szélesedő leírása, amelyet magyar kutatók több ízben feldolgoztak.⁵ A magyarokról szóló információk a 12. századtól — pontosabban 1118-tól — a *kijevi évkönyv* szövegében bővebbek. Hazai forrásanyagunk ez időkből gyér; nemcsak az oklevelek száma kevés, de a 14. századi krónikakompozíció is mostohán bánik 12. századi uralkodóinkkal, nagyon szűkszavú még oly jelentős királyok esetében is, mint pl. III. Béla (1172–1196).⁶ Ebben az időpontban tehát az orosz forrás egy „fehér foltot” tud színesebbé változtatni.

A kijevi évkönyv nem önálló formában fennmaradt krónikás alkotás, hanem a 15. század elejéről származó *Ipatjev-évkönyv* néven ismert kódex középső részét alkotja.⁷ Az Ipatjev-krónika a PVL szövegével kezdődik (pontosabban a PVL harmadik redakciójának nevezett szövegváltozattal), amely 1117-ig mondja el a Kijevi Oroszország történetét. Az Ipatjev-krónikának a PVL-t követő nagyobb, önállónak tekinthető egysége a kijevi évkönyv, amely 1118–1199 közötti időszak történetét beszéli el, és minden bizonnyal a 12. század végén, 1198–99-ben készült krónikás alkotás. A kijevi évkönyv elnevezés egyrészt a krónika keletkezési helyére, másrészt arra utal, hogy a középpontban elsősorban a Kijevben történtek, illetve a kijevi fejedelemséggel kapcsolatos események állanak. Az Ipatjev-krónika harmadik alkotóelemét az ún. *halics-volhíniai évkönyv* képezi, amely teljes egészében lokális események megörökítésével foglalkozik. További sajátossága, hogy a korai krónikarészek zömének annales-szerű tudósításaival szemben gesta-jellegű alkotás, így meglehetősen szabadon bánik a kronológiával. Többen rámutattak arra,⁸ hogy az Ipatjev-krónika családjához tartozó többi kódex (l. az 1. táblázatot a tanulmány végén) 13. századi része nem tartalmaz időbeli felosztást, így minden bizonnyal az Ipatjev-krónika „őst” összeállító 14. század eleji krónikás kompilátor műve az ötletszerű datálás.⁹

Általánosan elfogadott vélemény szerint a kijevi évkönyv 1198–99 táján keletkezett, szerzőjének Mojszejt, a Kijev melletti vidubicki kolostor apátját (*igumen*) tartják.¹⁰ Ez természetesen nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy az 1118–1199 közötti feljegyzések mindegyike tőle származik. Neki tulajdonítják a 12. század második felében politikai szerepet játszó Rosztiszlavicsok történetének megírását. Ezen túl kompilációs munkát végzett a különböző

5 *Hodinka Anál*: Kálmán királyunk 1099-iki peremysli csatája. Az orosz őskrónika nyomán. Bp. 1913. *Iglói Endre*: *Poveszt' vremennüh let o vengrah*. Slavica III. Debrecen, 1963.; *Perényi József*: *Ugrü v Poveszt' vremennüh let*. In: *Letopiszi i hroniki 1973 g.* Moszkva, 1973. 92–102.

6 L. erre *Scriptores rerum Hungaricum*. I. Szerk. *E. Szentpétery*. (a továbbiakban SRH) Budapestini, 1937. 462–463.; III. Béla uralkodásáról javarészt külföldön keletkezett forrásokból értesülünk. L. III. Béla emlékezete. Szerk. *Kristó Gyula és Makk Ferenc*. Bp. 1983.

7 *Polnoe szobranie russzkij letopiszej*. (a továbbiakban PSZRL) II. Moszkva 1962. 285–715. oszlop. Az Ipatjev évkönyvről. L. A. A. *Sahmatov*: *Obozrenie i. m.* 69–102.; *D. Sz. Lihacsov*: i. m. 431–433.; *M. D. Priszjolkov*: i. m. 48–55.; *N. P. Jeromin*: *Kievskaja letopis kak pamjatnik kul'turü*. In: *Trudü Otdela Drevnerusszkoj literaturü* (a továbbiakban TODRL) VII. Moszkva-Leningrad, 1949. 67–97.; *A. Sz. Orlov*: *O galicko-volünszkom letopiszanii*. TODRL. V. Moszkva-Leningrad, 1947. 15–35.

8 A. A. *Sahmatov*: *Obozrenie i. m.* 69.; *D. Sz. Lihacsov*: i. m. 431–433.

9 Legutóbb pl. *I. G. Berezskov*: *Hronologija russzkogo letopiszanija*. Moszkva, 1963. 37–38.

10 L. erre a 7. jegyzetben felsoroltakat. Külön véleményt képvisel V. T. *Pasuto*, aki szerint a kijevi évkönyvírás 1238-ig folytatódott. V. T. *Pasuto*: *Ocserki po isztorii Galicko-Volünszkoj Ruszi*. Moszkva, 1950. 21.

helyi központok feljegyzéseinek „egybeszerkesztésével”. Annak ellenére, hogy a vidubicki kolostor apátja elsősorban Kijevre összpontosította figyelmét, nem vált szűklátókörűvé, s munkája sem lett azzá az ún. „helyi évkönyvírássá”, amely Lihacsov megállapítása szerint a 12. században önálló sodó fejedelemségekben folyó történetírói tevékenységet jellemzi.¹¹ A kijevi évkönyvbe más orosz fejedelemségekre vonatkozó feljegyzések is kerültek a 12. század végi kompilátor jóvoltából,¹² akinek látószöge ha nem is Oroszország egészére — mert pl. Novgorodról és az északi területekről keveset tud —, de a Kijevi Rusz nagyrészt kiterjed. Ezért a lokális jelző helyett indokoltabbnak látjuk a *regionális* minősítést alkalmazni rá. A regionális szemlélet bizonyítékul szolgálnak a gyakran igen részletes tudósítások a halicsi, a csernyigovi és a perejaszlavi eseményekről, illetve az ott uralkodó fejedelmek cselekedeteiről. Pl. a csernyigovi Olgovicsek és a halicsi Vlagyimirko tetteinek leírásakor az irántuk megnyilvánuló szimpátia nyilvánvalóan a helyi krónikás, a velük szembeni ellenszenv vagy negatív értékelés pedig a kijevi szerző tollából származik. A kijevi évkönyv olyan jelentős mennyiségű halicsi információt tartalmaz, hogy Jeromin már azt feltételezte: a kijevi évkönyv alapján a halicsi feljegyzések alkották, amelyhez utólag kerültek a Kijevből származó adatok.¹³ Álláspontját azonban más kutatók nem osztották.

A kijevi évkönyvvel kapcsolatos megoldatlan kérdések közül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az 1118–1199 közötti tudósítások közé a 14. századi kompilátor keze nyomán újabb kiegészítések kerültek, amelyek eredetileg nem szerepeltek, nem szerepelhettek a 12. század végén összeállított kijevi évkönyvben. Ilyen „betoldás” az 1188–1189–1190-es éveknél található; erre a későbbiekben konkrétan kitérünk. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy ez idővel más részekről is bebizonyosodik, addig azonban a kijevi évkönyvből származó minden további adatot úgy kell kezelnünk, hogy már a 12. század végi krónikás alkotás része volt.

Felmerültek problémák e forrás keletkezési helyét illetően is. Priszjolkov, Jeromin és Lihacsov szerint egyedül a vidubicki kolostor, a Monomahok (az 1113–1125 között uralkodó Monomah fejedelem és utódai) családi monostora volt a lejegyzés helyszíne.¹⁴ Sahmatov feltételezése között viszont szerepel a perejaszlavi püspöki székhely is, mint a Kijevvel kapcsolatos információk megőrkítője.¹⁵ Sahmatov hipotézisének ellentmond az a körülmény, hogy a kijevi évkönyv egésze sokkal világiasabb szemléletű, mint a kortárs feljegyzések akár a *novgorodi*, akár a *vlagyimir-szuzdali krónikákban*.¹⁶

A kijevi évkönyvet tartalmazó Ipatyev-krónikacsálád számos ponton eltér attól a krónikás vonulattól, amelynek az 1377-ből származó *Lavrentyev-évkönyv* a legkorábbi alkotása és a későbbi ún. „moszkvai” krónikák alapja. Naszonov kutatásaiból mégis arra derült fény, hogy a 12. századi részben több esetben is kapcsolódik egymáshoz tematikusan a két krónikacsálád. Ez a tematikus közelség a kijevi trónharcok azon szakaszainál figyelhető meg, amelyeknek a vlagyimir-szuzdali fejedelmek (Jurij Dolgorukij 1132–1157 és Andrej Bogoljubszkij 1157–1174) is aktív részesei voltak, valamint a kunok (az orosz évkönyvekben *polovecek*) elleni harcok nevezetesebb állomásainál. Ez utóbbira példa a novgorod-szeverszkiji

11 D. Sz. Lihacsov: i. m., 173–288.

12 Im. 431–433.; I. P. Berezskov: i. m. 124–211.

13 N. P. Jeromin: i. m.; N. P. Jeromin: *Volünszkaja letopisz'* 1289–90 gg. TODRL XIII. Moskva-Leningrad, 1957. 113–114.

14 M. D. Priszjolkov: i. m. 48.; D. Sz. Lihacsov: i. m. 432. N. P. Jeromin: *Kievskaja letopisz'* i. m.

15 A. A. Sahmatov: *Obozrenie* i. m. 17–19.

16 A. N. Naszonov: *Ob otnosenii letopiszanija Perejaszlavlja Russzkogo k kievskomu (XII v.)*. In: *Problemy isztocznikovedenija*. vüp. XIII. Moskva, 1959. 466–494., V. B. Viminbahov: *Galicko-volinszkij litopisz jak voenno-isztocnicne dzserelo*. Ukr. Iszt. Zsumal, 1974/4. 27–35.

Igor fejedelem 1185. évi hadjárata. Naszonov az Ipatjev- és a Lavrentjev-krónikák közötti kapcsolatot abból eredezteti, hogy mindkettő szerzője ugyanazt a számunkra ismeretlen feljegyzést használta. Úgy véli, hogy a Kijevvel kapcsolatos információk perejaszlavi közvetítéssel jutottak északra.¹⁷

Ha nem is olyan terjedelemben és gyakorisággal mint a PVL, de a kijevi évkönyv is számos későbbi kompiláció alkotóelemévé vált (L. 2. táblázat).¹⁸ Egyik sem tartalmazza a kijevi évkönyv szövegét teljes terjedelmében, csupán elemeiben. Ezért nem tekinthetők vele egyenértékű szövegvariánsnak.

Hodinka munkája négy fejezetre oszlik: a PVL, az 1111–1174, illetve 1188–1283 közötti időszak és a moszkvai évkönyvek szerint csoportosítja a magyar vonatkozású feljegyzéseket. A tagolás nem egységes, részben az alapul szolgáló forrást, részben a kronológiát követi. E felemás megoldás — úgy véljük — abból ered, hogy csak az első (PVL) és a negyedik fejezet (moszkvai krónikák) forrásait sikerült a kronológiával összhangba hozni. Tudniillik a 11. századra és az azt megelőző korszakra a PVL az egyetlen (bár számos változatban fennmaradt) forrás. A 15. század végéről tudósító (tehát legkorábban 16. század eleji vagy annál későbbi) krónikákat pedig valóban egyöntetűen lehet moszkvaiaknak nevezni, noha ezt az összefoglaló elnevezést a mai szakirodalom nem használja. Elavultnak tekinthető az egyes fejezeteken belüli „régí”, „közép” és „újabb” szövegek szerinti csoportosítás. Mint a kijevi évkönyv példáján láttuk, az ún. „közép” és „új” szövegek korai eseményeket tárgyaló részei szintén egy-egy régebbi, korai szövegvariánshoz kapcsolhatók, csak azoknak csonkább, nyelvi szempontból romlottabb és mindenképpen erőteljesebben kompilált változatai.¹⁹ Többszörös áttételeken keresztül kerültek a későbbi kódexekbe, így forrásértékük mindenképpen csekélyebb és csupán kiegészítő jelleggel használhatók az alapszöveg mellett.

A kijevi évkönyv teljes szövegét és a fentebb összefoglalt forráskritikai megállapításokat figyelembe véve Hodinka munkája a következő korrekciókra szorul:

1. Az Ipatjev-krónika a PVL-nek egy másik variánsával kezdődik, amely a Lavrentjev-krónikabeli szövegváltozattal szemben nem 1110-ig, hanem 1117-ig tárgyalja az eseményeket. A PVL kritikai kiadása mindkét változat figyelembe vételével készült.²⁰ Eszerint Hodinkánál a második fejezet első két adatát (1111. és 1112. évekre vonatkozókat) az első fejezet végén kellene elhelyezni.²¹

2. III. Béla halicsi hadjárati (1188–1190-nél feljegyezve) a harmadik fejezetbe kerültek, a halics-volhiniai évkönyvek tudósításával egy csoportba, mivel már korábban is ismert volt a szöveg halicsi származása. Úgy gondoljuk, ez mégsem elég indok e részek kiemeléséhez, mivel a kijevi évkönyv másutt is tartalmaz hasonló módon halicsi eredetű feljegyzéseket (pl. 1141, 1144, 1153, stb.). A 12. század folyamán más központokhoz hasonlóan Halicsban is szokássá vált az események megörökítése. E helyi jellegű krónikák nézőpontjuk tekintetében szorosan kötődtek fejedelmük környezetéhez. Az 1180-as évek végén szereplő Vlagyimir Jaroszlavics annak a fejedelmi dinasztiának utolsó tagja, amely a 11. század végétől Halicsot szilárdan kezében tartotta és Kijevtől független központtá szervezte. Már 1188-ban, majd a későbbiekben is Vlagyimirk vetélytársa volt a halicsi trónra is aspiráló Roman Msztyi-

17 A. N. Naszonov: i. m. 481.

18 D. Sz. Lihacsov: i. m. 427–479.; M. D. Priszjolkov: Letopiszanie Zapadnoj Ukrainy i Beloruszii. Ucsenüe zapiszi Leningradszkogo Goszudarsztvennogi Universziteta. szerija isztorieszskih nauk, vüp. 7. No. 67. Leningrad, 1941. 5–24. 12.

19 Hodinka A.: Az orosz évkönyvek i. m. 19., 81.; Perényi J.: Az orosz évkönyvek i. m. 40–47.

20 Poveszt' vremennüh let. cs. I. tekst i perevod.

21 Font Márta: Russzkie letopiszi kak isztocsniki. In.: Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. (a továbbiakban AUSZ) Dissertationes Slavicae. XII. 235–242. 238.

szlavics, volhiniai fejedelem (1170–1199). Vlagyimir halála után, 1199-ben valóban meg is szerezte Halicsot és Volhiniával összekapcsolva megteremtette az egyik legjelentősebb orosz fejedelemséget. Romanhoz és utódaihoz kötődik a halics-volhiniai évkönyv, míg Vlagyimirhoz és elődeihez a 12. századi krónikás alkotás. Úgy véljük, ezek egymástól függetlenek, más-más szerzőtől származnak: összekapcsolásuk nem indokolt.

3. Hodinka a 12. századra vonatkozó szövegeket több helyről válogatta.²² Legbővebben és legterjedelmesebben a kijevi évkönyvet fordítja. Vele párhuzamosan fut a Lavrentyev-krónika 12. századi, Hodinkánál szuzdali krónikának nevezett szövege. A szovjet kutatás azonban a Kljazma-menti Vlagyimir városához köti és *vlagyimiri „szvod”*-nak²³ nevezi, mivel Vlagyimir volt a fejedelemség központja Andrej Bogoljubszkij uralkodásától kezdve. A 12–13. század fordulóján itt gyors egymásutánban három szvod is keletkezett az 1177., 1193. és 1212 években.²⁴ Ezek alkotják „összeszerkesztett” állapotban a Lavrentyev-krónika 12. századi részét. Az első két szvod merített (Naszonov már idézett megállapításai szerint) a kijevi évkönyvből a Perejaszlav-Russzkijban lejegyzettek közvetítésével. A két szöveg egymás mellé állítása hasznosnak bizonyul, amikor a két tudósítás között ellentmondást tapasztalunk. A kijevi évkönyv 6647-nél (1139. március — 1140. február) ír II. Béla király (1131–1141) által a kijevi nagyfejedelemnek küldött csapatról, a vlagyimiri pedig 6646-nál (1138. március — 1139. február). A szóban forgó évkönyvek teljes terjedelmének kronológiai vizsgálata alapján Berezskov megállapította,²⁵ hogy a kijevi évkönyv minden 6646-ban történt eseményt 6647-re datál; a szokásos márciusi évkezdett helyett az ún. ultramárciusit alkalmazza néhány éven keresztül, így a valóságosnál egy évvel nagyobb évszámok szerepelnek benne. Tehát az adott esetben II. Béla segítségküldéséről az 1138-as évet kell figyelembe venni.

Az orosz évkönyvírás a bizánci krónikák időszámítását vette át, kezdőpontja a „világ teremtese” volt, így jöttek létre a jelenlegi évszámainknál általában 5508-cal nagyobb számértékek. Emellett azonban megtartották saját márciusi évkezdetüket. Így a bizánci szeptemberi évkezdett és a keleti szláv területeken szokásos márciusi évkezdett különbségéből adódóan az azonos évszámok nem ugyanazt az időtartamot jelölik. Általában a szeptemberben kezdődő új év száma az orosz krónikákban a következő márciustól jelenik meg (márciusi év). A 12–14. században azonban megfigyelhető az évkezdett másik irányú „csúsztatása” a megelőző márciusra. Ezt nevezi a szakirodalom ultramárciusinak.²⁶ Az ultramárciusi évkezdett nem egy-egy év jelölésénél, hanem több évet felölelő periódusokban fordul elő. A kétféle időszámítás közötti „váltás” általában a szövegek eltérő eredetére is utal. A krónikás a különböző helyről származó szövegekben észrevehette a kronológiai ellentmondásokat, és ezeket szövegösszevonással, az események megduplázásával vagy kihagyásával, esetleg átcsoportosítással igyekezett feloldani. Ez történhetett az Ipatyev-krónika 6647. évi adatával is.

Az Ipatyev- és Lavrentyev-krónikák 12. századról tudósító részén túl több eredeti korai szöveg nem lévén — a novgorodi évkönyveket nem számíttjuk ide, mivel a déli határ mentén történtek kiesnek látószögükből —, a Hodinkánál szereplő párhuzamos szövegek és mellékletek is ugyanezekre, illetve kifejezetten a kijevi évkönyvre támaszkodnak (L. 2. táblázat): újból és újból módosítva az eredeti „alapszöveget”. A moszkvai krónikáknak

22 Hodinka A.: Az orosz évkönyvek i. m. 79–93.

23 A „szvod” terminus a szovjet szakirodalomban egy önálló formában nem megőrződött, de rekonstruálható évkönyv-szerkesztményt jelöl.

24 D. Sz. Lihacsov: i. m. 429–430.; L. L. Murav'eva: Letopiszanie Szevero-Vosztocsnoj Ruszi. XIII–XV. vv. Moskva 1983. 5.

25 I. P. Berezskov: i. m. 137–138.

26 I. m.: 9.

nevezett évkönyvekben (*Voszkreszenszki évkönyv*, *Szofiai évkönyv*)²⁷ természetesen a fel-emelkedő és az orosz fejedelemségeket egyesítő moszkvai fejedelemség, illetve az elődöknek tartott vlagyimir-szuzdali fejedelmek története áll az érdeklődés középpontjában. A déli, dél-nyugati területek története, mivel azok a 14. században lengyel függésbe kerültek, kevésbé fontosak az északi körzetek számára. Hasonló felfogást tükröz a tveri illetőségű *Tverszkij szbornik*²⁸ is. A 16. századi Voszkreszenszki évkönyv alapjául szolgáló 1479. évi nagyfejedelmi szvod,²⁹ amely „átmentette” a korai szövegeket, Hodinkánál hiányzik a felhasznált évkönyvek sorából. A 17. századi *Nyikon-féle évkönyv*³⁰ elnevezését Nyikon pátriárkáról (1652–1658) kapta, mert a kódexcsalád egyik darabja az ő tulajdonában volt. A Nyikon-féle évkönyvnek egy miniált variánsa hat kötetben foglalja össze Oroszország történetét, ezek közül Hodinka az ún. *Laptyev- és Golicin-kötetekből* merített. Lihacsov a Nyikon-évkönyv 1520-ig terjedő részét „grandiózus kompilációnak” tartja.³¹ Az is tisztázódott, hogy a Nyikon-féle évkönyvnek nem a pátriárka tulajdonában levő kézírata a legrégebb, hanem az ún. *Obolenszkij-féle másolat*.³² Végül szólnunk kell a *Gusztini-évkönyvről*,³³ amelyet forrásérték szempontjából a legmegbízhatatlanabbnak tartunk. Nemcsak kései, 17. századi volta miatt, hanem mert olyan „tudós” munka, amely az egykori Halics területén íródva a hozzáférhető latin nyelvű krónikákat is beépítette szövegébe, amint ez közvetlen utalásokból ki is derül.³⁴ Így semmiképpen sem állítható az orosz irodalmi alkotások sorába, ezért Lihacsov említésre sem méltatja. Történeti forrásként való hasznosítása sem problémamentes. Szövege az Ipatjev-krónikához viszonyítva lényegesen összevontabb, előfordul, hogy a szerző összekeveri a történetben szereplő személyeket,³⁵ az Ipatjev-krónikához viszonyított új információit többnyire a lengyel krónikákból meríti.³⁶

A továbbiakban rátérünk a kijevi évkönyv magyar vonatkozású helyeinek áttekintésére, forrásértékük megállapítására téve kísérletet. Ilyen feljegyzéseket a következő időpontokban találunk:

6626 = 1118. március — 1119. február
 6631 = 1123. március — 1124. február
 6647 = 1139. március — 1140. február
 valójában: 1138-1139 az ultramárciusi évkezdet miatt
 6652 = 1144. március — 1145. február
 6656 = 1148. március — 1149. február
 6657 = 1149. március — 1150. február
 6658 = 1150. március — 1151. február
 6659 = 1151. március — 1152. február

27 PSZRL VII. (Voszkreszenszkaja letopisz'). Szankt-Peterburg, 1856. PSZRL VI. (Szofijszkaja I. Letopisz'). Szankt-Peterburg, 1853.

28 PSZRL XV. (Tverszkij szbornik.) Szankt-Peterburg, 1863.

29 PSZRL XXV. (Moszkovszkij letopisz'nij szvod konca XV. v.) Moszkva-Leningrad, 1949; *D. Sz. Lihacsov*: i. m. 469-471.; *L. L. Murav'eva*: i. m. 25.

30 PSZRL IX-XIII. (Nikonovszkaja letopisz') Szankt-Peterburg, 1862-1906.; *D. Sz. Lihacsov*: i. m. 475-479.; *B. M. Klossz*: Nikonovszkij szvod i russzkie letopiszi XVI-XVII vv. Moszkva, 1980.

31 *D. Sz. Lihacsov*: i. m. 478.

32 *B. M. Klossz*: i. m. 43-51.

33 PSZRL II. Szankt-Peterburg, 1843. 234-373. (*Gusztinszkaja letopisz'*); *A. Ersov*: Koli j hto napiszav Gusztinszkij litopisz? Zapiszi Naukogo Tovarisztva i. m. Sevcsenka. t. 100. cs. 2. (Praci isztoricsni.) Lviv, 1930.

34 PSZRL II. 1843. 289-322.

35 I. m.: 321.

36 *Stöckl G.*: Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Hrsg. v. *M. Hellmann* u. a. Stuttgart, 1981. 484-533. 490.

6660 = 1152. március — 1153. február
6663 = 1155. március — 1156. február
6664 = 1156. március — 1157. február
6665 = 1157. március — 1158. február
6667 = 1159. március — 1160. február
6682 = 1174. március — 1175. február
6696 = 1188. március — 1189. február
6697 = 1189. március — 1190. február
6698 = 1190. március — 1191. február

A szövegek műfaji hovatartozása szerint két csoportot különböztethetünk meg: a rövid tényközlésre szorító feljegyzéseket (I. csoport) és az eseményeket aprólékosabban elmondó, ún. krónikás vagy évkönyvi elbeszéléseket (II. csoport).

I. csoport

- a) 1138.
- b) 1144.
- c) 1159.
- d) 1155., 1156.,
1157. és 1174.

II. csoport

- a) 1118., 1123.
- b) 1148–1152
- c) 1188–1190

I. a/ Sorrendben az első a 6647 (1139–1140)-nél szereplő, valószínűleg 1138. évi adat,³⁷ amely azt adja hírül, hogy Jaropolk nagyfejedelem (1132–1139) seregében, midőn a csernyigovi Vszevolod Olgovics „megleckéztetésére” indult, magyarok is voltak: „a király is küldött segítséget”. (A „korol” szó minden esetben a magyar királyokat jelenti a kijevi évkönyvben, bár személynevük egyetlen egyszer sem fordul elő.) A krónikás a nagyfejedelem pártján áll (pl. nem akar vérontást, noha Vszevolod „rászolgált a büntetésre” a polovecek behívása miatt, így bizonyosan kijevi krónikással van dolgunk. Mivel Jaropolk fejedelem Vlagyimir Monomah fia, úgy gondoljuk, hogy az uralmáról készített feljegyzések is a Monomah-dinasztiát dicsőítő krónikás alkotás részének tekinthetők. Az a szerző állhat mögötte, akitől a Vlagyimir Monomahhal és másik fiával, az 1125–1132 között uralkodó Msztyiszlavval szimpatizáló megnyilvánulások is származnak.

I. b/ A következő alkalommal, 1144-ben viszont a halicsi fejedelem, Vlagyimirko (1141–1153) hívott magyar csapatokat,³⁸ hogy nagyobb haderővel várhassa Vszevolod Olgovics nagyfejedelem (1139–1146) támadását. Vlagyimirkonak a magyarok „nem voltak hasznára” — mondja a krónikás —, mivel csatára nem került sor. A jó diplomáciai érzékkel rendelkező Vlagyimirkonak (a „sokbeszédf” jezt értelmezük így) sikerült az ellenfél táborában pártfogókra lelnie. Azt, hogy a magyar csapatok élén a „király anyai nagybátyja, a bán” állt, a Lavrentyev-krónikából tudjuk.³⁹ A tudósítás első pillanatra Halicsból eredőnek tűnik a helyszín miatt. Mégis inkább úgy véljük, hogy a csernyigovi feljegyzések közül, azaz az épp uralmon lévő nagyfejedelem családi krónikájából került a kijevi évkönyvbe. Két szempont is ezt támasztja alá. Az egyik: Vlagyimirko esetében a „sokbeszédf” jelző többször is előfordul, ráadásul nem pozitív értelemben. A másik: Vlagyimirko pártfogója az az Igor

37 PSZRL II. Moszkva, 1962. 301. oszlop.

38 I. m.: 315. oszlop

39 PSZRL I. Moszkva, 1962. 311–312.

Olgovics, aki 1146-ban néhány napra kijevi nagyfejedelem lett. Hatalmi ambíciói ekkor kerülnek szóba első ízben; felbukkanása és Vlagyimirkóval való egyezkedése előkészíti trónrajutását és egyben anticipálja későbbi balsorsát (1147-ben egy Kijevben kirobbant felkelés során megölték).

I. c/ Ezzel ellentétben halicsi eredetű lehet az az 1159. évi szöveg, ahol arról esik szó, hogy a halicsi fejedelem, Jaroszlav Vlagyimirovics (1153–1187) érdekei képviseletében a magyar királynak egy embere Kijevben tárgyal.⁴⁰

I. d/ A rövidebb információk közül az alábbiakat összetartozónak látjuk. 1155-ben II. Géza anyósa érkezett Magyarországra a volhiniai Vlagyimirből,⁴¹ és a királytól sok pénzt kapva távozott. 1156-ban a király sógora, Vlagyimir Msztyszlavics menekült Magyarországra, akit unokaöccse előzött a volhiniai Vlagyimirből, ahol mindaddig a fejedelmi hatalmat gyakorolta. 1157-ben értesülünk Vlagyimir visszatéréséről Oroszországba.⁴² 1174-nél erre történik utalás.⁴³ E mozaikok a volhiniai fejedelemség megszerzéséért folytatott küzdelmeket jelzik (1155–1157), a szálakat a vesztes, Vlagyimir Msztyszlavics személye fűzi egybe. Próbálkozásait a másik fél szempontjából ítéli meg a krónikaíró: „meneküléseit saját magának köszönhette”. Helyi konfliktusról van szó, így a tudósítások nagy valószínűséggel Volhiniához köthetők.

II. a/ 1118-ban II. Istvánhoz (1116–1131) érkezett Jaroszlav Szvjatopolsics, Volhiniából előzőtt fejedelem.⁴⁴ 1123-ban az ő kérésére cseh és lengyel csapatokkal együtt II. István is útnak indult a volhiniai Vlagyimir felé.⁴⁵ Vlagyimir városa alatt igen nagy létszámú sereg gyűlt egybe. A várost védők a csata előtt elfogták Jaroszlav fejedelmet, aki könnyelműen csekély kísérettel a vár közelébe lovagolt és hadainak nagyságával kérkedett a védők előtt. A csellel elfogott fejedelem meggyilkolása után — nem lévén ok az összezsapásra — a külföldiek visszafordultak. II. István eme hadjáratáról a magyar krónika is tud,⁴⁶ de az orosz fejedelem neve hibásan szerepel (*nomine Bezen*). Az 1118-as menekülés és az 1123. évi segítségnyújtást a magyar krónika nem különbözteti meg. Ezért alakíthatta véleményét Pauler Gyula úgy, hogy II. István „azonnal kész volt a hadjáratra”.⁴⁷ A legújabb munkák pedig, amelyek II. István oroszországi hadjáratát tárgyalják⁴⁸ elsősorban arra körülményre figyelnek fel, hogy a hadjárat során a magyar uralkodó és a kíséretében lévő előkelők között ellentét robbant ki.⁴⁹ Ezért háttérbe szorult, illetve fel sem merült, mi indokolja a segítségkérés és megvalósulása egymástól távoli időpontba kerülését. Az ellentmondást a kijevi évkönyv teljes szövege részben megoldja. Megtudjuk, hogy 1118 és 1123 között Jaroszlav lengyel segítséggel többször is próbálkozott visszakerülni egykori birtokába, de támadásait Vlagyimir Monomah rendre visszaverte.⁵⁰ Véleményünk szerint az orosz fejedelem kétféle fordult meg a magyar király udvarában. Először 1118-ban, ekkor azonban segítség nélkül távozott, másodszor pedig 1123-ban, a segítségnyújtást megelőzően. Így szinkronba

40 PSZRL II. 1962. 496. oszlop

41 I. m. 482-483. oszlop

42 I. m. 486. oszlop

43 I. m. 567. oszlop

44 I. m. 285. oszlop

45 I. m. 286-288. oszlop

46 SRH I. 437.

47 Pauler Gy.: i. m. I. 231.

48 Makk Ferenc: Magyarország a XII. században. Bp. 1986. 96.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 74-75.; elnagyoltan tárgyalja V. T. Pasuto is. L. Vnesnjaja politika Drevnej Ruszi. Moszkva, 1968. 151., 167.

49 SRH I. 438.

50 PSZRL II. 1962. 285-286. oszlop

hozhatók a kijevei évkönyv és a magyar krónikakompozíció adatai. Az ismeretlen szerző szimpátiája egyértelműen a Monomah család oldalán van. Az ellenük fellépő Jaroszlavot negatívan ábrázolja: kérkedő, hetvenkedő, túlzottan magabiztos, ráadásul idegen csapatokra támaszkodik. A vele szembenálló Monomah-fiú, Andrej szerény, alázatos, istenfélő. A krónikás — értéktételei alapján — ugyanaz a Monomah-dinasztiát dicsőítő szerző lehet, aki az 1138. év eseményeit is lejegyezte.

II. b/ Az 1148–1152 közötti események krónikája⁵¹ egy újabb tematikai egységet alkot annak ellenére, hogy számos epizódból áll. Az elbeszéléssorozat központi alakja Izjaszlav Msztyiszlavics, aki kisebb megszakításokkal 1146–1154 között ült a nagyfejedelmi trónon. Az ő érdekeit, illetve hatalmának megszilárdítását szolgálta az a hatszori segítségnyújtás, amit II. Géza (1141–1162) csapatainak megjelenése fémjelez.⁵² A hat alkalomból két ízben a magyar király személyesen vezette a hadjáratot: 1150 őszén és 1152-ben. Ezekről a 14. századi magyar krónikakompozíció is tájékoztat.⁵³ A többi négy esetben hol Vlagyimir Msztyiszlavics, a nagyfejedelem testvére, hol Msztyiszlav Izjaszlavics, a nagyfejedelem fia, hol a magyar király hadvezére állt a segédcsapatok élén. Az a két hadjárat, amelyet a magyar király személyesen vezetett az országos sereg élén, a halicsi Vlagyimirko ellen irányult.⁵⁴ A hadjáratok időpontjának megállapítása csak megközelítő pontossággal lehetséges: 1148 kora tavasza, 1149 karácsony tájéka, 1150 ősze, 1151 legeleje, 1151 júniusa és 1152. Sajnos párhuzamba állítható, orosz nyelvterületen kívüli forrással nem rendelkezünk. Egyedül az 1149. évről tudjuk, hogy a szerbek elleni bizánci támadás idején került rá sor.⁵⁵ Az 1146–1154 közötti időszak eseményei (Izjaszlav nagyfejedelemségének ideje) a kijevei évkönyv terjedelmének megközelítőleg egyharmadát teszik ki. Ez a tartalmilag jól elkülöníthető *poveszty* (kompakt egységet alkotó hosszabb elbeszélés) Izjaszlav Msztyiszlavics nagyfejedelem gestájának is nevezhető, illetve egy ilyen gesta egykori létezésére vall.⁵⁶ Az elbeszélés-sorozat szerzője igen aprólékosan, részletekbe menően tudósít. Nemcsak olyan vonatkozásban tájékozott, hogy mekkora a magyar csapat létszáma (pl. hetvenhárom csapatot említ egy ízben, ami a királyi testőrség és a megyei csapatok egyidejű jelenlétére, tehát az országos seregre enged következtetni),⁵⁷ tudja a krónikás azt is, milyen útvonalon érkeznek a magyarok, miről folyik tárgyalás a hadműveleteket irányítók sátrában, leírja a Kijevben megrendezett győzelmi lakomát, a magyar katonák lovagi tornáját, sőt a magyar király és Izjaszlav üzenetváltásai is ismertek előtte.⁵⁸ Mindez feltétlenül kortárs szerzőre vall, aki az eseményeknek közvetlen részese is volt. Valószínű az is, hogy világi személy az illető, hiszen az egyházi ügyek iránt nem érdeklődik mélyrehatóan, gondolkodásmódja is világi. Az Izjaszlavhoz közelálló kör tagja lehetett. Ribakov gyanúja Pjotr Boriszlavics bojárja tereledő, aki gyakran szerepel a nagyfejedelem környezetében, közvetlen közelében, többször követi megbízást is

51 I. m. 360-461. oszlop

52 Az eseményekre I. *Pauler Gy.*: i. m. 268-284.; *Makk F.*: i. m. 127-131.; *Kristó Gy.*: i. m. 81-86.; *Font M.*: II. Géza orosz politikája 1141-1152. AUSZ LXVII. Szeged, 1980. 33-39.; *V. T. Pasuto*: i. m. 188-189.; *Isztorija Vengrii I.* Moszkva, 1971. 146.; *P. P. Tolocsko*: *Nascsadki Monomaha*. Kiev, 1972. 60-64. *Font M.*: Géza II. és Izjaszlav Kievskij. AUSZ *Dissertationes Slavicae*. XVIII. Szeged, 1982. 79-85.

53 SRH I. 460.

54 A magyar-halicsi viszony alakulására ld. *Font M.*: II. Géza i. m. 38.

55 *Makk F.*: *K dosztovemoszti odnogo iz szoobscsenij Kievskoj letopiszi*. AUSZ *Dissertationes Slavicae*. Supplementum. Szeged, 1981. 9-13.

56 *B. A. Rübakov*: *Bojarin-letopiszec XII v.* *Isztorija SZSZSR* 1959/5 56-79.

57 PSZRL II. 1962. 448. oszlop

58 I. m. 419., 447.

kapott. Ribakov azonban rámutatott arra is, hogy az elbeszélésciklus nem származhat teljes egészében Pjotr Boriszlavics tollából (ha egyáltalán elfogadjuk szerzőségét). A kijevei évkönyv 12. század végi összeállítója merített az egyik ellenfél, Szvjatoszlav Olgovics életírásából, ennek tudhatók be az időnként felbukkanó, Izjaszlavot negatívan értékelő ítéletek.⁵⁹ A halicsi Vlagyimirkoval vívott harcok leírásába pedig halicsi eredetű feljegyzések is kerülhettek, pl. Vlagyimirko utalása arra, hogy korábban szövetségi kapcsolat fűzte Magyarországhoz, valamint az e páfordulás miatt a magyarokat kedvezőtlen színben feltüntető körülmények, a vesztegetésekről szóló história. Ribakovon kívül mások is feltételezik, hogy a diplomáciában jártas szerző kezébe magyar és lengyel követi üzenetek is kerülhettek, ezzel magyarázzák az üzenetek grammatikailag hibás orosz szövegét.⁶⁰ A nevezett Pjotr Boriszlavics ugyanakkor bizonyosan nem azonos azzal a Monomah-párti évkönyvíróval, aki az 1120–30-as évek történetét leírta. A 12. század közepi helyzetben a krónikás már nem foglalhat egyértelműen állást a Monomah-dinasztia mellett, hiszen nemcsak Izjaszlav, hanem ellenfeleinek egy része is oda tartozik.

II. c/ A kijevei évkönyv harmadik bővebb, magyarokat érintő része az 1188–1190-es éveknl olvasható,⁶¹ ezúttal III. Béla (1172–1196) avatkozik be az orosz ügyekbe. A következő történt: III. Bélához érkezett Vlagyimir Jaroszlavics halicsi fejedelem, akitől „bojárjai elpártoltak”. III. Béla azonnal Halicsba sietett, de nem Vlagyimirt helyezte vissza birtokába, hanem András herceget ültette a trónra. András herceg uralmát részben a kíséretében levő magyar sereg, részben a halicsi bojárok egy csoportja biztosította. Az előbbi elégtelennek, az utóbbi ingatagnak bizonyult. Az újabb csapatküldés is csak ideig-óráig billentette András herceg javára a mérleget, végül menekülni kényszerült. Vlagyimir fejedelmet Béla király visszahozta Magyarországra, börtönbe záratta, ahonnan megszökött. Az évkönyv szerint a német-római császártól — illetve közvetítésével Krakkóból — rendszeres évjáradék küldése fejében támogatást kapott.

A tudósítás a kutatók egységes álláspontja szerint bizonyosan halicsi eredetű. Az állásfoglalások azonban eltérnek egymástól abban a kérdésben, hogy a szóban forgó rész mikor került a kijevei évkönyv textusába. Az egyik verzió szerint⁶² már a 12. század végén, mások szerint⁶³ 14. századi eleji interpoláció, amely a kijevei évkönyvet és a 13. század végén keletkezett halics-volhiniai évkönyvet egybemásoló krónikaíró keze nyomán került jelenlegi helyére. Berezskov kimutatta, hogy az 1188–1190-es évek eseményeit meglehetősen „szabadon” kezelte a krónikás, jelentős átcsoportosításokat végzett, „üres helyet” teremtve a halicsi feljegyzések számára. A többrendbeli „csúsztatás” eredménye, hogy 1190-re datál több, bizonyosan 1189-ben történt eseményt, pl. Frigyes császár Szentföldre indulását, amivel egyidőben történt András herceg elmenekülése illetve Vlagyimir visszatérése Halicsba. Úgy gondoljuk, ez utóbbi két esemény is az 1189-es évhez köthető.⁶⁴ Hogy ez a „visszadatálás” nem önkényes, azt az évkönyv belső logikáján kívül lengyel forrás is alátámasztja. Aligha véletlen, hogy Vlagyimir fejedelem sikeres visszatérése Matthias Miechovius (Miechowita) krónikája szerint megközelítőleg azonos időpontban, augusztus első felében történt (circa

59 B. A. Ribakov: i. m. 63.

60 I. m.; A. V. Juraszovszkij: K voproszu o sztepeni autentichnoszti vengerszkij gramot XII v. Ipat'evszkoj letopiszi. In: Drevnejsie goszudarsztva na territorii SZSZSZR. Moszkva, 1981. 189–194.

61 PSZRL II. 1962. 659–667. oszlop

62 D. Sz. Lihacsov: i. m. 431–433.

63 I. P. Berezskov: i. m. 183., 185., 204–205.

64 D. Wörn: Armillae aus den Umkreis Friedrich Barbarossas. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropa, 28 (1980). Wiesbaden, 1890. 391–397.; N. F. Kotljár: Formirovanie territorii i voznikovenie gorodov Galicko-Volynszkoj Ruszi IX–XIII vv. Kiev, 1985. 87.

festum assumptionis Marie virginis),⁶⁵ mint a kijevei évkönyvben (*Szpaszov gyeny*),⁶⁶ az évszámot azonban a lengyel krónika tévesen adja meg (1187). A lengyel krónikák két év körüli időtartamról (*prope biennium*) beszélnek Vlagyimir magyarországi fogságával kapcsolatban. Ugyanezt olvashatjuk a Gusztini évkönyvben is (*lét drě*), amely ezen adatát nagy valószínűséggel a lengyel krónikákból merítette.⁶⁷ Hodinka fordítása az időpont vonatkozásában téves, az orosz kifejezés szórendje világosan kifejezi, hogy nem pontosan két évről, hanem kb. két évnyi időtartamról van szó. Mindezek alapján lehetséges a magyarok halicsi jelenlétét 1188 tavasza és 1189 augusztusa közé helyezni.⁶⁸ Állításunkat megerősíti az a körülmény, hogy 1189 nyár elején III. Béla a kereszteshadak magyarországi áthaladásával volt elfoglalva, majd a keresztesek és Bizánc ellentéteinek elsimításával volt lekötve, ezért nem tudott András hercegnek újabb segítséget küldeni. Mindeddig tévesnek tartották⁶⁹ a kijevei évkönyv azon kitételét, amely a fogságból szökött Vlagyimir és Barbarossa Frigyes találkozását közli, mondván, Vlagyimir nem a császárral — aki ekkor a Szentföldön tartózkodott —, hanem annak fiával tárgyalt. A módosított kronológia feloldja ezt az ellentmondást, hisz a találkozás helye nincs megadva, így akár a kereszteshad útnak indulása után, valamelyik táborhelyen is megtörténhetett. Erről hasonlóan vélekednek az adatot más szempontból felhasználó munkák is.⁷⁰ Végül soron indokoltnak tartjuk Pauler Gyula álláspontjának⁷¹ módosítását.

A kijevei évkönyv e három kiemelten tárgyalt részének (I. a II. csoport adatait) vizsgálatából az alábbi következtetéseinket kívánjuk hangsúlyozni:

1. A három különböző részlet három különböző típusú szöveghagyományt képvisel. Az 1123. évi tudósítás a Monomah-dinasztiát dicsőítő krónikás alkotása, aki a dinasztia-alapító Vlagyimir Monomah dicsőényét utódaira is kivetíti, ellenfeleit „sötét színekben” ábrázolja. Az 1148–1152 közötti híradásban nem a dinasztia, hanem a nagyfejedelem személye (Izjaszlav Msztyiszlavics) áll a középpontban. Meglehet, világi szerzővel van dolgunk, de a kijevei évkönyvet összeállító Mojszej apát az ellenfelek ítéletét is engedi „beáramolni”, így a fennmaradt elbeszélés szövege nem homogén. A III. Béla kori halicsi expanzió leírása is kortás szerző műve, de a 14. század eleji kompilátor szerkesztő tevékenysége során átcsoportosította az anyagot. Tehát a mindeddig egységesen a „kijevei krónika adataként” kezelt szövegek között differenciálni lehet és kell: Monomah-párti krónikás (1123), Pjotr Boriszlavics bojár, Izjaszlav Msztyiszlavics életírója (1148–1152) és halicsi évkönyvíró (1188–1190). A magyarokra vonatkozó információknál pedig figyelembe veendő az is, hogy az első és harmadik esetben az események lejegyzője mindvégig az ellenfelek pártján állt.

2. A kronológia megállapításánál nem szabad az évkönyvben megadott dátumot perdöntőnek tekinteni: nemcsak az időszámításunknál 5508-al nagyobb évszámok, a márciusi évkezdetből adódó „mozgások”, hanem a későbbi krónikások szabad szövegkezelése miatt sem. Sajnos, ez utóbbi nem mindig érhető tetten, csak abban az esetben, ha kontroll-forrással is rendelkezünk. Ez a szerencsés körülmény járult hozzá II. Béla segítségküldése időpontjának

65 F. Albin Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Budapestini, 1937. II. 1602-1603.

66 PSZRL II. 1962. 665-667. oszlop

67 M. Sz. Hrusjev'szkij: *Istoriija Ukraini-Ruszi*. t. II. Lvov, 1905. 466.

68 Font M.: *Szemponok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához*. AUSZ LXXXIV. Szeged, 1987. 45-50.

69 Pauler Gy.: i. m. I. 329-330.; Makk F.: III. Béla és Bizánc. *Századok* 1982/1. 56-57.; Ud.: *Magyarország a XII. században* i. m. 210-213.; Kristó Gy.: i. m. 97.

70 Ld. 64. jegyzet, Stöckl op. cit. 500-502.

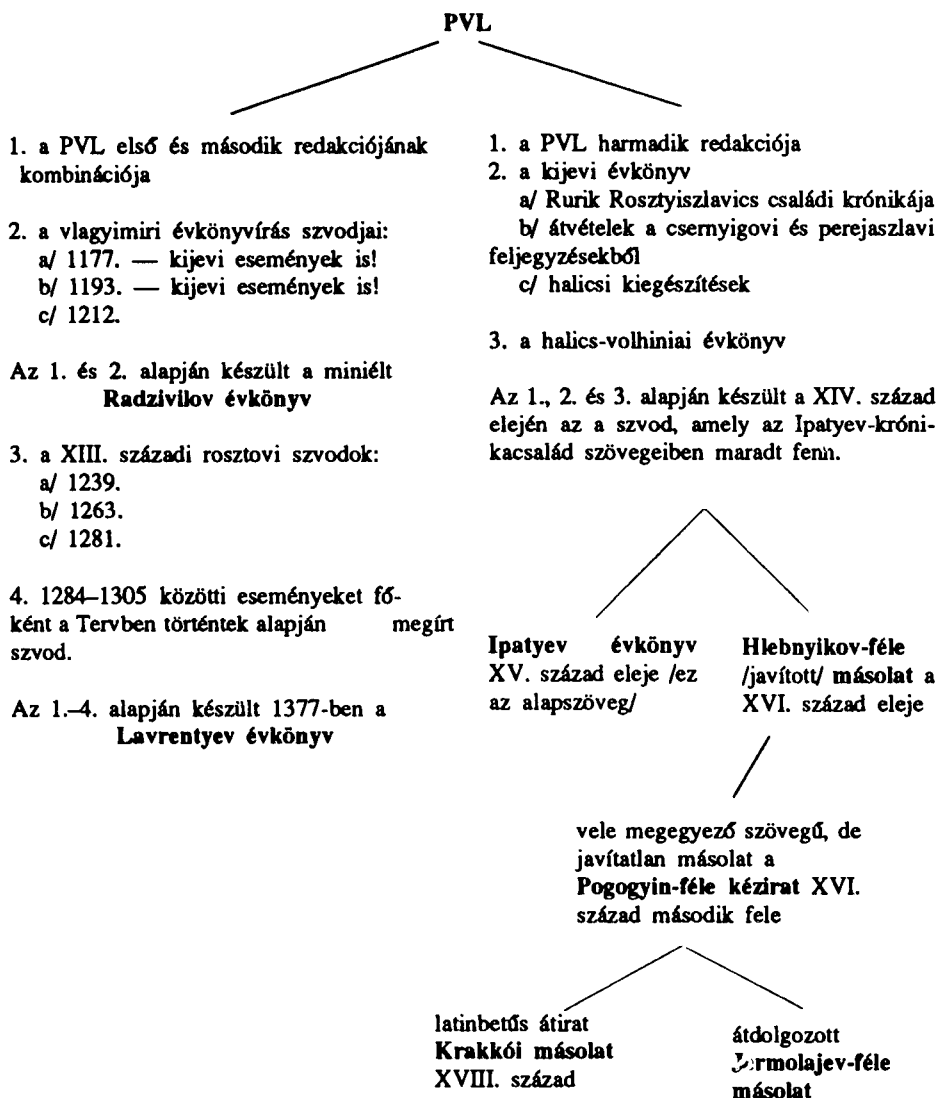
71 Pauler Gy.: i. m. II. 483. 2. j.

tisztázásához (1138) és az első Halics felé irányuló expanzió időintervallumának (1188 tavasza — 1189 augusztusa) meghatározásához.

3. Semmiképp sem célszerű a szövegkörnyezetükből kiragadva értelmezni az évkönyvi tudósításokat. A hiányzó részek pótlása fölösleges találgatásoktól óvja meg a szöveg forgatóját. Az eddig izoláltan kezelt 1118. és 1123. évi adatok (Jaroszlav Szvjatopolcsics meneküléséről és megsegítéséről) egyike sem hamis. A magyar krónika adata a két esemény közvetlen egymásutánosságáról arra enged következtetni, hogy a nevezett orosz fejedelem két ízben is járhatott a magyar királynál. A másik, még ennél is szemléletesebb példa: a krónikás 1190-hez sorolja Barbarossa Frigyes Szentföldre indulását, ezáltal gyanúba keveri a többi 1190-re datált eseményt is. Hodinkánál viszont ez a passzus nem szerepel, mert a többi — nem magyar vonatkozású — résszel együtt kihullott a válogatás rostáján.

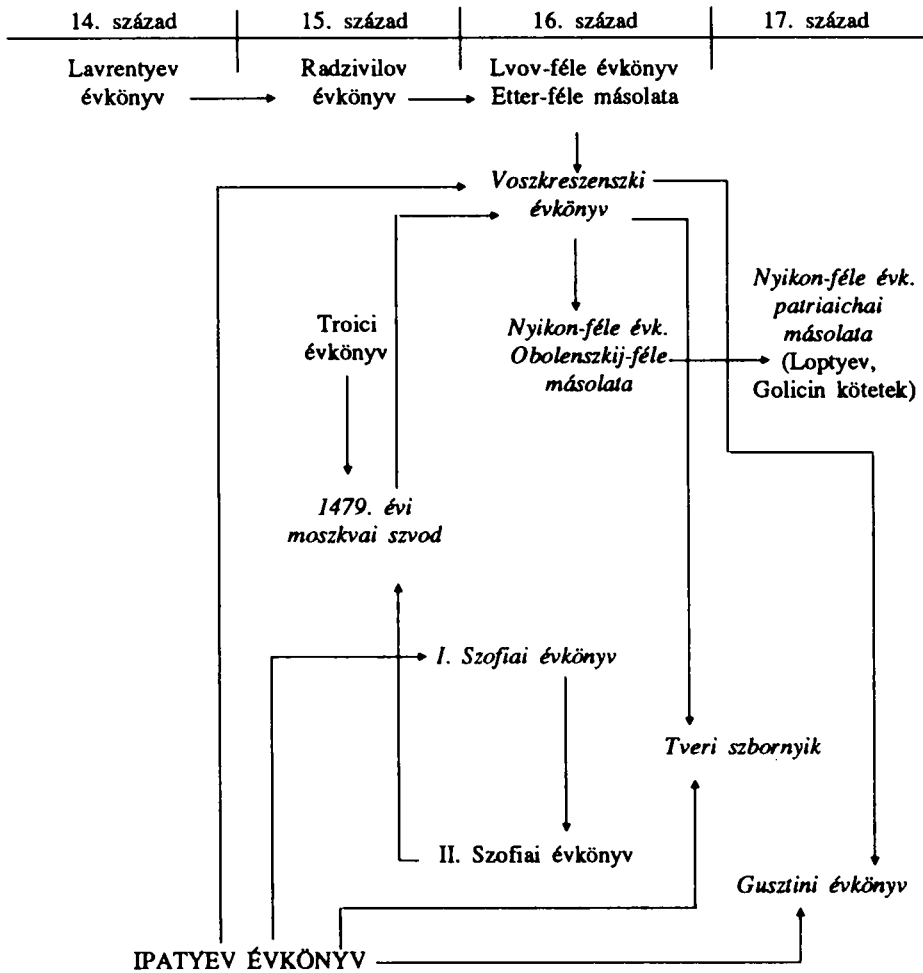
Következtetéseink summázataként még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az orosz nyelven írt elbeszélő források felhasználása is ugyanolyan szintű forráskritikát igényel, amilyen hazai, latin nyelvű forrásaink esetében már régóta elengedhetetlen követelmény. Munkánk ehhez kíván szerény adalékul szolgálni.

1. táblázat⁷²: Az Ipatyev-krónikacsaládhoz tartozó évkönyvek, valamint a kijevei évkönyv és a vlagyimiri krónikák kapcsolata

72 Mindkét táblázat D. Sz. Lihacsov: i. m. 427-479. alapján készült.

2. táblázat: A kijevei évkönyv egyes szövegrészleteinek átkerülése más kódexekbe

Jelmagyarázat:

IPATYEV ÉVKÖNYV: a kijevei évkönyvet teljes egészében tartalmazó évkönyv

Voszkreszenszki évkönyv, stb.: a kijevei évkönyvet kivonatolva, egyes részleteiben tartalmazó évkönyv

→ a szöveg továbbkerülésének útja

GYÖRFFY GYÖRGY

ÚJABB ADATOK A TATÁRJÁRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

A tatárjárás történetére vonatkozó elbeszélő források az elmúlt évtizedben csak egy számottevő adattal gyarapodtak: C. de Bridia *Hystoria Tartarorum* c. művével (R. A. Skelton—Th. E. Marston—G. D. Painter: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. Yale Univ. Press 1965; facsimile és szövegkiadás magyarázattal). Ebben a lengyelországi ferences szerzetes, aki Plano Carpini kíséretében 1245-ben indult el a káni udvarba, de a mongolok tiltására a pápai követtel nem mehetett tovább a Volgánál, ottani várakozása alatt a tatároktól és a hazatérő Plano Carpinitól szerzett értesüléseit írta le. Rövid kitérését a mohi csatáról magyar fordításban az Élet és Tudomány 1968. évi folyamában (291–294) és a Tatárjárás emlékezete c. kötet második kiadásában (1987. 359–361) tettem közzé.

A tatárjárás helyi pusztításait említő kiadott és kiadatlan oklevelekről az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzában, a megyék és falvak rendjében adok számot; ilyenek a IV. kötet számára írt Moson, Nógrád, Pest és Pilis megyei részekben is találhatók. Ezek szinte kivétel nélkül utólagos, 13. századi visszaemlékezések a tatárok falvakat elnéptelenítő pusztításaira.

Egykorú pontos hazai helyzetjelentés egy maradt, melyben a tatároknak a Dunán való átkelését követő február 2-án, a Fehérvárra menekült egyházi rendek fejei és tagjai beszámolnak a rémtettekről, felsorolják a még ellenálló várakat, egyben segítséget kérnek a pápától. A levél 18. századi másolatát Fedor Schneider, a középkori Lombardia jeles kutatója találta a sienai városi könyvtárban és a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1915. évfolyamán (668–670) tette közzé, de az oklevél eredetijét, mely a másolatra írt feljegyzés szerint a sienai Szent Domonkos kolostor okleveleivel a helyi állami levéltárba került, nem sikerült fellelnie. Schneider helyesen datálta ezt az oklevelet és Uros pannonthalmi apátnak csupán olasznyelvű kivonatból ismert két oklevelét 1242 februárjának elejére.

Schneider cikkét Magyarországon először Sörös Pongrác ismertette a Pannonthalmi Főiskola 1916–17. évi évkönyvében (142–145). Tudatosan mellőzte az ellenálló várakról szóló jelentést Lederer Emma az 1950-es években a tatárjárást tárgyaló írásában (Századok 1952. 339–340; Magyarország története, Egyetemi tankönyv I. 1957. 84. f. 1961. 129), mert a Történettudományi Intézet medievista munkatársai előtt kifejtett nézete szerint hamisítványról van szó. E negatív értékelést azonban nem fogadta el sem Székely György (Hadtörténelmi Közlemények 1954. 156; Magyarország története. 1964. I. 82), sem e sorok írója a történeti földrajz összeállítása során.

A levelet magyar fordításban közölte Makkai László és Mezey László az Árpád- és Anjou-kori leveleskönyvben (1960. 153–155) és e sorok írója a Tatárjárás emlékezete c. kötetben (1981. 311–313; 1987². 397–398); német fordításban Hansgerd Göckenjan és James Ross Sweeney tette közzé a „Der Mongolensturm” c. szöveggyűjteményben (1985. 293–295), míg latinul Fedor Schneider kiadása nyomán Richard Marsina közölte le okmánytára II. kötetében (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. II. Bratislava, 1987. 81–82).

Évtizedek óta készültem rá, hogy megpróbálom az oklevél eredetijét Sienában megkeresni, de erre csak 1990 őszén kerülhetett sor, miután Robert Henri Bautier nemrég közölte, hogy ő a sienai levéltárban látott a magyarországi tatárjárást érintő pergamen-okleveleket. Sienában a könyvtárban egy nap alatt kézhez kaptam az 1702. évi másolatot; szövege az igen jó kiadástól csak egy zavaró kitételben tért el: a tatárok nem *ad portas Danubii* érve keltek át, hanem *ad portus Danubii*, amin itt Pest-Buda révjét kell érteni.

Nehezebben ment az eredeti pergamenek megtalálása, mivel ezek év nélkül, napi dátummal keltek és a sok tízezer oklevélről felvett, időrendbe rakott kartonok sem az 1242. évnél, sem az évszázad végére helyezett datálatlanok között nem tartalmazták. Kivonatukat sikerült megtalálni a 18. századi leltárkönyvekben, de a két napi kutatás, melyet Domenico Maffei kánonjogász professzor baráti ajánlásával, Sonia Adorni Fineschi levéltári igazgatónő és Maria Assunta Ceppari levéltárosnő segítségével végeztem, eredménytelen maradt. A továbbkutatásra való kérésem mégis meghozta a várt eredményt; Ceppari kisasszonynak eljövetelem után nagy időráfordítással, türelemmel és szerencsével — mint írta — sikerült megtalálnia; az ismert szövegű, várakat felsoroló, nagy oklevelet a 15. századi oklevélsorozat végére helyezve, míg a másik két, Uros apát által Pannonhalmán írt oklevelet a 14. század végéhez sorolva, s ezek xerox-kópiáját és filmjét levélben megküldte.

A legfontosabb, várfelsoroló oklevél eddig ismert másolata elég hű; a levelet küldő káptalanok felsorolásából ugyan Győr (*Jauriense*) neve és néhány latin szó kimaradt, de az ellenálló várak felsorolása — Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Moson, Sopron, Vasvár (Német)Újvár, Zalavár, Léka, s „túl a Dunán” Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek és Abaújvár — hiánytalan, és csak néhány betű eltérés van, pl. Abaújvár *de Novo Castro Albe* neve az oklevében helyesen *Novo Castro Abe*, és a várak első csoportját nem *circa Danubium*, hanem *citra Danubium* fekvéssel jelöli, ami megfelel a fehérvári szemléletnek, mely Pannoniát a „Dunán innen” fekvőnek tekinti.

A másik két, eddig ismeretlen levelet V. azaz Uros, latinosan Urias pannonthalmi apát írta; az egyik február 3-án kelt, a másik datálatlan, de a küldött személy ugyanaz, mint a február 2-i és 3-i levélé: Salamon fehérvári kanonok, az ottani Szent Miklós ispótyai prépostja. Noha Fehérvár és Pannonhalma távolsága — 70 km — a középkorban erős kétnapi járóföld volt, váltott lovakkal egy nap alatt is megtehető. Plano Carpini utazó sebessége a mongol futárokkal napi 60 km körülré számítható. Uros apát leveleiben csak általánosságban beszél a pusztulásról, és még nem szól Pannonhalmáról ostromáról. Ő is segítséget kér a pápától. Egyik levele maga és konventje nevében szól, a másik maga és a magyarországi bencés apátok összessége nevében. Mindkét levélben megnevezi küldöttként Salamont, a fehérvári Szent Miklós egyház prépostját, de egyikben a levél vívőiként ferences barátokat említ, ami megengedi a feltevést, hogy Pannonhalmáról két külön utat követő küldöttséget indítottak, hogy legalább az egyik biztosan elérjen a pápa színe elé.

A címzett pápa neve helyén két pont áll, ami valószínűsíti, hogy Uros tudott az egymást követő két pápa őszi haláláról: IX. Gergely 1241. augusztus 22-én halt meg Rómában, miközben a várost II. Frigyes császár seregei körülzárták, míg az őt követő IV. Celesztin, akit Frigyes ellenében október 25-én választottak pápává, már november elején elhunyt.

A magyar egyháziak az ismeretlen címzettbe vetették bizalmukat. A császár és a pápaság közti tragikus ellentét és háborúskodás eredményeként a pápai trón éppen ekkor több mint másfél évig betöltetlen volt, s csak 1243. június 25-én választottak a lyoni zsinaton új pápát, IV. Ince személyében. IV. Ince már a zsinaton lépéseket tett a mongol invázió elhárítására; ő volt az, aki Plano Carpinit Lyonból elindította Gjúk kánhoz, megbéklésére intve és figyelmeztetve a nagykánt (vö. Györffy Gy.: Napkelet felfedezése. 1965. 55–56).

A levelekből kitűnik, hogy február 2-án Fehérvárt sokan találtak menedéket, de egy püspök sem volt köztük; ezek vagy elestek Mohinál, vagy elmenekültek Dalmáciába, vagy székhelyük körül tevékenykedtek. Fehérvártól még lehetett követséget meneszteni a bakonyi úton Pannonhalmára, s onnan február 3-a után Itália felé; a két vár ostroma ekkor még nem kezdődött meg.

A bővebb szövegű pannonthalmi segélykérő levél írása gyakorlott kancelláriai kézre vall, míg a ferencesekre bízott levelet akár Itáliában is írhatták volna. Az utóbbi levéllel azonban annyira siettek, hogy két hibás szót is kipontoztak, s nem tisztázták le újból.

Mindhárom levél azt a félelmet tükrözi, amit a Dunán inneni Magyarország tíz hónapi pusztítása után a tatároknak a befagyott Dunán való átkelése ébresztett.

A veszély éveiben írt számos segélykérő levél és eredménytelenségük tanulságul szolgálhat arra, hogy ha országunk bajba kerül, segítséget másoktól alig várhatunk, és csak saját erőnkre támaszkodhatunk.

Függelék

1. [1242.] febr. 2. *Magyarországi káptalanok és egyházi rendek, valamint Fehérvárt összegyűlt világiak a pápának beszámolnak a tatárok magyarországi pusztításairól, felsorolják a még ellenálló várakat és Salamon Fehérvár-városi prépost útján segítséget kérnek a pápától. Eredetije: Archivio di Stato di Siena. Diplomatico Patrimonio Resti, San Domenico, sec. XV. n. 1. Pergamen 27,5 x 19 cm (xerox másolat szerint), függő pecsét bőrszalagjával.*

[S]ancitissimo in Christo patri ac domino .. divina providentia Sacrosancte Romane Ecclesie summo pontifici capitulum Albense, Strigoniense, Bvdense, Vesprimiense, Jauriense, Quinqueecclesiense, Cisterciensis, Premonstratensis, Sancti Augustini et Sancti Benedicti ordinum abbates, priores et fratres, fratres Predicatores, Minores, Hospitalarii, Templarii ac aliorum ordinum fratres, comites, milites, cives, burgenses et alie universitates utriusque sexus in predictis civitatibus, castris et comitatibus ac aliis locis munitis collecte de regno Vngarie, residui scilicet Tartarorum, terram ante sacros pedes osculari. Cum sacrosancta Romana Ecclesia omnium ecclesiarum mater sit et magistra, et ad ipsam solam tamquam ad matris gremium aliarum ecclesiarum, maxime tribulatarum et, quid agere debeant, ignorantium, solum residuum sit post Deum oculos elevare, et ad hoc divina procurante clementia de vobis, pater sancte, universali ecclesie sit provisum, ut vos exemplo misericordis et miserantis Domini, cuius vices geritis in terris, misericordiam geratis erga omnes, presertim erga illos, qui in contumeliam nominis crucifixi miserabiliter sunt afflicti, confidens in id ipsum non immerito ecclesia regni Vngarie, multis variisque attrita periculis et fere quasi nichilo facta similis, ad vos tamquam ad singulare post Deum refugium velut caligantes pre lacrimis oculo de profundo elevat tormentorum, sperans sane et hoc firmiter tenens, ut, si apostolica pietas festinato remedio succurrat eidem, mox adiciet, ut resurgat. Itaque vestre paternitatis sanctitas nosse velit, quod inimici crucifixi, qui Tartari nuncupantur, nostris, ut credimus, hoc peccatis exigentibus subito et quasi ex improviso in Vngariam irruentes ipsum regnum usque ad flumen Danubii in parte maxima devastarunt; occiderunt etenim archiepiscopos, episcopos, abbates, monachos, fratres Predicatores, Minores, Templarios, Hospitalarios, prepositos, archidiaconos, canonicos, sacerdotes, clericos, comites, milites, infantes vagientes et ceterorum utriusque sexus hominum, quos incaute divisos repperunt, multitudinem infinitam, sed et iuvenem simul ac virginem, lactentem cum homine sene¹ ignis vorax exussit, super quos nec quidem remanserunt vidue lamentantes, ita ut iam in nobis prophete lamentum sit completum interfectorum multitudinem inconsolabiliter deplorantis. Sed et qui quasi vescebantur in croceis, indifferenter ad captivitatem cum pauperibus abierunt et — quod hiis omnibus

miserabilius est et abhominabile — incenderunt in sanctuario Dei simul cum laico sacerdotem, reliquias sanctorum et ipsum corpus dominicum pedibus ad sue damnationis augmentum conculcantes, ecclesias etiam in stabula et sanctorum sepulchra in iumentorum presepia transmutarunt. In hac igitur nocte tribulationis corde simul et ore clamantes vestre sanctitatis aures prece intentissima propulsamus, quatinus introeat in conspectu misericordie vestre gemitus compeditorum, ut fiat ultio sanguinis servorum Dei, qui effusus est,² ymmo contumelie nominis crucifixi, ut homicide simul et sacrilegi ac blasphemi secundum sue malitie multitudinem iudicentur, sentientes eum, in quem transfigurare presumpserunt. Sed et nos adversariis nominis Christi ad portus Danubii pro posse resistentes ad auxilium matris ecclesie respeximus, et non erat. Congellato tandem Danubio transeundi ad nos liber eis aditus ubique patuit et facultas; denique transeuntes discurrunt per provincias pleni iniqua cogitatione, malitie sue complere propositum cupientes. Nos vero quamplures et competenter armati in castris de Alba, de Strigonio, de Vesprimio, de Tyhon, de Jaurino, de Monte Sacro Pannonie, de Mussunio, de Supprinio, de Ferreo Castro, de Novo Castro, de Zala, de Leuca et aliis castris et locis citra Danubium munitis, ultra vero de Posonio, de Nitria, de Camarun, de Philek, de Novo Castro Abe et aliis castris et locis similiter munitis recepimus nos, post Dei misericordiam sanctitatis vestre et ecclesie Dei auxilium prestolantes et firmiter sperantes, quod si miserantes nostri celeri nobis subsidio subvenire velitis, ipsis inimicis posse resistere, licet ab eorum fraudulentia, que utique ipsorum potentia maior est, pluries impugnemur. Unde paternitatis vestre sanctitatem corde contribulato et voce lamentabili deprecamur, quatinus magistrum Salomonem carissimum nobis in Christo Albensem canonicum et prepositum ecclesie Sancti Nicholai Albensis et socios eiusdem, latores presentium, speciales nuncios nostros, quos ad pietatis vestre pedes pro subsidio ecclesie Vngarice a vobis impetrando destinamus, misericorditer audire et liberaliter exaudire ignemini propter Deum et, quia mora nobis est periculosa, eos ad nos ad honorem Dei et vestrum, quanto citius fieri potest, remittatis efficaciter expeditos. Sed quoniam nostre desolationis abhominationem³ longum et quasi propter infinitatem sui impossibile est per singula enarrare, ne etiam prolixitas litterarum aures delicatas offendat, ipsis presentium latoribus fidem in omnibus plenissimam dignemini adhibere, que sanctitati vestre ex parte nostra duxerint proponenda. Datum Albe in die Purificationis Virginis Gloriose.

1 Deut. 32, 25.

2 Psal. 78, 10–11.

3 Math. 24, 15; Marc. 13, 14.

2. [1242.] febr. 3. *Urias pannonhalmi apát Salamon Fehérvár-városi prépost és a levelet vivő ferences barátok útján a pápának beszámol a tatárok magyarországi pusztításairól és segítséget kér tőle. Ered.: Uo. Diplomatico Patrimonio Resti, San Domenico, sec. XIV. n. 2. Pergamen 27 x 27,5 cm (xerox szerint), pecsét bőrszalagjával.*

Sanctissimo in Christo patri ac domino .. divina providentia sacro sancte Romane ac Universalis Ecclesie summo pontifici V. humilis minister monasterii Sancti Martini de Pannonia et eiusdem loci conventus sui assidui oratores se ipsos ad pedes. Citati vestre tenore presentium facimus esse notum nos in curia Romana

magistrum Salomonem, canonicum Albensem, prepositum ecclesie Sancti Nicholai Albensis pro communi statu regni et ecclesiarum⁴ Hungarie et specialiter pro statu ecclesie nostre, que fere penitus per crudelem mucronem paganorum sunt vastate, et socios eiusdem fratres Minores, latores presentium constituisse procuratores speciales, unumquemque eorum insolidum dantes eisdem plenam potestatem ad impetrandum, contradicendum, narrationem faciendam, indices eligendos et recusandos et ad omnia faciendum, que cedunt ad utilitatem regni et ecclesiarum Hungarie, et presertim que faciunt ad ecclesie nostre exaltationem commodum ex honore, et que veri ac legitimi procuratores facere possent et deberent immoque nos ipsi faceremus. Ratum enim habituri et firmum quicquid per ipsos vel quemcumque eorum in predictis fuerit procuratum. Datum apud Sanctum Martinum, secunda die Purificationis Virginis Beate Marie.

4 Dei que kipontozva

3. [1242.] febr. 3. *Urias pannonhalmi apát és a magyarországi bencés apátok Salamon Fehérvár-városi prépost útján beszámolnak a tatárok magyarországi pusztításairól és segítséget kérnek a pápától. Ered.: Uo. (Régi jelzet: Diplomatico Patrimonio Resti, S. Domenico, sec. XIV.) Pergamen, 37 x 24 cm (xerox szerint), Uros apát függő viaszpecsétjével.*

Sanctissimo in Christo patri .. Dei gratia sacrosancte Romane ac Universalis Ecclesie summo pontifici. V. humilis minister monasterii Sancti Martini de Pannonia et eiusdem loci conventus ac universitas abbatum Nigri Ordinis per totam Hungariam constituta, sui assidui oratores se ipsos ad pedes. Cum spes omnium oculorum divine faciente gratia in vobis sit post Deum constituta, et ad ipsam solam tanquam ad matris gremium aliarum ecclesiarum maxime tribulatarum, cui solum residuum sit post Deum oculos elevare, ut vices geritis in terris misericordiam geratis erga omnes, presertim circa illos, qui in contumeliam nominis crucifixi miserabiliter sunt afflicti, quibus nisi apostolica pietas succurrat festinato remedio eisdem mox adiciet non inmerito ecclesia regni Hungarie; multis variisque attrita periculis, et fere quasi nichilo facta similis ad vos, tanquam ad singulare post Deum refugium, ad portum salutarem confugimus. Vestram sanctitatem omni devotione, qua possumus, diligentius duximus deprecandam, quatenus cum in nobis prophetie lamentum sit completum interfectorum multitudinem in consolabiliter deplorantis, eo quod archiepiscopos, episcopos, abbates, monachos, fratres Predicatores, Minores ac alios utriusque sexus hominum, quos inctuite (!) repperunt, occiderint multitudinem infinitam, ne introeat in conspectu misericordie vestre gemitus compenditorum, ut fiat ulterius ultio sanguinis servorum Dei effusi in contumeliam nominis crucifixi Ecclesie Dei, nec in periculo posite ac terre Hungarie nisi per vestram sanctitatem celerius succurratur eisdem, vix aut nunquam poterunt respirare. Latores etiam presentium, magistrum Salomonem, carissimum in Christo filium Albensem canonicum et prepositum ecclesie Sancti Nycholai Albensis et socios eiusdem speciales, nostros nuncios, quos ad pietatis vestre pedes pro subsidio ecclesie Hungarie a vobis impetrando destinamus, misericorditer exaudire dignemini prope Deum, et quia mora nobis est periculosa, eos ad nos ad honorem Dei et vestrum, quanto scitius fieri potest remittatis efficaciter expeditos.

Valeat sanctitas vestra per tempora longiora.

SZEKERES JÓZSEF

EGY DOKUMENTUM TÖRTÉNETE

Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi
és ügyészégi vallomásainak jegyzőkönyve

„A papírokat nehezebb kivégezni, mint az embereket.”
(Lengyel József)

Az egykori Budapesti 1. sz. Állami Levéltárban, 1954 novemberében a volt Budapesti Királyi Ügyészség Markó utcai pinceirattárból átvett és a főváros ostromakor összekeveredett, töredékes iratainak rendezése során egy vaskos iratköteg került elő, mely kemény fedőlemezek között elnöki és általános iratokat tartalmazott. A hevederrel átkötött iratsomó felirata: Rákosi Mátyás és társai.¹ Az iratrendezést végzők figyelmét már maga az a tény is felkeltette, hogy Rákosi Mátyás személyére vonatkozó iratok egyáltalában állami (köz) levéltárba kerülhettek, hiszen tudták, hogy a Horthy-rendszer büntető szerveinek iratait akkor már évek óta kizárólag az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet vizsgálta és gyűjtötte. A szorgos és folyamatos munka eredményeként az ÁVH és az intézet titkos iratgyűjteményei jelentősen felduzzadtak s az újabbkori magyar munkásmozgalom iratai szinte kizárólagosan az ő birtokukba jutottak.

A rendezést végző dolgozók nagy érdeklődéssel fogtak a vaskos iratköteg át-olvasásához. Az ügyészégi jelzetekkel ellátott iratok 1925. június és 1941. január között keletkeztek. Főként a két Rákosi-perre, a perek előzményeire, valamint Rákosi Mátyásnak a Szovjetunióba történt távozására szolgáltatott jórészt ismeretlen adatokat. Később, amikor a kevésbé érdekes iratok — határidő-nyilvántartások, sürgetések, térítvények, többszörös másodpéldányok — leválasztása megtörtént, kitűnt, hogy az iratsomóból 42 db eredeti irat és egykorú hiteles másolat mintegy ezer oldal terjedelemben ad újat, addig ismeretlent, jelent történelmi értéket. Az iratokat csak felületesen átvizsgálók előtt is kétségtelenné vált, hogy az új dokumentumokból teljesen más kép bontakozott ki, mint amit a hivatalos propaganda-álláspont a „legendás 16 év fegyházban” időszakról terjesztett, s aminek az 1950-ben megjelentetett *A Rákosi per* (Szikra, Bp. 687 l.) című vaskos kiadvány a csúcspontját képezte. Az első per előzményei, a kihallgatási jegyzőkönyvek áttanulmányozása mélyen megdöbbenetete a többnyire fiatal szakembereket, kiknek Rákosi Horthy-

1 Az iratsomó egykori jelzete: Bp. Kir. Ügyészség IV. 3-275/1925.

korszakbeli bírósági szerepléseit a bolgár Dimitrovnak a lipcsei perben tanusított bátor magatartásához hasonlították a különféle kiadványok, szemináriumi előadások. E dokumentumok ugyanis arról tanúskodtak, hogy éppen az ellenkezője történt mindannak, amit addig nekik ezekről az eseményekről tanítottak.

A ritkaságszámba menő értékes iratok megtalálásáról s azok megdöbbentő tartalmáról azonnal tájékoztatták a levéltár vezetőjét, hangoztatva, bármi legyen is a sorsa a továbbiakban a dokumentumoknak, azok oly értéket képeznek, hogy mindenképpen indokoltnak látják mikrofilmre vételüket. 1955 január elején nyolc oldal terjedelmű iratjegyzék készült (2/1955. Bp. 1. sz. Áll. Levéltár jelzet alatt) az iratokról azzal a céllal, hogy azokat e jegyzék kíséretében a Magyar Országos Levéltár mikrofilm műhelyének megküldjék.

A perdöntő jellegű iratanyag filmre vétele azonban — mint három évtized múltán, 1986-ban kiderült — nem történt meg, hanem helyettük az iratcsomó másodrendű fontosságú és egyéb munkásmozgalmi iratait fényképezték le. A jegyzékben feltüntetett 42 irat alig egytizede került mikrofilmre, míg a legfontosabb, a Rákosi személyére nézve kompromittáló iratanyag sorsa az elhallgatás, az eltüntetés lett.

Az történt ugyanis, hogy a Levéltárak Országos Központja és pártvezetése feltehetőleg visszariadt az iratok tartalmának „veszélyes” voltától és nem vállalta a filmre vételezés, még kevésbé a nyilvánosságra hozatal felelősségét és kockázatát. Ehelyett a Rákosi-titkárságnak ajánlották fel az iratok átadását, mellékelve az említett iratjegyzéket is. Arról, ami a levél elküldését követően történt, a levéltár egy ma már nem élő dolgozója tájékoztatta a Rákosi-iratok sorsa után érdeklődő munkatársakat, szigorúan meghagyva, hogy az ő nevét ne említsék s az ügyről se beszéljenek másoknak. Információja szerint a Rákosi-titkárságnak kézbesítővel elküldött levél nyomán már másnap, jóval a hivatalos munkakezdés előtt két civilruhás ÁVH-s tiszt jelent meg. A beérkező levéltárvezetőt tüstént az iratok holléte felől kérdezték s nagy megkönnyebbüléssel fogadták a pánccsaszobából nyomban, zárt csomagban előhozott iratokat. Második kérdésük az volt, hogy ki ismeri az iratok tartalmát. A válasz — ami a levéltárvezető bátorságát és becsületességét mutatja — az volt, hogy az iratokat senki sem olvasta el, mivel a fellelésüket tudtul adó hír után azonnal bekérte és elzárta azokat; úgymond ő maga sem tekintett be az anyagba. A két hatósági személy ezt követően közölte, hogy azonnal el kell szállítaniuk az iratokat s azt is nyomatékosan hangoztatták, hogy az iratok megtalálásáról, tartalmáról s még kevésbé azok sorsáról senkinek semmiféle információ nem adható.

Az iratok átadásakor csupán az iratszámokat és terjedelmet tartalmazó ún. kölcsönzési jegyzéket vettek fel. Az iratok átvevője formálisan a Magyar Munkásmozgalmi Intézet volt. Az átadás tényét — ez is valószínűleg az elbagatelizálás ügyét szolgálta — feltüntették a levéltár kölcsönzési naplójában.² E történetet megtudva az iratok tartalmát ismerő munkatársak megnyugodtak abban a tudatban, hogy az iratok legalább mikrofilmen megvannak — ők legalábbis így tudták és

2 Az iratok átadásának hivatalos másolatai: Bp. 1. sz. Áll. Levéltár 113/1955. A levéltári kölcsönzési napló tétele száma: 4/1955.

hitték —, s később, majd egy nyugodtabb korszakban a munkásmozgalom-történetírásnak módja lesz reális képet rajzolni az „istenített” vezér visszataszító rendőrségi és ügyészégi szerepléséről.

Ma már világos, miért volt fontos 1954/1955 fordulóján a Rákosit erősen kompromittáló dokumentumok feltűnésmentes eltüntetése. Ma már tudjuk, hogy a koncepciós perek egyik sarkalatos vádpontja volt annak bizonyítása, miszerint az ártatlan vádlottak az illegalitás időszakában a horthysta rendőrség spicilije, besúgó, hitvány árulók voltak. Milyen iszonytató botrányt váltott volna ki, ha éppen Rákosiról derül ki, hogy ő valóban együttműködött a Horthy-rendszer politikai rendőrségével, hogy éppen ő árulta el mindazt, amit a rendőrség 1925-ben az illegális magyar kommunista pártból és a Kommunista Internacionáléről csak tudhatott, hogy ő volt az, aki terhelő vallomást tett társaira, neveket, még le nem tartóztatott mozgalmi embereket említett a rendőrség előtt, hogy ő dicsérte fel a „magyar kir. kormány” politikáját. Mindezt annak reményében, hogy büntetése enyhébb lesz, hogy a Tanácsköztársaság aiatli tevékenységéért nem vonják felelősségre — mint ahogy az be is következett. Mi lett volna, ha az 1955-ben éppen szervezkedni kezdő pártellenzék vagy a Rákosi és Nagy Imre közötti párharc időszakában éppen Nagy Imre kezébe kerültek volna e dokumentumok? Mi lett volna az 1955 márciusi és áprilisi MDP Központi Vezetőségi üléseken, ha ott ismertetik pl. Rákosi 1925. évi rendőrségi-ügyészégi vallomásait? Nem csoda tehát, ha hallgatott az a néhány személy, aki megismerte a kérdéses iratok tartalmát, s még körükben sem került szóba évtizedeken át az iratok sorsa.

1986 nyarán, a személyi kultusz fővárosi károkozását bemutatni kívánó kiállítás során vetődött föl a Rákosi-dokumentumok ügye. Az Országos Levéltár bizalmas filmfelvételezési naplója alapján kikért filmtekercs több helyütt is vágásokat, nem odaillő betoldásokat tartalmazott, s a többszáz felvétel közül alig néhány vonatkozott a Rákosi-ügyre. Ma már nem állapítható meg egyértelműen, hogy a vágások és betoldások csupán technikai jellegűek vagy egy későbbi tudatos beavatkozás nyomára, melynek célja a kérdéses dokumentum-felvételek megsemmisítése volt. A korabeli filmezési jegyzékek és levelezés alapján azonban valószínűbb, hogy nem került sor a teljes anyag lefilmezésére.³

Két éven át folyt az eredménytelennek bizonyuló kutatás az iratok holléte után, amikor egy belső levéltári költözés során előkerült egy 1954-ben készült, nem hiteles másolat Rákosi 1925-ös vallomásairól s ugyanez évből a budapesti rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának jelentése a Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulásáról és a Rákosi Mátyás irányította illegális kommunista mozgalommal való összefonódásáról. Ezzel egyidőben derült ki az is, hogy az 1955-ben eltüntetett iratok egy része a Párttörténeti Intézet Archivumának Rákosi-gyűjteményében megvan. Kitűnt az is, hogy az 1954-ben készült másolatok szó szerint megegyeznek az említett gyűjteményben található, levéltári pecsételésű 1925. évi iratokkal.

3 Az iratanyag részleges filmrevételezésére: Bp. 1. sz. Áll. Levéltár 1718/1954. A hiányosan felvételeezett anyag filmtekercsének száma: Magyar Országos Levéltár. Filmtár, 3327 sz. doboz és Budapest Főváros Levéltára. Filmtár, 135/1987. sz. tekercs.

A Rákosi-dokumentumok közzétételének ma már nincs aktuális politikai jelentősége. Úgy vélem, az mégsem időszerűtlen. A dokumentumokhoz jegyzeteket és kommentárokat fűztem. Előre kell bocsátanom, hogy a teljes Rákosi-gyűjtemény ismerete nélkül csakis az 1925. évi kihallgatási jegyzőkönyvek tárgyalására szorítkozom.

DOKUMENTUM

Rákosi Mátyás rendőrségi, ügyészségi és vizsgálóbírói vallomásai

Hivatalos másolat az eredetiről.⁴

Budapesti m. kir. államrendőrség főkapitánysága. Jegyzőkönyv. Fölvéve Budapesten 1925. évi szeptember hó 28. napján délelőtt, gyanúsított kihallgatása alkalmával. Jelen vannak alulírottak. Az eljáró tisztviselő intézkedése folytán a kihallgatás Varga Lajos felügyelőhelyettes és Harangozó István főtörzssörmester, mint hatósági tanúk jelenlétében teljesítettik, történik. Az előállított gyanúsított személyes viszonyaira nézve megkérdezettvén, előadja: Családi neve: Rákosi, Utóneve: Mátyás. Atyjának családi és utóneve: Rákosi József, anyjának családi és utóneve: Léderer Cecília. Születési ideje: 1892. márc. 9. Hely: Ada, Bács megye. Családi állapota: nőtlen, honossága: Magyar, községi illetékessége: Ada. Lakhelye: Budapest, IX. ker. Soroksári út 8-10. Vallása: Felekezet nélküli. Kora: 34 éves. Foglalkozása: Magántisztviselő. Vagyoni viszonyai: Vagyontalan. Katonaszági viszonyai: Hadnagy a volt m. kir. 6. honv. gyalogezredben. Ír, olvas. Magasabb iskolai képzettsége: Keleti Akadémia. Anyanyelve: magyar. Beszél: német, francia, angol, olasz és orosz nyelven. Büntetlen előéletű. Testi vagy szellemi fogyatékosága nincsen. Személyazonosságának megállapítása után közöltetik terhelttel, hogy a magyar állam kárára elkövetett bolsevista üzemekkel gyanúsítottak. Gyanúsított figyelmeztetvén védőválasztói jogára, fölvilágosítatván a védő kirendelésének módozatairól és az ingyenes védelem lehetőségéről, kijelenti: Védőül választom dr. Baracs Marcel ügyvédet.

Arra a kérdésre, hogy kíván-e valamit védelmére előadni, a terhelt a következőleg nyilatkozott: Izraelita szülőktől származom, apám szabadkai kereskedő, aki meglehetősen vagyonnal rendelkezett.⁵ Szüleim vallásos zsidók, akikkel politikai nézeteim nem egyeznek. Jó viszonyban vagyok velük, az érintkezésünk azonban megszakadt, mert nem akartam szüleimet a jugoszláv hatóságok vezzálásainak kitenni. Elemi iskoláimat Sopronban, középiskoláimat a szegedi főreáliskolában végeztem, ahol 1910-ben érettségiztem. 1910-től 1912-ig a budapesti Keleti Akadémia hallgatója voltam. 1912 őszén Hamburgba kerültem, ahol 1913

4 Jelenleg két egyszerű (restaurált) másolat és az itt közölt eredeti másolat ismert Rákosi letartóztatását követő vallomásairól. Míg a két nem hiteles másolat csupán az 1925. szeptember 28-i rendőrségi vallomását tartalmazza, addig a közölt dokumentum — hitelesen — még az ügyben készült további három jegyzőkönyvet is magában foglalja.

5 Ez a közlés ellentétes Gerő Ernő: Rákosi Mátyás kiszabadult (Új Hang, 1940. december. 2-7.) cikkének következő megállapításával: „Már gyermekkorában megismerkedett a nyomorral és a nélkülözéssel.” Rákosi unokahuga, D. Kardos Éva is a Rákosi-család nyomoráról számol be visszaemlékezéseiben: Üzenek az évek. Bp. 1986. 15-16. Úgy véljük, inkább Rákosi saját előadása fogadható el hitelesnek. A gyermekkori nyomor hamis képének felvázolása a „hőscsinálási” aktus egyik tudatos, s úgy tűnik továbbélő elemét képezte.

közepéig egy export-import vállalatnál levelező voltam. Ugyanilyen minőségben dolgoztam 1913 közepétől a háború kitöréséig Londonban egy kereskedelmi vállalatnál. A háború kitörésekor a 6. honv. gyal. ezredhez vonultam be, mint egy évi önkéntes és az 1. számú háborús tiszti iskola elvégzése után 1914 decemberében hadapródjelölti rangot kaptam. 1915. február végén, vagy március elején kerültem ki az orosz frontra és résztvettem a kárpáti harcokban. 1915. április közepén az egész zászlóalj fogságba került az uzsoki szorosától északra kb. 15 km-re. Az első állandó fogolytáborom a szibériai Csita melletti Antipina tiszti tábor volt. 1916-ban átkerültem a csitai tiszti táborba és 1917 őszén innen az egész tiszttáborral Dauriába, Mandzsuria határába. 1918 februárjában sikerült innen megszöknöm és Irkutszkon, Omszkon, Tyumenen, a Volgán, Vjatkán keresztül Pétervárra kerülnöm, ahol az Osztrov Gorodaján lévő tiszti gyűjtőkórházba kerültem. Itt a megejtett orvosi vizsgálat félrokkantnak talált s mint ilyen, az egyik csere transzporttal 1918. április közepén Pszkovnál átléptem a német frontot. Innen a zsolnai megfigyelő állomásra kerültem, ahol 14 napig voltam. Majd ezután a szokásos kéthavi hadifogoly szabadságot élveztem. E szabadság meghosszabbításokkal kb. augusztus hó közepéig tartott, amikor is részben irodai, részben kiképző szolgálatot teljesítettem a forradalom kitöréséig Szabadkán a 7. honv. gyal. ezrednél. A forradalom kitörése után Budapestre jöttem fel.

A munkásmozgalmakban először 18 éves koromban vettem részt Szabadkán, amikor még a szülői házban laktam, mint a szociáldemokrata párt tagja. Kora ifjúságom óta szakadatlan érintkezésben állottam a szakszervezeti vagy szociáldemokrata munkásokkal és már az érettségi vizsgálatom letétele után be is léptem a szociáldemokrata pártba. Budapestre felkerülvén a Galilei körbe léptem be, amelynek 1911-től 1912-ig titkára is voltam. Hamburgban ott-tartózkodásom alatt a hamburgi munkásegyletben dolgoztam, Londonban pedig a nemzetközi kommunista munkásklubban a magyar csoport egyik vezetője voltam, ahol gyakran tartottam felvilágosító előadásokat. A háború kitörésével a szocialista pártban kifejtett tevékenységem megszakadt és ez a megszakadás egészen a forradalom kitöréséig tartott, kivéve egy esetet, mikor Oroszországban hazafelé utaztam, az egyik állomáson, Nizsnij Udinszkben a nemzetközi helyzetről tartottam előadást magyar és német nyelven. Oroszországban, Szentpéterváron megkíséreltem ugyan a magyar hadifogoly kommunistákkal az érintkezés felvételét, ez azonban lehetetlen volt, mert ez az időpont összeesett a németek előrenyomulásával és az orosz kormány az összes pártintézményekkel Moszkvába költözött, ahol emiatt olyan lakáshiány támadt, hogy Moszkvába csak külön engedéllyel lehetett utazni. Ilyen engedélyem nem lévén, kénytelen voltam Péterváron maradni, ahol viszont a kiűrités miatt nem tudtam a magyar kommunistákkal összeköttetésbe lépni. Hazatérésem után a forradalom kitöréséig a munkásmozgalmakban nem vettem részt. Budapesten 1918. november havában már azonnal felvettem az összeköttetést a magyar kommunistákkal és ettől az időtől kezdve szakadatlanul, mint agitátor, propagandista és szervező működtem a kommunista pártban. Működésem elsősorban vidékre terjedt ki, Szeged, Kecskemét, Miskolc, Szolnok, Pápa, továbbá Budapest környékére, azonkívül egy sereg népgyűlésre és pártnapon való részvételle, mint előadó. 1919. február 21-én letartóztatott és a Gyűjtőfogházba helyeztek és tartottak fogva 1919. március 21-ig, a diktatúra kitöréséig. Március 22-én kineveztek a szovjet kormányban helyettes kereskedelmi népbiztosnak. Mint ilyen részt vettem az üzletek szocializálásában és hozzám tartozott a posta és külkereskedelem is. Részt vettem egy csomó kormányzótanácsi ülésen és majdnem naponként voltam előadó valamilyen gyűlésen. Tagja voltam a budapesti szovjeteknek és a 160-as intéző bizottságnak. Ezenkívül a legfőbb népgazdasági tanácsnak is. A román betörés hírére Nagykanizsára mentem, hogy az ottani munkásságot és vörös katonákat a helyzetről informáljam. Innen visszatértem Budapestre, ahonnan azonnal Ruszinszkóba⁶ küldtek, mint teljhatalmú megbízottat, azzal, hogy Ruszinkót tartsam a csehek és románok

6 Ruszinszkó = Kárpátalja, ma Kárpáton-túli terület elnevezéssel Ukrajnához tartozik.

ellen. A felvidéki harcokban Csapnál vezető szerepet töltöttem be. Május 1-jén Budapestre rendelték, ahova aznap este érkeztem és részt vettem az esti kormányzótanácsi ülésen. Részt vettem a következő nap is ugyanezen az ülésen, ahol a harcok folytatását rendelték el. Május 3-án este Salgótarjába utaztam, ahol a helyzet nagyon kritikus volt, és ahol az ottani divízió politikai megbízottja lettem. Sikertelenül a csehek támadását visszaverni. Ezután visszahívtak azzal, hogy a szegedi frontra utazzam, ahol az volt a feladat, hogy egy zászlóaljjal szegüljek ellen egy esetleges francia előrenyomulásnak. A tiszai és délvidéki fronton emlékezetem szerint a 6. ho.-nak voltam politikai megbízottja. Május végén visszajöttem Budapestre, ahol újra átvettem a most már a szociális termelés címén működő népbiztosi tiszteletet. Júniusban részt vettem a párt és a szovjet kongresszusán. Az újonnan választott népbiztosok között már nem szerepeltem, ellenben a vidéki népgazdasági tanácsok szervezője lettem, és mint ilyen továbbra is a legfőbb népgazdasági tanács tagja voltam és működtem. Az ellenforradalom napján tartott pártválasztmány többek között engem is kiküldött az ingadozó front erősítésére. Még az ellenforradalom délutánján Böhm hadseregparancsnok vonaton kiutaztam az északi frontra, ahol részt vettem Kassa kiürítésében és végigjártam a frontot egészen a Tiszáig. Miután a visszavonulás a demarkációs vonalra megtörtént, újra Budapestre jöttem és két-három napi itt-tartózkodás után a Dunántúlra utaztam, ahol a tervszerűen először Kaposváron kezdtem meg a vidéki népgazdasági tanács megszervezését. Majd pedig Szekszárdon folytattam azt. Július 22-re újra Budapestre hívtak és az aznapi általános tüntetés és felvonulás alkalmával a Vörösmarty téren voltam kijelölt szónok, ahol beszéltem is. Egy-két napra rá megbízták az országos vörösőrség parancsnokságával. Mire azonban a hivatalát átvettem és a viszonyokkal kezdtem megismerkedni, a diktatúra megbukott. Augusztus 2-án hajnalban a vörösőrség autóján Királyhidára vettem az utam, miután visszautasítottam Haubrichnak azt az ajánlatát, hogy továbbra is a vörösőrség élén maradjak. Késő délután érkeztem Királyhidára, ahol egy foglalkozásszerű vezető átvitt a magyar határon. Bécsbe kerültem, ahol még aznap este elfogtak és Klarsteinbe, később pedig Steinhofba vittek és internáltak. Ott voltam 1920. május elejéig, mikor is szabadon bocsájtottak és ugyanezen év május végén Moszkvába utaztam. Moszkvában részt vettem a Kommunista Internacionálé második kongresszusán. A kongresszus után visszajöttem Bécsbe, ahol néhány napig tartózkodtam, majd Csehszlovákia felé mentem, Prágába és ott dolgoztam némi megszakításokkal 1921. áprilisig, mint a Kommunista Internacionálé megbízottja. A megszakítások alatt Olaszországban voltam a livornói kongresszuson⁷ és Berlinben egy kibővített német pártvezetőségi ülésen. Utána Moszkvába utaztam, ott résztvettem az Internacionálé harmadik kongresszusán, amikor is az Internacionálé végrehajtó bizottsága titkárává választottak meg. E minőségemben dolgoztam Moszkvában az Internacionálé negyedik kongresszusáig, melynek helyettes titkára voltam 1924 júliusáig, az ötödik kongresszusig. A negyedik és ötödik kongresszus közötti időben hosszabb ideig dolgoztam bolsevik propaganda Olaszországban, Milánóban és Rómában, Franciaországban, Párizsban és Lyonban, Németországban, Berlinben és Frankfurtban, a központi végrehajtó bizottság megbízásából.

1924 augusztusában hatheti szabadságra mentem Krímbe, onnan Bécsbe, ahonnan 1924 decemberében Magyarországra jöttem. Szentgotthárdnál 1924. december 24-én léptem át a magyar határt. Idejövetelem célja a bolsevik propaganda és szervezkedés megindítása Magyarországon. Legelsőben is általános tájékoztatást akartam szerezni a magyar viszonyokról, hogy milyen módon vehetnék fel összeköttetéseket. 1924 decemberében tapasztaltam, hogy a SzDP-ben volt egy erős ellenzéki mozgalom, melynek oka az az általános elége-

7 Az 1921. január 21-én tartott livornói kongresszuson mondták ki az olasz kommunista párt megalkulását. Rákosi ottani szereplésére: *Pankovits József: Rákosi és az Olasz KP közötti kapcsolatokról. Élet és Irodalom*, 1988. május 6. 2.

detlenség volt, amely a munkásság körében úgy a szociáldemokrata párttal, mint pedig a szakszervezetekkel szemben megnyilvánult.⁸ Ezt az elégedetlenséget fokozta a SzDP-nek a m. kir. kormánnyal kötött paktumának nyilvánosságra jutása. Az általános helyzet abban az időben, különös tekintettel a fővárosi választások előkészítésével kapcsolatban igen mozgalmas volt. Számos szimpotómból, melyek a szakszervezeteken belül nyilvánultak meg, arra következtettem, hogy ezekben is nagy az elégedetlenség, főleg az eddigi vezetés vonalával. Merítettem ezt a képet egyfelől a lapok híradásaiból, másfelől személyes tapasztalataimból, amennyiben kéthetes megszakítással nyolc héten keresztül láttam, hogy csoportokba verődve vitatkoznak a munkások a Mémosz épülete előtt és a Ligetben, stb. Ezalatt a nyolc hét alatt semmiféle aktivitást nem fejtettem ki, itt-tartózkodásom csupán megfigyelésekre szorítkozott és kilétemet senki előtt nem fedtem fel. A Rákóczi úton lévő Imperiál szállóban laktam. Csak a pincérekkel beszéltem és visszavonultam mindenkitől. Ebből a nyolc hétből 1925. január 25-től 1925. február 15-ig Wienben tartózkodtam. Ez idő alatt sem vettem fel senkivel összeköttetést és csak a magyar kérdést tanulmányoztam. 1925. március 7-én Wienbe, majd onnan más útlevelel Moszkvába utaztam, ahová kb. március 15-e körül érkeztem meg. Ott résztvettem az Internacionálé olasz bizottságának ülésein, mint az olasz kérdés egyik szakértője. Ottani működésem kb. április 7-8-ig tartott, majd Wienbe utaztam s ezután május 8-án Budapestre. Csonkamagyarország vidéki városai közül seholsem voltam, csak Budapesten tartózkodtam. Ekkor a Vendel u. 8. szám alatt lakó Bayer Gyula nevű építésznel laktam Braun Vilmos néven. Innen be is jelentettek. Itt kb. két hónapig tartózkodtam. Ez a községi választások alatt és utáni időben volt. A helyzet akkor az volt, hogy a munkások bizonyos rétegeiben sikerült a demokrata blokknak bizonyos demokrata illúziókat kelteni. Ezek az illúziók nagyrésztben visszahódították azokat a tömegeket, amelyek januárban és februárban nagyon elégedetlenek voltak és szerintem ez a tény volt egyik fő oka annak, hogy az MSZMP még jelölni sem tudott. A választások bár vereségét jelentették a demokrata blokknak, mégis bizonyos fokig a felajzott politikai várakozásokat lecsapolták és egy bizonyos szélcsend állt be, amelyet az előrehaladott nyári időszak még csak jobban aláhúzott.⁹ Erre a tapasztalatra kb. július közepe táján jutottam, amikor is július 11-én Grácsba és ezen

8 A Horthy-rendszer által 1924 nyarától kezdett — külföldi kölcsönfelvételen alapuló — pénzügyi stabilizáció nyomán (takarékoság az államháztartásban, adóemelések, deflációs jellegű pénzügyi politikai miatt fellépő pénzügyi és visszafogott hitelezései gyakorlat) mintegy másfél éven át a gazdasági életben átmeneti visszaesés következett be. Az ún. szanálási válság már 1925 nyarára vesztett erejéből és 1925–1926 fordulóján hároméves gazdasági konjunktúra következett.

9 Az 1925. évi fővárosi községi választásokon (május 21–22.) a korábbi abszolút többséggel rendelkező Keresztény Községi (Wolff) Párt a leadott szavazatok 35,7, az Egységes Községi Polgári Párt (Bethlenék városi pártja) 8,5, a Demokrata Blokk (a liberális-demokrata Vázsonyi és az SZDP szövetsége) 50,7, a Szabadelvű és Liberális Párt együttesen 3,2%-ot ért el. A mandátumok megoszlása (a fenti sorrendben: 91, 23, 128, 8) sem azt tükrözi, mint Rákosi itt állítja, hogy a Demokrata Blokk vereséget szenvedett volna, mivel a jobboldal 114 városatyájával szemben 128 képviselőjét küldhette a főváros parlamentjébe, a törvényhatósági bizottság közgyűlésébe. Adott esetekben a baloldal számíthatott még az utolsó helyen végzett két nemzeti-liberális párt 8 képviselőjének támogatására is. E választási eredményből is az tűnt ki, hogy a konzervatív erők hatalmának megdöntésére már ekkor is egyedül a polgári baloldal és a fővárosi munkások szövetsége jelentette a reális lehetőséget és módszert. Az más kérdés, hogy a Bethlen-kormány, felmérve a fővárosi közhangulatot, már a választások előtt 37 városi főtisztviselőt „hivatalból” kinevezett városatyának s ezeknek csupán a töredéke támogatta a közgyűlésben a baloldalt. A Demokrata Blokk Vázsonyi Vilmos váratlan halála és a sikertelen polgármester-választást követően felbomlott. Megemlítendő azonban, hogy az SZDP már 1925 decemberében kilépett a Blokkból s csupán a szavazásoknál működött együtt volt szövetségeseivel. A Rákosi által említett politikai „szélcsend” létrejöttéhez hozzájárult a gazdasági stabilizáció sikere és a válság mérséklődése.

keresztül Bécsbe utaztam. Május 8-tól július 11-ig terjedő itt-tartózkodásom alatt vettem fel az összeköttetést az MSZMP Gógös Ignác, Hámán Kató, Óri Károly nevű embereivel. Hangsúlyozom azt, hogy addig, amíg ez a párt a szociáldemokrata párt ellenzéke volt csupán, nekem rájuk semmiféle befolyásom nem volt. De tudom azt, hogy a Vági párt megalakulásában a magyar kommunistáknak annyiban volt részük, hogy egyrészt csatlakozott és osztályharcos irányba igyekezett terelni a munkásmozgalmat. A párt megalakulásakor Moszkvában voltam, ahol a III. Internacionálé kibővített végrehajtó olasz bizottságában foglaltam helyet és ezért nem tudtam előzőleg a Grádó kávéházbeli megalakulásról és a megalakulás körüli anyagi dolgokról.¹⁰ Megengedem azonban annak a lehetőségét, hogy az MSZMP egyes tagjai kaptak vagy kaphattak anyagi támogatást mozgalmi célokra.

Május 8-tól július 11-ig való itt-tartózkodásom alatt a most említetteken kívül még Szekér-Hériszszel, Dr. Váradi Lászlóval és Weinberger Zoltánnal vettem fel az összeköttetést, aminek célja azt volt, hogy megteremtsem annak lehetőségét, hogy az MSZMP mozgalmának irányítására befolyást nyerjek.¹¹

1925. július 11-én Bécsbe utaztam, ahol 1925. augusztus 1-ig tartózkodtam. Innen nem gyakoroltam a magyarországi viszonyokra semmiféle befolyást, pihentem. A Canesiusstrasse-ban laktam egy családnál, amelyet nem szolgáltatathatok ki. Utána visszajöttem Budapestre és itt voltam augusztus 13-ig, majd innen ismét kiutaztam Bécsbe és onnan folyó évi szeptember hó 7-én érkeztem vissza Budapestre. Ezen itt-tartózkodásom alatt az őszi lehetőségek tekintetében informálódtam. Az általános benyomásom az volt, hogy a jó aratással kapcsolatban az országban némi fellendülés lesz és ezzel kapcsolatban bizonyos enyhülés, azonban ez csak nagyon lassú és kezdetben jelentéktelen hatású lesz a munkásmozgalomra. Mégis bizonyos élenkülési tendenciát vettem észre és mielőtt belefogtam volna a tulajdonképpeni működésembé, lefogtak.

Úgy képzeltem és akartam, hogy legyen itt Magyarországon egy párt, mely sem nevében, sem programjában nem kommunista, amelynek működése az adott legális mozgalmi keretek között mozog. Az volt a véleményem, hogy a m. kir. kormány bizonyos szituációban eltérne egy ilyen pártot. Támpontom volt ebben egy-két nyilatkozat és az a tény, hogy a magyar sajtóban láttam olyan cikkeket — itt azonban nem a *Népre* és a *Szózatra* gondolok —, amelyekből azt véltem kiolvasni, hogy az a gondolat, hogy mint más országokban, két vagy három munkáspárt létezhet anélkül, hogy ebből az illető államnak valamelyes megválasztása keletkezne, possibilis volt. Az én nézetem szerint erre megvolt a lehetőség és az adott helyzetben, a legközelebbi egy-két éven belül egy ilyen pártnak a létrejötte fontos lett volna a depresszált és elgyöngült magyar munkásmozgalom felélénkítésére. Az úgynevezett tiszta kommunista tömegmunkáról egyelőre szó sem lehetett, de nem tartottam azt kizártnak, hogy bizonyos idő múlva a magyar kormány nem teszi lehetetlenné egy legális kommunista párt létrejöttét sem. Ebben a gondolatomban az vezetett, hogy idővel Magyarországon is belátják az illetékes tényezők, hogy az illegális kommunista organizációk létrejötténél jobb egy legális, látható párt. Hasonló fejlődés volt más országokban is, úgy, hogy ez a lehetőség

10 A Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1925. április 14-án alakult meg az említett kávéházban. E pártnak az illegális KMP fedőszerveként való működtetésére: *Liptai Ervinné: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925–1928.* Bp. 1971.; és *Borsányi György: Kun Béla.* Bp. 1979.

11 A kihallgatási jegyzőkönyvekben említett személyek közül jelen jegyzetekben csak a kevésbé ismertekről történik említés. *Dr. Váradi László* vegyésznműk 1936-ban, 50 éves korában hunyt el a Szovjetunióban ismeretlen körülmények között, miután eltávolodott a kommunista mozgalomtól. *Szekér-Hérisz Nándor* 1925-től élt a Szovjetunióban, 1933–1941 között különböző börtönökben. 1954-ben térhetett haza. Emlékiratai *Föld alatt és föld felett* címmel 1968-ban jelentek meg.

Magyarországon sem látszott előttem kizártnak. Idejövetelem kifejezett célja a fent jelzett módon a bolsevista propaganda és szervezkedés megindítása, amelybe bele is fogtam, de lefogásomkor a munka kezdetén állottam.

Az MSZMP-ről mondottakhoz hozzáfűzöm még, hogy a párt kifejezetten anyagi támogatásban részesült Gógös Ignác illetve egy Burger álnéven működő ember útján. A párt működésére Hámán Kató, Gógös Ignác és Óri Károly, az ún. trojka gyakorolt befolyást. Mindezek következtében ez a munkaspárt tulajdonképpen a KMP befolyása alá kerülhetett, ha ez a munka teljesen kifejlődhetett volna.¹²

A hozzám intézett kérdésekre és az elémtárt dolgok után beismerem a következőket: Abban az időben, amikor Wienben a cionista kongresszus folyt, augusztus 20-án kezdődött meg a KMP újjáalakuló kongresszusa Wienben, a Glockengasse 6. sz. alatt. Itt a Poale-Zion munkásegylet könyvtára van elhelyezve, ahol délután 6-kor kezdődnek meg a könyvtári órák. Hatig ott senki meg nem fordul és épp erre való tekintettel tartottuk meg a KMP kongresszusát itt, a hátsó helyiségben. A kongresszus három napig tartott. Részt vettek abban rajtam kívül Kun Béla, aki Schwartz Imre néven szerepelt, Landler Jenő, Alpári Gyula, Hirosik János, Révai József, Weinberger Zoltán, az orosz kommunista párt egy előttem névszerint ismeretlen kiküldötte, továbbá Hámán Kató, Czeiner János, Juhász Pál, Németh Gyula, Fiala József, aki Pfeiffer álnéven szerepelt, Gógös Ignác, Óri Károly, Weisz József, Szekér-Hérisz, Dr. Váradi László, Mitterer József, Szabó kubikos, György Benedek és Kélinger állványozó.

A Közp. biz-ba itt a következők választottak be: Kun Béla, Landler Jenő, Rákosi Mátyás, Alpári Gyula, Katzburg Imre, aki a kongresszuson nem vett részt, mert Oroszországban van, Óri Károly, Hámán Kató, Gógös Ignác, Mitterer József, Czeiner János, Weisz József.

Arra nem emlékszem, hogy Vági Istvánt és Weiszhaus Aladárt is beválasztottuk-e.¹³ A kongresszus tartalmára a titkárságot a következőkből állítottuk össze: Szántó Zoltán, Szántó Béla volt népbiztos öccse, Révai József és Weinberger Zoltán. A technikai ügyek vitelével

12 *Liptai Erviné* írja idézett művében: „A letartóztatottakat megdöbbenette, megzavarta az, hogy a Politikai Nyomozó Főcsoport az itthoni kommunista mozgalom és az MSZMP igen sok fontos adatát ismerte s ennek következtében vallomástételüknél több hibát követtek el. Rákosi Mátyás, Óri Károly, Gógös Ignác és Hámán Kató elismerte, hogy a KMP hazai titkársága rendszeresen megvitatta az MSZMP problémáit s hogy a pártban vannak kommunisták.” (I. m. 129.) Bizony ez nagyon enyhe fogalmazás, mivel a jelen dokumentumban jóval több adat van, mint csupán egy egyszerű elismerés. *Vas Zoltán* Viszontagságos életem (Bp. 1980.) című művében foglaltak szerint a rendőrségről a Markó utcai ügyészégi fogházba történt átszállításuk alkalmával ismerték fel a rendőrségi kihallgatás során elkövetett hibákat (103.). Persze, mint a közölt dokumentumból kitűnik, Rákosi az ügyészségen is folytatta beismeréseit.

A mozgalom árulójának személyéről jelenleg csak annyit ismert, hogy nem a Vas Zoltán által említett Sámuel Lajos volt a rendőrségi besúgó, jóllehet letartóztatása után ő is, mint a mozgalom vezetője, beismerő vallomást tett. Nem volt áruló a más helyütt említett Horovitz Gábor szakszervezeti vezető sem. *Borsányi György* írja Kun Béláról szóló biográfiájában, hogy az áruló Mendel Irma, a legképzettebb és legveszélyesebb magyar titkos ügynök volt, aki az Internacionálé és a szovjet vezetés legmagasabb köreiből is eljutott. Mendel Imát Kun Béla „adta át” a szovjet államvédelmi szerveknek Landler Jenő egyetértésével. (I. m. 291.) Weiszhaus Aladár szerint Mendel Irma „frakciós bosszú” áldozata lett.

Az 1925. október 1-jei már idézett politikai rendőrségi jelentés szerint a „...a tényállást részben állandó, lankadatlan figyelemmel, bizalmi embereink bemondásaival, sokszor kényes természetű puhatolásaikkal és egyéb nyomozásainkkal, valamint az előállítottak és őrizetbe vett gyanúsítottak vallomásaival állapítottuk meg... Bizalmi embereink párton belüli munkát végeztek s odáig férköztek, hogy nem riútnak bizattak meg a trojka részéről jelentősebb dolgokkal.”

13 Vági István és Weiszhaus Aladár a kongresszuson nem vettek részt, mivel őket a rendőrség már előzetesen letartóztatta. Vági István tragikus sorsa ismert a magyar párttörténetírásból. Weiszhaus

Szántó volt népbiztos öccse volt megbízva. A tárgyalások helyére egyenként kellett elmennünk. A titkárság engedelme nélkül senkinek nem volt szabad a helyiséget elhagyni, délben hideg ebédet kaptunk és mindannyiunknak legkésőbb 3/4 6-ig a helyiséget el kellett hagyni, amikor is ugyanilyen módon kellett onnan egyenként eltávoznunk.

Ennek a kongresszusnak a fedőneve májusi kongresszus és napirendje a következő volt: 1./ A mozgalom irányelvei általában, 2./ Külpolitikai helyzet, 3./ Szakszervezeti kérdés, 4./ Parasztkérdés, 5./ Pártszervezeti és fegyelmi szabályzat, 6./ Ifjómunkás kérdés, 7./ Jelentések. A mozgalom általános irányelveinek előadója Kun Béla volt. Beszélt az általános magyar szituációról, adott egy konkrét osztályanalízist és a pártok analizését. Beszédéből többre nem emlékszem, mert a saját előadásomra készültem s így nem figyeltem oda. A külpolitikai helyzetről Alpári beszélt, akinek beszédjére ugyanezen oknál fogva nem emlékszem. A szakszervezeti kérdésről Landler Jenő beszélt, akinek előadását szintén nem figyeltem meg. A párt szervezeti és fegyelmi szabályzatáról én beszéltem, itt előadtam, hogy van egy minta szervezeti szabályzat, melyet ráhúztam a magyar viszonyokra, fejtegetvén a tag kötelességeit s a fegyelem kérdését. Előadtam, hogy a tag kötelessége a következőkben áll: legyen fegyelmeztet, tanuljon, minden munkásmozgalmi tekintetben legyen példaadó, ne rettenjen vissza az áldozatoktól, legyen önfegyelmezett és tudjon másokat fegyelmeztetni, s rámutattam arra, hogy a munkásságban gyökeret kell eresztetnie.

Nem emlékszem arra, hogy az ifjómunkás mozgalomról ki beszélt, de nem tartom kizárva annak lehetőségét, hogy Weinberger volt az előadója ennek a kérdésnek, mert ő intézte az ifjómunkások mozgalmát. A jelentéseket dr. Váradi László, Óri Károly és Székér-Hérissz terjesztette elő a kongresszuson. Ugyanezen a kongresszuson nem az én jelenlétemben alapították meg az ifjómunkás központi bizottságot, arról egyébként nem tudok, de nem tartom kizártnak, hogy ez megtörtént. A wieni szemináriumról, valamint a budapesti szemináriumról sem tudok semmi konkrétumot. A budapestiről csak annyit hallomásból, hogy egy ízben Váradi tartott állítólag egy szemináriumot és tervbe volt véve ilyennek a rendszeresítése.

Ami már most az ide befutott pénzeket illeti, csak annyit adhatok elő, hogy a magyar, külföldön élő munkásoktól adót szedtünk, amely összegeket Bécsben koncentráltuk és innen használtuk fel azokat a magyar mozgalmi célokra. Számszerű összegeket nem tudok megjelölni s csak annyit tudok, hogy a Berlinben, Párizsban, Bécsben, Londonban, Moszkvában élő magyar munkások pénze ez. Ezt egy Burger nevű magyar munkás hozta ide Budapestre, arról, hogy ezt a pénzt hol adta át, nem tudok.

Beismerem, hogy Budapest utcáin, gyakran az István úton, a Jávor utcában, az Ilka utcában, a Dandár utcában, az Ipar utcában, a Tinódy utcában és a Közraktár utcában találkaím voltak a trojka tagjaival, továbbá Székér-Hérisszal, Weinbergerrel és Váradival. A találkozásokat úgy hoztam létre, hogy ezek közül az egyiket megbíztam azzal, hogy értesítse alkalmas módon azt, akivel beszélni akartam. E randevúkon a szocialista munkáspárt ügyeiről és egyéb aktuális kérdésekről beszélgettem. Én a magyar dolgokat nem ismertem eléggé és sok esetben a magam részéről információkat kértem be. Ezen információk alapján

Aladár, aki előzetesen Moszkvába feleslegesnek tartotta Rákosi Magyarországra küldését, a Rákosi perben 1 év börtönbüntetést kaptott. Kiszabadulása után az MSZMP titkára. E minőségében összeütközésben került Kun Bélával és az Internacionáléval, mert ellenezte az MSZMP közvetlen kommunista pártirányítását, majd később az ún. nyíltisakos politikát. A Mendel ügyben is eltért állásfoglalása Kun Bélától. Mindezek következtében az illegális kommunista mozgalomból mintegy 200 követőjével együtt eltávolították. Weiszhaus ezután az illegális kommunista pártot kívül folytatta a Horthy-rendszer elleni harcát. 1937-ben ezért 4 évi fogházra ítélték. 1945 után „hosszú ideig” börtönben volt. (Munkásmozgalmótörténeti Lexikon. Bp. 1976.)

kialakult bennem az a kép, hogy a tényleges kommunista munka lehetősége, azért, mert nem voltak kommunista szervezetek, csak a jövőben kezdődhetett volna meg.

Weinbergerek tudomásom szerint az ifjúmunkás mozgalomban kellett dolgoznia, míg ezen ügyek intézését Székér-Hérisz látta el. Tekintettel arra, hogy az ifjúmunkás ügyek intézőjének autonómiája volt a keddi találkozásra, lefogásom napján, 22-én az ifjúmunkás mozgalomról akartam Weinbergerrel tárgyalni.

A szervezkedés részleteiről, az egyes tagok beszerzésének részleteiről a magam tapasztalataiból nem tudok semmit. E tekintetben engem Őri tájékoztatott. Ennek a munkának az elvégzésére én különben is fizikailag és technikailag képtelen lettem volna. Beismerem, hogy Róth Pál működését távolról figyelemmel kísértem, őt azonban kiforratlan embernek tartottam, dacára annak, hogy mindenki azt mondotta, hogy ő mindenről tud.¹⁴

Vágit a diktatúra alatti magatartása alapján becsületes forradalmárnak tartom. Tudomásom szerint nem volt bekapcsolva az illegális mozgalomba egyszerűen azért, mert őt ebben az időben nagyon figyelte a rendőrség politikai főcsoportja. Arról, hogy Vági Bécsben járt, nem tudok.

Kérdésére előadom, hogy a trojka feladata az volt, hogy a szocialista munkáspártot az osztályharc vonalára vezesse és azon megtartsa. Beismerem, hogy egy ideig Szűcs néven, majd pedig Kovács néven szerepeltem a mozgalomban.

Beismerem, hogy az általam most látott és a lefogatásomnál nálam talált útlevélen kívül még ezt megelőzően egy svájci útlevélem volt. A nálam talált igazoló iratok bécsi eredetűek, azokat készen kaptam meg egy Löwi nevű cseh-szlovák állampolgártól, aki származására nézve magyarországi.

További kérdésre előadom, hogy az Imperiál szállóbeli és a Vendel utcai lakásomon kívül júliusban még a Park szállóban laktam s ezután vettem ki Soroksári úti lakásomat.

A leghatározottabban visszatartom azt az inszinuációt, hogy engem a III. Internacionálé bízott meg azzal, hogy Magyarországon propagandamunkát kifejtsék és szervezzek. Én erre a feladatra saját iniciatívámból kifolyólag vállalkoztam, de az orosz kommunista párt tudtával és engedélyével, melynek tagja vagyok. Én ezt az elhatározásomat az orosz kommunista párt hamovicsevszki szervezeténél bejelentettem és azoknak ez ellen nem volt kifogásuk. Egyebet előadni nem kívánok.

Felolvasás után helybenhagyólag aláíratott. Kmft. Schweinitzer r. kapitány¹⁵, Varga Lajos r. felügyelőhelyettes, Harangozó István r. főtörzsrőrmester, hatósági tanúk, Rákosi Mátyás.

Felvéve folytatólag 1925. évi október 2-án Rákosi Mátyással. Az előttem kihirdetett és előzetes letartóztatásomat elrendelő határozatot tudomásul vettem és jogaimra történő kitartásom után kijelentem, hogy abban megnyugszom. Felolvasás után helybenhagyólag aláíratott. Kmft. Rákosi Mátyás s.k., felv. Dr. Radocsay s.k.

14 Róth-Vándor Pál a szocialista diákmozgalomban dolgozott és szerepe volt az antimilitarista mozgalmakban. A KIMSZ, az MSZMP és az illegális kommunista pártban végzett munkája miatt többször letartóztatták. Mozgalmi tevékenységét éles vitákkal tarkította. A Szovjetunióba történt távozását követően 1938-ban a frakcióharcok áldozata lett. (Munkásmozgalomtörténeti Lexikon i. m.)

15 Schweinitzer (Sombor) József volt hadnagy, a rendőrségi politikai nyomozó főcsoportjának helyettes vezetője „...munkásságával nagymértékben hozzájárult a konszolidáció megteremtéséhez... Nagy nyomozási készségével rendkívül sok kommunista összeesküvést leleplezett le. Schweinitzer nevéhez fűződik Szántó Zoltán és Rákosi Mátyás elfogatása.” (A magyar társadalom lexikonja. Bp. 1930.) Rákosi a szegedi börtönben is folytatta denuncians magatartását az általa nem kedvelt vagy pártbeli konkurensként értékelt kommunista rabtársai ellen. Demény Pál így emlékezik róla: „Ahogy későbbi

A budapesti kir. ügyészségnél folytatólag felvétellett 1925. október 8-án. Az elővezetett terhelt vallja: 1921 óta vagyok a moszkvai kommunista internacionálé (harmadik internacionálé) szolgálatában, mint titkár. Legutolsó havi fizetésem 96 dollár értékének felelt meg, amelyet rubelben kaptam. Mint titkár az internacionálé kebelén belül adminisztratív jellegű ténykedést végeztem. Feladatomból volt több titkártársammal együtt az internacionáléhoz beérkező jelentések feldolgozása, esetleg javaslattevés. Nekem semmi néven nevezendő végleges döntési jogom nem volt. Végeredményben maga az internacionálé, illetve annak végrehajtó bizottsága is csak tanácsadó jogkörrel gyakorolt azokkal szemben, akik az internacionálé ebbeli jogosultságát önként elismerték. Az internacionálé figyelme kiterjedt az összes államok munkásmozgalmára és ebbeli tájékozottságát nagyban előmozdította az, hogy magában Moszkvában az internacionálé mellett állandóan tartózkodtak egyes országok kommunista pártjának kiküldöttei. A magyar pártot Kun Béla képviselte. Az internacionálénak minden akadály nélkül módjában volt érintkezni azokkal, akik az egyes országokból kommunista propaganda létesítése végett hozzá fordultak. Ezt arra értem, hogy a szovjet kormány semmiféle akadályt nem gördít ez elé, bár maga az internacionálé a szovjet kormánnyal semmiféle államjogi kapcsolatban nincs. Az internacionálé tulajdonképpen nem egyéb, mint a világ kommunista pártjainak képviselője. Az internacionálé igazgatási költségeit a pártok viselik. Minden kiadást, amire az internacionálénak szüksége van, a benne képviselt pártok, elsősorban az orosz kommunista párt, rendelkezésére bocsátják. Az internacionálénak van egy költségvetési bizottsága, amely az utalványozások tárgyában intézkedik, ennek szervezetét és technikáját azonban nem ismerem, úgyhogy azt sem tudom, ez a bizottság közvetlenül utalja ki a kívánt összeget, vagy ennek más formái vannak. Annyit tudok csak, hogy ez a bizottság veheti tudomásul azokat a kérelmeket, amik pénz utalványozására irányulnak. Ha valamely országban kommunista párt létesítéséről, bolsevista szervezkedéséről vagy kommunista propaganda megindításáról van szó, ilyen kérdésben szoktak az internacionáléhoz tanácsért fordulni. Nekem, minthogy feljebbvalóim voltak, sohasem állt módomban ilyen kérdéseket tudomásul venni és azok tárgyában véglegesen intézkedni. Ilyen ügyek kerültek hozzám, de ezekben csak legfeljebb a javaslattevő referens szerepét játszottam. A végleges döntést és az internacionálé hivatalos álláspontját jelző irányítást vagy maga az elnök, Zinojev, vagy a 12 tagból álló elnökség, vagy a végrehajtó bizottság, amely kb. 90 tagból álló testület, adta ki.

Moszkvai hivatalnokoskodásom alatt figyelemmel kísértem a magyarországi viszonyokat, ezzel azonban nem akarom azt mondani, hogy rendszeres és programszerű ismereteket gyűjtöttem, azt sem, hogy e figyelemmel való kísérésnek célzatossága volt, ez alatt csak azt akarom érteni, hogy az időnként véletlenül tudomásomra jutott magyarországi híreket megjegyeztem magamnak. Részben ezek a hírek, részben a munkásmozgalom történetéből ismereteim, részben teoretikus következtetésem alapján azt a meggyőződést tápláltam, hogy Magyarországon bizonyára van néhány tízezer ember, aki bensejében kommunista és az általános nemzetközi helyzet ismeretében úgy gondoltam, hogy elérkezett az idő arra, hogy Magyarországon meg lehessen indítani egy kommunista mozgalmat. Azzal természetesen tisztában voltam, hogy óvatosan s tapogatódzva, eleinte kis eredményekre számítva lehet

ezernyi beszédében denunciólt, tette ezt Horthy szegedi börtönében is a harmincas évek utóján." Bepanaszolta Deményt, hogy húst süt a konyhán, elintézte, hogy Weisshaus ne kaphasson ételeket és könyveket. „Tehette, ímok volt, osztályunkon szabadon járkált. Voltunk kommunisták akkoriban tizenhárom-tizenöt, kihorgászta közülük a neki nem tetszőket, a magatartását bírálókat, elnevezte őket frakciósnak, megtiltotta 8-10 követőjének, hogy velük szóba elegyedjenek. Ilyen értelmű volt Rákosinak a frakciók elleni harca... Rákosi sohasem a frakciók ellen harcolt... A konkurenciára haragudott.” (Demény Pál: Rabságaim. Bp. 1989. 2. k. 19-20.)

csak előrehaladni. Először csak a tájékozódást tekintetem feladatommak, egyelőre éppen nem volt céлом semmiféle jelentősebb akció megszervezése, nem titkolom, hogy bizonyos kommunista munkát akartam itt megindítani, azt sem titkolom, hogy egy ilyen kommunista munka végén szükségszerűen ott van a forradalom, a kapitalista társadalmi rend megdöntése is, azonban hangsúlyozni kívánom azt, hogy meggyőződéseim szerint céлом nem lehetett az, hogy e munkával forradalmat csináljak, mert a bolsevizmus alaptétele, hogy a forradalmat nem csupán emberek csinálják, hanem a forradalmaknak szükségszerű előfeltételei vannak a társadalmi és gazdasági viszonyokban, az eseményekben, amelyek nélkül forradalom nem lehetséges. A kommunizmus nem egyéb az én álláspontom szerint, mint a szükségszerűleg előálló forradalmat előkészíteni és megfelelő irányba terelni.

Mindezen körülmények megfontolása után határoztam el magam arra, hogy titkári állásomat elhagyva Magyarországra jöjsek. Utazásommal és magyarországi tartózkodásommal járó költségeimet Magyarországról kivándorolt munkások szervezeteitől kaptam, melyeket részben Moszkvában, részben Bécsben vettem fel. Pénzforrásaimról egyébként bővebb felvilágosítást nem kívánok adni.

Magyarországon kb. fél esztendő telt el, ez idő alatt a kommunista munka előfeltételeit tevő körülmények tanulmányozását befejeztem. Mikor a rendőrség letartóztatott, tulajdonképpen akkor kezdődött volna az az időpont, amikor konkrét teendők jöhettek volna szóba. Tájékozódásaim során sok emberrel beszéltem ugyan, de még arról egyáltalában nem volt szó, hogy kifejezett kommunista akció tétessék folyamatba. Tervem az volt, hogy a kialakuló gazdasági helyzet és a parlament összeülésével kezdődő politikai évad figyelembevételével mellett újabb irányelveket állapítsak meg. Ennek lefolyása az lett volna, hogy Magyarország területéről távozzam, egyrészt azért, hogy a huzamos tartózkodás ne tegyen esetleg ismertté, másrészt azért, hogy működésem eddigi tapasztalatairól jelentést készítssek a III. Internacionálé részére. Utam célja Bécs volt, de lehet, hogy Moszkvába is elmentem volna, hogy Kun Bélával személyesen beszéljem meg a dolgokat és a további magyarországi teendők felől tanácskozzunk. Bűnösnek nem érzem magam, mert az emberiség érdekében helyesnek és üdvösnek tartom azt az irányt, amelyen én is haladok s amelynek végső célja a kommunizmus a proletárdiktatúrán keresztül.

1925. november 30. A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék vizsgálóbírája előtt. A rendőrségen, a kir. ügyész és a statáriális bíróság előtt felvett vallomásom előadása után előadom, hogy a statáriális tárgyaláson tett vallomásomat tartom fenn, egyébként majd védekezésemet később fogom előadni.

Felolvasás után helybenhagyólag aláíratott. Kmft. Rákosi Mátyás s.k., Dr. Enyedi s.k. vizsgálóbíró, Szvorzsák József jegyzőkönyvvezető s.k.

[Bp. Kir. Ügyészség
körbélyező]

Ezen hivatalos másolat hitelül
Havas kiadó

*

A dokumentumba foglalt jegyzőkönyvek átolvasása során kitűnik Rákosi védekezési taktikája, amely lényegében három fő vonalra épült fel:

a. Teljes vonatkozású beismerő vallomástétel, amely olyan további új tényeket tárt fel, hogy ezzel elősegítette a rendőri szervek nyomozási tevékenységét. Ennek során az illegális kommunista mozgalom, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt és a III. (Kommunista) Internacionálé valamennyi általa ismert titkát az ellenforradalmi rendőrségi-ügyészségi szervek részére kiszolgáltatta, s közben 28 kommunista társára súlyosan terhelő vallomást tett, amely alapján azokra súlyosabb büntetés

vált kiszabhatóvá. Először adott hiteles információt egy kapitalista ország rendőrsége számára az Internacionálé szervezetéről, működéséről, a nemzetközi kommunista mozgalom és az egyes kommunista pártok irányításáról, a kommunista mozgalom anyagi erőforrásairól. Nem alaptalanul állapította meg a Budapesti m. kir. Államrendőrség Főkapitányságának Politikai Nyomozó Főcsoportja 1925. október 1-jei jelentésében, hogy „...Rákosi Mátyás a többi lefogott kommunistát kompromittáló adatokat mondott jegyzőkönyvbe”.

b. A m. kir. kormány jóindulatának elnyerésére irányuló magatartás ismételt kihangsúlyozása azáltal, hogy véleménye szerint a kormány eltérne második munkáspárt gyanánt egy sem nevében, sem programjában nem kommunista pártot, miként az más országokban is megvan. Jobb az illegális kommunista organizációk helyett egy legális, létező párt. Feltehetőleg tőle származik az előbb idézett rendőrségi jelentésben közöltek szerint: „...ezen körökben elhangzott az a megnyugtató kijelentés is, hogy nemzeti szempontból bontják szét a szociáldemokrata pártot és hogy működésükre bátorítást is kaptak”.

c. 1919. évi, a Tanácsköztársaság alatti tevékenységével kapcsolatban a történelmi Magyarország területének védelmezésével kapcsolatos ténykedéseinek, szerepkörének kiemelése, ami az akkoriban igen számottevő nacionalista-sovinisza-reviziós beállítottságú közéleti körök és csoportosulások rokonszenvének megnyerésére irányult.

Az árulásként is értékelhető beismerő és feltáró vallomástétel célja valójában az volt, hogy mérsékelje a várható büntetést és elkerülje az 1919-es népbiztosi tevékenységéért esedékes felelősségre vonást, amely — a korábban hozott ítéletek alapján — a várható legsúlyosabb büntetést eredményezhette volna. Rákosi a saját személyét védte bármi áron: társai és a kommunista mozgalom szégyenletes feláldozásával, a kormány politikájának feldicséresével és a reviziós-nacionalista érzúletekre történő, nem is burkolt apellálásával.

Amikor ez a védekezési taktika az első lépcsőben nem járt eredménnyel, hiszen statáriális bíróság elé állították, csak akkor változtatott védekezésének módozatain. A kormány 1925 őszén nem vállalhatta az alig megteremtett belpolitikai-gazdasági stabilizáció kivégzésekkel történő megkérdőjelezését. Nyilván e magatartás kialakulásában közrejátszott a nagymérvű nemzetközi tiltakozás, a kormányhoz befutó számtalan sürgöny és levél a Rákosi-ügyben. Gróf Bethlen István miniszterelnök — parlamenti nyilatkozata szerint — ugyan a kormány méltóságán alulinak tartotta, hogy ezekre válaszoljon, de hatásuk szembeötlő az események alakulására. A kormány a statáriális eljárást megszüntette és az ügy a rendes büntetőbíráskodás keretein belül folytatódott. Rákosi védőügyvédjei útján tudomást szerzett a tiltakozó mozgalomról, s arról is, hogy magatartása rosszállást váltott ki az Internacionálé körében. Védekezése úgy módosult, hogy egyrészt továbbra is teljes mértékben kihasználta a polgári jogrend által számára biztosított jogvédelmet, másrészt most már figyelmet fordított a vele szemben jelentkező politikai elvárásokra és a politikai ellenőrzésből fakadóan esetleg később elvárható és hibái miatt indokolt felelősségre vonásra, ami 1940-ben be is következett. Az új védekezési taktika jegyében szerepelt a statáriális bíróság előtt, s amikor ez az eljárási szakasz lezárult és a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék vizsgálóbírája 1925. november 30-án kihallgatta, akkor

visszavonta mind a rendőrségi, mind az ügyészégi vallomásait. Érezve azonban, hogy az ismertté vált előző „együttműködő” magatartása, vallomásai valamilyen magyarázatra szorulnak, az utolsó szó jogán tartott felszólalásában kitért erre a kérdésre: „.....amit a bíróság előtt mondtunk, azt az utolsó betűig fenntartjuk, azt semmiféle tanúvallomás meg nem döntheti. Az ügyészégen felvett jegyzőkönyvre vonatkozólag több elvtársam már kijelentette, hogy éhségstrájk után elgyengülve vallatták, hozzáteszem még a magam részéről, hogy az én kihallgatásom is éhségstrájkom hetedik napján történt.”¹⁶

Önös szempontból tekintve Rákosi mindkét védekezési taktikája eredményesnek bizonyult. Egyéni érdeke által diktált eljárása végül is számára optimális megoldást hozott: a jogerősen kiszabott 8 és fél évi fegyház, ismerve a korábbi perekben hozott igen súlyos ítéleteket, nem értékelhető az adott helyzetben kedvezőtlennek.

Felvetődik a kérdés: miként volt az lehetséges, hogy Rákosi 1925-ös súlyos árulása büntetlenül maradt, sőt hosszú kiáltották ki és 1940-től a magyar kommunista párt vezetőjének tették meg. E kérdésekre — egyéb forrásanyagok híján — Rákosi egykori harcostársa és barátja, Vas Zoltán (a dokumentumokban Weinberger Zoltán néven) eddig alig használt és kevésbé méltatott, *Viszontagságos életem* című visszaemlékezésében található használható adalékok. Ezek szerint:

„A Moszkvába érkező Rákosit a Kommunista Internacionálénál régi, elintézetlen, súlyos fegyelmi ügyének a tárgyalása várta. Azzal vádolták, hogy 1925-ös letartóztatásakor a Horthy-rendőrség előtt elismerte: az első világháborút követő 20-as évek elején az Internacionálé titkáráként fontos megbízatásokkal illegálisan közreműködött az Olasz Kommunista Párt megszületésénél. Hasonló ügyekben járt Csehszlovákiában, Franciaországban. A nemzetközi sajtó leleplező cikkeiben ezt már régebben ismertette Rákosiról. Ezek így köztudott tények voltak. Mégis azzal, hogy 1925-ös rendőrségi vallomásában ezeket hitelesítette, a Komintern akkori vezetői Moszkvában úgy vélték, politikai kárt okozott az Internacionálénak és az említett pártoknak. Már akkor, 1925-ben elrendelték a vizsgálatot. A döntést függőben tartották Rákosi szabadulásáig.

Felvetődött az 1956-os események előtt és után is a sztálini személyi kultusz elleni harcban olyan vád Rákosi ellen [Vas Zoltán ezen állítása legalábbis megkérdőjelezhető — Sz. J.], hogy 1925-ös rendőrségi vallomásában elárulta volna a vele együtt letartóztatott elvtársakat. A per második számú vádlottjaként pontosan ismertem Rákosi írásbeli és szóbeli vallomását. Senkit közülünk el nem árult. [Ez a megállapítás éppen a közölt dokumentum alapján nem felel meg a valóságnak — Sz. J.] 1940-ben Moszkvába érkezéssel csakis a Komintern ügye miatt folytattak ellene fegyelmi eljárást.

Ha 1925 után Rákosi rövidesen visszakerült volna Moszkvába, lefolytatják az eljárást ellene. 1940-ben viszont már másként alakult a helyzet. 1925-ben ötünk: Rákosi–Vas–Öri–Gögs–Hámán rögtönítélő bírósági tárgyalásán, majd 1926-ban hőiesen viselkedett. 1935-ben is, amikor újból bíróság elé állították az 1919-es Magyar

16 A Rákosi per. Vád – Védelem – Ítélet. Vámbéry Rusztem előszavával. Bp. 1935. 123.

Tanácsköztársaság idején betöltött népbiztosi szerepéért. — Moszkvában 1940-ben már ez, a bíróság előtti magatartása szabta meg az 1925-ben Moszkvában indított fegyelmi eljárás menetét. Sőt, miután 15 év múltán a Szovjetunió kiszabadította börtönéből, az a különleges helyzet adódott, a Kominternben fegyelmi eljárás várt rá, ugyanakkor Sztálin és a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottsága határozataként Rákosit a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom, a szovjet nép hőseként fogadta. A Kommunista Internacionálé elnöksége mindössze súlyos megrovásban részesítette. Átvehette a magyar párt vezetését.”¹⁷

Végül is „...a per előtt (vagy alatt) kommunistához méltatlan, gyáva magatartást tanúsított, kifecsegte a párt és a Komintern jelentős titkait”.¹⁸ Rákosi azonban 1940-re a „magyar és a nemzetközi munkásmozgalom, a szovjet nép hőse” lett. Hogyan volt ez lehetséges, miért volt szükséges Rákosi személye körül a hősi nimbusz kialakítására? Egyrészt azért történhetett meg ez a később a magyar nép történetének oly károsnak bizonyuló „átformálás”, mert Rákosi a magyar és a nemzetközi munkásmozgalomban mindig is kiemelkedő tisztségeket töltött be — népbiztos és az Internacionálé nemzetközi tevékenységet folytató titkára —, s melyik mozgalom az, amelyik vezetőit ne igyekezne védeni, különösen akkor, ha azok és tevékenységük szélesebb körök előtt is elismert. A mozgalom erődemonstrációjának szempontjából is szükséges a vezetők megvédése. Másrészt Rákosi taktikai szerepváltása is hozzájárulhatott a „hőscsinálás” sikeres megoldásához. Beismerő vallomásait, mint a dokumentumból kitűnik, az eredménytelenség láttán s nem utolsósorban Kun Béla Kurt Rosenfeld német ügyvéd és Reichstag képviselő útján hozzá eljuttatott figyelmeztetésének hatására visszavonta s mint egyedül célravezetőt, a meggyőződéses kommunista szerepkört öltötte magára a nyilvános bírósági tárgyalásokon.¹⁹

17 Vas Z.: i. m. 50–51.

18 Borsányi György (i. m. 295.) e szavakkal foglalja össze a Rákosi letartóztatását követően elterjedt híreket a rendőrségi kihallgatása alkalmával tanúsított gyáva magatartásáról. Gyertyán Ervin: Szellemi AIDS című, az Élet és Irodalomban közreadott (1988. május 20.) esszéjével kapcsolatos vitában idézi Fried Dezsőnek a KMP II. kongresszusán, Áprilovkában tartott felszólalását, melyben ugyancsak hangot adott a Rákosi-féle hőskultusszal kapcsolatos ellenvéleményének, arra hivatkozással, hogy Rákosi nem megfelelő magatartást tanúsított lefogatása után. Fried Dezső a magyar internacionalista mozgalom egyik kiemelkedő harcosa volt. Ezekben az években az Internacionálé tisztségviselője. 1936 őszén, Madrid védelmében életét vesztette. A felszólalás vonatkozó része: „Rákosi elvtárs a bíróság előtt nem úgy viselkedett, ahogyan kommunistának viselkednie kellett volna, hogy enyhén fejezzük ki magunkat. Feladata lett volna minden elvtársnak, aki erről tud, ezt a nem kommunista viselkedést megbélyegezni és Rákosi elvtárs helyzetének figyelembevételével ugyan, de megmondani, hogy kommunista így nem viselkedik. De mert az akkori frakciós érdek... kíméletet kívánt meg Rákosi elvtárral szemben, nemcsak eltitkolták a KI előtt azt, hogy nem kommunista módon viselkedett, hanem még összeállítottak a maguk szája íze szerint egy vallomást.” (Idézi: Demény Pál: Rabságaim. Bp. 1989. 1. k. 205.) Természetesen az 1930-ban elhangzott kritika az első Rákosi per tanúságait összegzi. Megemlítendő, hogy sem a statáriális bírósági tárgyalás, sem a büntetőtörvényszéki tárgyalás jegyzőkönyvei nem ismertek.

19 Borsányi Gy.: i. m. 295.

Semmiképpen sem szabad azonban elhallgatni, hogy — amint Vámbéry Rusztem védőügyvéd a második Rákosi perben mondotta — „...mégsem lehet kétségbevonni, hogy aki azt a kockázatot vállalta, amellyel Rákosi hazatérése járt, nincs híján a saját politikai véleményét igazoló meggyőződésnek”.²⁰ A realitások és a látszat összefonódása, mint oly sokszor a történelem folyamán, tehát ismét alkalmat adott egy hamis image kialakításához. Elég itt csak arra utalnunk, hogy míg Rákosi rendőrségi–ügyészégi vallomásainak terjedelme hét nagyalakú, egyes sorközzel gépelt oldalt tett ki, addig Weinberger Zoltáné mindössze négy oldalt, de azt is úgy, hogy a kérdések szövege képezte a nagyobb terjedelmet s a válaszok zömét a „nem tudom” és „nem emlékszem” feleletek tették ki.²¹ Rákosinak is lehetősége volt ilyen jellegű vallomástételre, de ő mégis mindent bevallott vagy elismert.

Mindezen okokon túlmenőleg még egy igen fontos tényezőt kell megemlítenünk a szerecsenmosdatás és hőcsinálás indítékaként, s legyen szabad itt ismét a bölcs gondolkodó Vámbéry Rusztemet idéznünk: „Hősök és nagy emberek mozgatják-e a társadalmat, avagy a mindenkori társadalom termeli ki a maga hőseit... ez az örök kérdés... a történelem magyarázatában. Természetesen, hogy a társadalom életfolyamatának törvényszerűségében nem járatos tömegek kritikus időkben macskasul ragaszkodnak a heroikus történelem-magyarázathoz. Ilyenkor a tömegember nem éri be azzal a vigasszal, hogy a népek életében is van ár és apály, vannak történelmi viharok és tragikumok, hanem keresi a »nagy embert« akit, mint a primitív törzsek fétisüket, felmagasztal vagy porbadönt, hogy dicsőségének szimbóluma vagy elkeseredésének bűnbakja legyen.”²² A hangsúlyt itt a „nagy ember” csinálásának szükségességére kell helyezni, mivel ez történt Rákosi esetében is. A Komintern vezetői úgy vélték, hogy Rákosi követett el hibákat, s ezért — nem nyilvánosan ugyan, de — meg kell büntetni, s ugyanakkor azt is világosan felismerték, hogy milyen jó lehetőségeket jelent Rákosi védelmének ügyében fellépve a védenc hősséfaragásának kihasználása a kommunista mozgalom előretörése szempontjából. Így bontakozott ki a Landler Jenő és Kun Béla által irányított nemzetközi, főleg nyugat-európai tiltakozás Rákosi és társai elítélése ellen. E mozgalomban természetesen élen járt a szovjet sajtó: a *Rákosi per* című kötet tanúsága szerint 1925–1926-ban a Pravdában és az Izvesztyijában ez ügyben 121 cikk látott napvilágot. 1935-ben, a második Rákosi per idején a fenti két lapban 48 és a Rundschau-ban, a Komintern közlönyében 119 cikk jelent meg.²³ Az egyéb országok sajtójában közzétett Rákosi tárgyú közleményeket, perbeszámolókat nem gyűjtötték ki, de ezek száma is többszázra tehető. Rákosi, a kommunista mozgalom és eszméinek népszerűsítését szolgálata az 1936-ban először Moszkvában, majd még ugyanaz évben két kiadásban Budapesten is közreadott *Rákosi per* című kötet is.

20 A Rákosi per. Vád – Védelem – Ítélet. Vámbéry Rusztem előszavával. Bp. 1935. 52.

21 Bp. 1. sz. Áll. Levéltár, Iratjegyzék. 2/1955.

22 A Rákosi per. Bp. 1935. 44.

23 A Rákosi per. Bp. 1950. kötetben felsorolt sajtóközlemények alapján.

Végül, de nem utolsósorban Rákosi vezérre válásához hozzájárult az a nagy vérveszteség is, amelyet a sztálini tisztogatások és megtorlások okoztak a moszkvai magyar kommunista emigránsok sorában. Nem maradt más vezetőképes személyiség, s így önként adódott Sztálinék számára a börtönből 16 évi rabság után szabadult, jó képességekkel rendelkező s ugyanakkor függőségben is tartható, elismert „hőssé” alakított Rákosi magyarországi pártvezérre tétele.²⁴

24 Rákosi Sztálintól való függő helyzetét *Farkas Vladimír* is megemlíti 1990-ben *Nincs mentség* címmel közreadott visszaemlékezéseiben. Abból a helyes feltételezésből indul ki, hogy „... Rákosi, pontosabban a Rákosi-féle vezetés volt a szó igazi értelmében a legutolsó csatlósa a sztálini Szovjetuniónak, mert nem jutott eszembe akkor sem, de azóta sem egyetlen példa arra, hogy Rákosi merészkedett volna Sztálinnal szemben legalább olyan mértékben és formában önálló véleményt, állásfoglalást képviselni, mint esetenként Horthy Hitlerrel szemben.” (75.) Farkas Vladimír álláspontja szerint Magyarország és az MKP kedvezőtlen moszkvai megítélése miatt törekedtek Rákosiék az így megnyilvánuló lemaradást minél gyorsabban és bármilyen áron behozni.

A Rajk perben Rákosi személyes szerepvitelével kapcsolatban ő is felhossa, hogy Rákosi maga állította össze a Rajkék elleni vádiratot, majd Moszkvába repülve magával Sztálinnal hagyatta jóvá. „Apámtól tudom azt is, hogy Sztálin csak a vádirat jóváhagyásakor bocsátotta meg igazából Rákosi Mátyásnak 1925-ös lebukásával kapcsolatos állítólagos (!?) bűneit — konkrétan azt, hogy a rendőrségi vizsgálat során hengegően túl sokat fecsegett — és csak ekkor fogadta kegyeibe.” (235–236)

Rákosi mindent megtett az ügyében keletkezett iratok eltüntetésére. Erre szolgál bizonyítékul az is, hogy amikor 1951-ben a lengyelországi nagyköveti posztra száműzött Szántó Béla, volt illegális harcostársa meghalt, az ÁVH egy megbízható tisztjét küldette ki valamennyi magánjellegű irathagyatékának hazahozatalára. „Rákosi feltehetően attól tartott, hogy Szántó birtokában rá vonatkozó, kompromittáló dokumentumok vannak, pl. az 1925-ös rendőrségi vizsgálattal kapcsolatban.” (*Farkas Vladimír*: i. m. 303.)

VISY ZOLTÁN

A MAGYAR SZENT KORONA FORMÁJÁRÓL ÉS TARTALMÁRÓL

A magyar Szent Koronával foglalkozó újabb szakirodalomban¹ gyakori az a vélemény, hogy „István király koronájáról a leghitelesebb ábrázolás a koronázási paláston maradt fenn”.² Nem vitatva a palást és készítési körülményeinek hitelességét, a fenti állítást a következőkkel kérdőjelezem meg:

— Miért viselnek ugyanilyen koronát a paláston a királyné és a királyi párral azonos sorban álló vértanúk is?³

— Miért ábrázolták ugyanilyen koronával evangéliumában III. Ottó német királyt, majd német-római császárt (983–996–1002),⁴

— és hasonlóval IV. Henrik német-római császárt (1056–1106) még életében, valamint II. (Kopasz) Károly frank királyt (840–877) a zsolttáros könyvében?⁵

Ha feltesszük is, hogy az ezredforduló táján minden császár, király, királyné és vértanú — a divatnak hódolva — egyforma, vagy közel egyforma koronát hordott, és a maguk idejében ezzel is ábrázolták őket, tehát ezek az ábrázolások bizonyító erejűek a császári, illetőleg királyi jelvények azonosítása szempontjából, akkor választ kell keresnünk arra: mi az oka annak, hogy pl.

— III. Ottó és IV. Henrik császárok az említett példákön nem a maguk idejében már bizonyosan létezett német-római császári koronát⁶ viselik;

— V. István⁷ és IV. (Kun) László⁸ magyar királyok kettős pecsétjükön nem az akkor már bizonyosan létezett jelenlegi koronával ábrázoltatták magukat;

— Szűz Mária az 1317-ből származó szepeshelyi falképen⁹ miért nem a Szent Koronával koronázza királlyá Károly Róbertet, amivel őt 1310-ben a valóságban megkoronázták;

1 A korona kilenc évszázada. Szerk.: *Katona Tamás*. Bevezető: Györffy György. Bp. 1979. *Benda Kálmán–Fügedi Erik*: A magyar korona regénye. Bp. 1979. *Bertényi Iván*: A magyar korona története. Bp., 1980. *Bogay Tamás*: A szentkorona-kutatás történetéről. In: *Insignia Regni Hungariae* I. Bp. 1983. *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. *Kovács Éva–Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. *Vajay Szabolcs*: A Szent Korona kamelaukion jellege. In: *Insignia* i. m. I. Bp. 1983.

2 *Váczy Péter*: Első királyunk koronája. *História* 1988. 4. sz.

3 Uo.

4 *História* 1988. 4. sz. első, külső borító 2. kép.

5 *História* 1988. 4. sz. első, külső borító 1. és 3. képek.

6 *Lexikon der Heraldik*. Leipzig, 1984. 219–220.

7 *Gerevich Tibor–Genthon István*: A magyar történelem képeskönyve. Bp. 1935. 34.

8 I. m. 36.

9 I. m. 40.

— Nagy Lajos király az 1374–76 között készült, általa rendelt bécsi képes krónika címlapján lévő miniatúrán¹⁰ miért nem az 1342-ben fejére tett Szent Koronával, hanem egy leveles koronával ékesítve ül a trónuson, egyébként teljes királyi díszben?

Folytathatnám e sort, amelybe szánt szándékkal nem iktattam olyan ábrázolásokat, amelyek térben vagy időben távol keletkeztek modelljüktől, illetve amelyeket a modell személyesen nem láthatott (pl. a vatikáni könyvtár 14. századi képes legendáriumának¹¹ vagy a 15. században készült mateóci oltárnak¹² királyábrázolásai, a barokk korban született számtalan hibás vagy torz koronaábrázolás, köztük az I. Józsefet magyar koronázási öltözetben bemutató nürnbergi rézmetszet¹³, stb.).

Mindebből arra következtetek, hogy a különböző korok korona-divatja mellett élt, sőt él ma is a 'koronák ábrázolásának divatja, és — enyhén szólva — merész vállalkozás közvetlenül következtetni egyikről a másikra. E párhuzamos jelenség kialakulásához — megítélésem szerint — döntően járult hozzá a „koronának” mint királykreáló tárgynak, intézményjelnek¹⁴ igénye az egyik oldalon, és mint rangjelző, csupán megkülönböztető jelzésnek, jelvénynek igénye a másik oldalon. Ez utóbbira jó példák a már említett középkor és újkori királyábrázolások. Egyébként ezeknek is volt önálló élete, fejlődése. Ezt a legújabb korra kialakult ún. „rangjelző koronák” példája¹⁵ igazolja, amelyek tárgyi valóságukban rendszerint már nem is léteztek, szimbólumaik csupán az arra jogosultak címerén, ezüstjén vagy éppen fehérenműjén tűntek vagy tűnnek fel. Ha viszont elvetjük a magyar királyokat kreáló „intézményjel” és a paláston — egyébként hitelesen — szereplő, az akkori ábrázolási divatra jellemző „rangjel” azonosságát, akkor sok mindent újra kell értékelni a magyar Szent Korona eredetét kutatóknak.

A korona-vitába — építész létemre — nem tudok, de nem is kívánok bekapcsolódni, mivel műkedvelőnek érzem magam e területen. Hivatásom velejárója viszont, hogy egyformán tisztetem a mesterséget, a tudományt és a művészetet. Ez egyben igaz művelőkkel szemben is hasonlóra kötelez. Miként saját szakmában, úgy itt is, látszólagos ellentmondásoknak egy magasabb szintű egységben történő feloldásában — nem pedig az ellenvélemények kategorikus tagadásában vagy elhallgatásában — látom a valóság feltárásának egyetlen helyes útját.

E szellemben kísérlem meg a továbbiakban a Szent Koronával kapcsolatos ún. mérnöki¹⁶ és aranyműves¹⁷ vélemények, valamint a történész–művészettörténész vélemények¹⁸ egyik nagy ellentmondását feloldani, külön-külön nem vitatva egyik tábor igazát sem.

10 I. m. 44.

11 I. m. 11.

12 I. m. XX. 12. kép

13 *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Bp. 1978. 16. kép

14 *Székely György*: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Századok, 1984. 5. sz. 906–908.

15 *Lexikon der Heraldik*. 1984. 319–322.

16 *Beöthy Mihály–Fehér András–Ferenczné Árkos Ilona–Ferencz Csaba*: Egy régi kor kozmológiájának emléke: a magyar Korona. Fizikai Szemle 1981. 12. sz. 473–482. *Beöthy Mihály–Fehér András–Ferenczné Árkos Ilona–Ferencz Csaba–Hennel Sándor*: Eppur si... Fizikai Szemle 1984. 2. sz. 75–81.

17 *Csomor Lajos–Lantos Béla–Ludvig Rezső–Poór Magdolna*: A magyar Korona aranyműves vizsgálatairól. Fizikai Szemle 1984. 1. sz. 36–42. *Csomor Lajos*: Magyarország Szent Koronája. Vaja, 1986.

18 *Fülep Ferenc*: A magyar koronával és koronázási jelvényekkel foglalkozó nemzetközi tudományos ülésszak. Magyar Tudomány, 1982. 59–62.

A mérnökök és aranyművesek — egymástól függetlenül — arra a következtetésre jutottak, hogy a korona egységes egész, eredetileg is ilyennek tervezték és kiviteleztek. Az aranyművesek még ennél is tovább mennek, azt állítva, hogy valamikor 800. körül kellett készülnön, valamilyen avar technológiával dolgozó műhelyben.¹⁹

A történészek és művészettörténészek véleménye abban megegyezik, hogy a jelenlegi koronát több, különböző helyen és időben készült darabból állították össze, mindenképpen az ezredforduló után.²⁰ Ezen belül sokféle állásponttal találkozunk. E véleményekben az a lényeges, hogy e feltételezések egyike sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy István 1000-ben Rómából — az általános, de nem kizárólagos vélemény szerint: II. Szilveszter pápától — valóban kapott egy koronát, amivel Magyarországon megkoronázták. Egyetlen olyan magyar történészi véleményről tudok csak, amely a koronaküldés helyett első királyunknak tulajdonítja — bizánci eszmei hatásra — ezen intézménnyel saját maga részére történt megalkotását, és azt, hogy ezt országával együtt Máriának felajánlotta.²¹

Az előzőekben elmondottakból fakadó kérdéseket Csomor Lajos megfogalmazta könyvében.²² Ezek közül csak azt a hármat sorolom itt fel, amelyekre — feltételezésem igazolása esetén — megnyugtató válasz adható. Ezek:

„— Hogyan lehet feloldani azt az ellentmondást, ami a Korona 11. századi eredete és avar technológiája között van?

— Hogyan lehet feloldani az ellentmondást a Korona keresztény mivolta és avar technológiája között?...

— Azonos volt-e azzal a Koronával, amit egy pápa egy István nevű magyar fejedelemnek küldött? Ha nem, hogyan kerülhetett az Árpádok birtokába?”

A feltételezés és a mellette szóló érvek

A magyar Szent Korona közel ezer éven át királykreáló tárgy, intézménnyel volt. Ilyen mivoltában nem megjelenési *formája*, hanem *lényege, eszmei tartalma* a fontos. Azt, hogy ilyenrel rendelkezett, már első királyunk Intelmeiből²³ tudjuk, tehát kortársi forrásból. Ezt az eszmei tartalmat, tehát a korona lényegét, nem a készítésének módja, helye és körülményei, hanem valamilyen, a túlvilági, transzcendens erőt közvetítő aktus adhatta csak át a királyi fejéknek, amely ezt követően vált Szent Koronává. Analóg állításként fogható fel az 1079-es római böjti zsinat formulája, amely szerint: „Krisztus és az eukarisztia azért azonos egymással, mert a szentmisében a kenyér és a bor *belső lényege* átváltozik, átlényegül Krisztus testévé és vérévé, míg a kenyér és bor *külső megjelenési formája* (nagyság, súly, szín, íz, stb.) megmarad eredeti valóságában...”²⁴

A fentiek szerint a korona átlényegüléséhez vezető aktus az elsődleges, márpedig ilyenre mindkét — hitelesnek tekinthető — legkorábbi forrás egyértelműen utal. Véleményem szerint ugyanis ez a *pápai áldás*, amely Thietmar püspök szövegében²⁵ „...coronam et benedictionem accipit”; de még ennél is egyértelműbb az 1077 körül összeállított István király nagy

19 Csomor L.: i. m. 77., 178.

20 Benda K.-Fügedi E.: i. m., Fülep F.: i. m., Györffy Gy.: i. m., Kovács É.-Lovag Zs.: i. m., Váczy Péter: Ellenvélemény a koronáról. História 1984. 3. sz. 16–18.

21 Székely Gy.: i. m., 919.

22 Csomor L.: i. m. 178.

23 Árpád-kori legendák és intelmek. Bevezetés: Érszegi Géza. Bp. 1983. 54.

24 Dr. Szántó Konrád: A Katolikus Egyház Története I. Bp. 1983. 336.

25 Cs. Szabó László: A varázsló pápa. II. Szilveszter 999–1003. In: Uő. Római Muzsika. Bp. 1988. 107., Györffy Gy.: i. m., 140., Székely Gy.: i. m., 913.

legendája, amelyben mindent megelőzve, kiemelten szerepel, hogy „...elhozták az *apostoli áldás* levelét...”²⁶, s ez után következik a koronázási szertartás leírása. Szó sincs arról, hogy a „királyi méltóság koronája” de facto honnan származott, hiszen ez az első királykreatálásnak nem lényegi, csupán formai kérdése volt.

Folytathatnám a példák hosszú sorát a forma és a tartalom különbözőségének megjelenéséről, de feltételezésem további alátámasztására talán elég lesz a következő kettő említése. Korban és jellegben közel áll a Szent Koronához a német-római császári korona, amely *formájában* a 10. század második felében — egyesek szerint 962-ben — készült Németországban,²⁷ de amelyet XII. János pápa, Ottó megkoronázása után kiadott privilégiumában, *tartalmilag* Szent Pétertől nyert és maga által átadott koronának deklarált.²⁸ Távolsági, de jellemző példát kínál Kristó Gyula véleménye a magyarországi vármegyék kialakulásáról, amikor ezt írja: „Ugyanaz a helyzet tehát a vármegyével, mint a pénzveréssel, a törvénykezéssel és az oklevéladással: a *forma*, a burok német jellegű, de a *tartalom*, a *lényeg* sajátosan magyar.”²⁹

A kérdések és a válaszok

Csomor Lajos első kérdése arra az ellentmondásra utalt, amit a korona 11. századi eredete és avar technológiája között vélt felfedezni.³⁰ Az előző okfejtés elfogadása esetén a válasz rendkívül egyszerű. Nincsen ugyanis ellentmondás, mert a korona *formája* bármikor, bárhol, bármilyen — tehát akár 9. századi avar — technológiával készülhetett, a *lényegét* viszont a pápai áldás keltette életre a 10. század végén vagy a 11. század elején. Erre a már említett két forráson kívül³¹ a pannonhalmi alapítólevél 1002-ben fogalmazott hiteles része is utal, amelyben István király maga így nyilatkozott: „Anasztáz apátúr tanácsából és szakadatlan segítsége folytán *megegyesítettünk és megkoronáztattunk*”.³² Györffy György szerint: „Az a szerep, amit Anasztáz apát a pannonhalmi alapítólevél szerint István király koronázása körül játszott, kifejezetten a pápa megbízásából történt megerősítés és koronázás mellett szól. ... A Magyar Krónika és a nagylegenda nem szól arról, hogy kitől ered a korona...”³³ Ez utóbbi még azt a feltételezést is megengedi, hogy a pápai legátus csak a korona lényegét hozta az apostoli áldással Magyarországra, és azt itt egyesítette a formával, királykreatáló tárgyat hozva így létre. Ezt látszik alátámasztani, hogy a hivatkozott legkorábbi források egyike sem szól de facto koronaküldésről, és egyébként sem szükségszerű a forma és a lényeg keletkezésének idő- és térbeli egybeesése.³⁴

A második kérdés a korona keresztény mivolta és avar technológiája közötti ellentmondást fogalmazta meg.³⁵ Kétségtelen, hogy a korona csupán formája szerint is, tehát pápai áldás és az ezáltal nyert eszmei tartalom nélkül is keresztény alkotás. Ez esetben tehát sem

26 Szántó K.: i. m. III. Bp. 1987. 315.; Árpád-kori ... i. m. 23–33.

27 Lexikon der Heraldik. 1984. 219–220., Székely Gy.: i. m. 908.

28 Székely Gy.: i. m. 908–909.

29 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 66.

30 Csomor L.: i. m. 178.

31 Árpád-kori... i. m. 23–33., Cs. Szabó L.: i. m. 107., Györffy Gy.: i. m. 140., Szántó K.: i. m. III. k. 315., Székely Gy.: i. m. 913.

32 Györffy Gy.: i. m. 140.

33 Uo. 144.

34 Szántó K.: i. m. I. m. k. 336.

35 Csomor L.: i. m. 178.

időben, sem térben nem választható el keletkezésében a formája és annak kereszténysége. A továbbiakban ezért azt vizsgálom, hogy a 9. vagy 10. században készülhetett-e a Kárpát-medencében avar technológiával, keresztény jelképekkel ékes korona, és pedig olyan, amely a görög és a latin szertartású kereszténységre egyaránt utal?

Válaszom egyértelmű igen, mármint a lehetőséget — és korántsem a tény — illetően. Ennek alátámasztására a következőket hozom fel: László Gyula szerint „a magyarság a honfoglaláskor nem szállja meg az avar törzsterület két nagy csomópontját... A magyar és az avar szállásterület fő tömbjeiben szinte kiegészíti egymást.”³⁶ „Az avar temetőkből több ötvösmester sírját találták meg, ősi szokás szerint minden eszközét... Még finom kis mérlegét és bizánci üvegsúlyait is magával vitte túlvilági ötvösműhelyébe.”³⁷ „Azt gondolom, hogy ... az avarokkal együtt megmaradtak a nagy avar ötvöscsaládok is, s ezek később a királyi udvar szolgálatába szegődtek.”³⁸

Györffy György írja, hogy „világtörténelmi perspektívában az, ami Avaria megszűnése és Turkia (bizánci görög nyelven Magyarország) keletkezése között volt, átmeneti közjátéknak tekinthető, olyanannyira, hogy a nyugatiak egy része úgy vélte: a magyarok azonosak az avarokkal, sőt napjainkban is feltámadt az avar–magyar kontinuitás gondolata.”³⁹ „... a kb. 400 000 főt kitevő honfoglaló magyarság viszonylag rövid idő alatt magába fogadta az itt talált kisebb számú avar–szláv lakosságot. Az etnikumok beolvadásával párhuzamos volt a köznép anyagi kultúrájának egységesülése.”⁴⁰

A nagyszentmiklósi kincset Bóna István⁴¹ „a késő avar kultúra, frás, nyelv, művészet, vallás és mitológia páratlan emlékének” tekinti. Györffy György⁴² megemlíti, hogy ennek 10. számú aranyedénye — többek feltevése szerint — Ajtony birtokában volt, ugyanerről a darabról pedig Csomor Lajos⁴³ azt állítja, hogy technológiai rokonságot mutat a magyar koronával, mert ennek gyöngydrótjait egyezőnek találja a korona szegélyező gyöngydrótjaival, sőt azt az állítást is megkockáztatja, hogy ez az egyezés „a csésze és a Korona készülési idejének és helyének azonosságát is jelentheti”.

Úgy vélem, az előadottak elegendők annak bizonyítására, hogy nem abszurd feltételezés a 10. vagy 11. században Magyarország Szent Koronájává váló tárgyat valamely avar technológiával dolgozó, honi ötvösműhely termékének tekinteni. Hátra van viszont e tárgy keresztény — és pedig egyidejűleg görög és latin szertartású keresztény — jellegének kérdése.

A készítőnek feltételezett avarokat mindkét keresztény hatás érte. Régészeti leletek igazolják, hogy „a dél-országi avar hazában, már az avar foglалás előtt s azután is erőteljes keresztény térítő tevékenység folyt”.⁴⁴ Nyugati források szerint „a frank hadjáratok után Nyugat-Magyarországra telepített avarok keresztény hitre tértek, s kagánjaik többször tettek látogatást az aacheni császári rezidencián”.⁴⁵ Egyébként keresztény hatásra utal a már említett nagyszentmiklósi 10. számú aranyedényen látható kereszt is.⁴⁶

36 László Gyula: A honfoglaló magyarság élete. Bp. 1988. 67.

37 I. m. 83.

38 I. m. 99.

39 Györffy Gy.: i. m. 25.

40 I. m. 38.

41 Magyarország története I/1. Bp. 1984. 346.

42 Györffy Gy.: i. m. 5. c. kép.

43 Csomor L.: i. m. 147.

44 László Gy.: i. m. 91–92.

45 I. m. 91.

46 Györffy Gy.: i. m. 5. c. kép

A magyarok is igen korán — még a honfoglalás előtt — találkoztak a kereszténységgel.⁴⁷ Itt csak emlékeztetek a Bezdédről származó honfoglalás kori tarsolylemezre; majd a honfoglalást követően Bulcsú harka és Tormás herceg, majd Gyula fejedelem bizánci,⁴⁸ később Ajtony fejedelem bulgáriai⁴⁹ megkeresztelkedésére, és a görög egyház honi térítő tevékenységére,⁵⁰ illetve a latin kereszténység vonatkozásában Madalwinus pannóniai térítőpüspök 903. évi említésére,⁵¹ továbbá Bruno püspök működésére és Géza fejedelem megkeresztelkedésére,⁵² hogy a továbbiakat ne is említsem.

Az eddigi példák igazolják ugyan a görög és latin szertartású kereszténység kapcsolatát az avarokkal és a magyarokkal, de önmagukban még nem magyarázhatják meg a két rítus olyan „békés egymás mellett élését”, mint ahogy ezt a korona a maga egységében ma is reprezentálja. Ezért eltekintek a közismert példák és utalások további felsorolásától, ezek egy részéből különben éppen a két egyház közötti esetenkénti ellentétre, rivalizálásra lehet következtetni.⁵³ Ehelyett olyan példákat keresek, amelyek egyrészt alátámasztják e párhuzamosság szükségszerűségét, másrészt pedig ennek megjelenésére olyan szinten, illetőleg körben utalnak, amely akár politikai, akár vallási, akár családi okokból lehetővé tette, hogy ez a kettősség olyan jelentős tárgyon, mint a korona, formailag is kifejezésre jusson. Ha ezt a célt tűzzük magunk elé, akkor ott, illetve azok között kell a példákat keresnünk, ahol azok éltek, akiknek a koronához akár *formai*, akár *tartalmi* szempontból meghatározó közük lehetett.

Ezek sorában vegyük először a *küldöket*: II. Szilveszter pápát és III. Ottó császárt. Történelmi tény, hogy lényeges kérdésekben egyetértettek. Így nyilván abban is, hogy a császár görög hercegnőt vegyen feleségül. Közismerten egyikük szándékán sem múltott ennek meghiúsulása. Tény az is, hogy III. Ottó édesanyja Theofanu görög hercegnő volt, aki II. Ottóval 972. húsvétján az akkori pápa, XIII. János segédletével kelt egybe Rómában.⁵⁴ Igen kicsi a valószínűsége annak, hogy a római pápa — ebben a történelmi szituációban — megtagadja az áldását és az ezzel járó eszmei tartalmat egy olyan tárgytól, amely formai — tehát másodlagos — elemeiben a görög szertartású egyházat is tükrözi, és hogy egy ilyen politikai és családi kötődésű császár ezzel ne értsen egyet. Merész következtetés, de még azt is meg merem kockáztatni, hogy ez a kettősség tudatos inspiráció eredménye volt, ha figyelembe vesszük, hogy a pápa és a császár előtt egy keresztény impérium eszméje lebegett,⁵⁵ és hogy a rendkívül nagy műveltségű Gerbert érsek éppen azért választotta pápaként a II. Szilveszter nevet, mert e néven az első pápa Nagy Konstantin császár támasza volt.⁵⁶

Nézzük most a *közvetítőket*: Anasztáz (Asztrik) apátot. Szerepe, az eddigiekből is beláthatóan, jelentős. Akár csak hozta, akár vitte és hozta, akár egyáltalán nem is szállította a tárgyat, annak *tartalmát* — pápai legátusként — már egyértelműen ő hozta a tárggyal vagy közvetítette a tárgyhoz Magyarországra. Mindenesetre ismernie kellett és el kellett fogadnia a formát, hiszen nem is kérhette, de nem is közvetíthette méltatlanhoz a tartalmat. Anasztáz patrónusa, példaképe Szent Adalbert volt, akiről tudjuk, hogy „... a pápa engedélyét elnyerve ... je-

47 Gerevich T.—Genthon I.: i. m. 2., Szántó K.: i. m. I. k. 308–309.

48 Magyarország történeti kronológiája I. Főszerk.: Benda Kálmán. Bp. 1982. 948., 948. után. Györffy Gy.: i. m. 47.

49 Magyarország történeti kronológiája i. m. 1002. után.

50 I. m. 948. után, 1002. után., Györffy Gy.: i. m. 78.

51 Magyarország történeti kronológiája i. m. 903. szeptember 8.

52 I. m. 972. október, 974. előtt, Györffy Gy.: i. m. 70., 76., Szántó K.: i. m. I. k. 311.

53 Györffy Gy.: i. m. 78., 96.

54 Cs. Szabó L.: i. m. 89–125., Györffy Gy.: i. m. 68., 138., Székely Gy.: i. m. 912.

55 Cs. Szabó L.: i. m. 89–125., Székely Gy.: i. m. 912.

56 Györffy Gy.: i. m. 138.

ruzsálemi zárandokútra indult, egy gaetai görög remete, szent Nilus szavainak hatására azonban visszafordult Rómába, és az aventinusi Szent Elek és Bonifác apátságba lépett. E monostorban bencés és görög szerzetesek laktak együtt, de szállóháza volt ez a clunyi szerzeteseknek is.⁵⁷ Később járt — többek között — Magyarországon, majd ismét Rómában, ahol többször alkalmat nyílt találkozni a 17 éves III. Ottó császárral. Klerikusa volt Anasztáz, akiből ő kreált meserítzi apátot.⁵⁸ Azt hiszem ennyiből is valószínűsíthető, hogy a közvetítő részére épp annyira nem lehetett idegen a latin és görög szertartású kereszténység „békés egymásmellett élése”, mint ahogy ezt mestere, a római egyház későbbi szentje gyakorolta a római Szent Elek és Bonifác apátságban.

Végül nézzük a korona *fogadóját*: Istvánt. Édesapját latin, édesanyját görög szertartás szerint keresztelték, maga és felesége latin szertartású keresztény volt.⁵⁹ Országában — amelyben keresztény király kívánt lenni — a latin és görög szertartású kereszténység mellett erős gyökerei voltak még ekkor a pogányságnak, mint ahogy ezt a halála utáni események is igazolták.⁶⁰ A keresztény királyságnak ez volt a legerősebb belső ellenfele, amellyel szemben az országban egymás mellett létező görög és latin kereszténység egy táborba gyűjtése lehetett a reálpolitikai cél, nem pedig ezek egyikének látványos mellőzése vagy éppen kirekesztése a keresztény közösségből. Ne feledjük, hogy ekkor még a Gyulával (1003) és Ajtonnyal (1008 vagy 1028) bekövetkezett fegyveres leszámolás előtt vagyunk, tehát elvben fennállt a lehetősége annak, hogy eltűrik a görög rítust, más szavakkal: a békés kibontakozás lehetősége. Ez esetben viszont külsőleg is demonstrálni kellett azt, hogy a király az országában élő minden keresztény felkent és megkoronázott uralkodója. Egyébként a két rítus István király általi egyidejű elismerésének legmarkánsabb példája, hogy Imre fiának, a római egyház későbbi szentjének bizánci hercegnőt választott menyasszonyul, és a latin szertartású egyházi szervezet kiépítése közben megalapította a veszprémi görög monostort is.⁶¹

Visszatérve a „koronaküldés” időpontjára: az a fejedelem, aki legközvetlenebb családjában élte meg a görög és latin szertartású kereszténységet, a kettő közeledését érzékelhette a világpolitikában, ugyanakkor a kereszténység jegyében tört egyeduradalomra egy olyan országban, amelyben ennek mindkét változata élő valóság volt és mindkettőt elsősorban a pogányság fenyegette, ez a fejedelem — ha tőle függött — reálpolitikusként csak összekeresztényi felségjelet választhatott, illetve egy ilyent nem utasíthatott vissza még akkor sem, ha lelkében már teljesen Róma felé is fordult.

Összefoglalva a második kérdéssel kapcsolatban kiíjeztetteket, úgy gondolom, hogy sem a küldő, sem a közvetítő, sem a fogadó részéről nem lehetett elvi akadálya annak, hogy a korona formája a görög és latin szertartású kereszténységet egyidejűleg tükrözze, és hogy ezt a formát avar technológiával dolgozó ötvösök esetleg itt, Magyarországon hozzák létre. Feltevésem, hogy e forma kialakításában — amely az eddig kiíjeztettek alapján akár több évvel is megelőzhette a „koronaküldést” — nagy szerepe lehetett Szent Adalbertnek, aki a hagyomány szerint Vajkot megkeresztelte,⁶² és abban a helyzetben volt, hogy a „megkoszorúzott” (Stefanosz) jövődi koronájának eszmei tartalmával összhangban álló formát sugalljon.

57 I. m. 80.

58 I. m. 80.

59 Magyarország történeti kronológiája i. m. 974. előt, 995. augusztus 28., Györffy Gy.: i. m. 67., 70., 76., 79., Szántó K.: i. m. I. k. 311.

60 Magyarország történeti kronológiája i. m. 1046., Szántó K.: i. m. I. k. 318., 320.

61 Györffy G.: in: Magyarország története I/1. Bp. 1984. 819.

62 Árpád-kori... i. m., 23–33., Györffy Gy.: i. m. 79.

Ezek után a feltett *harmadik kérdésre*,⁶³ miszerint Magyarország Szent Koronája „azonos volt-e azzal a koronával, amit egy pápa egy István nevű magyar fejedelemnek küldött? Ha nem, hogyan kerülhetett az Árpádok birtokába?” — a válasz az előzőekből következik, továbbra is csupán a lehetőségek szintjén.

A legkorábbi források egyértelmű tanúsága szerint II. Szilveszter pápa *áldást küldött*⁶⁴ és feltételezésem szerint ezzel adta meg a lényegében változatlan *formában* a mai napig fennmaradt koronának a *lényegét*, eszmei tartalmát. A pápa tehát ezt küldte 1000 körül, ez volt a lényeges, és csupán másodlagos kérdés, hogy ezt Anasztáz apát a koronával együtt vagy anélkül hozta Magyarországra. Magam ez utóbbi feltételezés felé hajlok, elsősorban azért, mert számomra a hazai készítést valószínűsítő aranyműves szakvélemény⁶⁵ meggyőzőnek tűnik. Ez persze nem zárja ki, hogy a kész koronát Anasztáz magával vitte Rómába és ott kérte rá az áldást, de erről hallgatnak a források.

Előbbi feltételezésemhez szorosan hozzátartozik az a meggyőződésem, hogy a szóbanforgó tárgy és lényegének egyesítése irreverzibilis, visszafordíthatatlan művelet, éppen úgy, ahogyan az eukarisztiából sem lehet újra kenyeret és bort csinálni. Ez magyarázza a Szent Korona tiszteletét és királykreató tárgy jellegének elismerését az első koronázástól a legutóbbi időkig.⁶⁶ Éppen e nagy jelentőségénél fogva nem tartom valószínűnek az eredeti korona elveszését és mással helyettesítését. Nagyobb port kellett volna ez felferjen annál, mintsem hogy a *hiteles és egykorú források* hallgassanak róla. A zűrzavaros, kritikus évek után I. Andrást jogerősen megkoronázott, keresztény királynak tekintették,⁶⁷ és nincs nyoma annak, hogy ekkor az elveszett helyett új koronára kértek volna pápai áldást.

Támadható pontja lehet fejtegetésemnek, hogy azt állítom: adtak, küldtek valakinek valamit — méghozzá igen tekintélyes helyről —, ami már a megajándékozottnak birtokában volt. Persze e kérdés felvetéséhez az kell, hogy az olvasó ne fogadja el a forma és lényeg — előbbieken kifejtett, és a középkori keresztény felfogással összhangban lévő — kezdeti különállását. E kérdezők meggyőzésére legyen szabad még felhoznom a következő történelmi példákat:

Károly Róbert magyar király egyik, 1332-ben kelt oklevelében kimondja, hogy címet csak az uralkodó adományozhat. A konstanzi zsinaton (1414–1418) *Zsigmond* király és császár kíséretében résztvevő magyar urak közül néhányan meglévő címerüket díszre kívánták átformálni, a címerrel nem rendelkezők pedig címet terveztek vagy terveztetek maguknak. Mindkét esetben új címerükkel az uralkodóhoz fordultak, hogy azt királyi adományként biztosítsa számukra és családjuk számára.⁶⁸

A *Habsburgok* 1536-tól 1600-ig szinte az egész magyar királyi birtokot elidegenítették, nagyurak kezére juttatták.⁶⁹ Ezért a szó valódi értelmében vett királyi birtokadományozásra (*donatio*) ezután csak a legritkább esetben kerülhetett sor. Nem meglepő, hogy pl. „*Károlyi Sándor... 1726-ban megvette ... az Erdődyektől a bételtki uradalmat, de királyi donatot erre csak unokája, Antal gróf tudott szerezni, lefizetve érte a kincstárnak is 26 000 forintot.*”⁷⁰

63 *Csomor L.*: i. m. 178.

64 Árpád-kori ... i. m. 23–33., *Cs. Szabó L.*: i. m. 107., *Györffy Gy.*: i. m. 140., *Szántó K.*: i. m. III. k. 315., *Székely Gy.*: i. m. 913.

65 *Csomor L.*: i. m. 153., 157.

66 Csak a kezdetekre: A korona kilenc évszázada i. m. 5–44., 46., *Dümmerth Dezső*: Az Árpádok nyomában. Bp. 1980. 216., *Székely Gy.*: i. m. 946.

67 *Székely Gy.*: i. m. 935.

68 *Nyulásziné Straub Éva*: Öt évszázad címerai. Bp. 1987. 8.

69 *Hóman Bálint-Szekfű Gyula*: Magyar történet I–V. Bp. 1935. III. k. 201.

70 *Hóman B.-Szekfű Gy.*: i. m. IV. k. 423.

Szinte napjainkban történt, amit Cs. Szabó Lászlónál olvastam: „Borozunk a Monte Cavón. Nevet... Kisül, hogy ő is lovag, cavaliere, az olasz lovagrend tisztje... Takarékos a minisztérium, a rendjelt neki kellett volna megvennie. Egyszer beszólt egy boltba a keresztért, de drágállta, drágállja azóta is.”⁷¹

Mint látjuk, az „adományozás” az idők során már olyannyira eltávolodott korábbi jelentésétől, hogy a *lényeg*, belső tartalom már meg is előzheti az őt hordozó *tárgyat*, sőt az utóbbi akár el is maradhat. A számunkra ismeretlen olasz ugyanis valódi lovag, mert a rendjel lényegét megkapta és elfogadta. Ezt nem csorbítja, hogy formájáról önként lemondott.

Összefoglalás

Kéziratomban jegyzeteit egyeztettem már, mikor elolvastam Buza Péter riportját a Magyar Nemzet 1988 karácsonyi számában,⁷² amelyben a koronabizottság elnöke ekként nyilatkozott: „... ha Csomorék⁷³ egyetlen ötlete sem bizonyul igaznak, akkor is érdemes volt azokkal előhozakodniuk, hiszen ez alkalmat teremt vitatott nézetek tisztázására, s ezen túl új információk föllelésére.” Ezen felbátorodva én is „előhozakodom” azzal, hogy az előzőekben kifejtettek alapján elképzelhetőnek tartom, miszerint

— a koronázási paláston Szent István fején ábrázolt korona a kor divatos „rangjelző koronája”, és mint ilyen nem alkalmas az első királyunkat kreáló „intézményjel” azonosítására;

— a korona jelenlegi „formája” — leszámítva az aranyművesek által kimutatott utólagos, kisebb módosításokat⁷⁴ — készülhetett Magyarországon, egységes terv szerint, avar technológiájú műhelyben; időben megelőzve

— a „lényegét” megvalósító, Rómából származó pápai áldás átvételét; amitől kezdve viszont

— a fenti *forma és tartalom* egységében vált Magyarország Szent Koronájává.

Úgy gondolom, hogy a fentiek megcáfолása vagy alátámasztása most már a történészek és művészettörténészek, de nem utolsósorban a vallástörténészek illetékességi körébe tartozik. Amint tanulmányomban többször leszögeztem, csak bizonyos, áthidalhatatlannak tűnő ellentmondások feloldási lehetőségének — az eddigiektől eltérő megközelítésű — vizsgálatára vállalkoztam, és nem érzem magam hivatottnak arra, hogy a történészek és művészettörténészek, valamint a mérnökök és aranyművesek magasfokú tudományos és mesterségbeli ismereteket igénylő vitájába — építész létemre — bekapcsolódjak.

71 Cs. Szabó László: Lázár a Gianicolón. In: *Uő.*: Római Muzsika. Bp. 1988. 150.

72 Buza Péter: Tíz év a mérlegen. Hol tart a koronakutatás? (Riport Fodor Istvánval, a koronabizottság vezetőjével.) Magyar Nemzet, 1988. december 24. 15.

73 Ld. 17. jegyzet

74 Csomor L.: i. m. 87–91.

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK BESZÁMOLÓJA AZ 1986–1990. ÉVI TUDOMÁNYOS MUNKÁRÓL

A Történettudományi Intézet tevékenységét az 1986–1990. évi tervperiódusban a tudomány belső követelményeiből adódó szakmai feladatok folyamatos teljesítése határozta meg. Az utóbbi három év jelentős politikai-társadalmi változásai ugyanakkor a klasszikus szaktudományos produkció mellett fokozottan feladattá tették a széles közvéleményt foglalkoztató történeti, történeti-politikai kérdések adekvát megválaszolását. Annál is inkább, mivel az Intézetnek eddig is fontos szerepe volt a fennállót meghaladni alkalmas korszerű közgondolkodás kialakításában.

A beszámolási időszak (1986–1990) — mint annak idején Ránki György már előre jelezte — valóban átmeneti periódusnak bizonyult. A tudományos munka természetéből következő folyamatosság és az új kezdeményezések egyaránt jellemezték. Folytatódtak a korábban megkezdett nagy munkálatok (az ún. alapfeladatok), ugyanakkor új munkálatok indultak, szervezeti átalakítások történtek — a változó szakmai és tudományfinanszírozási körülmények figyelembevételével. Munkánkat nagymértékben befolyásolta, hogy az e tervperiódust közvetlenül megelőző éveket is számbavéve, valósággal generációváltás ment végbe. Kiemelkedő tudósokat — Benczédi László, Makkai László, Ránki György, Szűcs Jenő — elragadtott a halál, s valamennyien maradandó őr, de mindnyájunkat kötelező örökséget is hagytak maguk után. Ránki György igazgató hirtelen halála különösen súlyos csapást jelentett, s kisebb megrázkódtatást is okozott az Intézet vezetésében. 1989–90-ben pedig minisztersége idején érthetően elég sokat volt távol Glatz Ferenc igazgató.

A külső körülmények megváltoztatták az Intézet tudományos munkájának anyagi feltételeit. Az új finanszírozási rendszer, mely pályázatok útján kívánja biztosítani a kutatási témák anyagi fedezetének egy részét (a korábban bevezetett ATA, AKA, valamint a kulturális és történelmi emlékeink feltárása, az ún. TS/4 és TS/5 s később az OTKA) döntő fontosságúnak bizonyult — különösen az 1986. évi és 1988. évi költségvetési elvonások után — az intézet működése szempontjából. Az OTKA-ból 16 kiemelt témára sikerült pénzügyi támogatást elnyernünk. Ez a rendszer egyben új gondokat és feladatokat vont maga után. Megváltoztatja a tervezést, a munkaszervezést, nagy és eléggé bonyolult adminisztrációs tevékenységet igényel.

A fentiek figyelembevételével az intézet elmúlt öt évi működésének fő mozzanatait az alábbiakban határozhatjuk meg:

Folytattuk és részben befejeztük az előző tervidőszakokban elindított nagy szintéziseket (10 kötetes Magyarország története, Erdély története, a kétkötetes Magyarország története) és forráskiadásokat (az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának II. és III. kötete, Kossuth Lajos Összes Munkáinak VII. kötete, Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsi jegyzőkönyveinek V. kötete, Károlyi Mihály levelezésének II. és III. kötete stb.).

Ugyanakkor a klasszikus nagy szintézisek kora — úgy tűnik — egy időre elmúlt, s előtérbe kerültek az alapkutatások, melyek egyébként is az intézet egyik fő feladatát képezik.

Az intézet jelentős részt vállalt a nemzeti köztudat szempontjából fontos történeti-politikai kérdések körüli, szinte társadalmi méretű viták elindításában. Ide tartoznak különösen a magyarság Kárpát-medencei történeti helyét-szerepét vizsgáló művek, az I. világháborút lezáró békerendszer elemzései, a Trianon utáni társadalom nemzettudatának elemzése, az

emigrációk korszerű vizsgálata, a sztálini korszak és 1956 problematikájának első megközelítései. Számottevő munkát végeztünk a tanárok történelem–szemléletének megújítása terén. Elsősorban ezt szolgálja a Magyarok Európában c. sorozat.

Megtörténtek a legelső lépések a korábban nem kiemelt vagy elhanyagolt középkori kutatások megerősítésére fiatal kutatók felvételével, tudatában annak, hogy a speciális képzési és munka-problémák miatt e területen érdemi eredményt csak hosszabb idő után sikerülhet felmutatni.

Az Intézetnek a nemzetközi történettudományban elért pozíciói megszilárdítása és továbbfejlesztése érdekében igyekeztünk korábbi külső kapcsolatrendszerünket intézményesíteni. Megállapodást kötöttünk a pozsonyi történeti intézettel, osztrák és német egyetemi tanszkekkel, a bécsi Ost- und Südosteuropa-Instituttal. Az általunk vagy részben általunk szervezett konferenciákat a bilaterális változat helyett lehetőleg multilaterális változatban igyekeztünk szervezni.

Az Intézet mint a legjelentősebb hazai történettudományi műhely alapvető fontosságú szakmunkásságán, külső szakemberek rendszeres bevonását túl, a magyar történettudomány egészének működését szervező tevékenységével külön is előmozdította. Az 1990. évi madridi XVII. Történettudományi Világkongresszus magyar részvételét — az MTA Társadalomtudományi Főosztály támogatásával, jelentős munkaráfordítással — egészében az Intézet szervezte, magára vállalta a szakmánkat sikeresen reprezentáló 7 Etudes kötet — szerzői felerészben intézeti kutatók — nehéz feladatot képező, időre történő megjelentetését.

II.

Az MTA Történettudományi Intézete e tervperiódusban egészében az 1976-ban kialakított szervezeti keretek között működött; a 6 kutatói osztály mellett 1989-ben létrejött egy 6 főből álló kiadványcsoport. 1986. január 1-jén a fő- és részfoglalkozásúak létszáma 106 fő volt, a kutatók száma 61 fő. 1990. december 31-én a létszám 102, a kutatói státusban 50 fő. (Ebből 11 tudományos tanácsadó, 9 főmunkatárs, 20 munkatárs.)

Az elmúlt időszakban az ún. káderpolitika terén lépések történtek a veszteségek pótlása és főként az intézeti kutatói közösség fiatalítása irányában. Az 1986. január 1-től alkalmazásra került 20 főből 15 fiatal, 35 éven aluli. (Az új munkatársak egy része már bevált, jó példaként említhető közülük Köblös József, Póto János, Stark Tamás. Ugyanakkor vannak olyan kutatók, akik érdemi eredményeket nem értek el, s ezektől, még az érintett dolgozó érdekében állóan is, búcsút kell vennünk. A felvételeknél kezdettől jeleztük, hogy az alkalmazás nem jelent automatikusan életfogytig tartó állást.) A fiatalítás továbbra is egyik fontos célkitűzése kell legyen az Intézet vezetőségének.

Az Intézet az 1986–1990 közötti időszakban nagyon komoly tudományos produkciót mutatott fel. Eredményesen dolgozott az OTKA- és TS-feladatokon, mind a kollektív munkák, mind az egyéni munkák területén jelentős eredményeket mondhat magáénak. Ugyanakkor megfigyelhető — részben az átmeneti időszak problémájaként — a tudományos koncentrátság valamelyes visszaesése is; az ezen évekre vonatkozó publikációs jegyzék érzékelteti a szétaprózódás mozzanatát.

Az anyagi feltételekben bekövetkezett romlás nemcsak az immár hagyományosan fájdalmas ponton — az emelések ellenére elmaradott, alacsony béreknél — érinti az Intézetet, hanem a publikációs lehetőségek, különösen a könyvkiadás területén is. A kiadók által visszaadott kötetek, felbontott szerződések, kiadói vonakodások jelzik a könyvkiadás teljes átalakulását, s ez a beszámolási periódusban már éreztette hatását.

A tudományos program középpontjában az alapkutatások folytatása, a nagy szintézisek mellett a magyar történelem alapvető forrásainak publikálása, külön társadalom- és műve-

lődéstörténeti kutatás, Magyarország történeti atlaszának készítése és a nemzetközi történettudományban való részvételből adódó feladatok ellátása áll. Természetesen alapvető fontosságúak az ún. egyéni munkák során elért eredmények, melyek az intézeti program szerves részét képezték. Tervünk azzal is számolt, hogy az 1986–1990. közötti periódus az új feladatok kialakításához is szükséges átmeneti időszak.

Szintézisek

A beszámolási periódus legismertebb intézeti összefoglalása a három kötetes *Erdély története* (főszerk. Köpeczi Béla, szerk. Makkai László, Mócsy András, Szász Zoltán, közreműködött Barta Gábor, Akadémiai Kiadó, 1945 oldal; intézeti szerzők voltak még Miskolczi Ambrus, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes). E mű az előző tervperiódusban készült, a kiadással kapcsolatos munkálatok azonban áthúzódtak 1986-ra. Az Akadémiai Díjban részesített, rövid idő alatt három kiadást megért mű, amelynek megírásában összesen 12 szerző vett részt, ismeretesen nagy visszhangot váltott ki, fogadtatása idehaza és nyugati szakkörökben igen kedvező volt. Egyes szakmai érdemeit újabban román történészek is elismerik.

Az *Erdély rövid történetét* — az időközben elhunyt Mócsy András és Trócsányi Zsolt kivételével — a nagyobbik változat szerzőgárdája írta, újabb kutatási eredmények és szempontok figyelembevételével. 1989-ben (672 oldalon) megjelent magyarul, 1990-ben (kiegészített formában 780 oldalon) németül, korrektúrában van a francia kiadás, elkészült az angol és az orosz fordítás is.

A valójában 20 kötetesre növekedett *Magyarország története tíz kötetben* c. munkálat (főszerkesztő Pach Zsigmond Pál) nagy része az előző tervperiódusban elkészült. A beszámolási időszakban a 2., a 4. és a 10. kötet munkálatai folytak.

A 2. kötet (1242–1526) elkészítése jelentősen előrehaladt, az intézetten kívüli szerzőktől származó fejezetek teljes újraindítása azonban késleltette a munkát, majd Szűcs Jenő főszerkesztő (egyben szerző), s az Anjou-kor megírásában érintett Makkai László halála a kötet újraszervezését tette szükségessé. Az új körülmények között rendkívüli feladat egy egységes szakmai szinten álló mű megalkotása.

A 9. kötet (1945–1962) elkészítése nem intézetünk feladata, s több mint kérdéses, hogy adottak-e a szakmai feltételek e kötet rövidebb időn belüli megalkotásához. A 10. kötet megjelentetése tartalmi okoknál fogva (historiográfia és mutatók) csak a sorozat formailag teljes lezárásaként, tehát csak a 2. és 9. kötet kiadása után lehetséges, mely utóbbinak ügye maga is külön döntés igényel.

A 4. kötet (1686–1790) 3 intézeti szerző (Heckenast Gusztáv, Kosáry Domokos, Vörös Károly) részvételével, Ember Győző és Heckenast Gusztáv főszerkesztésében 1989-ben 1569 oldal terjedelemben megjelent, s ezzel az ország történetének egy különösen fontos és hagyományosan vitatott időszakáról széles ívű tudományos összefoglalás került az olvasóközönség elé.

Terveink között szerepelt a *Magyarország története két kötetben* c. összefoglaló (Pach Zsigmond Pál és Ránki György szerkesztésében, intézeti szerzők: Engel Pál, Szakály Ferenc, Péter Katalin, Heckenast Gusztáv, Vörös Károly, Somogyi Éva, Szász Zoltán, Szabó Dániel, L. Nagy Zsuzsa), ami azonban lassan készült, személyi okoknál fogva még 1987-ben is sor került az újkori részeknél új szerzői megbízatásokra. A ma már kész munka kiadását a Gondolat Kiadó anyagi gondjai akadályozták, időközben az ún. népi demokratikus korrall foglalkozó fejezetet intézetten kívüli szerzője szakmai megfontolásból visszavonta.

A legfrissebb, a legújabb kutatási eredményeket hasznosítható, s egyben a történetíró egyéniségét leginkább érvényesülni engedő összefoglalás a 4 kötetre tervezett *Magyarok Európában* c. sorozat (szerk. Glatz Ferenc), melynek első három kötete (Engel Pál: *Beil-*

leszkeedés Európába — 1440-ig, Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711, Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*) 1989-ben és 1990-ben megjelent. Bizonyosan felhasználják munkájukban a tanárok mellett az új általános- és középiskolai történelem- és irodalomtankönyvek készítői is.

Közgondolkodást formáló, s egyben fontos alapismereteket nyújtó funkciója volt a *Magyarok a Kárpát medencében* c. szintetizáló gyűjteményes kötetnek (szerk. Glatz Ferenc, História könyvek 1988, 334), melyben zömében intézeti szerzők, de intézeten kívüli szakemberek is a magyarok és nem-magyarok évezredes együttélésének legkülönbözőbb szintjeit világították meg. Készülő angliai kiadása várhatóan viszonylag széles külföldi olvasóközönséghez fog eljutni.

Elsősorban külföldi terjesztésre készült az *Egy évezred* című rövid összefoglalás Magyarország történetéről (szerk. Hanák Péter), ennek francia, angol és német kiadása ugyancsak forgalomban van. Alapos intézeti közreműködéssel készült a *History of Hungary* (Ed. Peter F. Sugar, Péter Hanák), mely 1990-ben jelent meg az Indiana University Press kiadásában.

A magyar társadalom története

Az összefoglaló cím alatt több munkacsoport, illetve kutató munkássága összegeződik.

Az eredeti elképzelés az volt, hogy előkészítő munkálatokat végezzünk egy 19–20. századi, később pedig egy feudalizmus-kori társadalomtörténeti összefoglalás megírásához. A szintézis maga kezdettől vita tárgya volt a szakmai realitások: a társadalomtörténeti kutatások újabb nemzetközi és hazai fejlődése, tematikájában és módszertanában bekövetkezett erős átalakulások miatt. Ennek figyelembevételével módosítottuk a terv egyes részeit; az igazgatóság intézeti kiadásban megindította a *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* c. monográfia sorozatot, melynek a tervidőszakban 7 kötete jelent meg, további 4 szedés alatt, 2 pedig előkészületben van.

A téma keretében egy sor előtanulmány készült, továbbá gyűjteményes kötetek, mint *Társadalom és mentalitás a 16–18. századi Magyarországon* (Zimányi Vera, Tóth István György, Újváry Zsuzsa), *Iparosok és kereskedők a két háború közötti Magyarországon* (szerk. L. Nagy Zsuzsa), *A munkásszítály helyzete Magyarországon a két világháború között* és *A magyar társadalom a két világháború között* (mindkettő Lackó Miklós szerkesztésében). Az első kettő intézeti kiadásban jelenik meg, mint ahogy intézeti kiadásban látott napvilágot Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban* (1988), „*A magyar katonatiszt 1848–1945* (szerk. Hajdú Tibor, 1989), *Kosáry Domokos: Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika* (1989), valamint a *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára* (szerk. Glatz Ferenc, 1989) c. kötet.

Az Intézetben folyó társadalomtörténeti kutatások, melyekből most csak egyes köteteket emelünk ki, alapjában saját erőből folytat, de a munkát jelentősen segítették, intézeten kívüli szakemberek bekapcsolódását is lehetővé tették az OTKA (és AKA) pályázatokon elnyert pénzalapok.

A szélesebb értelemben vett, a gazdasághoz kapcsolódó társadalomtörténet terén az intézeti kutatói egyéni munka formájában is jelentősen alkottak. Ezek közül megemlíthjük Barta Gábor Szentes város története a honfoglalástól 1699-ig c. kéziratát, Péter Katalinnak a 17. századi arisztokrácia életét elemző kutatásait, Zimányi Vera *Economy and Society in XVI–XVII. century Hungary* (1986), Puskás Julianna *Overseas Migration from East Central and Southern Europe 1880–1914* (1990), uő: *The Magyars in Cleveland 1880–1920* (Bremen Labor Migration Project keretében) c. köteteket, Hanák Péternek a vállalkozó tőkés réteg kialakulására vonatkozó kutatásait, Katus László 1790 és 1945 közötti időszakra vonatkozó demográfia-történeti kéziratát, valamint Budapest 1850–1918 közötti népességét elemző tanulmányát,

Gyáni Gábornak a házcselédekre és a budapesti lakásviszonyokra vonatkozó, Vörös Károlynak az arisztokráciáról, a polgárságról illetve a középrétegekről írt műhelytanulmányait.

Megindult a magyarországi zsidóság történetének feltárására irányuló rendszeres kutatás (Haraszi György, Karsai László, Stark Tamás, Varga László), melyhez komoly támogatást nyújtott a Soros Alapítvány. Ez a program erősen kapcsolódik az idevágó nemzetközi kutatásokhoz.

A társadalomtörténeti vizsgálatok sokszínűsége ellenére nem hallgathatjuk el, hogy néhány fontos terület elemzésére nem volt módunk. Különösen hiányzik a paraszti társadalom új- és legújabbkori történetének vizsgálata, aminek pedig korábban jó szakemberei voltak Intézetünkben.

Jelentős előrelépésnek tartjuk, hogy a társadalomtörténeti kutatások területén a kutatói érdeklődés kiszélesedett, új forrástípusok bevonása elkezdődött, az interdiszciplinaritás erősödött, s a társadalomtörténet az eddiginél fontosabb helyet foglal el nemzetközi kapcsolatainkban is.

Művelődéstörténet

A kutatások két fő irányát a historiográfiai, valamint a szélesen értelmezett 19–20. századi ideológiai, esztétikumi vizsgálatok folytatásában határoztuk meg. E kutatások mind a szintézisek elkészítését, mind pedig a feltáratlan vagy kevésbé ismert réteggé váló, szellemi, tudományos áramlatok feldolgozását voltak hivatva előmozdítani. A fő célkitűzések mellett számoltunk további ún. egyéni munkákkal is.

A magyar és a szomszédos országok történetírásában máig sokat vitatott korai gestaíró művének újabb vizsgálatát végezte el Györffy György: *Anonymus. Rejtély vagy történeti forrás* c. művében (1988). Az első magyar király történetírói megítélésének változásait is jól tükrözi az évfordulós kötet: *Szent István és kora* (szerk. Glatz Ferenc és Kardos József, 1988). Historiográfiai alapkérdéseket, továbbá a történetírás és politika, történetírás és köztudat összefüggéseit tárgyalják Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet 1867–1987* (1988), úő: *Történetírás korszakváltásban* (1990), és Pach Zsigmond Pál: *Történelem és nemzettudat* (1987) c. tanulmánykötetei.

A kelet-európai történetírás fejlődésének teljeskörű képét adja majd *Niederhauser Emil* nemzetközileg úttörő nagymonográfiája, melynek a régió egyes történetírásait párhuzamosan bemutató része már elkészült, s csupán a zárófejezet elkészítése van hátra. Befejezéshez közel áll Soós István: *Horvát István és a történeti segéd tudományok kialakulása Magyarországon* c. kandidátusi értekezése.

A feudalizmus-kori művelődéstörténet terén kiemelkedőek Tóth István Györgynek a 17–18. századi paraszti művelődésre és közgondolkodásra vonatkozó kutatásai, melyet a tervidőszakban kandidátusi disszertációvá fejlesztett tovább, valamint Zimányi Vera, Péter Katalin, Varga J. János és Bessenyei József néhány idevágó tanulmánya. A 19. századi oktatásügy fejlődéséről írt alapozó tanulmányokat Vörös Károly. A modernkori művelődéstörténet egy sajátos kutatási területét, a betegséget és hatásait vizsgálja Lackó Mihály: *Grünwald Béla művei és betegségei* c. könyvében (1986).

Az esztétikumi történet 20. századi kérdései közé tartozik máig a polgári radikálisok gyors feltűnése és viszonylag erős elszigetelődése. Ennek az irányzatnak a konkrét működését mutatja be Pók Attila: *A radikális demokrata ideológia történetéhez. A Huszadik Század* c. megvédett kandidátusi értekezése. Kiemelendő Litván György monográfiája Szabó Ervinről, melyet a szerző kandidátusi disszertációként nyújtott be, de a bírálóbizottság javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság nagydoktori fokozatra méltónak találta.

Alapkutatások folytak *A szellemi élet Magyarországon a 20. században* címmel (Lackó Miklós szervezésében, AKA támogatással), melyből a szakemberek rendelkezésére áll do-

kumentációként egy 1200 oldalas kötet. Ugyancsak AKA támogatással folyt a *nemzettudat* történetének tanulmányozása Pach Zsigmond Pál és Tilkovszky Loránt vezetésével (Marxizmus és nemzeti kérdés; A nemzetfelfogás alakulása a 20. században Magyarországon), melynek keretében számos tanulmány készült.

A művelődés és eszmétörténet tárgyköréből nagyobb egyéni munkaként kiemelhető *Hanák Péter: A kert és a műhely; Lackó Miklós: Korszellem és tudomány; Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák. Politikai kultúra Magyarországon 1898–1988.* c. könyve; ezek az elmúlt évszázad gondolkodás- és kultúrtörténetének legfontosabb jelenségeit helyezik korszerű kritikái megvilágításba.

Végül meg kell említeni, hogy a sikeres *Történetírók Tára* c. sorozatot a Gondolat Kiadó anyagi okokból nem tudja tovább megjelentetni, így hat kötet után a munkálatokat átmenetileg fel kellett függeszteni az új kiadási lehetőségek biztosításáig.

Forráskiadás

Az Intézetben folyó alap kutatásokhoz a legszorosabban kapcsolódik a Magyarország történetére vonatkozó forráskiadás, ezért is került az 1986–1990 közötti évek munkatervében kiemelt helyre. 1987 nyarán az igazgatóság és az osztályvezetői értekezlet megvizsgálta a folyó munkálatok helyzetét, s a nehézségeket számbavéve új ütemezést, súlypontát helyezést határozott el. Ennek keretében egyes régóta húzódó munkálatokat (mint a Magyar Országgyűlési Emlékek) felfüggesztett. Szakmai okokból ugyanakkor továbbra is foglalkoznunk kell olyan forráskiadványokkal, melyek elkészítése az eredetileg tervezettnél lassúbb s kiadhatása bizonytalan.

Az alábbiakban tételesen tekintjük át az egyes forráskiadványokat.

— *Diplomata antiquissima regni Hungariae* (témafelelős: Györffy György, támogatás: TS/4): az 1196-ig terjedő oklevelek kritikai kiadása. Az első kötet (1116-ig) régóta korrektúrában van, bármikor megjelenhet.

— *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (témafelelős: Györffy György; TS/4), mely az ország településeiről tudósító forrásanyagot megyénként rendszerezi, előrehaladt, 1987-ben megjelent a 2. kötete (646 l.), 1987-ben a 3. kötet (586 l.), munkálatban van a 4. (L-P) kötet. A munkát szakértő segéderők hiánya lassítja.

— *A magyarországi világi (nem királyi) és egyházi oklevéladók okleveleinek kritikai jegyzéke* (témafelelős: Solymosi László; TS/4), mely az 1196–1301 közötti korszakot fogja át, a következő tervidőszakra kell elkészülni. Minimális támogatással (évi 4000 Ft) s igen lassú ütemben készül.

— *Zsigmond-kori Oklevéltár III. kötete* (1411–1414) Borsa Iván irányításával, Mályusz Elemér, Engel Pál közreműködésével — mint nem intézeti tervmunka — kb. 100 ív terjedelemben elkészült, lektorálása megtörtént.

— *Decreta regni Hungariae 1458–1490* Bónis György, Érszegi Géza és Teke Zsuzsa szerkesztésében Mátyás király törvényeit teszi közzé. A munka elkészült, s 1989-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent.

— *A Magyar Országgyűlési Emlékek* c. sorozatban az eredeti cél az 1607–1790 közötti országgyűlések iratainak összegyűjtése és kritikai kiadása volt. (Témafelelős Benda Kálmán, munkatársak Péter Katalin, Bessenyei József; TS/4.) Benda Kálmán elkészítette az 1607–1608 évi kötetet, Péter Katalin (Bessenyei József közreműködésével) az 1646–47. évi kötetet. Mindkettő nyomdába adásához azonban el kell még végezni a jegyzetelés kiegészítését, amivel a szerzők más kiemelt munkálatban való részvételük miatt nem készülhettek el.

— *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1476–1706 I–II.* (összegyűjtötte és kiadta Benda Kálmán, Tóth István György közreműködésével), mely a moldvai magyarokra vonatkozó

15–17. századi forrásokat, misszionáriusoktól származó írásokat stb. teszi közzé, 1989-ben 849 oldal terjedelemben megjelent.

— *Monumenta Zrinyiana*. Az eredetileg 4 kötetre tervezett munka Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter politikai és gazdasági iratainak kiadására irányult. A gazdasági iratok két kötete igen rég elkészült, a harmadik és negyedik kötet munkálatai nem az Intézetben folynak. Az Akadémiai Kiadó kinyomtatta a Zimányi Vera által szerkesztett (*Pars oeconomica* 1.) kötetet.

— *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*. (Témafelelős Varga J. János, munkatársak: Kalmár János, Somkúti Éva; OTKA.) A törökök kiűzése utáni Magyarország berendezésére vonatkozó fontos tervezet kiadására irányuló munkálatokat Benczédi László kezdte meg; betegsége és halála miatt a vállalkozás befejezése késett. 1990-ben Varga János gondozásában a kötet elkészült, szakmai vitája és a véglegesítés megtörtént.

— *Bél Mátyás műveinek kritikai kiadása*. (Témafelelős Glatz Ferenc, munkatársak: Wellmann Imre, Bak Borbála; TS/4.) A nagyszabású sorozat előkészítése ugyan megkezdődött, azonban mind az anyagi feltételek elégtelenek, mind pedig szakképzett segédek bevonása akadályokba ütközik. A Történetírók Társaság sorozatban elkészült Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján c. 25 íves forráskiadvány.

— *József nádor iratai 1809–1812*. (Témafelelős Glatz Ferenc.) A Domanovszky Sándor hagyatékában fennmaradt nyers kiadvány számottevő javítása, kiegészítése, sajtó alá rendezése — bevezető tanulmánnyal és összekötőszövegekkel — 60 ív terjedelemben megjelent.

— *A Kossuth Lajos Összes munkái* c. sorozatból (TS/4) megjelent a VII. kötet (1837–1840) Pajkossy Gábor gondozásában 1989-ben 705 oldal terjedelemben. A VIII. kötet anyaggyűjtése lényegében befejeződött, a sajtó alá rendezésre új szerző: Buzinkay Géza kapott megbízatást, miáltal várható a munka 1992-ben történő befejezése. A IX. kötet anyaggyűjtése még befejezetlen, a X. köteté (Pajkossy Gábor) előrehaladt, a kritikai apparátus összeállítása azonban hosszabb időt vesz igénybe.

— *Széchenyi István Válogatott munkái I–III*. (Témafelelős Spira György, szerkesztőtársak: Gergely András és Sashegyi Oszkár.) Az eredetileg két kötetesnek tervezett mű első két kötete elkészült, a harmadik még befejezetlen. Megjelenteti a Szépirodalmi Kiadó.

— *Széchenyi István levelezése*. A terjedelmes és sok szakmai nehézséget tartalmazó hosszútávú — 6 kötetre tervezett — feladat témafelelőse Hanák Péter, (a főmunkatárs korábban Spira György volt), munkatársak: Bárány György (Denver, USA) és Simon V. Péter; a munka OTKA-támogatásban részesül. Az első periódusban a fontosabb lelőhelyeken lévő anyag feltárása, másolása és gépelése történt meg. Az anyaggyűjtés mellett megkezdődött a Viszota Gyula és Bártfai Szabó László álta a két világháború között összeállított kézirat kiadásra való előkészítése. A munka közben kitűnt, hogy nemcsak jelentős kiegészítésekre, hanem — miként József nádor iratainál — igen alapos átjavításra is szükség van, s így az első kötet készítése is elhúzódott.

— *Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsainak jegyzőkönyvei* c. osztrák együttműködésben kialakított német nyelvű, hét kötetes sorozatból (témafelelős Hanák Péter, munkatársak: Somogyi Éva, Diószegi István; TS/4) 1985-ben, Somogyi Éva elkészült az 1896–1907 közötti időszakot publikáló 5. kötet, mely 1991-ben jelent meg. Elkészült és osztrák részvétellel megtartott vitára került az 1883–1895 közötti időszak anyagát tartalmazó 4. kötet kézírata — Diószegi István munkája. Befejeződött az 1867–1871 közötti korszakra vonatkozó 1. kötet anyag gyűjtése (Somogyi Éva munkája) — mely azonban terjedelmi okokból két részben kell majd megjelenjen.

— *Iratok az 1905–1906. évi kormányzati válság történetéhez*. (Témafelelős Hanák Péter és Mucsi Ferenc, munkatárs Nagy Ildikó; TS/4.) A világháború előtti utolsó nagy kormányzati válság iratanyagának jelentős része egybegyűlt, a munkálat azonban a szerkesztők sok egyéb munkája, a közreműködő munkatárs aspirantúrája miatt szünetel. Befejezése a következő tervperiódusra marad.

— *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* (Témafelelős Szarka László, Szász Zoltán.) A Kemény G. Gábor halálával régebben félbeszakadt sorozatot 1985-ben a hagyaték felhasználásával folytatta az Intézet, kiadva a VI. kötetet (1913–1914). Az anyag kiegészítésével és jegyzetelésével Szarka László és Szász Zoltán — Kemény Gábor közreműködésével — elkészítette a VII. kötetet (1914–1916) 70 ív terjedelemben, lektorálására azonban csak ezután került sor. A VIII. kötet (1917–1918) még számottevő további anyaggyűjtést is igényel, elkészítése ezért elhúzódik.

— *A történeti Magyarország felbomlásának irattára* (szerkeszti Szarka László és Szász Zoltán; OTKA) a Jászi Oszkár által vezetett Nemzetiségügyi Minisztérium iratai és sajtóanyagok közzétételével mutatja be az 1918. okt. 31. utáni fejleményeket. A 850 oldalnyi anyag jegyzetelése megkezdődött s hamarosan befejeződik. Megkezdődött a második kötet gyűjtése, mely a peremterületek nem-magyar nemzeti tanácsainak oldaláról is bemutatja az elszakadás folyamatát.

— *Jászi Oszkár válogatott levelei.* (Szerk. Litván György, Varga F. János közreműködésével.) Jászi teljes életpályájáról nyújt képet. Megjelenése áthúzódtott 1991-re.

— *Károlyi Mihály levelezése* (TS/4). A teljes életpályát átfogó iratkiadás 1978-ban kezdődött az első kötettel. A második kötet (1920–1925) Hajdú Tibor gondozásában 1990-ben jelent meg 1020 oldal terjedelemben, s Hajdú Tibor egy további kötet anyagát is elkészítette. Nem készült el az 1930–1946 közötti kötet (Jemnitz János, Varga F. János és Szűcs László munkája).

— *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelezése és írásai* (Szerk. Vigh Károly; TS/4) első kötete, a levelezés nyers formában elkészült, a publicisztikai írások válogatása azonban még nem zárult le.

— *A Quai d'Orsay és Magyarország c., a trianoni béke előkészületeivel kezdődő nagy, három kötetes forráskiadvány* (témafelelős Ádám Magda, munkatársak: Litván György, Ormos Mária; TS/4). Két tudományos segéderő, Dercze Zoltán és Majoros István bevonásával a jórészt Párizsban gyűjtött forrásanyag első kötet már számítógépben van, a második kötet szerkesztése megtörtént, a harmadik kötetben még dolgoznak a szerkesztők. A kiadói tárgyalások folyamatban vannak.

— *A magyar fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés diplomáciai iratai c.* — a második világháborút lezáró fejlemények nemzetközi iratait tartalmazó — kiadvány munkálata Vida István vezetésével (OTKA) jelentősen előrehaladt. Elkészült az 1. kötet (Juhász Gyula, Borus József, Póth Piroska közreműködésével) anyaggyűjtése, rendezése, gépelés (50 ív). A 2. kötet (Rainer M. János, Békés Csaba, Fülöp Mihály, Stark Tamás közreműködésével) anyaggyűjtése — kb. 1000 oldal — megtörtént. A 3. kötet (Fülöp Mihály) anyaggyűjtése nagyjából lezárult.

A tervezett forráskiadványok áttekintése egyszerre mutat jelentős eredményeket és számottevő késéseket — bár az utóbbiaknál a készültségi szintek kedvezőek, s vannak olyanok, amelyeket akár elkészültnek is tekinthetnénk.

Jeleznünk kell olyan további forráskiadványokat, melyek tudományosan szintén fontosak, de nem szerepeltek a külön kiemelt feladatok között:

Elkészült *A középkori Magyarország békeszerződései* (szerk. Köblös József) c. 35 íves forrásközlés — egyelőre nincs kiadó hozzá. Megjelent Szakály Ferenc szerkesztésében a *Buda visszavételének emlékezete* c. 45 íves forráskiadvány; megjelent *Bernardo Aldana hadjárata Magyarországon 1543–1552* c. 20 íves forrásközlés (szerk. Szakály Ferenc); megjelent a *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai és Lalla Mehmed tállkozójáról 1605.* c. 13 íves forráspublikáció (szerk. Szakály Ferenc és Csonka Ferenc); *Jászberény török levelei* c. 20 íves forrásközlés (szerk. Hegyi Klára). Elkészült *Jászi Oszkár naplójának 1. kötet* (szerk. Litván György); *A második Internacionálé kongresszusai* (Jemnitz János irányításával); megjelent *Karl Kautsky und die Sozialdemokraten Südosteuropas. Korrespondenz* (szerk. Jemnitz János és Leo v. Rossum); megjelent a *Bajcsy-Zsilinszky. Írások*

időle és róla c. 30 íves kiadvány (készítette Tilkovszky Loránt); megjelent *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Iratok* (szerk. Tilkovszky Loránt); *Bibó István válogatott tanulmányainak* három kötete (szerk. Vida István és Nagy Endre).

A forráskiadási munkát nehezíti, hogy a kiadók — bizonyos témáktól eltekintve — nem mutatnak iránta érdeklődést, a kiadási időt, mint jelentésünkben is kitűnik, nagyon elhúzzák, ami elriasztóan hat a kutatókra. E helyzet gyökeres megváltoztatására egyelőre nincs kilátás. Hiány mutatkozik a forráskiadásba bevonható ún. középkáderekben, ami általában is, de különösen a középkor vonatkozásában okoz nagy nehézségeket.

Az Intézet vezetése többször megvizsgálta a forráskiadás helyzetét, tervmódosításokat hajtott végre, és hozzákezdett ahhoz, hogy a maga szerény lehetőségein belül az Intézet is jelentessen meg forráskiadványokat.

Magyarország Történeti Atlasza

E vállalkozás több tervidőszakra való hosszútávú feladat. Az ún. *nagy atlasz*, mely 400 oldalt tesz ki, folyamatosan készül. 1988 óta közvetlen igazgatósági irányítás mellett megkezdődött egy rövidebb idő alatt megvalósítható — 128 térképlapos — *kis atlasz* munkálata is. A szerkesztőség Glatz Ferenc vezetésével kidolgozta és ülőssorozaton megvitatta ennek tematikáját is. 1988-ban kelet-német történeti kartográfus szakemberekkel tartottunk kétnapos tanácskozást, 1990-ben nyugat-német történeti kartográfusokkal állapodtunk meg részleges együttműködésben.

Tervező kartográfus munkábaállítása, technikai anyagok beszerzése, munkatérképek és a makett készítése megtörtént, a *kis atlasz*hoz több tervezési próbanyomat készült egy nyomdavidálatnál. Az elsősorban intézeti kutatók által, de részben külső munkatársak foglalkoztatásával készülő atlaszhoz a tervtanulmányok és tervrajzok folyamatosan készülnek. A kész terveket lektoráltattuk.

A két atlasz készítése az intézet egyik legnehezebb feladatát jelenti. Magyarországon a történeti kartográfiának kevés a folyamatos hagyománya, sok új kutatásra volt és van még szükség; az erre vállalkozó kutatók kis száma és a szakmánkban szokatlanul nagy költségigény, a szorosan vett kiadás megoldása igen komoly gondot jelent az elkövetkező időben is.

Kiadói–szerkesztői tevékenység

Az Intézet a beszámolási periódusban folytatta a korábban e területen kialakult feladatkörök ellátását, ugyanakkor egészen új funkcióként megkezdte a saját kiadói tevékenységét. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a szakmai könyvkiadás sok szempontból megnehezedett, a kiadók sorra bontanak fel szerződéseket, tanulmányköteteket kiadni pedig újabban szinte lehetetlen. Az egész szakma, így intézeti közösségünk is, igényelte új megoldások keresését.

Megteremtettük az Intézet saját forrás-, könyv- és folyóiratkiadási bázisát jelentő kiadványügyi csoportot és a hozzávaló gépparkot, mellyel már eddig is jelentős mértékben ellensúlyoztuk az akadémiai könyvkiadás nehézségét.

Folyóirataink közül a *Történelmi Szemle* főként az intézeti munkatársak tanulmányait hivatott megjelentetni. Az egyes számok elkészülte és megjelenése között — mint több akadémiai folyóiratnál — az időkülönbség óriásira növekedett, így tovább haladni nem lehet. Az intézet tárgyalásokba kezdett a saját kiadásában történő megjelentetés érdekében.

A *Világtörténet* saját kiadásban rendszeresen jelenik meg, hagyományos terjesztéssel és a Magyar Történelmi Társulaton keresztül jut el a főként tanári közönséghez. Fenntarthatása az új árviszonyok között kétséges.

1987-ben kísérlet történt egy angol nyelvű folyóirat, a *Danubian Historical Studies* saját kiadásban való megjelentetésére, elsősorban az angolszász nyelvterületen való terjesztésre. Az MTA Soros Alapítvány támogatásával megindított folyóirat nyugati terjesztését azonban nem sikerült megoldani, megjelentetését anyagi okokból is meg kellett szüntetni. Az igazgatóság egy, a Kárpát-medence térségének problémáival foglalkozó (teljesen új alapokon álló) kiadványsorozat beindítását mérlegeli — amihez azonban az anyagi fedezet egyelőre még nem áll rendelkezésünkre.

A szakma fontos kismonográfia-sorozata az *Értekezések a történettudomány köréből*, mely azonban az elmúlt időszakban évi négy megjelenés helyett kiadói okokból a valóságban évi egy kötetre zsugorodott, ami a szerzőket is elriasztja, nem szólva a tudomány káráról.

1986-ban indítottuk az *Előadások a Történettudományi Intézetben* c. saját kiadású füzet-sorozatot, mely a szakma egyes fontos vagy különösen időszerű kérdéseiről tartott előadás és a kapcsolódó vita szövegét teszi közzé 5000 példányban főként a történelemtanárok orientálása céljából. Eddig 11 füzet jelent meg, további 2 nyomásra vár.

A *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* c., ugyancsak intézeti kiadású kismonográfia-sorozat 10–15 kötetekben jelenik meg változó (maximálisan 10 000) példányszámban. A sorozatban a szakma nagyjainak (pl. Mályusz Elemér) művei éppúgy helyet kapnak, mint az első könyves fiatalok (Stark Tamás, Pótv János). Eddig 8 kötet jelent meg, 4 további szedése megtörtént, 2 előkészítése folyamatban van.

1987 óta adjuk közre az 1985. évvel kezdődően a *Történeti bibliográfia* c. sorozatot, mely évente közli a történeti irodalom jegyzékét. Emellett bibliographia specificaként egy-egy témakör bibliográfiáját is beiktattuk a feladatok közé.

A saját kiadási rendszer kiépítése ugyan még nem fejeződött be egészen, 1989-ben azonban szervezetiileg is kialakult egy kiadványügyi csoport, s részben saját erőből, részben az MTA Társadalomtudományi Főosztályának támogatásával megteremtettük az alapot jelentő (IBM rendszerű) számítógépparkot, mely elkülönül a kutatók napi használatára berendezett számítógépszobától.

A kiadói tevékenység nagy terhet ró az Intézetre, mind anyagilag, mind adminisztratív, mind szervezési vonatkozásban. Hatékonyága és fontossága azonban vitathatatlan, vállalása napjainkban kikerülhetetlen.

Oktatói és tudományos-szervezői tevékenység

A Történettudományi Intézet hosszú időn át valójában el volt zárva az egyetemi oktatás lehetőségétől, csak kivételesen, s főként nem az Eötvös Loránt Tudományegyetemen taníthatott egy-két kutatónk.

Az elmúlt tervperiódusban Intézetünk már jelentős részt vállalt az egyetemi képzésben. Külön kiemelandó, hogy a pécsi *Janus Pannonius Tudományegyetem* történeti intézete beindulását, első éveit, s azóta folyó munkáját Intézetünk kutatóira (Tilkovszky Loránt, Katus László, Zimányi Vera, Barta Gábor, Hóvári János, Gyarmati György) építve oldotta meg.

A *budapesti tudományegyetemen* a már az előző peiródusban is oktatók (így Glatz Ferenc, Hanák Péter, Niederhauser Emil, Vörös Károly, Vida István) mellett immár fiatalabbak (így Pajkossy Gábor, Solymosi László, Soós István, Köblös József, Kovács Péter) is tanítási lehetőséghez jutottak. A *debreceni egyetemen* tanszékvezető tanár L. Nagy Zsuzsa, tanít Gyáni Gábor, a *miskolci magánegyetemen* tanszékvezető Engel Pál.

A hazai egyetemek mellett egyes kutatóink külföldi egyetemekre kaptak meghívást. Ez utóbbi területen több a lehetőség annál, mint amennyit itthoni feladataink miatt módunkban áll kihasználni.

Az intézeti kutatók oktatói munkájának különös jelentőségét az adja, hogy nem rutinjellegű feladatokat látnak el — azt elvégzik az egyetemek saját alkalmazottai —, hanem elsősorban

speciális, kutatóintézeti munkájukban elsajátított és nemzetközi kapcsolatokban fejlesztett-ellenőrzött magas színvonalú tudásukat adják tovább a fiatal generációnak.

Nem hallgatható el persze az a gond sem, hogy esetenként az oktatói munka lassítja az intézeti munkavégzést.

Nem térünk itt ki a *tanárok továbbképzésében* vállalt rendszeres tevékenység részletezésére, csupán jelezzük, hogy ennek fontossága — és az igény — 1989-től ugrásszerűen megnőtt.

A tudományszervezői munka — melyről már említés történt — a nehezen számszerűsíthető feladatok körébe tartozik. A hazai konferenciák, hazai nemzetközi konferenciák szervezése, lebonyolítása, a külföldi konferenciákkal kapcsolatos szervezés, szekcióvezetés érthetően elsősorban a vezető munkatársakat terheli. Sajnálatos, hogy ezekben a kérdésekben is főként ugyanarra a 10–15 munkatársra lehet biztonsággal támaszkodni, akik amúgyis a legtöbb feladatot vállalják. Öröndetes mindenesetre, hogy habár lassan, de ez a kör bővül.

Az Intézet munkatársai — máshol is utalunk rá — a szakma különböző szervezeteiben, a szakmához kapcsolódó más szervezetekben, a folyóiratok szerkesztőségeiben fontos tisztségeket töltenek be. Mindez mutatja annak, hogy a szakmának nemcsak művelése, hanem működtetése sem képzelhető el a Történettudományi Intézet nélkül.

A nemzetközi kapcsolatok

Az Intézet aktív nemzetközi kapcsolatai az 1960-as évek derekától épültek ki, s ennek szervezésében Ránki Györgynek volt kulcsszerepe. A beszámolási időszakban Románia kivételével a hagyományos mederben folytak kapcsolataink a kelet-európai országok történész műhelyeivel. Ezek értékét csökkentette, hogy az ún. együttműködések jobbra formális tartalmú megállapodásokon nyugodtak, kevésbé vonzó (pl. a polgári történetírás bírálata) vagy szakmailag eleve reménytelen feladatokat (lengyel–magyar kapcsolatok forrásainak kiadása az 1945 utáni korszakból) is tartalmaztak.

Az elmúlt öt évben arra törekedtünk, hogy nemzetközi aktivitásunkat intézményesítsük, nyugati viszonylatban az egyéni kezdeményezések fenntartása mellett lehetőleg stabil szervezeti kereteket alakítsunk ki. Tárgyalásokat folytattunk az amerikai ACLS-szel, hosszú távú forráskiadási egyezményt kötöttünk (az angliai magyar vonatkozású források feltárására) a londoni School of Slavonic and East-European Studies-szal, multilaterális konferenciasorozat szervezésében állapodtunk meg a Deutsche Historikerverband-dal; a tübingeni egyetemmel megszerveztük a multilaterális rendezvénysorozatot Dél-Németország és a Habsburg Birodalom történeti kérdéseiről, melynek első konferenciájára (Die Habsburgerfrage gestern und heute) 1990 végén az Európa Intézetben került sor. Tartósak a kapcsolataink a rég kialakult vonalakon (EHESS, Institut für Europäische Geschichte–Mainz, Südost-Institut–München, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg/Gundelsheim, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet–Moszkva stb.), újak épülnek, mint a Südostdeutsche Historiker Kommission-nal, a grázi egyetemmel.

1990-ben új egyezményt kötöttünk a Szlovák Akadémia pozsonyi történeti intézetével, s szerződést írtunk alá a budapesti Európa Intézettel és a bécsi Ost- und Südost-Instituttal, melynek alapján jelentősen bővültek a számunkra döntő fontosságú bécsi kutatási lehetőségek. Itt kell megjegyezni, hogy a budapesti Európa Intézet a nemzetközi kapcsolatok, konferenciák lebonyolításában olyan támogatást nyújt, amelyet mi saját erőnkől nem tudnánk biztosítani.

A nemzetközi konferenciák, kétoldalú rendezvények, nemzetközi ülések sorát rendeztük a beszámolási időszakban is. Ezek közül a fontosabbak:

— A pécsi egyetemmel 1986-ban közösen szervezett magyar–svájci konferencia a gazdasági modernizáció, a közép-európai kisállamok, irodalom, művészet és modernizáció témájáról.

— A 4. magyar-angol konferencia Szécsényben a 18–20. századi családtörténetről és a 19–20. századi kereskedelem szerkezetváltozásairól.

— A „Buda 1686” c. nagykonferencia, melyet a Budavári Emlékbizottság szervezett (Pach Zsigmond Pál irányításával) az Akadémia, az ELTE, a Magyarok Világszövetsége és több minisztérium részvételével.

— Alakuló ülést tartott a magyar-osztrák kultúrtörténeti munkaközösség.

— Az 1987 májusi sziráki konferencia az európai periféria 19–20. századi gazdasági fejlődéséről görög, török, angol és amerikai részvétellel.

— Magyar-NDK konferencia a felvilágosult abszolútizmus, valamint a két világháború közötti német-délkelet-európai kapcsolatokról.

— Az 1987 júliusi Zsigmond-konferencia a Budapesti Történeti Múzeum, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, a bochumi egyetem, a British Columbia egyetem részvételével.

— A budapesti VII. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus (Kosáry Domokos irányításával) mintegy 700 fő részvételével.

— A 3. magyar-amerikai (USA) történetiskonferencia 1988-ban, mely négy témát tárgyalt meg, a metropolisok szemszögéből vizsgálva az 1870–1930 közti korszakot.

— A Nemzetközi Diplomatikai Társaság vörösberényi kolloviума 1988-ban.

— Nemzetközi fasizmus konferencia 1989-ben angol, francia, német, cseh, lengyel és izraeli részvétellel.

— Osztrák-magyar konferencia a Habsburg birodalom nemzeti problémáiról és az átalakítási tervekről 1989-ben.

— Szlovák-magyar konferencia (Vezekényben) a dualizmus-kori és a két világháború közötti nemzetiségi kérdéstről 1990-ben.

— Die Habsburgerfrage gestern und heute c. konferencia 1990-ben szovjet, lengyel, cseh, jugoszláv, osztrák, német részvétellel.

A külföldi konferenciák igen hosszú sort tesznek ki. Ezek között olyan nagy jelentőségűek is vannak, mint az 1986. évi berni Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus, vagy a beszámolási időszak végén a madridi Történész Világkongresszus — melyen a magyar történészek, s különösen intézetünk küldöttei elismerten jó eredménnyel szerepeltek —, vagy a leuveni gazdaságtörténeti világkongresszus.

Nemzetközi kapcsolataink jelentősek tehát. Munkatársaink szinte rendszeresen kapnak meghívást külföldi egyetemeken való oktatásra, s igen gyakran konferenciákra; a konferencia-meghívások nem kis részét — az útiköltség drágulása és itthoni kötelezettségek miatt — nem tudjuk elfogadni. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a nemzetközi történettudományban intézetünk a közös munkákban állandó, megbízható partnernek számít, melyre a Közép- és Kelet-Európa kutatásban a nyugati rokon-intézmények szívesen építenek.

Az Intézet hivatalosan számotartott kutató, munkavállaló vagy konferenciavendégeinek száma a beszámolási időszakban 301 fő volt. Ez a ténylegesnél jóval alacsonyabb szám is jelzi, hogy intézetünk rangos helyet foglal el a nemzetközi tudományosság világában.

*

A központi munkálatok mérlegelése alapján az intézet 1986–1990. évi munkásságából külön kiemelhetjük az alábbi eredményeket:

A középkori osztály a középkori Magyarország történeti földrajzának előrevitelével, az oklevelek, a törvények kiadásával a szakma számára alapvető segédkönyveket készített. Jelentős eredmények születtek a Zsigmond- és Mátyás-évforduló kapcsán, bár ezek nagy-monográfiában még nem realizálódtak.

A korai újkor osztály több munkatársának kutatásaiból immár kirajzolódik, hogy a 15. és 16. század a magyar bel- és külkereskedelemnek a későbbiekben már el nem ért virágkora

volt. A munkálatok mind a makro-, mind pedig a mikrostruktúrák feltárását (nagyságrendek, illetve szerkezeti-szervezeti kérdések, személyiségek megismerését) vitték előre. A török elleni felszabadító háborúk kutatásával — az évfordulós lehetőségeket felhasználva — monográfiákkal, forráskiadványokkal, előadásokkal a munkatársak sokat tettek e fontos problematika széles körű szakmai megismertetése terén. A modern társadalomtörténeti módszerek 17–18. századi forrásanyagokon való alkalmazásában ugyancsak új eredmények születtek.

Az újkori osztály munkájában a modern kutatási szemlélet térnyerésében és annak első, szélesebb hozamaiban mutatkoznak az új eredmények: a demográfia, a polgárság társadalomtörténete, a mindennapi élet, a kultúrtörténet felé fordulásban. A nemesség polgárodásától a kivándorlástudatig nyúló munka, a forráskiadások tudatos előtérbeállítása, a Monarchia egészének vizsgálata része azon egészséges fordultnak, hogy ne a szintézisek kényszere legyen a fő hajtóerő, hanem a problémacentrikus kutatások-elemzések jelentsék az új eredményekhez vezető fő útvonalat.

A legújabbkori osztály kutatásaiból az újabb jelentős modernkori forráskiadványok elkészülte mellett kiemelkedik az iparos- és kereskedőnépeségnek a két világháború közötti társadalomtörténet átfogó bemutatását elősegítő vizsgálata, a tisztikart, a munkásságot vizsgáló tanulmányok, a szakértelmiséget elemző írások, a nemzettudat alakulásának kutatása. A művelődéstörténet területén a korszak jelentős szellemi szereplőinek és irányzatainak minden korábbi, szűkkeblű megítélését meghaladó, előítéletmentes és korszerű bemutatását kell külön is megemlíteni.

A jelenkor-történeti osztályon elkészült Magyarország II. világháborús emberveszteségének ma lehető legpontosabb felmérése, mely eredményeknek át kellene kerülniük legalább az értelmiségi köztudatba. Alapos tisztázásnak vetették alá a magyar fegyverszünet és a békeszerződés születésének körülményeit. Érdemi eredmények születtek az irodalom és politika 1953–1956 közötti viszonyának kutatásában és megkezdődött az 1956-os forradalom történetének kutatása.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az MTA Történettudományi Intézete az 1986–1990 közötti időszakban a nehezedő feltételek ellenére funkciójához és rangjához méltó, eredményes tudományos munkát végzett.

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK 1991–1993. ÉVI KUTATÁSI KONCEPCIÓJA

I.

1. Az intézmény neve

Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (a továbbiakban: Intézet).

2.

Az Intézet a magyar történettudomány központi kutatóhelye, és e kiemelt helyzetéből következően az az elsőrendű feladata, hogy olyan történeti *alapkutatásokat* folytasson a magyar történelem területén, amelyek, különösen munka- és időigényesek lévén, más szervezeti keretek között nem végezhetők el. Ezek a kutatások három típusba sorolhatók: 1. Alapvető források publikálása. 2. Általános kézikönyvek összeállítása. 3. A két előbbi tevékenységet kísérő illetve előkészítő részkutatások. (Ebből következően nem szerepeltek és a jövőben sem szerepelnek az Intézet tervében olyan feladatok — pl. helytörténet —, amelyek egyik követelménynek sem felelnek meg.)

3. Az Intézet főbb kutatási célkitűzései

Az 1920 előtti idők kutatásának tárgya, mint korábban is, elsősorban a történeti Magyarország területe, azaz a Kárpát-medence. Továbbra is elsőrendű cél a *forrásközlés* (ezen elsősorban *levéltári* dokumentumok megjelentetését értve), valamint *alapvető kézikönyvek összeállítása*. A folyamatban levő vállalkozások (számos többkötetes forráskiadvány, Magyarország tízkötetes története, Árpád-kori történeti földrajz stb.) folytatásán túl fontos új *kézikönyvek* kiadását (közép- és koraiújkori életrajzi adattár, az utolsó évtizedek kronológiája) illetve elindítását (történeti atlasz és helységnévtár) is tervezzük.

A szintézisre irányuló részkutatások terén a *társadalomtörténet* megmarad kiemelt témaként a következő években is, míg azonban korábban túlzottan kapcsolódott a gazdaságtörténethez, a jövőben mindenekelőtt a modern értelemben vett — az életmód-, tömegizlés- és mentalitáskutatásra irányuló — *művelődéstörténet*tel kívánjuk társítani. Az eszméileg és módszereiben megújult és ezért világoszerte fellendülőben levő *politikai történet* kérdései szintén kiemelt szerepet kapnak az elkövetkező évek kutatási programjában. A kutatómunka mindegyik vonatkozásban olyan részterületekre irányul, amelyeket eddig nem megfelelően tanulmányoztak (egyházi társadalom, nemesség, királyi udvar; politikai struktúrák változása).

Az Intézetnek viszonylag régi hagyománya a *szakmai tolerancia*. Az 1970-es évek óta éppen ezáltal tudott úttörő szerepet játszani a pluralizmus elvének elfogadtatásában és általában a politikai rendszerváltás eszmei előkészítésében. Ez az irányvonal az új korszakban sem változik. Az Intézet vezetése eltökélt abban a tekintetben, hogy a tudományos munkában továbbra sem hagy *pártpolitikai* szempontokat érvényesülni, viszont hagyományaihoz híven támogat minden olyan elméleti irányzatot, amely a szakmai követelményeknek eleget tesz.

4. Jelenleg rendelkezésre álló erőforrások

Emberi erőforrások. Az Intézet jelenlegi (1991. jún. 30-i) létszáma	101 fő
Ebből	
kutatóintézeti vezető	6 fő
nem tudományos vezető	2 fő
tudományos munkakörben dolgozó	57 fő
ügyintéző	22 fő
ügyviteli dolgozó	12 fő
fizikai dolgozó	2 fő
Ezen kívül az Intézet 2 dolgozót és 4 nyugdíjast rész munkaidőben foglalkoztat.	
Gép- és műszerállomány 1990. dec. 31-i bruttó értéke 4937 e. Ft, nettó értéke 2578 e. Ft.	
Ebből számítástechnikai eszköz: bruttó értékben 2873 e. Ft, nettó értékben 2101 e. Ft.	

5. Fejlesztési elképzelések

Emberi erőforrások. Az Intézet személyi állománya elegendő volna a kitűzött célok eléréséhez, de a megoszlása nem megfelelő. Hosszú időn keresztül indokolatlan mértékű előnyt élvezett a 19. század és különösen a 20. század első felének kutatása. A magyar történelem első 600 évével jelenleg mindössze *hat*, a következő 250-300 évvel is csak *tizenkét* kutató foglalkozik, kilenc évszázadra tehát összesen 18 fő (az összállomány 30%-a) jut. Az 1949 utáni kor, mint ismeretes, gyakorlatilag nem volt kutatható. A jövőben tehát három korszak: a középkor, a korai újkor és a jelenkor kutatói gárdája igényel fejlesztést.

A kialakult szerkezeten fokozatosan próbálunk változtatni oly módon, hogy a (nyugdíjazás stb. által) megüresedő helyeket céljainknak megfelelően töltjük be. Mivel pillanatnyilag nincs ehhez elég, megfelelően képzett szakember, legfontosabb eszközünknek a *tudományos ösztöndíj* (és a vele járó posztgraduális képzés) ígérkezik. Ezt olyan leendő kutatóknak ajánljuk fel, akiknek érdeklődési köre beleillik az Intézet fejlesztési tervébe. Kiválasztásukban és befolyásolásukban számítunk az Intézet olyan munkatársaira, akik a felsőoktatásban is tevékenykednek.

Gép- és műszerállomány. Elsősorban a meglévőnél nagyobb kapacitású, modern fénymásoló beszerzését tervezzük, továbbá számítógépparkunk fokozatos felújítását. Emellett egyelőre — amíg nincs lehetőség minden irodai munka gépesítésére — számolnunk kell további villanyírógépek beszerzésével is.

Általános infrastruktúra. A folyamatos karbantartáson felül továbbra is reménykedünk a telefon- és adatátviteli hálózat korszerűsítésében.

6. Az Intézet kapcsolatrendszere

Nemzetközi kapcsolatok. Az utóbbi években (részben már előbb is) közvetlen, szerződésben rögzített kapcsolatot építettünk ki a grazi és a tübingeni egyetemekkel, továbbá az alábbi külföldi társintézményekkel: Szlovák Tud. Akad. Történettudományi Intézete, Pozsony; Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Bécs; Südost-Institut, München; School of Slavonic and East European Studies, London. A kapcsolatokat, amelyek többek között közös rendezvényekben, ösztöndíjlehetőségekben, közös kutatásokban, tanulmányutakban és kiadványcserében realizálódnak, a továbbiakban is fenntartjuk és bővíteni tervezzük. A közeljövőben a Rutgers egyetemmel (New Brunswick, USA) van kilátás háromoldalú együttműködési szerződés megkötésére (a budapesti Europa Intézet mint harmadik fél közreműködésével).

Közvetlen kapcsolatainkon kívül számos más formában is tevékenyen részt veszünk a nemzetközi tudományos életben, különösen az MTA nemzetközi kapcsolatrendszerének fenn-

tartásában. Az MTA által kötött (magyar–francia, magyar–amerikai stb.) egyezmények keretében folyó szakmai együttműködést egyebek között konferenciák rendezésével támogatjuk, illetve közreműködünk nagyobb nemzetközi találkozók (világkongresszusok) szervezésében. Hasonlóképpen részt veszünk az MTA történetész vegyesbizottságainak működésében, sőt elmondható, hogy a bizottságok keretében folyó érdemi tudományos- és szervezőmunkát jelentős részben az Intézet végzi. Ennek folytán különösen élénkeek csehszlovák, lengyel, román, bolgár, török, orosz, osztrák, francia, angol, finn és svéd kapcsolataink. Jelentős részben az Intézet közreműködésével bonyolódnak a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának külkapcsolatai is.

Külföldi kapcsolataink fontos előfeltétele munkatársaink széleskörű nyelvtudása. 33 fő rendelkezik két vagy több állami nyelvvizsgálóval, és beszélnek több idegen nyelvet olyanok is, akik nem tettek vizsgát.

Belföldi kapcsolatok. Az Intézet, mint korábban is, jelentős részt vállal a történelemtanárok szakmai továbbképzésében, különösen a jól bevált országos konferenciák szervezésében, de részt kíván vállalni minden más továbbképzési formában is. A budapesti, debreceni, szegedi és pécsi egyetem oktatói részt vesznek több kutatási programunkban, és számos tanárunk tagja az Intézet tudományos tanácsának. Másfelől 10–12 munkatársunk oktatóként tevékenykedik ugyanezekben az intézményekben. A társintézetekkel (az MTA több intézetével, a Hadtörténelmi Intézettel stb.) úgyszintén közös kutatási témák és közös rendezvények szervezése fűz össze.

7. Kiegészítő tevékenység

A kutatómunkán kívül az Intézet könyvkiadással is foglalkozik. A tudományos könyvkiadás elhúzódó válsága folytán az Intézet kénytelen volt folyamatosan bővíteni kiadványszerkesztői és könyvkiadói tevékenységét, és erre kényszerül a jövőben is. Jelenleg az alábbi kiadványsorozatokat jelenteti meg saját gondozásában:

- Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok
- Előadások az MTA Történettudományi Intézetében
- A magyar történettudomány éves bibliográfiája

Ezekon kívül 1991-től az Intézet vette át (az Akadémiai Kiadótól) a Történelmi Szemle c. folyóirat kiadását. Ezzel tervezzük egyesíteni Világtörténet c. korábbi periodikus kiadványunkat.

II.

1. A tervezett kutatások főbb tematikai csoportja

1.1 Forrásközlés

A tervezett nagyobb forráspublikációk közül több folytatása — vagy éppen befejezése — már korábban megindult több kötetes vállalkozásoknak (*Széchenyi István levelei*, *Kossuth összes művei*, *Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyvei*, *Károlyi Mihály levelezése*), de vannak újak is, mint *Az Árpád-kori nem királyi oklevelek kritikai jegyzéke és Deák Ferenc művei*. Különösen kiemelendők a 20. századi külkapcsolatok feltárását folytató nagy dokumentum-gyűjtemények (*A történeti Magyarország felbomlásának okmánytára*; *A Quai d'Orsay és Magyarország*; *A Ballhausplatz és Magyarország*; *A magyar fegyverszünet és békeszerződés iratai 1944–47*). Az itt nem említett, viszonylag kisebb terjedelmű forrásközléseket az Új Történelmi Tár sorozatban tervezzük megjelentetni.

1.2 Történettudományi kézikönyvek

Folytatjuk a régóta nélkülözött *Magyarország Történeti Atlaszá*nak már megkezdett munkálatait. A tervidőszakban egy szűkebb (128 lapból álló) változatát kívánjuk részben elkészíteni (füzetekben, folyamatosan publikálva), de dolgozunk egy bővebb változaton is. Megkezdjük az előmunkálatokat — részben az atlasz munkálataihoz kapcsolódva — egy tömör *történeti helységnévtár* (15-17. század) összeállításához, amelyet szintén kiemelt feladatként kezelünk. Elkészül Györffy György nagyszabású munkájának (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1961-) következő, 4. kötete (L-P betűk). Több kötetes új vállalkozásként indul a *Közép- és korai újkor magyar életrajzi adattár* (több ezer személyre vonatkozó adattal), valamint a *Középkori Magyarország világi archontológiája*, amely a különböző országos és megyei tisztségviselők táblázatát tartalmazza. Befejezzük az eredetileg *Íztkötetesre tervezett Magyarország történetének* hiányzó 2. kötetét (1242–1526). Nyilvánvaló hiányt szándékozunk pótolni azzal is, hogy összeállítjuk a *kelet-európai szovjet zóna történetének kronológiáját* (1945–1989), kiegészítve a főbb statisztikai adatokkal és a legfontosabb egyezmények szövegével. Emellett az Intézet továbbra is folyamatosan megjelenteti a *magyar történettudomány kurrens (évi) bibliográfiáját*, és folytatja a Kosáry Domokos által elindított nagyszabású retrospektív bibliográfia (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*) közreadását.

1.3 Társadalomtörténet

Távlati célunk továbbra is egy összefoglaló *Magyar társadalomtörténet* megírása, ez a terv azonban a témának évtizedek óta egyoldalú megközelítése miatt még nem valósítható meg. A 19–20. századi magyar társadalom fejlődése már jórészt megrajzolható, alapos részleltudományokra van viszont szükség a korábbi időkkel szemben. A következő időkben különösen három, eddig elhanyagolt témának szentelünk majd fokozott figyelmet: a *nemességnek, az egyháznak és a királyi udvarnak mint társadalmi-politikai tényezőknek*. Az eddiginél nagyobb tér és érdeklődés jut a Kárpát-medence *nem magyar etnikumainak* is.

1.4 Politikátörténet

Ezen a területen különösen sok a pótolnivaló. Ami a legfontosabb: a stúdium kutatása világszerte forradalmi változáson ment át az utóbbi egy-két évtizedben. A hagyományos értelemben vett politikai eseménytörténetet és a többé-kevésbé öncélú intézménytörténetet felváltotta a *politikai struktúrák* kutatása, ami merőben újszerű kérdéseket vetett fel és a megoldásukra is új módszerek alakultak ki. Fontos célunk, hogy elősegítsük ezek elterjedését a hazai kutatásban. Emellett egyelőre kutatásra szorul a hagyományos *eseménytörténet* is. A magyarországi forrásanyag speciális adottságai folytán a 17. század végéig hiányosan ismerjük számos időszak eseményeit, tehát olyan elemi, minden egyéb irányú kutatás előfeltételét képező tudnivalóink hiányoznak, amelyeknek a legtöbb európai ország történettudománya már évtizedek óta birtokában van. (Különösen éles fénybe kerültek ezek a hiányok a négykötetes *Magyarország történeti kronológiája* [1981] összeállításakor, amidőn sok esetben kellett hibás vagy hézagos ismereteket összegezni — jobbakképpen. Szándékunk tehát az ilyen irányú kutatásoknak mindaddig, amíg ebbeli lemaradásunkat be nem hozzuk, egyfajta prioritást biztosítani. Hasonlóképpen kiemelt kutatási témaként kezeljük a közelmúlt politikátörténetét, mivel ez a legszélesebb érdeklődésre tarthat számot, s ugyanakkor az idevágó forrásanyag eddig jórészt hozzáférhetetlen volt. Itt különösen fontos követelménynek tekintjük a szakszerűséget, ellensúlyozandó a konjunkturális kiadványok már látható és sejtetően még következő sokaságát.

III. A kutatási témák tételes ismertetése

1. Forráskiadványok

1.1 *Az Árpád-kori nem királyi oklevelek kritikai jegyzéke* (6 kötetben). Szerk. Solymosi László.

Az 1. kötet 1993-ra, a további kötetek kb. 2003-ig készülnek el. A tervezett új forráskiadványok sorában ez a legterjedelmesebb és legnagyobb igényű. Célja: darabonként kritikailag számba venni és tartalmilag ismertetni a magyar történelem 1301-ig terjedő korszakának teljes levéltári forrásanyagát (kb. 6000 dokumentumot), egyúttal a még ismeretlen szövegeket (kb. 1000) publikálni. A vállalkozás előzménye és mintája Szentpétery Imre és Borsa Iván *Kritikai jegyzéke* (6 „füzet” azaz kötet, 1921–1987) a korszak királyi okleveleiről, amely minden középkorkutató nélkülözhetetlen segédeszköze.

Anyagi erőforrás: 2100 e. Ft (979. sz. OTKA).

Személyi: Solymosi László és külső munkatársak

1.2. *Kossuth Lajos összes művei* 10 kötetben.

8. köt. (1840–42.) (Szerk. Buzinkay Géza. Kézirat: 1992.)

9. köt. (1842–44) (Szerk. Buzinkay Géza. Előkészületben.)

10. köt. (1844–). (Szerk. Pajkossy Gábor. Kézirat: 1993.)

Erőforrás: 182 e. Ft (TS-5/1.)

1.3 *Széchenyi István levelezése* Kritikai kiadás.

Erőforrás: 1500 e. Ft (983. sz. OTKA; témavezető: Szász Zoltán)

1.4. *Deák Ferenc összes művei*.

A korábbi forráskiadványokon és kiadatlan levelezésének módszeres összegyűjtésén alapul. Fontossága aligha igényel külön méltatást, tekintettel Deák különleges közéleti szerepére a kiegyezés előtt és után, de megjegyzendő, hogy a publikáció a szűkebben vett politikatörténeten túl alapvető forrásanyagot nyújt majd a korszak esztörténeti vizsgálatához is.

Erőforrás: 1300 e. Ft. (347. és 985. sz. OTKA; témavezetők: Hanák Péter és Katona Tamás)

1.5. *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyvei*.

1/a. köt. (1867–70.) (Szerk.: Somogyi Éva. Kézirat: 1993.)

Erőforrás: 3750 e. Ft (OTKA; témavezető: Somogyi Éva), 200 e. Ft (Pro Cultura)

1.6. *Iratok a történeti Magyarország felbomlásának történetéhez*.

1–2. köt. (Szerk. Szász Zoltán, Szarka László.) A 2. köt. a nemzetiségi vidékek elszakadásának folyamatát mutatja be magyar központi források és a nemzetiségi szervezetek (nemzeti tanácsok), valamint az érdekelt szomszéd ország iratai alapján.

Erőforrás: 977. sz. OTKA (3350 e. Ft, részben; témavezető: Niederhauser Emil); 250 e. Ft (TS-5/1)

1.7. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*.

8. köt. (1916–18.) (Szerk. Szász Zoltán, Szarka László)

Erőforrás: (3350 e. Ft, részben; 977. sz. OTKA, témavezető: Niederhauser Emil), 100 e. Ft. (Pro Cultura)

1.8. *A Quai d'Orsay és Magyarország* (francia nyelven, 4 kötetben).

Az 1–2. kötet (Szerk.: Ádám Magda) szerkesztés alatt, a 3. köt. (Szerk.: Ormos Mária) előkészületben.) A gyűjtemény a francia külügyminisztérium — és más kormánysszervek — hozzáférhetővé vált iratanyagából válogatva ad széles képet a trianoni béke születéséről, s nemcsak a két világháború közötti magyar–francia politikai kapcsolatokról, hanem általában Franciaország külpolitikájáról a kelet-közép-európai térségben. A négy kötetre tervezett gyűjteményből az 1. kézirata már elkészült.

Erőforrások: 170 e. Ft (TS–5/1), 300 e. Ft (Pro Cultura)

1.9. *Károlyi Mihály levelezése* (5 kötetben).

3. köt. (Kész; megjelenik 1991-ben.)

4. köt. (Szerk. Jemnitz János, Kézirat: 1992.)

5. köt. (Szerk. Hajdú Tibor, Litván György; előkészületben.)

1.10. *A Ballhausplatz és Magyarország 1919–1938.* (Szerk. Tilkovszky Loránt, Stier Miklós, előkészületben.) Válogatás a két világháború közötti osztrák–magyar politikai kapcsolatok történetének kiadatlan dokumentumaiból.

Erőforrás: 150 e. Ft (Pro Cultura), 35 400 ATS (Programm der österr.-ung. Aktion)

1.11. *A magyar fegyverszüneti egyezmény és békeszerződés.* Diplomáciai iratok (1944–1947; 3 kötetben) (Főszerk. Vida István.)

1. köt. (Szerk. Borus József. Közreműködik Póth Piroska.)

2. köt. (Szerk. Rainer M. János, Stark Tamás.)

3. köt. (Szerk. Borhi László.)

2. Történettudományi kézikönyvek

2.1. *Magyarország Történeti Atlasza.* Előmunkálatai már az előző tervidőszakban megindultak. Egyelőre egy rövidebb változatban kívánjuk elkészíteni a felső- és középszintű oktatás, valamint a nagyközönség számára. Ez végső formájában 128 színes térképlapot fog tartalmazni szöveges melléklettel, és folyamatosan, füzetek formájában jelenik majd meg. (Tervezünk egy bővebb vázlatot is, amely a nagy külföldi tudományos atlaszok sorába fog illeszkedni. Ez azonban több tervperiódust igényel a jelentős költségek és a szakmai háttér elégtelensége miatt.)

Erőforrás: 3800 e. Ft (974. sz. OTKA)

2.2. *Magyarország történeti helységnévtára (15–17. század)* (4 kötetben).

A kutatás tervezett időtartama 8 év. Célja: *betűrendes lexikon* formájában számba venni a történeti Magyarország kb. 20 000 lakott és elpusztult települését (Szlavóniával és Erdéllyel együtt, de Horvátország nélkül), közölve lehető legpontosabb lokalizálásukat, birtokosaikat és esetleges egyéb ismert adataikat. Felépítésében Fényes Elek *Geographiai szótárát* (4 kötet, 1851) fogja követni. Hasonló vállalkozás még nem született, a történeti földrajzi kézikönyvek (Györffy, Csánki) megyénként tárgyalják anyagukat, illetve nem történeti, hanem nyelvészeti irányultságúak (Kiss Lajos).

A tervidőszakban a munkálatok elindítását tervezzük, ehhez csak *belső erőforrásokat* veszünk igénybe. Kísérletképpen összeállítjuk az A-B betűk anyagát. Kapcsolatba léptünk

azokkal az intézményekkel (MTA Régészeti Intézete, Országos Műemléki Felügyelőség), ahol más céllal hasonló jellegű adatgyűjtés folyik. Megfelelő előrehaladás esetén a további munkához OTKA-támogatást szándékozunk kérni. Témafelelős: Engel Pál.

2.3. Közép- és koraiújkorai magyar életrajzi adattár (6 kötetben).

Új vállalkozásként indul, a teljes mű összeállítása 10–12 évet igényel. A tervidőszakban összeállítjuk a 2. kötetet (1301–1457). Mivel nem lezárt mű, hanem folyamatosan bővítendő segédlet lesz, terveink szerint — legalábbis egyelőre — nem a hagyományos formában, hanem számítógépen tesszük hozzáférhetővé. A tervidőszak végére befejezzük a 3. kötet (1458–1526) és a 6. kötet (1664–1711) anyaggyűjtését. Egy-egy kötet a politika mintegy ezer fő- és mellékszereplőjének legfontosabb adatait fogja tartalmazni, és elsősorban az új szemléletű politikatörténet segédeszközeként kíván szolgálni, de minden társtudomány haszonnal forgathatja. (Tervezzük az adattár új- és legújabbkori folytatását is, a tervidőszakban ennek előkészítése folyik.)

Erőforrás: 2250 e. Ft (980. sz. OTKA)

Személyi: Engel Pál (témavezető), Heckenast Gusztáv, Köblös József, Teke Zsuzsa, Kovács Péter, Varga J. János és külső munkatársak (Kubinyi András, Kalmár János).

2.4. Magyarország története tíz kötetben (A szerk. biz. vezetője Pach Zsigmond Pál).

A nagyszabású szintézisből intézetünk régi adóssága a 2. kötet (1242–1526). (A 9. kötet — az 1945 utáni időszak — megírására annak idején *nem* az Intézet kapott megbízást, a 10. kötet pedig egyebek közt a *teljes* mű mutatóit tartalmazta volna, tehát összeállítása még e pillanatban sem aktuális.) A 2. kötet elkészültét évtizedeken át hátráltatták különböző, főleg személyi akadályok, ezek azonban mostanra elhárultak. Jelenleg tehát remélhető, hogy a még hiányzó — kötetnyi terjedelmű — „fejezetek” legkésőbb 1993 végére elkészülnek.

A hiányzó fejezetek közül kettőt ír intézeti munkatárs: az Anjou-kort (1308–82) Engel Pál (egyben a kötet főszerkesztője), és Hunyadi János korát (1439–1457) Szakály Ferenc. (Az 1458–1526 között még hiányzó fejezetek megbízott szerzője Kubinyi András, az ELTE tszkv. egyetemi tanára.) Az infrastrukturális háttérén kívül a kéziratok elkészítése nem igényel külön támogatást. 1988-ban elhunyt kollégánk, Szűcs Jenő fejezetéhez (1242–1308) némi kiegészítésre és a jegyzetanyag pótlására van szükség, ezt egy még felveendő fiatal munkatársra szándékozunk bízni.

2.5. A középkori Magyarország világi archontológiája (az országos főméltóságok, a megyésispánok és alispánok névsora és működésük dátuma).

Az 1310–1457 közötti időszak anyaga (2 kötetben) közel áll a befejezéshez, a még hátralevő munka — belső erőforrásból — 3–4 hónapot igényel. Határidő: 1991. december 31. Felelős: Engel Pál.

Az 1458–1526 közötti időszak archontológiáját Kubinyi András (ELTE) irányítása alatt az Intézet középkori osztályának munkatársai állítják össze. A munka a 2.3. téma munkálataihoz kapcsolódik, ezért külön erőforrásokat nem igényel. Határidő: 1993. dec. 31.

2.6. A kelet-európai szovjet zóna történetének kronológiája (1945–1989).

Összeállításával nyilvánvaló hiányt szándékozunk pótolni. A kötetet, a főbb statisztikai adatokkal és a legfontosabb egyezmények szövegével egészítjük ki.

Erőforrás: 320 e. Ft (Pro Cultura).

2.7. Magyarország rövid története. (Főszerk: Glatz Ferenc)

Erőforrás: 750 e. Ft. (975. sz. OTKA)

2.8. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (6 kötetben).

A 4. kötet, amely 10 megyét (L-P betűk) fog tartalmazni, várhatóan 1993-ra készül el. (Jelenleg mintegy a fele van készen.) A mű az Intézet volt munkatársának, Györffy Györgynek egyszemélyes vállalkozása (a 4. kötetben Engel Pál közreműködésével), az Intézet azonban az infrastrukturális háttérrel (xerox, gépelés, korrektúra összeolvasása) és egyéb támogatást biztosít hozzá.

Erőforrás: 23 e. Ft (TS-5/1)

3. Társadalomtörténet

3.1. A polgárosodás Magyarországon a 19–20. században.

Monográfiák és tanulmányok: Vörös Károly (elit, nemesség); Hajdú Tibor (tisztikar és középosztály); Lackó Miklós (munkásság); Gyáni Gábor (polgári középosztály életmódja); L. Nagy Zsuzsa (városi életmód, iparosréteg); Kovács Mária (szakértelmiség); Balázs Magdolna (a minisztériumok személyi állománya).

Erőforrás: 1860 e. Ft (986. sz. OTKA; témavezető: Hanák Péter)

3.2. A magyar művelődés története a 20. században.

Résztanulmányok: Lackó Miklós (szellemi élet), Buzinkay Géza (sajtótörténet), Nagy Ildikó.

Erőforrás: 1050 e. Ft (984. sz. OTKA; témavezető: Lackó Miklós)

4. Politikai történet

4.1. Teke Zsuzsa: Firenze és Magyarország gazdasági és politikai kapcsolatai a 14–15. században. (Kandidátusi értekezés.)

4.2. Somogyi Éva: A közös kormányzat működése 1867–1907. (Akad. doktori értekezés.)

4.3. Szabó Dániel: A magyarországi pártrendszer a dualizmus korában. (Tanulmány.)

4.4. Szarka László: Szlovák nemzetfejlődés — a magyar kormányok nemzetiségi politikája 1867–1918. (Kandidátusi értekezés.)

4.5. Tilkovszky Loránd: Az 1920-as évek nemzetiségi politikája (1919–31.)

4.6. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztése. (Kandidátusi értekezés.)

4.7. Kiss József: Magyar–jugoszláv kapcsolatok. 1945–1948. (Kandidátusi értekezés.)

4.8. Rainer M. János: Tanulmányok az első Nagy Imre-kormány és az 1956-os felkelés történetéből.

Kiadja
MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
HU ISSN 0040-9634

A szerzési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9220682 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 120,—

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Űri utca 53., telefon: 175-9011/578)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

55 676

91|3.4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *SZAKÁLY FERENC*
NEMESI VÁRMEGYESZERVEZET
ÉS TÖRÖK HÓDOLTSÁG

■ *LUKÁCS LAJOS*
ANGLIA ÉS A MAGYAR KÉRDÉS
1865–1866

■ *LAKNER JUDIT*
TEMETKEZÉSI VÁLLALKOZÓK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIII. ÉVFOLYAM, 1991. 3–4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Szakály Ferenc: Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság</i>	137
<i>Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1865–66-ban</i>	185

ARCOK, ÉLETKÉPEK

<i>Hiller István: A tolmácsper</i>	203
<i>Lakner Judit: Temetési vállalkozók Budapesten a századfordulón</i>	215

DOKUMENTUMOK

<i>Tüdősné Simon Kinga: A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben</i>	224
<i>Pap Ferenc: Kolozsvár és a királyi magyarország kereskedelmi kapcsolatai</i>	239
<i>Borus József: Vörös János és Nádas Lajos 1944. október 15-i szerepéről</i>	249

MŰHELY

<i>Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbitása</i>	255
---	-----

SZAKÁLY FERENC

NEMESI VÁRMEGYESZERVEZET ÉS TÖRÖK HÓDOLTSÁG

A „menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről

A hódoltságon kívüli megyékben a tisztikar benne élt az ellenőrzése alá adott országdarab társadalmának mindennapjaiban, s — főként a szinte állandóan a járásaikban sűrűlő szolgabírák útján — azonnal és elsőkézből, de mindenesetre könnyen és közvetlenül informálódhatott a döntést vagy eljárást igénylő általános és egyedi esetekről. S az intéstől, a bírságoláson át, a karhatalom igénybe vételéig megvoltak az eszközei is, hogy — háta mögött a törvények és a szokásjog nyomatékával — érvényt szerezzen akaratának. Így aztán az ő esetükben inkább csak a helyi vonások, illetve az érdekes a behatóbb vizsgálatra, hogy mikor és mennyire — pontosabban szólva: mennyire nem — tudták kiterjeszteni befolyásukat azon hatalmas nagybirtokoknak az illetékességi területükre eső darabjaira, amelyek helyel-közzel valósággal külön fejedelemségként éltek az ország testébe.¹

Nem így a török által a területükről elűzött, de a királyi Magyarországon és Erdélyben újjászerveződött és tovább működő nemesi universitások — a továbbiakban: *menekült vármegyék* esetében, amelyek saját területüktől többször tíz — némelykor száz-nál is több — kilométernyi távolságra tevékenykedtek, amelyekben a vármegyét (vagyis: a testületet), illetve a megyét (vagyis: a területet) egy, várakkal sűrűn megrakott birodalomhatár választotta el, s amelynek ráadásul egy merőben más normák szerint szerveződött apparátus jelenlétével és működésével is számolnia kellett. Mivel ilyenformán sem az értesülésszerzés, sem az akaratérvényesítés módjai nem tekinthetők egyszerűnek és kézenfekvőnek, önmagában ezek mechanizmusának vizsgálata is fontos általános tanulságokkal járhat a török-magyar viszony jellegére nézve.

A hódoltsági nemesség számának növekedése megteremtette azt az addig hiányzó bázist, amelyre támaszkodva a kintü menekült vármegyék a kézenfekvő nehézségeken magukat túlthették, a megszakadt információs láncot helyreállíthatták, és — végső soron — mintegy önmagukat újjáépíthették. A nemesi vármegyék 17. század elején bekövetkezett általános öntudatosodásán és emancipálódásán túlmenően ez lehetett a menekült vármegyék lassú, ám időhaladtával egyre szembeűnőbb magára találásának oka is. Talán elsősorban, hiszen aligha lehet véletlen, hogy éppen a legtöbb hódoltsági nemessel rendelkező vármegyék behatolási törekvéseit találjuk a legerőteljesebbnek.

1 Vö. *Botka Tivadar*: Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. Pest, 1865.; *Osváth Gyula*: A vármegyei autonómia kifejlődése és a vármegyei tisztviselők jogállása 1848-ig. Rimaszombat, 1912.; *Fekete Lajos*: A vármegyei tisztikar a XVI-XVII. században. Bp. 1914.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár [MOL] kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 520-541.

A török területen élő nemességet persze ab ovo ezernyi szál fűzte a menekült vármegyékhez, s köztük messze több volt az önként, sőt öntudattal, mint a kényszerből vállalt, hiszen csakis az universitás közbenjöttével szerezhettek érvényt előjogainak. A régi nemesek számára — leszármazásuk igazolásával és elismertetésével — a vármegyén kezdődött, az újak számára pedig — ármálisuk publikálásával és elismertetésével — itt végződött az a befogadattási eljárás, amelynek révén — legalábbis névlegesen — a kiváltságolt osztály egyenrangú tagjaivá váltak. Ettől fogva a tisztikar fokozott figyelemmel követte sorsuk alakulását, s ők is igyekeztek tájékozódni a székhelyen történekekről, amelyek immár messzemenően befolyásolták az ő életviszonyikat is. Bár a dolog természeténél fogva inkább megbízottal képviseltették magukat a gyűléseken, időről időre személyesen is megjelentek², hogy odatartozásukat ilyenképpen is reprezentálják.

Azt, hogy ez milyen előnyökkel járt gazdaságuk védelmében és kiterjesztésében, azt fentebb már érintettük. Ezen túlmenően is előnyös volt azonban számukra, hogy eggyel több fórumnál kereshették igazukat a velük szemben hatalmaskodó végváriakkal, a hódoltságon kívül élő birtokosokkal, hódoltsági nemes-társaikkal és mindezek alattvalóival szemben, mint a hódoltsági jobbágyok. Bár nem mondhatni, hogy következetesen bojkottálták volna a helyi jogszolgáltatást, ha úgy tetszett, akár a lakótársaik elleni, otthon is elintézhető apróbb-cseprőbb ügyeiket is a kinti magisztrátus elé vihették. Vagyis: pusztá létezésük folytán a menekült vármegyék egyfelől olyan ingyenes információs hálózathoz jutottak, amelynek csatornáin bőségesen áramlottak hozzájuk a területük ellenőrzésében és igazgatásában nélkülözhetetlen információk, másfelől pedig sok olyan ügy terelődött elébük, amelyben akár a hódoltsági helyi fórumok is eljárhattak volna, ami úgyszintén jócskán tágított tájékozódási mezejükön.

Hogy mindez mire volt elegendő, arról a menekült vármegyék mindennapi tevékenységének vizsgálata révén alkothatunk fogalmat.

1. A két „vezérmegye” működésének általános jellemzése

Heves–Külső-Szolnok, valamint Pest–Pilis–Solt vármegye — az alábbiakban az egyszerűség kedvéért: Heves, illetve Pest — magyarországi, kivált hódoltsági viszonylatban szép számmal ránk maradt jegyzőkönyveiből és irataiból pontosan rekonstruálni lehet a hódoltságban illetékes, menekült nemesi vármegyék működésének mechanizmusát. A vármegyei életet ténylegesen irányító alispánt, valamint helyettesét és az egy-egy járásért felelős négy szolgabíróat a főispán által állított jelöltek közül a tisztújító székre összehívott megyei nemesség választotta. Rendszerint ezen került sor a vármegyei jegyző (esetleg helyettes jegyző) és a tisztú ügyész megválasztására vagy megerősítésére is. (Szemben a csupán munkájuk eredményéből és a befolyt bírságokból részesülő „igazi” tisztségviselőkkel, ez utóbbiak szabott fizetést húztak a vármegye házi pénztárából.) Az egyébként évente esedékes tisztújítást leggyakrabban a főispán nyilatkozata helyettesítette, miszerint megerősíti a hivatalban levő tisztikart.

2 Alábbi fejtegetéseinket PPS vm. — immár mutatókkal ellátott regeszta-kiadásban is hozzáférhető — jegyzőkönyveire alapoztuk: *Borcsy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638-1711. I-III. Bp. é.n. — 1985. (Pest megyei levéltári füzetek 6., 7. és 10.). Megfigyeléseinket — *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. III. Eger. 1891. és *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. alapján — összevetettük és kiegészítettük a HKSz vm-i anyaggal is. Ezért az alábbiakban e munkákra csak szükség vagy idézetek esetén hivatkozunk.

A főispán — Hevesben a mindenkori egri püspök, Pestben, ha éppen volt, a nádor, tisztüresedés esetén valamelyik rendi főméltóság (1669-től 1671-ig Nádasdy Ferenc országbíró, 1671-től Szelepcsényi György esztergomi érsek, királyi helytartó, helyette Forgách Ádám országbíró) — jószereivel csupán levélben érintkezett vármegyéjével, amely viszont gyakran kereste fel őt küldöttséggel és levelekkel. Általában akkor, ha valamely méltósággal szemben segítségre volt szüksége vagy hatalmaskodó katonákat kellett megfékezni. Belső problémáival azonban csak a legritkábban terhelte, amiből arra kell következtetnünk, hogy azokkal saját körében is elboldogult. Igaz, a főispán sem igen volt kíváncsi a vezetése alatt álló universitás belügyeire; olyannyira nem, hogy nem tartott mellette bizalmi embert sem. Az egri püspökök tisztújító közgyűlés idején mégcsak el-ellátogattak Fülekre, a pesti főispánok azonban rendszerint csak megbízottukat — Wesselényi Ferenc nádor például többnyire a füleki főkapitányt, Koháry Istvánt — küldték el. Bármily meghökkentő is, megesett, hogy hódoltsági nemes képviselte a főispánt. Így például Heves 1684. májusi tisztújításán Almásy András gyöngyösi plébános — egyben egri kanonok —,³ akit Tassy Mihály alispán 1677-ben e gunyoros szavakkal jellemezett: „Patvarián nem lakot, s most is többet tud az breviáriumhoz vagy az gyöngyössy szőlő kapáltatásához, hogy sem mint az juridicus cautionális terminusokhoz”.⁴ (Ez a gyűlés szolgabíróvá választotta a plébános öccsét, az ugyancsak Gyöngyösön élő Almásy Jánost, aki 1677. augusztus 11-én kapott ármálist).⁵

Ami a valódi vármegyei tisztikart illeti: az 1660-ban, illetve 1668-ban elszámoltatott tizenhét régi és új pesti alispán és szolgabíró közül tizenötnek a nevét megtaláljuk a vármegyei kiadásokhoz birtokaik arányában hozzájárulni köteles birtokosok ugyanaz évekbeli jegyzékében,⁶ amiből következik, hogy a tisztségviselők — akárcsak a hódoltságon kívüli vármegyénél — itt is a megye területén jobbágysággal rendelkező nemesek közül kerültek ki. Nem így Hevesben, ahol 1675-ben a hat tisztségviselő közül mindössze Melczer János alispán szerepel a „possessionatus”-ok az évi névsorában;⁷ a többiek Nógrád, illetve Pest megyei birtokosnak tűnnek. Vagyis: a vármegyei nemesség egyfelől arra törekedett, hogy vezetőit lehetőség szerint a saját kebeléből válassza, másfelől viszont nem volt kizáró ok, ha a kiszemelt személy nem „szolgálati” megyéje, hanem az azzal hasonló sorsú és a mindennapi teendők ellátásában amúgy is szorosan együttműködő két szomszédos megye valamelyikének — esetleg mindkettőnek — a területén bírt lakott fekvőséggel.

Az egyaránt Fülekre (Nógrád m.) szorult Heves és Pest vármegye tisztikara azonban nemcsak szorosan együttműködött, hanem szétválaszthatatlanul össze is fonódott, szinte összeforrott egymással, valamint a csak részlegesen hódoltságinak minősíthető, de ugyanott székelő Nógrád–Kis-Honttal. Meglehetősen általános gyakorlatnak tetszik, hogy a két vármegye alispánjai korábban a másikkban (is) működtek szolgabíróként, minek következtében pontosan tisztában voltak annak belviszonyaival is. Gyakorta megesett, hogy az egyik vármegye alispánja egyidejűleg a másik helyettes alispáni tisztét is betöltötte, vagy hogy a két vármegye helyettes alispánja egyazon személy volt.

3 Almásy Dénes: A zsadányi és a törökszentmiklósi Almásy grófok. Kétegyháza, 1903. 20–21.

4 Fülek, 1677. jún. 10. Tassy M. — sógora, Huszár Imre. MOL, Orczy cs. lt. Possessionaria G. (Gyöngyös) 11.

5 Almásy D.: i.m. 24–25.

6 Pest megyei levéltár (=PmL) Conscriptiones portales II/1. 13–14.

7 Szederkényi N.: i.m. III. 448–458. passim

Ez azzal az előnnyel járt, hogy az alispán halála vagy tartós akadályoztatása esetén ügykörét olyan vette át, aki jól ismerte a folyamatban levő ügyeket és az azokkal kapcsolatos problémákat. Úgyszintén előfordult az is, hogy a tiszti ügyészi és a jegyzői posztot ugyanazon személy töltötte be mindkét vármegyében. Libercesy Ferenc jegyző elhunytakor, 1661-ben mind Heves, mind pedig Pest jegyzőkönyvben rögzítette érdemeit és határozta részére díszes epitáfium állítását, megjegyezvén, hogy rajtuk kívül időnként Hont vármegye is igénybe vette szolgálatait.⁸ Amikor Thököly Imre fejedelem 1682/1683 fordulóján a Portára küldte Pest hites nótáriusát, Csemiczky Gáspárt, a vármegye közönsége a hevesi jegyzőt, Buliovszky Ferencet kérte fel helyettesítésére.⁹

Bár Füleken sok nemes rendelkezett házzal, — amiből rengeteg súrlódás keletkezett köztük és a végvári katonaság között¹⁰ —, általában a tisztségviselők is csak a gyűlések idején jöttek be a vármegye székhelyére, egyébként hódoltságán kívüli birtokaikon tartózkodtak. Abból, hogy a vármegye gyakran keresett fontos hivatalos iratokat az elhalt tisztségviselő családján, arra következtethetünk, hogy az alispánok és szolgabírák hazavitték az elintézendő, illetve az intézkedéshez szükséges iratokat és oda kézbesítették számukra azokat a felsőbb utasításokat, átiratokat és beadványokat is, amelyek gyors intézkedést igényeltek. (Valószínűleg ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy — bár Fülek 1682. évi elestekor mind Heves, mind pedig Nógrád „központi” levelesládája megsemmisült, s jelentős károkat szenvedett a pesti anyag is¹¹ — jegyzőkönyveiket és irataikat mindmáig használhatjuk.) Mivel eddig mindössze egyetlen olyan esetre bukkantunk, amikor Pest közönsége tartott attól, hogy a megválasztott tisztségviselő lakóhelyének a székhelytől való nagy távolsága esetleg a munka rovására megy majd — s ez is a Buda felszabadulása előtti zavaros időkben, 1686 júniusában történt¹² —, az adminisztrációk végzők szétszórtsága aligha okozhatott komolyabb zavarokat és fennakadásokat az ügyvitelben. Általában is az a benyomásunk, hogy a kis létszámú apparátus zökkenőmentesen, gyorsan és rugalmasan vitte az universitas ügyeit. Legalábbis nincs tudomásunk arról, hogy az elintézetlen ügyek valahol is jelentősebb mértékben felhalmozódtak vagy a vármegyei írásbeliség valamikor is huzamosabban akadozott volna.

Véleményem szerint azért nem, mert a tisztségviselők a vármegyei gyűlések megkezdése előtt idejében beköltöztek Fülekre — ahol rendszerint saját házuk is volt¹³ —, illetve a gyűlések után a szükséges ideig a helyszínen maradtak, hogy a tárgyalásra kerülő ügyeket megfelelően előkészíthessék és a felhalmozódott tennivalókat elintézhessék. A gyűlések közti időszakban a jegyző biztosította az adminisztráció folyamatosságát,

8 I.m. III. 292. és Borosy A.: i.m. I. 148. 715.

9 I.m. III. 29. 2148.

10 *Benczédi László*: Végváriak életviszonyai a XVII. században In: Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században (Tanulmányok). Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 101-102. (vö. a 110. lapon felsorolt irodalommal) és *Pálmány Béla*: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterlepítés korszakában (1663-1703). Nógrád megyei múzeumok évkönyve (=Évk: NmM) 12 (1986) 41. és 43.

11 *Szederkényi N.*: i.m. III. 315., *Borosy A.*: i.m. III. 67. 2304.; eltúlzott interpretációja: *Pálmány B.*: i.m. 47., vö. *Borosy A.*: i.m. III. 46-47. 2209.

12 Watty Jánost azzal a feltétellel választották szolgabírává, hogy Zólyom megyéből Nógrádba költözik át. lh.

13 Koháry István füleki főkapitány írja 1669-ben, hogy a nemesek a katonákat nem hagyják beszállni sokszor üresen álló házaikba, minek következtében azok kénytelenek a környező falvakban lakni és onnan bejárni a szolgálatra. *Merényi Lajos*: A füleki várórség panaszai (1669). Hadtörténelmi Közlemények (=HK) 10 (1897) 635.

akinek feltehetően állandóan Füleken kellett tartózkodnia, hogy a beérkezett postát fogadja és — ha szükséges volt — intézkedés végett a választott tisztségviselőkhöz továbbítsa, valamint hogy a közvetlenül a vármegyéhez fordulóknak szolgálatára álljon.

A nemesi önkormányzat és egyszersmind a vármegyei közigazgatás legfontosabb szerve — s egyben az általa gyakorolt hatalom kollektív forrása és letéteményese — a megye területén élő, illetve ott birtokos, de más megyében lakó nemesek alkalmankénti összejövétele, a közgyűlés (*generalis congregatio*) volt — és maradt egészen az 1848. évi polgári forradalomig. Bár mind kifelé, mind befelé — tagjai és azok alattvalói felé — a tisztikar reprezentálta az universitást, ennek működése is csak a közgyűlés felhatalmazása vagy utólagos jóváhagyása révén vált jogszerűvé. Így volt ez az általunk példaként megvizsgált két menekült vármegye 17. századi gyakorlatában is. Azzal a kiegészítéssel, hogy ez a megállapítás nemcsak a közgyűlésre, hanem az összes vármegyei gyűlésformára — így a kisgyűlésre (*particularis congregatio*), a tisztiújítószékre (*sedes electoralia* vagy *restauratoria*), a pecsételősékre (*sedes sigillatoria*), a számvevősékre (*sedes rationaria*) és különösen az előbbieknél gyakrabban tartott törvényszékre (*sedes judiciaria-sedria*) is — vonatkozik. Csak a legkritikább esetben fordult elő, hogy az adott összejövetel beérte volna azon feladatok ellátásával — ítélezés, tisztiújítás, számvétel, elkészült iratok megpecsételése —, amelynek céljából összehívták; rendszerint kiterjeszkedett olyan ügyekre is, amelyekben jogszerűen csak a közgyűlés dönthetett volna. És fordítva: a közgyűlés mintegy magába olvaszthatta az összes többi gyűlésforma teendőit is. Megesett, hogy az eredetileg sedriának meghirdetett gyűlésen egyetlen peres ügyet sem intéztek,¹⁴ ugyanakkor viszont közgyűlésen is gyakorta került sor perindításra vagy ítélethirdetésre.¹⁵

A vármegyei gyűlések gyakoriságának és a megoszlásának illusztrálására táblázatban adjuk a Pest által 1657 és 1683 között megtartott gyűlések számát (csak azokat az éveket vettük fel, amelyekben a közgyűlési jegyzőkönyv teljesnek tűnik):

év	közgyűlés	kisgyűlés	tisztiújítószék	pecsételősék	számvevősék	törvényszék	összen
1657	6 ^{a)}	-	-	-	-	3	9
1658	5 ^{b)}	1	-	-	-	3	9
1660	9 ^{c)}	-	-	-	-	2	11
1661	5	-	-	-	-	5	10
1662	9	-	-	1	-	1	11
1665	4	-	1	-	-	4	9
1666	6	-	-	-	-	4	10
1667	4	-	-	-	-	5	9
1668	3	-	1	-	-	4	8
1669	8	-	1	-	-	1	10
1670	6	-	-	-	-	2	8
1671	13 ^{d)}	-	1	-	-	1	14

14 PPS vm. 1670. máj. 9-én egyenest úgy határozott, hogy „a sedrián a peres ügyeket felfüggesztik s közügyekkel foglalkoznak”. *Borosy A.*: i.m. II. 86. 1425.

15 Pl. PPS vm. 1674. dec. 14-i kgy-én: I.m. II. 144-145. 1707., 1708. s 1710.

év közgyűlés kisgyűlés tisztújítószék pecsételőszték számvevőszék törvényszék összesen

1672	15 ^{e)}	-	-	-	1	-	16
1676	8	-	-	-	-	2	10
1677	3	2	-	-	-	3	8
1678	5	-	1	-	-	1	7
1679	7	-	1	-	-	-	8
1680	7	2	-	-	-	2	11
1681	9	-	-	-	-	-	9
1682	5	-	-	-	-	1	6
137		5	6	1	1	43	193

a) Az egyik egyben tisztújítószék is

b) Az egyik egyben tisztújítószék is

c) Az egyik egyben pecsételőszték, a másik egyben tisztújítószék is

d) Az egyik egyben törvényszék is

e) Kettő egyben törvényszék is

Mint látható, a vármegye közönsége évente átlagosan tízszer — vagyis hozzávetőleg havonta — összegyűlt közös ügyeinek megvitatására és rendezésére. (A tisztikar egyébként — a terhek egyenletesebb elosztása érdekében — a valóságban is igyekezett tartani a havi ütemezést, s attól csak nagy szükség esetén, kényszerből tért el.) Ne gondoljuk persze, hogy ezek a füleki gyűlések különösebben látogatottak voltak. Heves 1679. évi tisztújító gyűlésén Tassy Mihály alispán elpanaszolta, hogy a nemesség olyannyira negligálja a közgyűléseket is, hogy az ügyintézés szinte teljességgel a tisztviselőkre maradt. Erre a megjelentek úgy határoztak, hogy — amennyiben a szolgabírók idejében ki tudják hirdetni a járásukban az időpontot — az elmaradókat, ha nem igazolják magukat, pénzbírsággal kell sújtani.¹⁶ Mindez persze nem azt jelenti, hogy a távolmaradók érdektelenül figyelték a gyűléseken történeteket, s hogy azokról nem értesültek. Régi és bevett szokás volt, hogy a több megyében birtokos nagyurak megbízottal — helyi birtokaik kezelőjével vagy ügyvédjükkel — képviseltették magukat. Ezt utánozva utóbb már a hódoltságban alkó ármálisták és plébánosok is kezdték megbízott által gyakorolni szavazási jogukat, amit úgyszintén Heves vármegye 1667-ben statútumban tiltott meg nekik.¹⁷ Nyilvánvalóan azért, mert úgy találta, hogy a távolmaradók anélkül élveznek előnyöket — például tiltakozhatnak jogaik sérelme miatt —, hogy a felelősségben is osztoznának.

Heves és Pest vármegyék gyűléseinek lebonyolításában nem figyelhető meg olyan állandó rendszer, amely az ott tárgyaltak egykori fontossági sorrendjéről árulkodnék, s ezzel megkönnyítené számunkra egyfajta ügyrendi séma utólagos felállítását. Úgy tűnik, kizárólag a felsőbbbségek — az uralkodó, a nádor, az országbíró, a helytartó, a területileg illetékes főkapitány, a főispán, valamint a központi kormánysszervek (kivált a Magyar Kancellária, a Magyar és a Szepesi Kamara) — által a vármegyéhez intézett leiratok ismertetésének volt meghatározott helye. Ez — fontosságuk és az illendőség

16 Szederkényi N.: i.m. III. 314.

17 Fülek, 1667. máj. 23. Corpus statutorum Hungariae municipalium — A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összeállították...: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. (=CSM) II/1. Bp. 1890. 247., vö. Szederkényi N.: i.m. III. 317-318.

okán — általában mindig megelőzte a többi ügyet. Ennek következtében elsőnek került sor a leiratokra adott válaszlevél megtárgyalására, esetleg megfogalmazására, illetve — amennyiben az ügy súlya azt megkövetelte — a kibocsátóhoz menesztett ad hoc követség megválasztására, napidíjának megállapítására és a vele adott instrukció kidolgozására is. Mivel a menekült vármegyék is teljes jogú tagként vettek részt az országgyűlés munkájában, rendszerint az elintézendő ügyek élére került az országgyűlési követek megválasztása, valamint az általuk küldött időszakai beszámolók és panaszok, valamint — mint más esetekben is — a visszaérkezettek beszámolója és az általuk hazahozott országgyűlési végzések bemutatása is.¹⁸

A fent vázolt ügyrendi gyakorlattól csak az esetben tértek el, ha az adott gyűlésen tisztújításra is sor került. Ez esetben a jelölés — amelynél Hevesben kényszerűen ügyeltek a nemesség vallási megoszlására¹⁹ — a megerősítés vagy a változások rögzítése megelőzte a felsőbb leiratok és az általuk kiváltott vármegyei intézkedések ismertetését. Egyébként azonban a gyűléseken elnöklő alispán meglehetősen ötletszerűen terjesztette elő az elintézésre váró ügyeket, köztük olyanokat is, amelyek nem feltétlenül igényelték az összegyűlteket döntését, s éppily ötletszerűen hangoztak el a szolgabírák beszámolóival és jelentéseivel is. Így aztán amikor az alábbiakban sémába igyekszünk foglalni a menekült vármegyék gyűlésein előfordult ügyeket, a korabeli gyakorlatban nem létező konstrukciót alkotunk.

A vármegyei működés személyi feltételeinél maradva: mivel a tisztújító gyűlésre csak a teljes jogú, egyszemélyben is eljárni jogosult tisztségviselők megválasztása tartozott, a községi gyűlések is gondoskodhattak az esküdti kar időnkénti feltöltéséről — Pest 1667. szeptember 22-én egyszerre kilencel növelte esküdtszéji számát²⁰ —, szükség esetén a jegyző cseréjéről vagy helyettesítéséről, s döntöttek más, alacsonyabb rangú alkalmazottak (börtönőr, hóhér) szerződéséről.

A nemesi vármegyék legfontosabb — mondhatni: leglátványosabb — jogai közé tartozott, hogy szabályrendeletekkel (*statútumokkal*) avatkozhattak a területükön élők azon viszonyaiba, amelyekről az országos törvények nem vagy nem eléggé szabatosan rendelkeztek, vagy más különleges okból újrarendezésre szorultak. Hevesből 1654 és 1686 között harminckét, Pestből pedig 1657 és 1678 között tizennégy ilyen határozat került bele a magyar törvényhatóságok — közel sem teljes — múlt század végi statútum-gyűjteményébe.²¹ Ezek elenyészően kisebb része kívánta szabályozni „csupán” a nemesi universitás működését (a bírói jogkört, a szolgabírák illetékességi körét, a jegyzőnek a kiadványokért fizetendő díjakat, a törvényszék rendjét, a széksértések megtorlását)²², túlnyomórészt a török területén élők viszonyai rendezésének igényével lépett fel.

Annak illusztrálására, hogy vármegyéink mily gyorsan reagáltak a kihívásokra, példaként álljon itt az élelmszer- és iparcikkárak, valamint az ür- és súlymértékek szabályozásának ügye. Ezek rendezését az 1659. évi országgyűlés 71. cikke utalta kizárólagosan a nemesi vármegyék jogkörébe, felhatalmazván az alispánt, hogy az ellenszegülőket felett ítélkezzék, legyenek azok akár nemesek, parasztok, véghegyek vagy szabad királyi városok lakói.²³ Alig száradt meg a tinta az uralkodó által

18 Libercsey Ferenc PPS vm.-i követ naplóját az 1659. évi pozsonyi országgyűlésről ld. PmL, Diaetalia

19 Szederkényi N.: i.m. III. 289-298. passim

20 Borosy A.: i.m. II. 41. 1. 1157. és 1159.

21 CSM II/1. 217-303. 1. passim és IV/1. Bp. 1896. 326-414. passim

22 Szederkényi N.: i.m. III. 322-323. (1679)

23 Márkus Dezső (szerk.): 1657-1740. évi törvénycikkek. Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 176-177.

1659. december 4-én szentesített dekrétumon, Heves máris kibocsátotta a maga — egyes munkafázisok és árucikkek szintjéig részletező — *limitációját*. A Füleken, 1660. február 17-én kiadott rendelet a mértékegységek, a napszámbérek és az élelmiszerárak mellett 13 kézműves mesterség (a szabók, a vásári- és szűrszabók, a szűcsök, a csizmadiaák, a lakatosok, a kovácsok, a szíjgyártók, az asztalosok, a vargák, a takácsok, a borbélyok, a gombkötők) „míveinek” árára terjeszkedik ki. Az árszabás átment a gyakorlatba, amit jól mutat, hogy azt a 17. század folyamán többször korrigálták: egyes tételeket kihúztak, másokat betoldottak, s változtattak az árakon és béreken is.²⁴ Pest — hihetőleg a hevesivel egyidőben kibocsátott — limitációja eddig még nem került elő. Hogy készült ilyen, abból tudjuk, hogy az 1660. január 8-i közgyűlés bizottságot küldött ki e célból, amelybe bevásárolta Kecskemét²⁵, Cegléd, Nagykőrös, Dunapataj, Vác és Ráckeve mezővárosok, valamint Abony, Dömsöd, Dunavecse, Fót, Galgamácsa, Nagykáta, Rákoscса, Tápiószecső és Veresegyháza falvak bírait és iparosainak képviselőit.²⁶ (Nyilván így volt ez a testvérmegyében is, jóllehet a limitáció csupán „pro inspectore” jelöl ki Pásztón 4, Gyöngyösön 7 személyt, Gyöngyöspátán magát a tanácsot és a bírót, másutt városi és falusi bírakat, polgárokat és tizedeseket.²⁷)

Bár a jobbágytság és — esetleg — a nemesség állami adóterheiről jog szerint maga az országgyűlés volt hivatott dönteni, a nemesi vármegyék e téren is fontos szabályozó-végrehajtó szerepet játszottak. Nemcsak azért, mert a diéták megritkulása miatt a 17. században — legalábbis az 1671. évi szisztémaváltozásig — maguk kényszerültek meghatározni a szükséges kivetések, hanem azért is, mert e században jobbra rájuk maradt az országos adó adminisztrációja is. A vármegyéknek — köztük a menekült vármegyéknek — kellett felmérniük az újjátelepült közösségek teherbíróképességét, meghatározni az adóalapot (az ún. portaszámot), amit időről időre — általában a településeket ért csapások miatt — felülvizsgáltak és valós viszonyokhoz igazítottak. Mivel ez rendszerint portaszám-csökkenést és ezáltal adómerséklést jelentett, a kieső jövedelmet máshonnan kellett pótolni, hogy a vármegye be tudja fizetni a kincstárba az eredeti portaszám alapján rá kivetett összeget. Ennek érdekében folyamatosan módosítani kellett a jobbágyportákra, a malmokra, az ármálistákra, sőt a birtokosokra kivetett évi összeget is. A vármegyei adminisztráció növekvő költségeinek, a felsőbbség és a katonaság különköveteléseinek stb. fedezésére a vármegyék gyakorta kényszerültek kivetni külön adókat is. Mivel a jobbágyfalvak sem voltak azonos státuszúak, a közgyűlés döntött arról is, hogy taxafizetőnek ismeri-e el ezt vagy azt a községet, vagy visszasorolja azt a portaszám alapján megróttak közé. Meg arról is, hogy új nemeseit milyen nagyságú taxával rója meg, s a család életében bekövetkezett kedvezőtlen változásokat elismeri-e taxacsökkentéssel.

Mindez rengeteg gyűlési beavatkozást igényelt. Az országos és háziadóval kapcsolatos teendők leglátványosabbika kétségtelenül a pénzügyekkel (is) megterhelt tisztségviselők — az alispán, a szolgabírák és perceptor — évi elszámoltatása volt. Erre a közgyűlés bizottságot küldött ki; ez döntött arról, hogy a benyújtott számadásokat elfogadja- és ezzel az illetőt „felmenti”-e, vagy rendelkezett arról, hogy a gyakori tartozásokból mennyit ír jóvá, illetve mennyinek törlesztésére kötelezi

24 Németh Gábor: Heves-Külső-Szolnok vármegyék limitációja 1660-ból. Archivum 12 (1990) 87-121.

25 Vö. Szabó László: Kecskemét város iparos céhei. Kecskemét, 1933. 15.

26 Borosy A.: i.m. I. 117. 577.

27 Németh G.: i.m. 99.

a túlköltekezésben elmarasztaltakat. Ad hoc bizottságok számoltak el a hivatali évük lejárta előtt elhunyt tisztségviselők családjával is.

A menekült nemesi vármegyék felügyeletet gyakoroltak a területükön lévő közösségek és szervezetek gazdálkodása felett is. Amikor Gyöngyös lakói 1654-ben elpanaszolták, hogy a lelépő bírák nem adtak számot a városi pénztárral való sáfárkodásukról, Heves statútumban mondotta ki, hogy az ottani bírák ezután hivatali évük leteltével pontos számadást terjesszenek elő kiadásaikról és bevételeikről. Majd amikor 1665-ben vizsály támadt a bírák és a közösség közt az elszámolás ügyében, utasította a területileg illetékes szolgabíró, hogy a városi számadásokat személyesen vizsgálja át.²⁸ Gyöngyös és a hozzá hasonló nagy mezővárosok számadási ügyei persze elsősorban azért kerültek a vármegye elé, mert több földesuruk lévén, az ilyen ügyekben (is) illetékes úriszék nem rendezhette el az ügyet, vagy azért, mert az egyik bíró — esetleg mindkettő — nemes lévén, nem tartozott földesúri joghatóság alá. Egy, 1681. évi Pest megyei jegyzék szerint a vármegye a lelépő parasztvármegyei tisztekkel is számot vetett.²⁹

A nemesi vármegyék eredendően kiterjedt „polgári” és büntető jogszolgáltatási, valamint bírságotlasi hatáskörrel rendelkeztek, amit a 17. században — bár a perek zöme magától értetődően ekkor is továbbvándorolt tőlük a felsőbb fórumokhoz — még jobban kiterjesztettek. A vármegyei jogszolgáltatás az alábbi fórumokon zajlott:

1) A szolgabírói ítélőszék, amelyen a szolgabíró egy esküdttel a járásában felmerült jobbágyvisszakövetelési és 20 forinton aluli adósságuügyben ítélt, s ahonnan a vármegyei törvényszékre lehetett fellebbezni.

2) Az alispáni ítélőszék, amelyen az alispán a területileg illetékes szolgabírával és esküdttel (esküdtekkel) főként hatalmaskodási ügyekben ítélt, s ahonnan a vármegyei törvényszékre lehetett fellebbezni.

3) A vármegyei polgári törvényszék mint elsőfokú bíróság, amely — az alispán elnökletével, a négy szolgabíró és esküdtek, valamint az alkalmilag bevont nemesek közreműködésével — olyan birtok-, osztályos-, zálog- és 20 forinton felüli adósságupekben ítélt, amelyekben sem a szolgabírói, sem az alispáni ítélőszék nem járhatott el, s ahonnan az ország főbíráihoz lehetett fellebbezni.

4) A vármegyei polgári törvényszék mint másodfokú bíróság, amely a szolgabírói és az alispáni ítélőszékből fellebbezett perekben ítélt (ezúttal az elsőfokon eljáró alispán vagy szolgabíró csak referált, de nem szavazhatott), s ahonnan az ország főbíráihoz lehetett tovább fellebbezni.

5) A vármegyei büntető törvényszék, amelyen sokáig maga az ítélkező alispán, utóbb — a század közepétől kezdve — a tiszti ügyész terjesztette elő a vádat. Törvényszünet idején az alispán egyedül is eljárhatott. Ítéleteik ellen fellebbezni nem lehetett.³⁰

Mivel a menekült vármegyék tényleges jogszolgáltató tevékenységével — annak jelenségértéke és messze mutató távlatai, valamint ránk hagyományozott peranyag érdekessége miatt — külön kívánunk foglalkozni, itt csak azok néhány általános vonására utalunk. Mindenekelőtt arra, hogy a menekült vármegyei sedriák (és közgyűlések) rendkívül nagy számban tárgyaltak olyan — az alispán képviselőjében — a tiszti ügyész által elébük terjesztett fenyítő és magánosok — nemesek, illetve jobbágyaik érdekében eljáró földesurak — által előtűt kezdeményezett magánjogi ügyeket, amelyekben

28 Szederkényi N.: i.m. III. 348-350.

29 PmL, Rationes perceptuales

30 Soós Imre: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. Archivum 2 (1974) 25.

vádlokként, fel- vagy alperesként gyakorta szerepeltek hódoltsági lakosok. A jogképviselet ellátása végett — hiszen a magánkeresettel előállók rendszerint ügyvéddel képviseltették magukat, s a bűnvádi eljárás alá vontaknak is lehetett ügyvédje — a menekült vármegyék székhelyén is kialakult olyan „gyakorlati jogtudó” réteg, amely nagyrészt e funkció ellátásából élt és gyarapodott.³¹ Az a tény, hogy területük teljes terjedelmében török uralom alatt állott, a jelek szerint egyáltalán nem minősítette vissza és tette a megszállatlan vármegyékhez viszonyítva másodrendűvé a menekült vármegyék törvényszékeit, amelyeknek ítéleteit a felsőbb fórumok is az emezekéhez hasonló elbírálásban részesítették. A megfellebbezett ügyeket maga a vármegye terjesztette tovább — rendszerint a nádor elé —, s ezt a tényt a megfelelő gyűlés végzései közt jegyzőkönyvileg is rögzítette. Ugyanígy járt el akkor is, ha a felettes fórum a fellebbezést nem fogadta, és utasította a feleket, hogy érvék be az eredeti ítélettel.³²

Heves és Pest vármegye jegyzőkönyveiben a tiltás (*prohibitio, inhibitio*), a tiltakozás (*protestatio*), illetve az azzal felelő viszontiltakozás (*reprotestatio*) a leggyakrabban előforduló ügyfajta. A valós vagy vélt jogaikban megháborított birtokosok ezzel az aktussal védelmezték érdekeiket a pusztáikat bérfizetés nélkül használó szomszédos falvakkal, az azok rovására terjeszkedőkkel és azokat tőlük megszerezni kívánókkal szemben. Ugyanezen eszközzel éltek a pusztáikon és lakott településeiken hatalmaskodókkal és az azokat fenyegetőkkel szemben is. Amikor Széchényi György kalocsai érsek egyszerre 337 Solt, Bodrog és Bács megyei falura jelentett be igényt, az érdekelt birtokosok sorra tiltakozást jelentettek be Pest 1675. október 3-i közgyűlésén.³³ A tiltás és a tiltakozás sokszor csak a jogfenntartás dokumentálására szolgált, de sokszor, ha az ilyenformán megtámadott nem volt hajlandó kiegyezni vagy visszakozni, pereskedéshez vezetett, amelynek fóruma a vármegye törvényszéke volt. Mivel a protestációkat és prohibíciókat nem volt kötelező közzétenni s nem igényeltek kollektív döntést sem, ezen esetekben a vármegyei gyűlés tulajdonképpen a közhitelű tanú szerepét töltötte be. (Ugyanúgy, mint az ilyenén bevallások felvételére úgyszintén jogosult egyházi testületek, a hiteleshelyek, amelyeknek közemlékezetül szolgáló protokollumait itt a vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzések, az aktus megtörténtét igazoló közhitelű okleveleit pedig a velük egyenértékű vármegyei kiadványok helyettesítették. S ugyanúgy mint — korlátozottabb hatáskörrel, tehát alacsonyabb szinten — a helyi lakosok bevallásainak, illetve az ellenük tett bevallásoknak meghallgatására jogosult városi és falusi magisztrátusok, amelyek úgyszintén a tanácsülési jegyzőkönyvbe vétellel és magisztrátusi kiadványokkal töltötték be ezt a szerepet.) A vármegyei gyűlésen foganatosított tiltakozás és tiltás — szemben a hiteleshely előtt tettrel — azzal az előnnyel járt, hogy az ott megjelent érdekeltel vagy megbízottjaik rövest értesülhettek az őket (megbízókat) ért támadásokról — rendszerint ki is kérték az arról szóló másolatot (*part*) —, s azonnali ellenlépéseket tehettek azon magisztrátus előtt, amely az ügyben — szükség esetén — a továbbiakban is eljár. (Ellentétben a hiteleshelyekkel, amelyek csak segédkeztek az eljárásnál, a döntésekbe azonban már nem folytak bele.)

A területileg illetékes egri és váci püspökök közzététel végett évente közölték Heves, illetve Pest vármegyével, hogy tízedeiket mikor és hol bocsátják árendába, s hogy kit bíztak meg e munka elvégzésével. Ennek következtében az érintett birtokosok

31 Jakus László: Széchényi prókátora Buday Bornemissza Bolgár Pál (Bolgárországtól Bolgárfaluig). Évk: NmM 11 (1985) 16-23.

32 Pl. Borosy A.: i.m. II. 30. 1088.

33 I.m. II. 151-152. 1746-1752.

sűrűn tiltakoztak azoknál az árenda emelése, egyes települések visszatartása, a kiváltások figyelmen kívül hagyása, sőt — amikor a váci püspök 1665-ben Decsi István váci bírót nevezte ki árendátorának, s ezzel a bérbevétel helyét szokásos helyéről, a vármegyei székhelyről a hódoltságba helyezte át³⁴ — a megbízott személye ellen is. Ez esetben azonban már nemcsak azt várták a vármegyétől, hogy tanúskodjék felszólamlásukról, hanem azt is, hogy lépjen fel jogaikban sértett tagjai érdekében.

Szemben az előbbieken tárgyalt ügýtípusokkal, az újonnan szerzett nemesség elismertetésének előfeltétele volt a lakóhely szerinti vármegye közgyűlésén való közvétel (*publicatio*), sőt az áttelepült nemesektől is megkövetelték bizonyító irataik bemutatását. A törvényhozás ezzel akarta elejét venni annak, hogy a jobbágyság uruk tudta és beleegyezése nélkül megneemesíthessék magukat. Mivel a kancellária tömegesen bocsátotta ki az ármálosokat, a század második felében kevés hevesi és pesti közgyűlés zárult ilyenek publikálása nélkül. Ha tiltakozás nem volt, a vármegye — akárcsak azoknak a régi nemeseknek, akik igazolták származásukat — levelet adott arról, hogy az illető tagjai sorába felvette és megállapította az általa fizetendő taxát.

Az érdekeltek felszólamlási jogának biztosítása végett kellett publikálni a vármegyei közgyűlésen az újonnan kibocsátott céhprivilegiumokat is: így került Heves 1666. december 15-i közgyűlése elé a pásztói szűcs- és szabócéh³⁵, az 1667. július 1-i közgyűlés elé pedig a gyöngyösi mészáros céh³⁶ I. Lipót király által kiadott levele. Bár a gyöngyösi „deákok céhe” nevű vallásos társulat pusztán elnevezése okán sorolható a céhek sorába, a I. Lipót által 1682-ben megerősített működési szabályzatát mégis kihirdették Heves 1685. március 25-i közgyűlésén.³⁷

Szóba kerültek a gyűléseken a vármegye településeinek az alispánhoz intézett panaszlevelei, a velük kapcsolatos esetleges intézkedések, s foglalkoztak a vármegye által a testvérmegyékhez és a környékbeli végvári kapitányokhoz intézett átiratokkal is. Mivel mindkét megyét valósággal elárasztották a kóborló végváriak — s a vármegye vette magának a bátorságot, hogy az in flagranti kapott és elfogott katonák felett maga ítélkezzék, illetve rendszeresen követelte feletteseiknél a népnyzó katonák megbüntetését — az utóbbiak különösen sok érdekes mozzanatot tartalmaznak.

Rendszeresen ismertették a gyűléseken megjelentekkel a speciális ügyek kivizsgálására és megoldására — így 1668-ban a törökök³⁸, 1674-ben pedig a végváriak visszaéléseinek felmérésére (és az utóbbi esetben a megye lakóin legtöbbször erőszakoskodó katonák névsorának összeállítására)³⁹ — kiküldött bizottságok munkájának eredményét és az azzal kapcsolatban teendő lépéseket. Az alispán tételesen felsorolta, hogy mennyit költött a vármegyéhez alamizsnáért folyamodók megsegélyezésére: a török fogságba esettek kiváltására, katolikus és protestáns templomok kijavítására és építé-

34 I.m. I. 181. 895-896.

35 Heves megye Levéltára (=HmL) HKSz vm. közgy. jkv. II. 107.

36 Uo. II. 138.; Érdekes, hogy a török korban keletkezett gyöngyösi céhleveleken viszont rendszerint csak a török kiverése utáni kihirdetésről tanúskodó feljegyzések olvashatók: *Lénárt Andor: Gyöngyösi céhek a XVII. században*. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: *Havassy Péter és Kecskés Péter*. Gyöngyös, 1984. 259-277. passim.

37 *Szederkényi N.*: i.m. III. 470-473.

38 *Borosy A.*: i.m. II. 59. 1281., vö. *Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében* (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). Levéltári Közlemények (=LK) 28 (1958)

39 *Borosy A.*: i.m. II. 139. 1682. és 141-142. 1694., vö. *Szakály Ferenc: A parasztvármegyék történetéhez a XVII. században*. Századok 103 (1969) 690-708.

sére, az egyházak és iskolák támogatására⁴⁰ (nemcsak a megyehatáron belül és a befogadó Nógrád megyében, hanem másutt is), mennyit adott az elhunyt tisztségviselők családjának stb.

Végül, de nem utolsósorban a szolgabírák is beszámolni tartoztak az universitásnak azokról a fontosabb ügyekről, amelyeket a gyűlések közti időszakban abszolváltak. Leggyakrabban azt vették jegyzőkönyvbe, hogy kik — esetleg mikor és hol — vallottak ügyvédet előlük. (Ügyvédet vallani egyébként az alispán, sőt a jegyző előtt is lehetett; utóbb ezek is bekerültek a jegyzőkönyvbe.) Nemcsak a vármegyei gyűlésen, hanem előttük és egy esküdt előtt is lehetett tiltakozást és viszonttiltakozást tenni. Bár az általuk felfedezett bűnösöket általában a tiszti ügyész kezére adták, egyes esetekben — úgyszintén esküdt társaságában — ítéletet is hoztak.⁴¹ Általuk foganatosított intések, tiltások, szemlék és adósságbehajtások — jöllehet a státútumok felhatalmazták őket ezek végzésére⁴² — csak elvétve szerepelnek a vármegyei jegyzőkönyvekben.

A szolgabírák rendkívül széles tevékenységi köre egyébként is felettébb részlegesen tükröződik azokban. Szerencsére nem így a Hevesben és Pestben egyaránt megőrzött, terjedelmes közgyűlési iratsorozatokban, amelyekből például az első pillantásra kiderül, hogy egyik legfontosabb feladatuk a szinte minden jogi aktusnál nélkülözhetetlen vizsgálatok — többnyire tételes tanúvallatások — lefolytatása volt. A közgyűlési jegyzőkönyv legfeljebb csak ezek elrendelésének nyomát őrizte meg — azt sem gyakran —, eredményükről vajmi kevésszer és akkor is kivonatossan szól. Érthetőképp, hiszen miután a perben vagy döntésben hasznosították tanulságaikat, értéküket veszítették és a következőkben nem lehetett támaszkodni rájuk. (Ha ugyanaz az ügy ismételtlen előkerült, rendszerint új tanúvallatást rendeltek el.)

2. Heves és Pest vármegyék működésének a kinti vármegyéktől eltérő vonásai

Amennyire az — részben a vármegyei élet egyes megnyilvánulásait vizsgáló tanulmányokkal,⁴³ részben a státútumok többször idézett gyűjteményével,⁴⁴ részben pedig egyes királyi magyarországi vármegyék jegyzőkönyveinek kiadott, illetve kiadás előtt álló regeszta-köteteivel,⁴⁵ illetve az ottani vármegyék monográfiá-

40 1668-ban pl. a sárospataki iskola tanulóinak támogatására: *Borosy A.*: i.m. II. 53. 1236.

41 Pl. i.m. II. 216. 2059.

42 HKSz vm. 1672-es státútuma: CSM II/1. 26-43.

43 Különösen nagy haszonnal forgattuk *Degré Alajos* tanulmányát: *Megeyi közgyűlések a XVI-XVII. századi török háborúk korában*. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk.: *Bónis György és Degré Alajos*. Bp. 1971. 35-52.

44 CSM II-V.

45 *Balogh István*: *Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből*, 1593. május 1. - 1616. augusztus 6. Nyíregyháza, 1986. (Szabolcs-Szatmár megeyi Levéltár közleményei II/1.), *Tóth Péter*: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei I. 1595-1600. H. és é.n.* (Vas megeyi levéltári füzetek 2.) *Bilkei Irén - Turbuló Éva*: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztája, 1555-1711. I. 1555-1609. Zalaegerszeg, 1989.* (Zalai Gyűjtemény 29.), *Uő.*: *Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558-1560. Miskolc, 1990.*, *Gecsényi Lajos*: *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1580-1616. Győr, 1990.*

ival⁴⁶ való összevetésből — megállapítható, a két menekült vármegye működése szinte semmiben sem különbözött a hódoltságon kívüliekétől, sőt nem is volt egyikübb vagy szegényesebb emezekénél. Ha Salamon Ferenc egykor azon örvendezett, hogy a pesti jegyzőkönyvekben mindmégannyi „turcicát” talált, ehelyütt azt kell hangsúlyoznunk — erre egyébként Salamon úgyszintén felfigyelt⁴⁷ —, hogy a vármegyei iratokból alig-alig értesülhetünk arról, hogy az universitás fennhatósága alá tartozó terület teljes egészében török megszállás alatt áll. S ugyanez vonatkozik a hevesi anyagra is. Akár adó-, akár pedig jogszolgáltatási vagy közigazgatási természetű ügyekkel foglalkozzék is, a nemesi közösség nem érzi említésre érdemesnek, hogy mindezen ügyekbe egy másik hatalomnak is van beleszólása. Még a háborús évek jegyzőkönyveiben is oly ritkán esik szó az ellenfélről, hogy bejegyzéseiket olvasva az a kényszerképzetünk támad, hogy a Habsburg-hadsereg — amelynek pénzzel és élelmiszerral való támogatására a menekült vármegyéket éppúgy felszólították, mint a többieket — árnyékbokszolást folytat. Az 1663. és 1664. hadas év nyolcvanhat pesti jegyzőkönyvi tétele között mindössze hétben fordul elő a „török” szó — akkor is jobbára a vármegyéhez érkezett leiratok ismertetésében —, jóllehet közben a törökök bevették Érsekújvárt és több környékbeli várat, körükük megszervezték immáron hatodik magyarországi vilajetjüket, Szentgotthárdnál megsemmisítő vereséget szenvedtek a keresztény fegyverektől és a császár-király mégis megalázó feltételekkel kötött velük békét Vasvárnál.

Pest vármegye ránk maradt jegyzőkönyveiben a megye felszabadulásáig (1686) kereken 2200 bejegyzés található,⁴⁸ s azoknak az arányszáma, amelyben a „török” szó előkerül, az összes lehetséges szóösszetételt figyelembe véve sem éri el az 5%-ot. Ezzel alig haladja meg a nagyjából vagy egészében magyar végvárak mögötti, de kisebb-nagyobb részben a töröknek is alávetett megyék hasonló arányszáma. Egyáltalán nem lenne meglepő, ha egyes, a hódoltság határán fekvő királyi magyarországi, de egyértelműen az utóbbihoz számító megyében egyes években a pestinél magasabb előfordulási arányszámra bukkannánk. Míg ugyanis a Pesthez hasonló státuszú menekült vármegyékben a török jelenléte afféle „természeti adottságnak” számított, amelyet felesleges emlegetni, addig a peremvidéki vármegyék sűrűn tiltakozni kényszerültek a török betörések, a töröknek is adózó sáv kiterjesztése, a törökök adóemelési és egyéb visszaélései — ahogy akkor mondták: békeszegései — miatt.

Annak, hogy a hódoltságban illetékes vármegyék jegyzőkönyvei (is) oly kevés szót ejtenek a törökről, volt sajátos oka is. A vármegyei tisztségviselők — egyszemélyben hódoltsági birtokosok — gyakorta rákényszerültek arra, hogy — panasz vagy ajánlat-tétel, egyezkedés stb. céljából — közvetlenül kapcsolatba lépjenek török földesúr-társaikkal, hiszen a közös birtoklás elkerülhetetlenül felvetett olyan ügyeket, amelyeket csak közösen lehetett rendezni. Csány magyar földesurai — eltávoztatandó azokat az

46 Vö. pl. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig I. Bp. 1909. 170-254.; *Kemény Lajos*: Abaúj-Torna vármegye története, 1527-1648. Kassa, 1915.; *Gyulai Rezső*: Törökvilág Komárom megyében. Komárom, 1894.; *Pákay Zolt*: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján, 1531-1696. Veszprém, 1942. (Publicationes Vesprienses 7.); *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. Levéltári Szemle 38 (1988) 14-34.

47 *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Bp. 1886². 299.

48 Beleszámítva az utólag előkerült töredékeket is: *Borosy A.*: i.m. V. 279-281.

egyenlenségeket, amelyek az adó felosztása és bizonyos földrészek hovatartozása miatt támadtak közöttük — 1657-ben Heves vármegye közbejöttével egyeztek ki egymással. Mivel azonban az egyezés életbe léptetéséhez szükség volt a török földesúr beleegyezésére is, az egyik felet, kürti Vámosy Istvánt — ez idő szerint éppen a vármegye alispánját — bízták meg az azt tanúsító hitlevél megszerzésével. Meglehet, pontosan azért, mert abban bíztak, hogy Vámosy tisztsége tekintélyt parancsol a törököknek is.⁴⁹

Ha az illető török földesúr nem hajlott a jó szóra, meggyőzése érdekében feletteséhez: az illetékes szandzsákbéghez vagy éppen a budai pasához is lehetett fordulni, akiknek szemében alkalmasint úgyszintén számított, ha a folyamodó nem egyszerű birtokos, hanem vármegyei tisztségviselő. Az ilyen esetekben azonban tanácsos volt körültekintően eljárni, nehogy az illető az ún. *törökösség* gyanújába keveredjék. Egy Márton szolgabíró 1668-ban azért emeltetett vádat a Pest vármegyei tiszti ügyésszel a váci püspök megbízottja, Horváthi János ellen, mivel az az egyik sedria alkalmával e szavakkal támadt rá: „miért jár kigyelmed Budára a törökhöz vádaskodni”. Meglehet, hogy Egyri „hivatalos útja” során — például valamely tervezett helyszíni eljárásához engedélyt szerezni — tért be a török tartományi székhelyre, jellemző azonban, hogy a vele régi határvitában álló⁵⁰ váci püspök képviselője legott arra gyanakodott, hogy talán nem köz-, hanem magánügyeket előmozdítandó tért be oda. Bár a törvényszék — azzal, hogy széksértésben marasztalta el Horváthi⁵¹ — „hivatalos útnak” ismerte el Egyri budai látogatását, az joggal gyanakodott, hiszen az utóbbinak vármegyei tisztségviselőként tulajdonképpen nem is lett volna szabad kapcsolatba lépnie a török hatóságokkal.

Ha valami olyan ügyük volt, amely a kapcsolatfelvételt elengedhetlenné tette, a nádorhoz — vagy ha e tiszt üresedésben volt, az azt helyettesítő főméltósághoz — kellett folyamodniuk közvetítés végett. A nádor a panaszt vagy a kérést a budai pasához, az pedig a területileg illetékes török hatósághoz vagy közvetlenül az érintett török magánszemélyhez továbbította, majd intézkedésének eredményéről ismét a nádort értesítette. A válasz tehát sokszoros áttételen keresztül érkezett meg a vármegyéhez. Ez a nehézkes eljárás ugyanazt a célt szolgálta, mint a *törökösség* fogalmának bevezetése: megakadályozni, hogy a magyarok szorosabb kapcsolatba kerüljenek a törökökkel és ezáltal kikezdjék azt a negligens magatartást, amelyet a megszállókkal szemben tanúsítottak. Íme néhány példa:

Heves, miután tudomásul vette azt az országgyűlési végzést, amely felmentette a parasztságot a keresztény és török rabok ide-odaszállítgatásának terhes kötelezettsége alól⁵², 1655. július 27-i közgyűléséből felkérte a nádort, hogy vegye rá a budai pasát hasonló értelmű rendelkezés kibocsátására.⁵³ Talán a megismételt nádori intervenciónak is része lehetett abban, hogy hat esztendővel később, 1661 januárjában Kászim egri pasa eltöltötte a „Heves és Tarna vármegyében lakozó” falusi bírákat és polgárokat a rabhordozástól.⁵⁴ Legalábbis erre utal, hogy ezután a vármegye — amely láthatólag csak erre a biztosítékra várt — maga is sűrűn elkészítette vonatkozó statútumát.

49 Szederkényi N.: i.m. III. 247.

50 Horváth Lajos: A Galga-mente történetének írott forrásai, 1526-1686. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 20.) passim

51 Borosy A.: i.m. II. 51. 1219.

52 1655:22. tc. Márkus Dezső (szerk.): 1608-1657. évi törvényczikkek. Bp. 1900. (Magyar Törvénytár) 594-595.

53 Szederkényi N.: i.m. III. 234.

54 Eger, 1661. jan. 1. I.m. III. 468.

Ebben hangsúlyozza, hogy „a közönséges országgyűlésben elvégzetett dolog az, hogy ennekutánna a szegénység sem magyar, sem pedig török rabokat ne hordozzon, és arról a török pártról is tekintetes és nagyságos Kászon pasa, török császár vég Egervárának és Tisza-Duna között való helyeinek és hadainak gondviselője ezen mi nemes vármegyénkbeli szegénységnek czímeres leveleket adott ki. Annak okáért mi is erről a magyar részről vármegyénkben lakos városi, falusi bírók- és polgároknak és mindennemű rendeknek erősen parancsolyuk, hogy ehhez az végezéshez ki-ki tartsa magát és senki akármilyen szín és kigondolt módok alatt sem magyar, sem pedig török rabot ezután ne hordozzon, szekeret, lovat alája ne adgyon, akár vasas [= szájalomkeltés végett bilincsben járó] rab legyen, akár vasatlan.”⁵⁵ Pest 1660-ban azért kérte Wesselényi Ferenc nádor közbenjárását, mert „az török megh tiltotta az fegyvert azon szegénységtől”, majd két esztendő múlva — immár Hevessel együtt — megismételte kérését. A nádor azonban — tekintettel a küszöbön álló háborúra — ezúttal maga sem bízott a lépés eredményességében, s azt tanácsolta, hogy a parasztok maguk könnyörögjenek a budai pasánál: tűrje el, hogy a kóborló rabok és magyar végváriak ellen fegyvert tarthassanak.⁵⁶ 1671-ben a budai pasa helyettese (a „budai vezér tihája”) közvetlenül Pest vármegyével közölte, hogy megültotta az új adófajta, az accisa szedését, a vármegye a levelet főispánjának, Szelepcsényi György esztergomi érseknek továbbította, aki postafor-dultával jelezte, hogy azt bemutatta az uralkodónak. Közölte: I. Lipót király megígérte, hogy azonnal futárt küld a budai pasához, s ha ott nem érne el kellő eredményt, tovább a Portára is.⁵⁷ Mint minden szabály, persze ez alól a gyakorlat alól is volt kivétel. Heves a jelek szerint nem szegte meg a közvetlen kapcsolatfelvétel tilalmát,⁵⁸ Pest viszont 1669. június 14-én utasította alispánját: írjon a budai pasa helyettesének, s tiltakozzzék amiatt, hogy Fót és Rákospalota lakói — megsértve a környékbeli szokásokat — török hatóság elé vitték határvitájukat.⁵⁹

Említésre méltó különbség mutatkozik továbbá a menekült, illetve az egyéb királyi magyarországi és erdélyi vármegyék között a személyes nemesi felkelés (*personalis insurrectio*) tekintetében. Az országgyűlési végzések az ország összes nemesétől megkövetelték a személyes hadbaszállást, lakjuk bár a töröktől mentes maradt, a megszállatlan, de a töröknek is adózó területen vagy éppen a hódoltságban. Az utóbbi két kategóriába tartozó vármegyék azzal az indoklással, hogy a török nem engedi felkelni őket, persze megpróbálták kivonni magukat ezen kötelezettség alól. Amikor Esterházy Miklós nádor 1643 nyarán elrendelte az inszurrekciót, Veszprém megye hódolt nemesei „sok szókal és kjáltásokkal erőssítik, hogy ők semi utal nem merészelnék kj szállanj, mert mingyjárt feleségek, gyermekek az pogány rabságában esik”, sőt azt sem tartották kivihetőnek, hogy minden porta után egy-egy gyalogost állítsanak ki, „mert azt az török soha nekik megh nem enged, hanem ha füzetnek valamit niavaliások”.⁶⁰ Ugyanezen vármegye két esztendő múltán azt válaszolta a hadmaszólító királyi mandátumra, hogy a nemesség nagy része a végvárakban szolgál, „a többi holdult falukban lakván, fegyvert nem foghat, mert a török rabbá s pogányáis teszi feleségit, gyermekit; máris köz hír a pogán között,

55 Fülek, 1661. ápr. 6. I.m. III. 467.

56 Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969 (Értekezések a történettudományok köréből 49.) 45-46. és Borosy A.: i.m. I. 162. 797.

57 Borosy A.: i.m. II. 103-104. 1507. és 1514-1515.

58 Szederkényi N.: i.m. III. 235-236.

59 Borosy A.: i.m. II. 72-73. 1348. és 1354.

60 Pápa, 1643. júl. 26. Vámos István — Batthyány Ádám. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 50 934.

hogy insurgálni parancholtatunk s publice mondgya (:a mint holdult szolga bíráktul informáltatunk, hogy a töröktül hallyák :), előb rabbá teszi magát, feleségét s gyermekit s iózáját másnak adgya, mint személyében hadba indullyon, fegyverhez nyulljon valaki”.⁶¹

A fentiek természetesen nem annyira a teljesen megszállt Fejér és Tolna megye Veszprémhez csatolt részeinek, hanem magának Veszprémnek nemességére vonatkoznak. A megfelelő szakirodalom hiányában nehéz megmondani, hogy az uralkodó és a nádor mikor és mennyiben akceptálta a hódoltsági peremvidéki nemesség valóban megfontolásra érdemes érveit. Valószínűleg vajmi kevésbé, hiszen az egyik 1653. évi erdélyi országgyűlés is 200 forint büntetést helyezett kilátásba a vonakodó hódolt nemességnak. Bár a *Compillatae Constitutiones* egyik törvénycikke szerint e végzés érvényét a teljességgel hódoltsági Békés megyére is kiterjesztették, az nyilván csak az ott birtokos, de másutt élő nemesekre vonatkozott.⁶²

A hevesi és a pesti anyag tanúsága szerint ugyanis magát a hódoltságban lakó nemességet érthetőképp végül is sohasem sikerült felültetni. A felsőbbség kénytelen volt belenyugodni, hogy a hódoltsági nemesek pénzen váltásák meg ebbéli kötelezettségüket, amelyen aztán vagy maga a vármegye vagy a nádor állított gyalogosokat. (A váltáságösszeghez a megyén kívül lakó birtokosok is hozzájárultak, ami nem mentesítette őket attól, hogy lakómegyájukban esetleg személyesen is hadba kelljen vonulniuk.) Ha a nádor időről-időre megfeledezett erről a szokásról, a menekült vármegyék azonnal a Veszprém megyei levélből ismert formulát szegezték szembe vele: „mert félő, kegyelmes uram, — írja Pest 1682-ben —, hogy az fegyverfogás és personalis insurrectio véget török rabságában ne ejtsék magokat”.⁶³

1682 végén menekült vármegyéink Thököly Imre fejedelem fennhatósága alá kerültek. Bár azzal bocsátották követeket az 1683. május 20-i tállayi tanácskozásra, hogy — mivel már az 1681. évi soproni országgyűlés vonatkozó határozata⁶⁴ ellen is tiltakoztak, s a török is tilalmazza őket a felkeléstől —, csupán fogadott katonaság kiállítását vállalják,⁶⁵ Thököly abban reménykedett, hogy a Porta neki mint szövetségesének megengedi majd nemcsak a hódolt, hanem a hódoltsági nemesség személyes hadbaszállítását is. A török apparátus azonban másként vélekedett a dolgról: a gyöngyösi nemesek mind a május 26-i, mind pedig a június 9-i közgyűlésnek jelentették, hogy tiltó parancsot kaptak.⁶⁶ Thököly azonban tovább erőltette a hódoltsági nemesek felültetését. Parancsára a hevesi alispán felszólította az átányiakat — s nyilván nemcsak őket —, „hogy az mustrára ott legyen mind az nemes személye szerint, mind az hajdú, azkit Nagyságod [értsd: az alispán, vagyis: a vármegye] reánk rendelt”. A falusi előljáróság ezúttal nem a török tilalomra, hanem az átvonuló tatár és thökölyánus hadak által nekik okozott károokra hivatkozva igyekezett kivonni magát a parancs teljesítése alól.⁶⁷

Hevest és Pestet nem csupán a közös székhely és az ugyancsak kényszerből — a tisztségre alkalmasak szűkös választékából — fakadó személyi összefonódottság,

61 Pápa, 1645. márc. 8. Veszprém megye Levéltára (=VmL), Veszprém vm. közgy. jkv. I. 33.

62 Erdélyi országgyűlési emlékek. XI. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1887. (MHH Országgyűlési Emlékek B. 11.) 166., vö. Szilágyi Sándor: A békésvármegyei hódoltság történetéből. Békésvármegye múltjából 8 (1881) 23.

63 Fülek, 1682. aug. 5. PPS vm. — Esterházy Pál. MOL, Esterházy cs. hercegi ágának lt. Pál nádor iratai 50/4729.; vö. még uo. 50/5571., 3572., 5591., 5593. és 5594.

64 1681:46. tc. 17. pont Márkus D. (szerk.): 1657-1740. évi törvénycikkek i.m. 302-303.

65 Szederkényi N.: i.m. III. 165-166.

66 I.m. III. 167. és HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VI. 216.

67 Soós I.: i.m. 87.

hanem a fellépések és az ügyvitel összehangoltsága is szoros akcióegységbe forrasztotta egymással. S ez talán a legszámottevőbb eltérés, ami ezek, illetve a szerencsésebb sorsú más vármegyék működésében megfigyelhető. Az utóbbiak meglehetősen bezárkóztan éltek saját határaik mögött, s — bár megesett, hogy megkeresték egymást támogatás végett vagy közösen tiltakoztak a bécsi udvar valamelyik intézkedése ellen — a szomszédaiktól is féltékenyen óvták saját illetékességi körüket, és nem ritkán előnyökhöz is igyekeztek jutni azok rovására. Nem így a már évtizedek óta „társbérletben” élő két menekült vármegye, amelyek tudomásunk szerint sohasem tettek olyan lépést, amelyet a másik nehezményezhetett volna, sőt minden tekintetben igyekeztek egymás kezére jární. Ugyanez vonatkozik Nógrád vármegyére is, amely korábbi székhelyének, Szécsénynek török kézre jutása (1663) után szintén áttelepült Fülekre, s — jóllehet ott is saját területén működött, s így formailag nem számítható menekült vármegyének — készséggel csatlakozott a másik kettő között kialakult akcióegységhez.

A két, majd három „füleki” vármegye a jelek szerint általában beható előzetes egyeztetés után fordult a felsőbbséghez. Legyen bár szó az adókivetésről, inszurrekcióról, a végvári katonák kihágásairól, rendszerint egyenlő számú tagból összeállított, közös küldöttségeket menesztettek az ügyben illetékes rendi főméltóságokhoz vagy katonai tisztségviselőkhöz, a velük adott instrukciókat is gondosan összehangolták, egészen addig, hogy számukra azonos kiküldetési díjat határoztak meg. Megesett, hogy a pesti követ akkor is azonos tartalmú instrukcióval indult a nádorhoz, ha kivételesen nem tartott hevesi társával,⁶⁸ s az is, hogy Pest, nem tartván szükségesnek külön embert küldeni, az ugyanoda igyekvő hevesi követtel terjesztette a nádor elé valamelyik kisebb jelentőségű kérését vagy panaszát.⁶⁹ Amikor az 1662. évi pozsonyi országgyűlésről az egyik pesti követnek betegség miatt haza kellett utaznia, a vármegye — amíg vissza nem tud térni — az egyik heves-külső-szolnoki követet bízta meg a helyettesítéssel.⁷⁰

A három menekült vármegye nemcsak kifelé képviseltette magát közös delegációkkal, hanem a belügyei rendezésére is gyakorta hozott létre közös bizottságot vagy vette át a másik gyakorlatát. 1649-ben például Heves és Pest fogott össze, hogy a parasztvármegyék működését szabályozó instrukció alapelveit kidolgozzák. Noha ugyanez évben Heves és Nógrád közösen adott ki „a török és magyar rabok hordozására szolgáló stationális marschrutát”, Nógrád 1650-ben külön bocsátott ki instrukciót a paraszttiszték számára. (A pesti és hevesi instrukció kiadására ugyanis csak három évvel később került sor.)⁷¹ 1657-ben Heves kezdeményezte új parasztvármegyei szabályzat kibocsátását, s Pest az ő példáját követte, amikor hasonló instrukció kidolgozására utasította a tisztkart.⁷² Az utóbbi más esetben kész statútumokat vett át az előbbitől, amely viszont — Pesthez hasonlóan — gyakorta kölcsönzött ilyeneket Nógrád vármegyétől.⁷³

Ugyancsak Heveshez igazodott Pest, amikor 1668-ban delegációt küldött ki a végvári katonák túlkapásainak kivizsgálására⁷⁴, s 1674-ben is Hevessel egyeztetve terjesztette Esterházy Pál bányavidéki főgenerális elé újabb, hasonló tárgyú vizsgálatának eredményét.⁷⁵

68 Fülek, 1665. okt. 14. *Borosy A.*: i.m. I. 192. 971.

69 Fülek, 1665. szept. 10. i.m. I. 190. 961.

70 i.m. I. 158. 779.

71 *Szakály F.*: *Parasztvármegyék* i.m. 27-29. és *Szederkényi N.*: i.m. III. 233.

72 *Borosy A.*: i.m. I. 84. 389., vö. *Szakály F.*: *Parasztvármegyék* i.m. 30.

73 CSM II/1. 253-254. (1670), 269. (1673), IV/1. 377. (1672), 385. (1673), 405. (1676) és 410. (1677)

74 *Borosy A.*: i.m. II. 61. 1298.

75 i.m. II. 142. 1697.

A hevesi alispán, úgy tűnik, rendszeresen résztvevett a pesti tisztségviselők elszámoltatására kiküldött bizottság munkájában, s nyilván így volt ez fordítva is. A két vármegye 1671-ben azonos tiszteletdíjat szavazott meg Forgách Ádám országbírónak,⁷⁶ s — nyilván a rivalizálás elkerülése végett — azonos bért fizetett alkalmazottainak is: Pest például 1681-ben a szomszédos vármegyék, különösen Heves példájára határozta ki az állapított bért 8 forintban.⁷⁷

A szoros együttműködés és személyi összefonódottság következtében Heves és Pest iránta olyannyira összekeveredett, hogy az előbbi ránk maradt legkorábbi jegyzőkönyveit az utóbbiéba kötve találjuk.⁷⁸ Ez a körülmény magyarázza, hogy a két vármegye 1666-ban közös bizottságot küldött Zólyom megyébe az 1663/64. évi háború idején oda menekített jegyzőkönyvek és iratok visszaszállítására, két-két katonai kíséretében.⁷⁹

Együttesen igyekezett visszaverni a három „füleki” vármegye a katonai hatóságok — elsősorban az őket befogadó vár főkapitánya — meg-megújuló beavatkozási kísérleteit is. Koháry István füleki főkapitány 1669-ben egyszerre vádolta be őket az újonnan kinevezett bányavidéki főkapitánynál, Esterházy Pálnál amiatt, hogy a szerinte katonai bíróság elé tartozó ügyeket is magukhoz vonják, azt kívánják, hogy a füleki lovas és gyalogos katonák ne járjanak ki a hódoltságba, hanem zsoldjukból éljenek, s a kisebb vétkeket elkövető füleki katonákat is megfosztják lovaiktól és fegyvereiktől. Hasonlóképp Esterházyhoz folyamodott védelemért a három vármegye is, kivált Bellovics vicekapitány ellen, aki — mint kijelentette „semmi úton-módon itt a végházban más bírót magán kívül nem engedhet meg, hanem kinek mi pörlekedése legyen a végház territóriumában levő jószágá végett, akár nemes, akár nemtelen és akárki legyen az, ne viceispán vagy vármegye székin, hanem törvénykezzék őkegyelme előtt, az itt való hadiszéken”.⁸⁰

Mint tapasztalhatjuk, az a — meghatározónak tűnő — körülmény, hogy területük teljes egészében török megszállás alatt állott, vajmi kevés egyedi vonással ruházta fel a menekült vármegyéket. Sőt, feltehetőleg a hatékonyságra vonatkozó vizsgálatok sem az ő hátrányukra üténének ki, hiszen a kényszer diktálta szoros együttműködés, meglehetősen inkább a közös érdekükön működő társaiknál. Mindez azonban csak a — példának éppen emiatt kiválasztott — két vármegyére: Hevesre és Pestre áll, de ezekre sem feltétlenül a 17. század elejétől, hanem inkább annak második harmadától fogva. Úgy tűnik, kezdetben ezek sem rendelkeztek külön tiszttal és az önálló vármegyei lét egyéb attribútumaival. Hevesnek 1607-ben talán Borsoddal,⁸¹ 1609-ben pedig igazolhatóan Gömörrel volt közös alispánja, s így az önállósulás jeleként értékelhetjük, hogy a vármegye 1614-ben — „Sigillum comitatus Heves-Szolnok” felirattal — új pecsétet vesített magának.⁸² A jelek szerint Pest közösködése Nógráddal még tovább tartott: 1617-ben például — nádori felhatalmazás alapján — a Strucz Ferenc vezette nógrádi tisztkar ítélte Pest megyei perekben is.⁸³

76 I.m. II. 95. 1462.

77 I.m. III. 17. 2096.

78 PmL, Közgy. jkv. I. passim

79 Borosy A.: i.m. II. 18. 1025.

80 Pálmány B.: i.m. 43.

81 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 21.

82 Szederkényi N.: i.m. III. 8-9.

83 „Non Franciscus Zithrwcz vicecomes, iudices nobilium et iurati assessores sedis iudiciariae comitatus Newgradiensis nec non causarum in comitatu Pesthiensi movendarum ex palatinali commissione iudices”. Losonc, 1617. jún. 2. MOL, Szily cs. lt.

3. Vármegyei élet a hódoltság más részein

Az összes többi menekült nemesi vármegye — ha egyáltalán szabad így neveznünk és ezzel Heves–Külső-Szolnokkal és Pest–Pilis–Solttal egy nevezőre hoznunk őket — lényegében csak a nevében létezett. Külön tisztikaruk nem lévén, ügyeiket — ha éppen tellett rá erejéből — az a szomszédos, hódoltsági peremvidéki vármegye intézte, amelyhez hozzácsatolták. A Kiskomár környékét leszámítva teljes egészében török uralom alá került, török várakkal sűrűn behálózott Somogyot már az 1596. évi országgyűlés Zalával (székhelye Egerszeg, Sümeg vagy Szentgrót) egyesítette, amelynek alispánja — bár a vármegye követi azt kérték az 1609. évi országgyűléstől, hogy „Somogy vármegye a jövőben ne is említették”, vagyis: teljesen bekebelezhessék azt — végig a 17. században egyben zalai és somogyi alispánnak titulálta magát.⁸⁴ Abból, hogy a baranyai kismesek — saját állításuk szerint — Légradra szolgáltatták be taxájukat, arra következtethetünk, hogy ez a megye is Zalával volt egyesítve.⁸⁵ Megerősíteni látszik ezt a feltevést, hogy 1654-ben a somogyi szolgabíró és esküdt járt el a szóbanforgó baranyai településektől északkeletre fekvő Mányok falu (Tolna m.) fogságba hurcolt lakosai érdekében is, amelynek birtoklása felett Túrós Miklós kiskomáromi gyalogos vajda, illetve Pécsi András pozsonyi kanonok és pécsi prépost viszálykodott egymással.⁸⁶

Annak viszont, aki valamely Nyugat- vagy Észak-Tolna megyei birtok ügyében kívánt eljárni, Veszprém vármegyéhez (székhelye: Pápa) kellett fordulnia. „Balogh Péter fia, Balogh Péter iffiabbik Nagyságodat én általam citálta volt Hencze nevű faluya felől az pápai székre — jelentette a helyszínről Bosnyák Tamás füleki kapitánynak Martonfalvay György —, mivel hogy Tholna vármegyében levő iószágoknak minden discursusa és törvény szerint való processussa applicáltatott ide az nemes Beszperim vármegyéhez”⁸⁷. Úgyisint Veszprém vármegyéhez hallgatott Fejér megye nyugati része is, míg — egy, 1625. évi híradás szerint — „az Saaron innen való része Székesfejér vármegyének Komárom vármegyéhez applicáltatott”⁸⁸. Ez az elhatárolás azonban nem lehetett merev, hiszen 1667-ben a komáromi határhoz közel fekvő Felcsút

84 *Okányi Pál*: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és utána a megye visszaállításáig. A kaposvári m. kir. főgimnázium értesítője az 1891-92. évről. Kaposvár, 1892. 13., *Kanyar József*: Somogy megye közgyűlése a hódoltság idején és a felszabadító harcok utáni első évtizedekben (1658-1718). Somogy megye múltjából (Levéltári évkönyv) 17 (1986) 87-90. 1.; *Tóth Péter*: Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. Uo. 21 (1990) 51-54. és 63-66.

85 *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 224-225.; Az 1619-ben említett Tóth Gábor somogyi főbíró hatásköre kiterjedt Baranya és Tolna megye területére is. *Okányi P.*: i.m. 13.

86 Kiskomár, 1654. okt. 25. Kanizsay Miklós kap. — Pécsi András. *Felsmann József*: Mányoki levelek a tizenhetedik századból. Bp. 1913. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 85.) 22.

87 Pápa, 1632. máj. 28. Statny Okresný Archiv v Banskej Bistrici (=SABB), Koháry cs. lt. Pars. II. Nr. 6466.; Balogh 1632. márc. 3-án tiltakozott Veszprém vármegye előtt: MOL, Bosnyák cs. lt. Fasc. 1. 37.; Ugyanitt reprobált 1653. nov. 26-án Bikádi János Jagasics János Mislát illető tiltakozása miatt. VmL, Veszprém vm. közgy. jkv. I. 67.

88 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 225-226. és 231.; Komárom vm. 1646-ban felvette gravamenjei közé a bicskei jobbágyság Zichy István tatabányai kapitány elleni panaszait. Komárom, 1646. jan. 29. Komárom vm. — Batthyány Á. *Jenei Károly*: Iratok Fejér megye török hódoltsághoz tartozó történetéhez. Fejér megye történetéből (=Évk: Fmt) 6 (1972) 183.; *Nagy Lajos*: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez (1543-1768). Alba Regia 1 (1960) 81-82.

lakói is a veszprémi szolgabíró előtt egyeztek meg a fizetendő summáról földesurakkal, Berzeviczy Lajos pápai pálos vicáriussal.⁸⁹ Mivel Pest megerősödése előtt Komárom vármegye a pilisi községeket is elérte,⁹⁰ alkalmasint ez igazgathatta Esztergom megye Dunától délre eső, hódoltsági részét is.⁹¹

Azon alföldi vármegyék közül, amelyeknek az emlékezete egyáltalán fennmaradt, a Csongrádot „alkotó” Szegedet és néhány falut Esterházy Miklós nádor 1638-ban Pesthez csatolta,⁹² de az 1640-es években már Hevessel együtt fizették az állami adót.⁹³ Végül az 1648. évi országgyűlés Borsoddal egyesítette ezt az egyébként az erdélyi fejedelmektől is ellenőrzött megyét.⁹⁴ A csongrádiak nem örültek ennek a változtatásnak; 1655-ben a csanádiakkal együtt — akiken nyilván Makó mezővárost és a környékbeli néhány magyar falut kell érteni — felkérték az országgyűlésre induló hevesi és pesti alispánt, hogy támogatólag terjesszék elő kérésüket a Heveshez való visszacsatolásra.⁹⁵ A kezdeményezés nem járt eredménnyel, Csongrád továbbra is Borsod hódoltsági függvénye maradt.⁹⁶

Ami az Erdély előterében elterülő megyéket illeti, a Lippp átadása (1616) után teljességgel török megszállás alá került Aradot az 1626. évi országgyűlés Zárándba (székhelye: Borosjenő) tagolta be (*incorporálta*),⁹⁷ amely alkalmasint beleszólott az Araddal szomszédos Csanád ügyeibe is. Noha 1658-ban Hamvay Ferenc Heves-Külső-Szolnok vármegye előtt tiltott el mindenkit a Békés megyei Nyárszeg használatától,⁹⁸ ez a megye is az erdélyi érdekszférába tartozott, s — ahogy a szászsebesi országgyűlés megfogalmazta — „eleitül fogva Bihar vármegyéhez volt incorporálva”,⁹⁹ vagyis ügyeit Nagyváradon, annak eleste (1660) után pedig a somlyói végvárban intézték.¹⁰⁰ 1631-ben — amikor még meghatározóan erős erdélyi befolyás érvényesült a Tiszántúlon, sőt a Duna-Tisza köze jelentős részén is — a Külső-Szolnok megyei Mezőtúr lakosai is az egyben a bihari alispáni tisztelet is betöltő Csomaközi András váradi vicekapitány előtt perelték borosjenői Szentandrásy Tamás szentandrászi (Békés m.) jobbágyait, mivel azok bizonyos vitás határreszről elhajtották marháikat. A határresz hovatartozását bizonyítandó „mind az... török császár levelének párját, az egri... Muráth bassa pecsétetes keze írása alatt az túri határ felől, mind pedig a nagyságos Szulimán bék urunknak eő nagyságának ugyanarról írt

89 Pápa, 1667. márc. 10. *Jenei K.*: i.m. 202.

90 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 226-227.; Megjegyzendő, hogy az 1643-ban Komáromhoz adózónak tűnő pilisi helységek 1635-ben már szerepelnek a PPS megyei díkajegyzékben is. *PmL, Concriptiones perceptuales II/1. 1.*

91 „az nemességnek nagjób része itben az praesidiumban lakik” — írja magáról az esztergomi nemesség. Újvár, 1641. aug. 3. Komárom megyei Levéltár, Esztergom vm. közgy. jkv. I. 5.

92 *Gyárfás István*: A jász-kunok története. IV. Bp. 1886. 224-225.

93 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 229-230.

94 Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1983. 715-716.

95 *Szederkényi N.*: i.m. III. 68. 1.

96 Pl. Csongrád megye történeti olvasókönyve I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. Szerk.: *Blazovich László*. Szeged, 1985. 165.

97 *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története II. Arad, 1895. (Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográfiája II.) 82.

98 Fülek, 1658. febr. 6. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 20^v.

99 1659. máj. 24. - jún. 25. XXVIII. tc. *Szilágyi S.* (szerk.): Erdélyi országgyűlési emlékek i.m. XII. 309.; *Uő.*: A békésvármegyei hódoltság i.m. 16. és 23.

100 1674. (további dátum nélkül) Bánffy Dénes instrukciója ismeretlen somlyai kapitánynak. Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk.: *Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor*. V. Pest, 1871. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Okmánytárak VII.) 281-282.

levelét producálták elő”. A bihari sedria e török levelek alapján ítélte úgy, hogy a szentandrásiak tizenöt napon belül kötelesek visszaadni az elhajtott marhákat,¹⁰¹ ami arra vall, hogy az erdélyi magisztrátus előtt messze nagyobb respektusa volt a török hatóságok megnyilatkozásainak, mint a királyi Magyarországon.

„Valamely felé fordulunk, mindenótt bitangoknak és uratlanoknak mondanak mind földestől bennünk — panasztolták az öcsödiek (Békés m.) 1644-ben uruknak, Rhédei Jánosnak —. Sőt még önnön maga Olasz János [szendrői lovashadnagy] is azt mondgya, sem uratok nincs, sem vármegyének.”¹⁰² Olasz — megbélyegzőnek szánt és érzett — kijelentése az erdélyi és magyarországi jogigénylők pozícióharcában hangzott el, s nyilván a környékbeli viszonyokban jártas szendrői hadnagy is pontosan tudta, hogy Békés ügyeit Bihar vármegyénél intézik. Kijelentése ennek dacára alighanem azon korabeli közfelfogást tükrözi, miszerint az olyan megye, amelynek ügyeit nem saját tisztikar, hanem valamelyik másik vármegyéé viszi, tulajdonképpen kiszakadt a magyar rendi igazgatás keretei közül. S a szóbanforgó vármegyék levéltárai tulajdonképpen alátámasztani látszanak ezt a lekicsinylő minősítést. Az egykor incorporált megyék közül Baranya, Békés, Csanád és Csongrád levéltárában egyetlen darab török kori vármegyei irat sem maradt ránk (a Romániában őrzött aradi és zárandi levéltárról nem rendelkezünk információval), s Fejér és Tolna archívuma is csak néhány közgyűlési iratot őriz (1618-cal, illetve 1654-gyel kezdődőleg). Somogynek ugyan vannak — persze felettébb hiányos — jogszolgáltatási sorozatai, 1658-cal induló jegyzőkönyveiben azonban mindössze néhány leirat és adóztatással kapcsolatos bejegyzés található.¹⁰³ Azon peremvidéki vármegyék, amelyekkel ezek egyesítve voltak, általában gazdag jegyzőkönyv- és iratanyaggal rendelkeznek, bennük azonban az incorporált vármegyékre vonatkozólag viszonylag, helyenként pedig feltűnően kevés utalás olvasható, s azok nagyrésze is bevallás vagy tiltakozás. Pusztán a vármegyei iratokból ítélve az a benyomásunk támad, hogy a befogadó vármegyék a legjobb esetben is alárendelt státuszú járásként bántak az incorporált vármegyével, s inkább megadóztatásukban, semmint viszonyaik rendezésében „jeleskedtek”.¹⁰⁴

A menekült vármegyék működése persze az esetben is érdekes és elemzésre érdemes jelenség volna, ha kiderülne, hogy az csupán Hevesre és Pestre — vagyis: hozzávetőleg a megszállt terület egynegyedére — korlátozódott. Az alábbiakból azonban kitűnik majd, hogy az incorporált hódoltsági vármegyék működése sem volt olyan formális, mint amilyennek ránk maradt saját iratanyaguk alapján feltenni hajlamosak lennénk. Ehhez azonban le kell „szállnunk” azoknak a közvetítő intézményeknek a szintjére, amelyek a menekült vármegyék akarátát magán a megye területén is érvényre juttatták.

Már a fenti vázlatos áttekintésből is kiderülhetett ugyanis, hogy a menekült vármegyék gyűlésein és törvényszékein nemcsak a birtokaiktól távol — a királyi Magyarországon és Erdélyben — élő birtokosok egymás közti ügyletei, valamint az universitásnak mint közigazgatási és jogszolgáltatási ügyekben is illetések testületnek belső gondjai kerültek terítékre, hanem — legalább olyan mennyiségben és súllyal — olyanok is, amelyek közvetlenül érintették a megszállt területen élő nemesek és jobbágyságok életviszonyait is.

101 Várad, 1631. máj. 17. *Fodor Zoltán*: Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez, 1205-1864. Mezőtúr, 1968. (kézirat gyanánt) 43-44.

102 Öcsöd, 1644. jan. 6. *Vass Előd*: Öcsödi jobbáglevelek és tanúvallomások a Békés megyei hódoltságból. Agrártörténeti Szemle (=AtSz) 22 (1980) 186-187.

103 *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I/1. Általános rész I-II. Bp. 1970. (A megfelelő megyei levéltárak ismertetőiben); *Kanyar J.*: i.m. 87-89.

104 *Vö. T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: *Rúzsás Lajos*. Bp. 1966. 173-174.

4. A menekült vármegyék hódoltsági „tagozatai”

A magyar földesurak és hatóságok már az előző században is gyakorta kiszóllították jobbágyaikat a hódoltságból, hogy velük a birtokosváltozásokat és a birtoklás módját érintő megegyezéseket közöljék, vagy hogy tőlük lakóhelyük belső viszonyairól és — főként — a határviszonyokról információkat nyerjenek. Mivel ezen ügyek nagy többsége megkövetelte volna a szolgabíró (judex nobilium = judlium) és esküdt (juratus assessor = jurassor) megjelenését a helyszínen — amire általában nemcsak a török uralom alatti, hanem a peremvidéki megyékben sem volt mód — számos vármegye statútumban mondotta ki, hogy — miként azt Gömör 1667-ben megfogalmazta — „cursusát kibocsátván, akármely falunak vagy városnak bíróját és földesúrnak emberét beidézhesse maga házához és ottan adván ki parancsolatját, minden járásbeli emberek tartozzanak büntetés alatt szolgabíró és esküdt uraimék házához bemenni, az őkegyelmek szavát megfogadni, levelét elvinni és parancsolatját megtenni” — és tegyék hozzá: ott tanúvallomást tenni.¹⁰⁵

A menekült vármegyék persze még inkább ráfanyalodtak erre a köztes megoldásra, mint peremvidéki társaik, amelyekben — mint az alábbiakból kiderül majd — egyébként is inkább a tisztségviselők kényelmessége, semmint a török „akadályozta” a helyszíni kiszállást. Pest vármegyéből számtalan olyan, Balassagyarmaton, Szécsényben és — legnagyobb számmal természetesen — Füleken felvett tanúvallatási jegyzőkönyvet ismerünk, amelyben a kiküldött szolgabíró és esküdt hódoltságból felrendelt tanúk vallomásait rögzítette¹⁰⁶, s az illetén jegyzőkönyvek éppenséggel azon vármegyékben sem ritkák, ahol a vármegyei élet keretei közel sem álltak vissza oly teljességgel, mint Pestben vagy az úgyszintén rengeteg hasonló dokumentumot megőrzött Hevesben.¹⁰⁷

Időnként valóságos népgyűlés támadt a határhoz közel eső végvárakban a vármegyék által felrendelt, illetve a földesurak által valamely hiteleshely kiküldöttje elé állított hódoltsági tanúkból. Ez arra mutat, hogy a török hatóságok nem gördítettek komolyabb akadályokat alattvalóiknak a magyar hatóságok előtt való megjelenése elé. Ennek ellenére ez az eljárás sokkalta nehezekebb és több előzetes szervezést kívánó, ugyanakkor messze kétesebb megbízhatóságú volt, mint a helyszínen elvégzett. Annál is inkább, mert az esetek többségében dűlő- és földdarab szintig menő határviták eldöntésére szolgált, s így ugyancsak megkívántatott volna a tényleges szemrevételezést (*occulata revisio*), s ráadásul a határjelek felállításának, illetve megújításának kellett volna követnie, amit — legyen bár hozzájuk bármily közel a vitás terület — sem Fülekről, sem Gyarmatról, de még Szécsényből sem lehetett végrehajtani.

Másutt beszámoltunk róla, hogy Hevesnek és Komáromnak már az előző században is voltak olyan hódoltsági emberei, akiket a vármegyei kiadványok — jóllehet nem tartoztak a hagyományos értelemben vett vármegyei tisztségviselői karba — saját „szolgabíráikként” vagy „esküdtjeikként” — aposztrofálnak, s akik — legalábbis az előbbiben — tanúvallomások felvételével és a tapasztalataikról előtte tett bevallásaikkal segítették a menekült vármegye eligazodását. Bár ez a sajátos intézmény a jelek szerint csak közvetlenül a határ mentén létezett s nem mondható különösebben elterjednek sem, a 17. század dereka táján megerősödött menekült vármegyéknek ez adhatta az

105 H.n., 1667. dec. 5. CSM II/1. 251.

106 PmL, Acta judicialia (a század első felében az ilyenek voltak többségben), vö. Horváth Lajos: A Galga-mente történetének írott forrásai, 1526-1686. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 10.) 46-57. passim

107 HmL, HKSz vm. közgy. iratok

ötletet az ún. „hódolt szolgabírói” és „hódolt esküdti” hálózat kiépítéséhez. Erre utal az elnevezésbeli különbség is. Míg azon vármegyékben, amelyekben már az előző században is volt ilyen tisztség, általában „szolgabírónak” nevezik és — ami még lényegesebb — a tisztikar teljes jogú tagjának tekintik a hódoltsági tisztségviselőket, a többiben csak messze korlátozottabb hatáskörrel rendelkező „esküdtekre”, „alszolgabírákra” bukkannunk. A célnak mindkét változat tökéletesen megfelelt: egyként alkalmas volt rá, hogy a megye népe feletti ellenőrzést mérhetetlenül kiterjessze és megszo- kott, mindennapos rutinná tegye. Vagyis: megteremtse azt, az addig még általában hiányzó láncszemet a testület és a terület — azaz: a vármegye és a megye — között, amelynek hiánya, illetve gyengesége a vármegyei befolyást a 16. században olyannyira formálissá tette.

Zala vármegye somogyi főszolgabírája és esküdtje 1612-ben írásba adta, hogy az endrédi és kapolyi birtokviszonyokról megkérdezendő hódoltsági tanúkat azért rendel- ték be Keszthelyre, mert a töröktől való félelem miatt nem mertek kimenni a helyszín- re.¹⁰⁸ (Maga a berendelés viszont itt sem okozhatott gondot, hiszen a zala-somogyi hatóság 1623-ban ismeretlen helyen — talán a közeli Kiskomárban — nem kevesebb mint 77 környékbeli tanút kérdeztek ki Pálfalva és Szobafalva határait illetően.)¹⁰⁹ Az ezernyi feladattal agyonterhelt, választott kinti somogyi tisztségviselők mellé rendelt itteni hódoltsági esküdtek közül egy-egy nemesdédit (1652) és pátróit (1642 körül), valamint két nemesvidit (1642 körül, 1654) ismerünk név szerint,¹¹⁰ amiből — mivel e helységek Kiskomár közelében feküdtek — kiviláglik, hogy a menekült Somogy vármegye hódoltsági „tagozata” a közvetlenül határmenti területeken kezdett kikristá- lyosodni.

Amikor özvegy Récsey Mihályné Beke Margit 1675-ben visszakövetelte Nyitrai György légrádi lovashadnagytól hét elzárókosított jutai jobbágytelkét, az egyesült vár- megye alispánja Nagy János alszolgabírórt küldte ki, aki visszatérve jelentette, hogy személyesen kiszállt Jutára és ott Nyitrai György egyik jobbágya útján megintette a visszaadás végett.¹¹¹ Ugyanő — Szakál János viceszolgabíró és Lukács György esküdt társaságá- ban — Csurgóról keltezte azt az 1677. november 7-i tanúvallatási jegyzőkönyvet, amelyben 5-5 szentai és szentmártoni, 4-4 csurgói és iharosberényi, 2 nagymartoni, 1-1 amongi (?), inkei, potyondi és szentkirályi tanú szavait rögzítette a csurgói határról.¹¹² Bár az iratok nem közlik az említett alszolgabírák és esküdt lakóhelyét, e két adat rendkívül fontos számunkra. Ha ugyanis hódoltságon kívülinek bizonyulnának, az azt tanúsítaná, hogy a törökök immár a kinti tisztségviselők helyszíni eljárásai elé sem gördítettek akadályokat, ha hódoltságiaknak, akkor viszont azt, hogy Somogy vármegye hódoltsági „tagozata” a század utolsó harmadára tovább differenciálódott és erősödött.

Veszprém vármegye 1665. augusztus 25-i közgyűlése — egy bőrszőnyi, egy gymóti és egy szentgáli nemes mellett — esküdtjei közé eskette a peremartoni Kis Istvánt is.¹¹³ Mivel Peremarton a Várpalota, Székesfehérvár és Battyán török várak által határolt háromszögbe esett, ez az adat arra utal, hogy a nemesi universitás helye végrehajtó

108 Keszthely, 1612. febr. 14. *Erdélyi László*: A tihanyi apátság története I. Az apátság önállósága, 1055-1701. Bp. 1908. (Pannhonalmi rendtörténet [=PRT]) X. 767. Nr. 244. (átírva)

109 Dátum nélkül, átírva a vm. 1623. máj. 24-i oklevelében. MOL., Festetich cs. lt. Pethő-rész. Comitatus Simighiensis 125.

110 *Okányi P.*: i.m. 13.

111 Sümeg, 1675. jún. 12. Somogy megyei Levéltár, Processus varii 1. (átírva)

112 MOL., Festetich cs. lt. Pethő-rész. Comitatus Simighiensis 181.

113 VmL, Veszprém vm. közgy. jkv. I. 141.

apparátusának kiépülése Veszprém megye hódoltsági részein — s ezzel együtt talán Fejér megye hozzá csatolt nyugati felében — is megkezdődött. Így aztán egyáltalán nem kizárt az a lehetőség sem, hogy előbb-utóbb Fejér megye ezen részéről is előkerül majd néhány, a hódolt esküdtek által a helyszínen felvett tanúvallatási jegyzőkönyv. Egy, a magyar hatóságok közreműködésével végzett itteni török határjárás nyomait véljük kiolvasni Gorup Ferenc püspök alábbi, 1652. évi kifakadásából: „Csúfos határ iárás, a hol a teörök *egi magyar vice gerensel avagi egi szolgálha bíróval teörvint csinálnának* [kiemelés tőlem — Sz. F.] de proprietate, négi forintigh a hatalmok, ezerekre szólónak.” „Adná az Úr Isten — fohászkodik a levélíró —, bár határt iárhatnánk ot táján az articulusok szerint”, amíg azonban ez nem lehetséges, azt tanácsolja Batthyány Ádámnak, hogy minden maradjon függőben az utóbbi battyáni és polgárdi, illetve a veszprémi káptalan fülei jobbágysai között.¹¹⁴ Gorup fogalmazása oly önellentmondásos, hogy azt nem könnyű kihámozni belőle: a határjárás már megtörtént-e vagy még csak tervezték — mint alább kiderül, az utóbbi történt —, annyi azonban egyértelműen kiviláglik belőle, hogy nagyon is elképzelhetőnek tartotta a magyar hatóság abban való részvételét.

Még inkább Batthyány, aki midőn a határjárás 1653-ban valóban végbement, készpénznek vette, hogy azt magyar tisztségviselők végezték: „úgy látom — írja erről Gorup —, hogy Nagyságod nem informátus a dologban, mivel maga leveleiben *vármegyét, zolga bíróit és a töbit* [kiemelés tőlem — Sz. F.] emlegeti”.¹¹⁵ Ha így történt volna — folytatja — neki és a környékbeli nemeseknek sem lenne kifogása ellene, csakhogy a battyániak és a polgárdiak nem magyar, hanem török tisztségviselőkkel igazítottak határt. Hogy az, akiről mind Gorup, mind Batthyány feltételezte: belefolyhat a Fejér megye nyugati részén fekvő birtokok határainak kijelölésébe, kinti vagy hódolt szolgabíró volt-e, azt egyelőre nem tudtuk eldönteni. A — tökéletesen irreális — négy forintos értékhatár és a vicegerens emlegetése mindenesetre alantasabb beosztású — vagyis: a megszállt területen élő — tisztségviselőre utal.

Komárom megyébe — pontosabban: Fejér megye Komáromhoz csatolt északi és keleti részébe — érve bőségesebb és könnyebben értelmezhető nyomokra bukkanunk. Ezek azt tanúsítják, hogy — mivel itt az előző században is működtek hódolt tisztségviselők — a nemesi vármegye hódoltsági részlege rendkívül gyorsan helyreállott, sőt meglehet, hogy megszakítás nélkül létezett. Mindenesetre Alcsút község 1639. május 30-i bizonyoságlevele a jelenlévők között „Komárom vármegye esküdtjét”, Ódor Mihályt is megnevezi.¹¹⁶ Tizennégy esztendő múlva Komárom vármegye értesítette Batthyány Ádámot, hogy szolgabírája és esküdtje a helyszínen, a szomszédos falvak lakóitól tudakozódva megállapította: azok az alapi rácok, akiket Batthyány katonái elhurcoltak, Csajághy Gergely adófizető jobbágysai, s kérte elengedésüket, hogy „afféle miat teöb keöreosztén feöldes uraknak és nemeseknek hódult jobbágyi feöl ne keilylenek és oda aláb az teöreöknek tellyessebb birtokában alá ne vegyék magokat”.¹¹⁷ Bár a levél ezt nem mondja ki, bizonyosra vehetjük, hogy ezt az eljárást hódolt szolgabíró és esküdt végezte. A nagy távolságon túlmenőleg ezt a feltevést igazolja Bicske mezőváros ugyanez évben kelt levele is, amelyben azt panaszolja Batthyáynak, hogy Csáky László tarjáni jobbágysai a tatai tiszttartó segítségével el akarják foglalni

114 Veszprém, 1652. aug. 28. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 16 494

115 Veszprém, 1653. ápr. 17. Uo. 16 498.

116 MOL, Kapuvár cs. lt.

117 Komárom, 1653. ápr. 28. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 27 057.

tőlük a móri pusztá egy részét, jöllehet „az nemes Comárom vármegyének közöttük lakó [kiemelés tőlem — Sz. F.] nemes szolga bírása tiltotta őket tülle száz talléron, hogy meg ne merjék próbálni, hogy az Nagyságod örökös jószágát dúlják”.¹¹⁸

Az említett bicskei szolgabíró nyilvánvalóan az a Kenyeres Gergely lehetett, akinek hasonló eljárásairól forrásaink a következő negyedszázadban több ízben tudósítanak. 1654 áprilisában — Ódor Péter esküdttel — a lovasberény-verebi határt vizsgálta a helyszínen.¹¹⁹ 1674 júniusában — Makád István esküdttel — Acsán, Felcsúton és Szentpéteren szedett tanúvallomásokat a bágyoni és a kuldói pusztá használoiról,¹²⁰ 1676 júliusában — Sági Mihály és Szűcs György társaságában — Dájának Perkáta felőli határvonalát igyekezett tisztázni,¹²¹ 1677 novemberében pedig — a Szentpéteren lakos Betzei Mihály esküdttel — azt nyomozta, hogy az előző esztendőben miként igazították el a törökök a Besnyő és Széplak közti határt.¹²² Hosszú működése mély nyomokat hagyott a környékbeli jobbágyság emlékezetében. 1701-ben egy 80 éves pákozdi tanú „arrul is emlékezik, hogy török idét pákozdiak bírván Novaj nevű prae-diumot, veszekedtek az börgöndi úrral, kire nézve pákozdiak Kenyeres Gergelyt, az akkori szolgabírót Bicskéről kihozták esküdtjével együtt”.¹²³

Bár — mint látható — másunnan is választottak hódolt esküdteteket, úgy tűnik, Bicske számított Komárom vármegye hódoltsági tagozata „székhelyének”. Nemcsak Kenyeres volt odavalósi — s egyben a közösség és az ottani református egyház erős támasza —, hanem nyilvánvalóan a két Ódor is, hiszen 1645/46-ban nemes Ódor János töltötte be a város főbírói tisztét.¹²⁴ Noha Bicske földesura, Batthyány Ádám a saját jobbágynak tekintette őket¹²⁵ és működési körzetük mélyen benyúlt a hódoltságban, Kenyeres „igazi” szolgabírónak, az Ódorok pedig „igazi” esküdtnek számítottak, hiszen az általuk igazgatott — a vármegyei összeírásokban nem egyszer „Kenyeres Gergely járásának” nevezett¹²⁶ — vértessaljai járásnak nem volt kinti, komáromi szolgabírása és esküdtje. Ez a helyzet — amelynek csak Hevesben találjuk párját — azzal magyarázható, hogy Bicske ugyan a hódoltságba, de annak török helyőrségektől kevésbé ellenőrzött szélére esett, s így az ottani nemesek nagyjában-egészében megfeleltek az „igazi” tisztségviselőkkel szemben támasztott követelményeknek. Hasonló megfontolásokból válhatott „igazi” szolgabíróvá az a Barkó Márton is, akiről az 1638/39. évi összeírás a vértessaljai járást nevezte,¹²⁷ s aki nyilván éppúgy a Bicske tőszomszédságában fekvő Felcsúton élt, mint az előző század végén úgyszintén szolgabíróságot viselt felmenője, Barkó Máté.¹²⁸

A Duna innenső oldalára térve: a nagykőrösiek még a 18. században is emlékeztek rá, hogy a köztük élő nemesek egykor hódolt tisztségviselőként szolgálták a nemes vármegyét. „Nemes Pest vármegyének tisztjei a töröktől való félelemnek miatta a vármegyében nem bátorkodván lakni — írja a város krónikása, a bíróságviselt Balla

118 Uo. 6718.

119 1654. ápr. 1. *Károly János*: Fejér vármegye története. IV. Székesfehérvár, 1904. 525-527.

120 1674. jún. 22. MOL, Magyar-Kossa cs. lt. Család által rend. ir. Fasc. C/1.

121 Bicske, 1676. júl. 24. Kenyeres G. — sógora, Fördös Mihály. *Jenei K.*: i.m. 205.

122 1677. nov. 18. *Földvári László*: Elpusztult helységek. Történelmi Tár (=TT) 1896. 370-371.

123 Székesfehérvár, 1701. szept. 22. *Móra Magda*: Források Fejér megye törökkori történetéhez. Évk: Fmt 6 (1972) 221.

124 *Biczó Pál*: A bicskei ev. ref. egyház története. Nagykőrös, 1896. 12.

125 *Balázs László-Degré Alajos*: Bicske. Évk: Fmt. 14 (1980) 185.

126 I.m. 269. 130. jegyz.

127 I.m. 182.

128 *Degré Alajos*: Felcsút. Évk: Fmt 16 (1985) 319.

Gergely —, azért a vármegyének tetszéséből a vármegyében lakó nemesség közzül ugyancsak voltak tisztjei, olyan volt Kőrös városában lakó Pálfi Mihály, a ki vice ispány volt, Erdősi Mihály ugyan Kőrösön szolgabíró, kecskeméti nótárius Gulácsi Tamás főnótárius, ezeken kívül volt még két szolgabíró, Mágócsi Mihály pápista és Tóth András, assessoraik is volt nemességből, mind Kecskemétről, mind Kőrösről, mivel ebből a két anya, régi város tartó lakosiból Pest vármegyének mind tisztjei, mind más szükségeknek kipótolása kitölt.¹²⁹ Balla alapjában véve helyesen adja elő a hódoltsági tagozat kialakulásának okát, téved azonban abban, hogy az itteni „tisztikar” a két legnagyobb mezőváros lakosaiból verbuválódott, valamint abban is, hogy a kintinek ennyire tökéletes tükörképe lett volna.

Pest vármegyének természetesen nem volt hódolt alispánja — miként egyetlen más menekült vagy incorporált vármegyének sem —, sőt — bár 1657-ben és 1664-ben Bán Gergely kecskeméti nemes „Pest vármegyének hites szolgabírájának” titulálta önmagát¹³⁰, a főtí Csitáry Istvánt pedig az alispáni parancslevél mondja „substitutus szolgabírónak”¹³¹ — még szolgabírái sem. A menekült vármegye csak esküdteteket állított az itteni nemesek közül, akik csak kettesben voltak jogosultak eljárni,¹³² sőt ha az ügy nagysága vagy fontossága úgy kívánta, hárman-négyen is kiszálltak a helyszínre.¹³³ Az egyazon ügyben eljáró esküdtet elvben ugyan egyenrangúnak számítottak,¹³⁴ a gyakorlatban mégis kialakulhatott köztük valaminő — nyilván a tapasztalat- és tekintélykülönbségen alapuló — rangsor, hiszen gyakran megesett, hogy kiadványuk egyes szám első személyben, egyikük nevében számol be a közös munkáról és a kibocsátó magát — megkülönböztetendő a „mellettem második” vagy, ha többen voltak, „mellettem második és harmadik esküdtnek” titulált társától (társaktól) — „Pest vármegyének juratus assessoraként” emlegette.

A vármegyenél megőrzött tanúvallatási jegyzőkönyvek sorozata az 1620-as évek végével indult,¹³⁵ s sokáig csak a kinti tisztségviselők által valamely magyar végvárban felvett vallomásokot tartalmaz. A helyszíni felvételek sora tíz esztendővel később, 1638-ban kezdődik azon jegyzőkönyvvel, amelyben Varga János és Fráter Péter váci esküdtök 22 váci, 6 veresegyhzi, 4 sződi, 3-3 alsónémedi és rátóti, 2-2 szadai és váchartyáni s 1-1 mogyoródi és szentmiklósi tanú szavait rögzítették bizonyos dunakeszi földdarab hovatartozása tárgyában a „keszüi határban”.¹³⁶ Ettől fogva szinte évről évre növekszik mind a hódoltsági esküdtök, mind pedig az általuk végzett eljárások számára. De csak a Duna-Tisza közére eső három járásban, hiszen — jóllehet az e járás

129 *Balla Gergely*: Nagy-Kőrösi krónika. Kiadják: Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét-Nagykőrös, 1856. (Történelmi emlékek a magyar nép községi és magán életéből a XVIII. század végéig I.) 49-50.

130 1657. máj. 23. és Kecskemét, 1664. jan. 8. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1657:15. és 1664:1.

131 Fülek, 1654. jan. 12. Tanúvallatási jkv. Uo. 1654:1.

132 Kivétel persze előfordult: pl. Kunszentmiklós 1658. jún. 29. Uo. 1658:6.; Kisebb jelentőségű ügyekben, úgy tűnik, elég volt egy esküdt is: pl. 1650. ápr. 30-án kőrösi Oláh Mihály esküdt egyedül vallatta a kőrösi tanács tagokat bizonyos levél hitelességéről. Uo. 1650:7.

133 1654. ápr. 9-én Varga János és Fráter György, főtí Csitáry István és tordai Tenkely István jelenlétében hányták fel a Hévízgyörk és Püspökhatvan közti határt. Uo. 1654:17.; 1657. máj. 23-án kecskeméti Bán Gergely, Kakulya István, Kövér János, Nagy János és Szabó István vallatott tanúkat Kecskeméten bizonyos tartozás ügyében. Uo. 1657: 15.; A hármas kiszállás meglehetősen gyakori volt.

134 Kitűnik ez abból is, hogy az eljárást indító alispáni utasítás mindig „egy esküdt uramat” s nem pedig valamelyiküket szólítja meg.

135 Az 1612-höz besorolt jegyzőkönyv (uo. 1612:1) valójában 1652. évi Vö. Horváth L.: i.m. 44. 54. és 69-70. 115. (a tévedést Horváth L. sem vette észre)

136 1638. nov. 20. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1638:2.

déli nyúlványát alkotó Csepel-szigeten számos esküdt élt — a pilisi járás dunántúli részén ritkán értesülünk hódolt tisztségviselő által végzett tanúvallatásról.¹³⁷

A pesti hódolt esküdtek népes s egyre növekvő taborából a már említett váci Varga János mutatkozik a legszorgalmasabbnak. Több tucatnyi — csupán a Galga-mentéről, ahol a hosszan elhúzódó aszód-bagi és püspökhátvan-vámosgyörki határvita különösen sok munkát adott a hódolt esküdteknek, huszonhárom¹³⁸ — általa lefolytatott eljárás emléke maradt ránk. (Kevés kivétellel ugyanazokkal — a váci Fráter Péterrel, majd Fráter Balázssal, illetve a főtí Csitáry Istvánnal és a tordai Tenkely Istvánnal — párban, akik egyébként önévküle is gyakorta végeztek vizsgálatokat.¹³⁹) Esküdti működése 1638 és 1661 között közel negyedszázadig követhető nyomon, de még nála is hosszabb időn át szolgált a szalkszentmártoni Dömök Gergely, akit 1639-ben választottak esküdtté,¹⁴⁰ és még 1672-ből találunk általa felfektetett vizsgálati jegyzőkönyvet. Az 1660-as és 1670-es években mégsem ő, hanem a nagykőrösi Kövér István tűnik a legaktívabb esküdtnak,¹⁴¹ aki többnyire Bitskey Andrással vagy Buda Péter deákkal, ritkábban más nagykőrösi nemesekkel dolgozott együtt. A nagykőrösi nemesek egyébként már a kezdetektől fogva buzgón kivették a részüket a feladatok ellátásából, hasonlóképp a dunapatajiakhoz, akik közül különösen Sulyok Gergely és Márkus István végzett gyakorta tanúvallatásokat.

A menekült vármegye láthatólag számolt azzal, hogy hódolt esküdtjeinek saját városuk igazgatása és saját gazdaságuk körül bőven akad egyéb tennivalója. A tanúvallatást elrendelő alispáni levelek rendkívül sok esküdtet neveznek meg, nehogy a kijelöltek akadályoztatása miatt az eljárás elhúzódjék. (Közülük nyilván a felperesnek kellett választania, pontosabban: megkeresnie azt, aki éppen ráér foglalkozni az ügygel.) Vámosy István és Budai Bornemissza Pál között hosszas pereskedés folyt a Dunakeszi és Alag közti határok megállapítása végett. Mivel Vámosy úgy találta, hogy a Keszit még újratelepülése előtt legelőként bérlő váciak károkat okoztak az ő alagi pusztáján, 1642-ben újabb vizsgálatot kezdeményezett. A szomszédos Vácon lakó nemesek — lévén maguk is érdekelték — ezúttal nem jöhettek számításba, ezért Pest vármegye távolabbi esküdtek kijelölésére kényszerült. Mivel a hódolt esküdti hálózat éppen csak kiépülőben volt, nemcsak az elfogadható távolságban élő ráckevei Fekete Gergelyt, Balassa Jánost, Ötvös Ferencet, Szecsey Pált, Bory Mihályt, Ágoston Jánost, hanem a vizsgálat színhelyétől jó száz kilométerre lakó nagykőrösi Oláh Mihályt, Fekete Andrást, Katona Benedeket, kecskeméti Gellén Imrét, Ágoston Pált, Király Ambrust, Barkó Lőrincet, Szana Mihályt, Mező Gáspárt, ceglédi Német Andrást és Mészáros Benedeket, valamint szalkszentmártoni Dömök Gergelyt is felsorolták.¹⁴² A vármegye — kezdettől fogva — olyképpen igyekezett „túlkínálatot” teremteni belőlük, hogy minden olyan régi és új hódoltsági tagjának esküdti megbízatást adott, aki arra alkalmasnak látszott. Az újaknak rendszerint olyképpen, hogy már ármálisuk kihirdetésének napján juratus

137 Pl. 1652. szept. 2. Tanúvallatási jkv. a pomáz-szentendrei határról. Uo. 1652:7.

138 Ezek kiadva: *Horváth L.*: i.m. passim

139 1651. aug. 19-én Tenkely I. társaként felbukkan a váci Varga Gáspár is (PmL, Acta judicialia 1651:8), aki minden bizonnyal Varga János rokona lehetett: már 1638-ban hallunk róla (*Borosy A.*: i.m. I. 17. 7.), 1668-ban pedig már neki is, Varga Jánosnak is az özvegye szerepel a megyei adóösszeírásban (PmL, Conscriptioes portales II/1. 14.).

140 Fülek, 1639. aug. 18. *Borosy A.*: i.m. I. 27. 78.

141 Aligha véletlen tehát, hogy a hódolt esküdtek Kőrösön 1672. máj. 31-én kelt, Battik Péter alispánhoz intézett levele szerint ő volt a hódoltsági tagozat szószólója. PmL, Litterae missiles

142 Fülek, 1642. febr. 13. PmL, PPS vm. közgy. jkv. I. 111.

assessorai közé eskettette őket. Az 1673. március 7-i közgyűlés például egy füst alatt ismerte el öt nagykőrösi lakos nemességét, s közülük hármat — Bubory Balázst, Jó Mihályt és Urházy Pétert — esküdtté választott.¹⁴³ Jelen ismereteink szerint azonban ők éppúgy nem vállaltak esküdti feladatokat, mint az 1676. április 13-i közgyűlésen esküdtté tett dűsgazdag alsónémedi marhatenyészto, Tóth Gergely.¹⁴⁴ Esküdtként jóval kisebb szerepet játszott a Duna-Tisza köze s talán az egész hódoltság egyik legtekin-
télyesebb személyisége, a kecskeméti Kamarás Ambrus is, mint azt rendkívüli tekin-
télye alapján tőle elvárhatnók.¹⁴⁵ Mindez arra figyelmeztet, hogy az esküdti feladatok
ellátásába elsősorban azok vetették bele magukat, akiknek jól jött az azért járó díjazás.

A hódolt esküdtek működésében megfigyelhető bizonyos területi elhatárolódás is. Pest megyének Buda vonalától északra eső része, keleten egészen a hevesi határig a Vác környékén élő esküdtek illetékességi körébe tartozott, s — ha a szükség úgy kívánta — ők rándultak át a Duna túloldalán fekvő Pilisbe is. A Solt megyében felmerült ügyeket — le egészen a csongrádi határig — a dunapataji, a szalkszentmártoni, a ráckevei és a tassi esküdtek intézték. A fennmaradó hatalmas terület — egészen a Tiszáig — a kecskemétiekre és a nagykőrösiekre maradt.

Pest jó hódolt esküdt-ellátottságát ismerve meglepő, hogy az 1660-as évek végétől fogva az „igazi” szolgabírák és esküdtek is vállalkoztak hódoltsági kiszállásokra és ottani helyszíni eljárások lefolytatására. S még meglepőbb, hogy egyikük, Kandó János 1668-ban nemcsak a törökök tudtával, hanem „feles pogánysággal” együtt jelölte ki a püspökhátvan-hévízgyörki határt.¹⁴⁶ Ugyanő 1668. szeptember 22-én, 1669. február 29-én és április 29-én is — első ízben kőrösi Szívós János deák és Szabó Mihály hódolt esküdtekkel, másod- és harmadízben Mattyasovszky Ferenc kinti esküdttel — szedett bizonyosságokat Hévízgyörkön ugyanezen határról.¹⁴⁷ Egy Márton pilisi szolgabíró — úgyszintén Mattyasovszky társaságában — 1669 első felében szinte folyamatosan járásában tartózkodott, hogy Budakalász és Pomáz birtoklástörténetét felderítse: január 10-én Óbudán, január 26-án Szentendrén, május 2-án pedig Dunakeszin végzett e célból tanúkihallgatást.¹⁴⁸ Az illetékességi körök nem lehettek szigorúan elhatárolva, hiszen 1668. december 2-án Egy — ezúttal is Mattyasovszkyval, valamint Szívós János deák, Kövér István, Szabó Mihály és Bitskey András hódolt esküdtekkel — szállt ki Gödöllőre a gödöllő-szadai határ felhányására.¹⁴⁹

A kinti tisztségviselők által végzett helyszíni eljárások sora az 1670-es évek elején éppoly váratlanul szakadt meg, mint amilyen váratlanul az előző években megkezdődött. Nyilvánvalóan szoros összefüggésben a bécsi udvar által 1671-ben bevezetett és a hódoltságra is kiterjesztett új, ún. *repartición*s állami adóztatással, amely leplezetlenül katonai jellege miatt a kezdetektől fogva a török hatóságok szokatlanul heves ellenál-
lásába ütközött. Miután az új adó behajtásával megbízott kinti szolgabírák mit sem törődtek a budai pasa tilalmával, az magához rendelte és életveszélyesen megfenyegette

143 Borosy A.: II. 127. 1. 1631.

144 I.m. II. 159. 1. 1777.

145 Pl. 1667. márc. 25. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1667:2.; 1675-ben esküdti minőségében vette magához azokat a jogbiztosító iratokat, amelyeket Szuhai István eltulajdonított sógora, Gombkötő János hagyatékából. Borosy A.: i.m. II. 149. 1738.

146 Pozsony, 1671. nov. 8. Szelepcsényi György esztergomi érsek — Battik Péter alispán. PmL, Mandata 44.

147 PmL, Acta judicialia 1668:11., Intimata inutilia 1669:17. és Acta judicialia 1669:2.

148 Uo. 1668:17.

149 PmL, Acta nobilitaria H. 5.

Egry Márton, másik ismerősünket, Kandó Jánost pedig összekötözött kézzel vezettette végig a gondjaira bízott falvakon.¹⁵⁰ Mindez bőségesen elég lehetett ahhoz, hogy a kinti tisztségviselők kedvét egy időre elvegye a hódoltsági kiszállásoktól. Az 1670-es évek végétől kezdve aztán ismét fel-felbukkannak ott az „igazi” tisztségviselők. Ifjabb Gyürky István szolgabíró például 1678. április 29-én Fóton a sárfői, augusztus 10-én Gombán a gomba-monor-úfalui, 1680. augusztus 15-én Nagykőrösön a lajosi határok tárgyában szedett tanúvallomásokat, s közben, augusztus 13-án felhányatta az utóbbi határait is.¹⁵¹ Esküdt-társa minden esetben a hasonló akciókban jeleskedő két egykori szolgabíró, Egry Márton és Kandó János volt, amiből arra kell következtetnünk, hogy a hódoltságra járás önkéntes alapon történt: volt olyan tisztségviselő, aki vállalta az ezzel járó kétségtelen veszélyeket, volt, aki nem.

Noha, láthattuk, Heves vármegye egyébként mindenben a vele azonos helyre szorult Pesttel tartott, hódoltsági szervezete nem azéval, hanem a távoli Komároméval mutat rokonságot, ahonnan pedig aligha kaphatott közvetlen ösztönzéseket. Szemben az előbbivel, amelynek valamennyi „igazi” tisztségviselője a hódoltságon kívüli volt, s ahol a helyszínen csupán hódolt szolgabírákat találunk, Heves a három kinti szolgabíró mellé negyedikként rendszeresen egy hódoltságból honost választott, aki elvben a kinti tisztikar teljes jogú tagjának számított. Éppúgy a füleki tisztújító közgyűlésnek javasolt négy jelölt közül választották vagy erősítették meg, mint kinti társait,¹⁵² s járását — amelyet az ő járásaként emlegettek — éppoly kizárólagos joggal felügyelte, mint amazok a sajátjukat. Az persze más kérdés, hogy tényleges jogállásának valóban inkább a „*substitutus iudex nobilium*”, mint a „*iudex nobilium*” cím felelt meg, hiszen a kinti szolgabírák a gyakorlatban nem tekintették őt egyenrangúnak magukkal.

Komárom és Heves hódoltsági apparátusának hasonlósága márcsak azért is meglepő, mert a kettejük tényleges jogállása nagyban eltért egymástól. Komárom csupán a hozzá csatolt Fejér megyei részek révén vált érdekeltté a ténylegesen megszállt területen — saját három járása a merőben más státuszú hódoltsági peremvidékre esett —, s ezért tűnhetett célszerűnek az előbbi olyanra bízni, aki jártas a vármegye törzsterületétől jócskán eltérő helyi viszonyokban. Heves ezzel szemben Eger elestével egészében török megszállás alá került, s így az egyes járások közt csak a határtól való kisebb vagy nagyobb távolság okozott olyan különbségeket, amit a szervezet kialakításakor figyelembe kellett venni. Bár a hódoltságból élő szolgabíró valóban a legtávolabbi — a Külső-Szolnok megyét felölelő ún. tiszai — járásért felelt, a hódoltsági szolgabíróság létezését ezúttal mégis inkább a hagyomány megtartó ereje, semmint a nagyobb, ámde elhanyagolható távolságkülönbség magyarázza. Az, hogy — mint említettük — Hevesnek már a 16. században is voltak hódolt tisztségviselői ezen a területen, míg a többi járás ügyeit az Egerben székelő tisztikar közvetlenül intézhette. Ennek a feltevésnek nem mond ellent, hogy maga a szolgabíró a gyöngyösi járáshoz tartozó és így kinti szolgabíró által igazgatott Gyöngyösön „székel”, hiszen kézenfekvő megoldásként kínálkozott, hogy a viszonylag közeli Külső-Szolnokot az egész hódoltság legnépesebb nemesi közösségének segítségével irányítsák.

A folyamatosságra utal, hogy legott a „tizenöt éves háború” utáni, válságos években is találunk szolgabírót Gyöngyösön: 1608-ban a neves kereskedő családból származó

150 Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 343.

151 PmL, Acta judicialia 1678:1-2. és 1680:1.

152 Szederkényi N.: i.m. III. 291-292., 297., 311-316.

Poroszló István töltötte be ezt a tiszteket,¹⁵³ amelyben végig az egész század folyamán tekintélyes gyöngyösi nemesek váltogatták egymást.

A többi tisztséghez hasonlóan a gyöngyösi szolgabíróság betöltése is belekerült a menekült vármegye és főispán, a mindenkori egri püspök közti — vallási színezetű — hatalmi harc erőterébe. Amikor Dely Gergely 1659-ben leköszönt a szolgabíróságról, Kisdy Benedek püspök ugyan a szokásnak megfelelően két-két katolikus, illetve protestáns jelöltet állított, de egyidejűleg jelezte: mivel Dely katolikus, elvárja, hogy a helyére katolikus kerüljön. Mire a vármegye közönsége — felekezetre való tekintet nélkül — kijelentette, hogy nem tűri el szolgabíró-választási jogának korlátozását, s 1660 januárjában csak azért is Nádudvari Deres Jánosra voksolt,¹⁵⁴ aki eredetileg református iskolamesternek jött Gyöngyösre a pataki főiskoláról, majd megnősülvén, kereskedőként kereste boldogulását.¹⁵⁵ Pálffy Tamás püspök — Kisdyénél is erőszakosabb — katolizációs törekvéseinek is része lehetett abban, hogy az universitás 1667-ben ismét tüzes reformátust választott Nádudvari megürrült helyére.¹⁵⁶ Azt a Jó Mihályt, akinek utóbb az volt élete leghőbb vágya, hogy Debrecenben végzett fiát besegítse a gyöngyösi lelkészségbe.¹⁵⁷ Katolikusnak — Dévay János személyében — végül csak tizenkét esztendő múltán sikerült elnyernie a gyöngyösi szolgabíróságot: ő aztán 1671-től 1683-ig viselte e tiszteket.¹⁵⁸

Vámosy István alispán 1650-ben azzal az indoklással küldte ki tanúvallomásokat szedni az egyik kinti szolgabíró járásához tartozó Nagyredére Péter András Gyöngyösön lakó külső-szolnoki szolgabíró, hogy „az akinek incumbálna ezen dolognak peragálása, ob metum Turcarum ad faciem loci nem mehet”.¹⁵⁹ A későbbi statútumok pedig már bevett szokásként említik, hogy a hódolt szolgabíró a másik három járásban is fogantatosíthat intéseket, tiltásokat, helyszíni szemléket, vizsgálatokat és behajthat 20 forintnyit meg nem haladó tartozásokat. Az 1672. évi szabályozás csupán azokat az eseteket utalta az illetékes kinti szolgabíró vagy az alispán hatáskörébe, amelyekben a hódolt tisztségviselő — például mint gyöngyösi lakos — elfogultnak minősült, illetve amelybe a törökök érdekeltsége miatt — török alattvaló lévén — nem volt tanácsos belefolynia.¹⁶⁰ Számos kiadványa igazolja, hogy a külső-szolnoki szolgabíró a helyszíni intézkedést igénylő ügyekben valóban rendszeresen helyettesítette három társát.

Pesthez hasonlóan Heves is gondosan ügyelt rá, hogy elegendő számú hódolt esküdtje legyen: az 1657. november 14-i közgyűlés egyszerre nyolc hódoltsági — 3 jászárokszállási, 1-1 gyöngyösi, mezőtúri, tiszaburai, tiszaroffi és tiszaszalóki — nemest választott esküdtjévé.¹⁶¹ Itt is szokásban volt az új nemesek azonnali esküdtté tétele. A jászberényi Urbán Bálint, a ladányszentgyörgyi Kovács Mátyás, a kiskabai Simon

153 Gyöngyös, 1608. aug. 22. I.m. II. 488.; családjára: Szakály Ferenc: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén). *AtSz* 14 (1972) 368-369. és *Uő.*: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. *Archívum* 12 (1990) 134-137., 140.

154 *Szederkényi N.*: i.m. III. 292-293.

155 *Monok István*: A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói, 1557-1710. Bp. 1986. (A Ráday Gyűjtemény füzetei 1.) 23.

156 *Szederkényi N.*: i.m. III. 297.

157 Szakály Ferenc: Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói” c. munkájához. A Ráday Gyűjtemény (=RGy) évkönyve 6 (1989) 235.

158 *Szederkényi N.*: i.m. III. 311-316.

159 Fülek, 1650. febr. I.m. III. 237. (facsimile)

160 *Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 26. és CSM IV/1. 264-265.

161 *Szederkényi N.*: i.m. III. 321.

Mihály és a kisújszállási Kometi Pál 1668 júniusában-júliusában Bécsben kibocsátott ármálisán jószerivel még meg sem száradt a festék, amikor a november 14-i közgyűlés jurátus assessorokká választotta őket.¹⁶² Úgy tűnik, a szolgabíróvá választott gyöngyösiak megelőzőleg esküdtként szereztek gyakorlatot: Kozári Péter nemes 1650. január 15-i testamentumának tanúi között két későbbi szolgabíró — Dely Gergely és Joó Mihály — is jurassorként szerepel.¹⁶³ Érdekes módon azonban arra is akad példa, hogy a visszalépett szolgabíró esküdtként szolgált tovább. Bár Dely Gergely 1659-ben azért kérte leváltását, mert a törökök megsebesítették, 1661-ben vállalkozott rá, hogy utóda, Nádudvari társaságában — de immár esküdtként — összeírja azt, ami Külső-Szolnokból a háborús pusztítások után megmaradt.¹⁶⁴

A hódolt szolgabírókat rendszeresen két esküdt helyettesíthette.¹⁶⁵ Dely és Dévay lemondása után két esküdt vitte az ügyeket az új szolgabíró megválasztásáig,¹⁶⁶ „unum dedititum iudlium cum altero jurassore..., vel vero tres juratos assessores” kértek Szalay Mátyás és György fancsali nemesek is, amikor 1678-ban meg akartak osztozni javaikon.¹⁶⁷ Ítélezéskor viszont egy, az universitás által e célból kinevezett esküdt is elegendő volt az akadályoztatott szolgabíró helyettesítésére. Amikor a Gyöngyössel egy malom miatt pereskedő gyöngyöshalásziak 1657-ben érdekeltség címén kifogást emeltek Dely Gergely ellen, a vármegye erki, fancsali, karácsondi és tiszánánai esküdteteket jelölt a helyébe, a feleknek ezek közül kellett egyet kiválasztaniuk.¹⁶⁸ Egy másik perben maga Gyöngyös város emelt kifogást Dévay János közreműködése ellen, akit ezért egy kinti esküdt, boldogházi Kis Péter helyettesített.¹⁶⁹

1659 júniusában két pesti jurátus assessor, Vörös István és Csornai Benedek dunapataji nemes szedett tanúvallomásokat Szegeden Eresztő, Karapály stb. pusztákról, de eljárásuk eredményét — annak jeleként, hogy neki is köze volt a dologhoz — a szegedi tanács foglalta írásba.¹⁷⁰ Ebből az következik, hogy — bár Csongrád 1648-ig éppen a két legerősebb hódoltsági tagozattal rendelkező menekült vármegyével, Pesttel, illetve Hevessel volt egyesítve — itt ekkor még nem alakult ki a kinti vármegye —, vizsgálatunk idején már Borsod vármegye — hódoltsági nyúlványa. Létrejöttét nagyban akadályozhatta, hogy a megyét „alkotó” néhány, Szeged és Hódmezővásárhely környéki településen csak a század második felének nemességvásárlásai nyomán kezdtek elszaporodni a nemesek, nélkülük pedig nem lehetett felállítani a szervezetet. Jellemző,

162 HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 51-52.

163 Németh Gábor: Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek, 1642-1710. Eger, 1991. (A Heves megyei Levéltár forráskiadványai) 35.

164 Fülek, 1661. június 1. HmL HKSz vm. közgy. jkv. I. 73^r.

165 HKSz vm. már 1643-ban felhatalmazta hódolt esküdtjeit, hogy a szolgabírák helyett — mivel „pro diversitate causarum medio dominorum iudlium praecipue ob metum Turcorum omnimodam officii sui satisfactionem praestare et exequi non possint” — különösen tanúvallomások összegyűjtése végett eljárassanak. Fülek, 1643. máj. 20. PmL, PPS vm. (!) közgy. jkv. I. 101.; Ónody István esküdt 1639-ben és 1651-ben „substitutus iudex nobilium”-nak titulálta önmagát. H. n., 1639. máj. 21. MOL, Patay cs. gombai lt. XVII. fasc. 6. 31. (átírva); Gyöngyös, 1651. jún. 1. PmL, Acta judicialia 1651:1; Kozári Péter, aki 1639-ben esküdtként szerepel Ónody mellett, 1643-ban esküdtnek mondja őt. Gyöngyös, 1643. febr. 26. Kozári P. — Ráday András, Nógrád vm. alispánja. RGy. Ráday cs. gazdasági lt. II/b. Igar (23).

166 Szederkényi N.: i.m. III. 292. és Losonc, 1683. febr. 25. CSM II/1. 294-295.

167 Fülek, 1678. márc. 30. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 324.

168 Szederkényi N.: i. m. III. 292.

169 Fülek, 1678. márc. 1. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 210. 1.; Kis possessionátusként szerepel az 1675. évi dikajegyzékben, Dévay járásban: Szederkényi N.: i.m. III. 458.

170 Szeged, 1659. jún. 14. PmL, Acta judicialia 1659:3.; ugyanezek két nap múlva Dunapatajon is elvégezték ezt a vizsgálatot. Uo. 1659:4.

hogy a szegedi Móra Ferenc megnevesítése még folyamatban volt,¹⁷¹ amikor Borsod vármegye közönsége őt csongrádi szolgabírájává választotta, s feljogosította minden adó behajtására s mindazon bírói teendők elvégzésére, ami a szolgabírói hatáskörbe tartozik.¹⁷² Eszerint a csongrádi hódolt szolgabíró éppúgy egyedüli gazdája volt járásának, mint Heves tiszai járásának szolgabírája. Móra utódától, a Vass János deák társaságában eljáró Szűcs Gellért szolgabírótól több tanúvallatási jegyzőkönyv maradt ránk az 1660-as évek végéről és az 1670-es évek elejéről. 1667 decemberében a hódmezővásárhelyiek elhajtott sertései, 1668 júniusában, szeptemberében és novemberében Keglevich Miklós algyői birtokjoga, 1669 januárjában Hódmezővásárhely Sód pusztai birtoklása ügyében nyomoztak a környékbeli falvakban. Az általuk felvett és Borsod vármegyéhez vagy az érintetthez továbbított tanúvallatási jegyzőkönyvek mind formai jegyeiket, mind felépítésüket tekintve azonosak a hevesi és a pesti hódolt tisztségviselők által felvettekkel, tartalmuk azonban érthetőképp jóval szegényesebb emezekénél.¹⁷³ A jelek szerint azonban Borsod vármegye csongrádi helyi tagozata kérészetlenség bizonyult: az 1670-es évek közepétől fogva nincsen nyoma működésének. Alkalmasint a borsodi és a csongrádi nemesség közti gyakori viszályok vetettek véget rövidke létének.¹⁷⁴

A Biharral egyesített Békés vármegye helyszíni eljárásáról viszonylag korai adattal rendelkezünk. Amikor a Szerencsen (Zemplén m.) élő Makay György érvényesíteni kívánta jogát azon makói (Csanád m.) kúriára és két pár telekre, amelyet Rudolf királytól kapott, Marosi István szolgabíró és Fejér György esküdt foglalta írásba négy idős makói tanú vallomását. A Makóról datált, 1636. június 15-i jegyzőkönyv¹⁷⁵ nem közli az eljáró tisztségviselők lakóhelyét, azok tehát éppúgy lehettek kintiek, mint hódoltak. Amennyiben az utóbbi feltevés a helytálló — ami nagyon valószínű —, úgy ebből az következik, hogy Bihar vármegye Heves-Külső-Szolnok és Borsod-Csongrád mintájára külön, teljes jogú szolgabírart tartott az egykor önálló Békés — most békési járás — ügyeinek intézésére, akinek hatásköre a szomszédos Csanád megyére is kiterjedt. (Amiből viszont arra kell következtetnünk, hogy Zaránd nemigen tudott mit kezdeni a hozzá csatolt Arad megyével, amelyen keresztül — ha van hódoltsági apparátus — könnyen elérhette volna Csanádot is.)

II. Rákóczi György fejedelem parancsára 1654. november 4-én Sarkadon hallgatták ki a Békésről, Halásztelekről és Szentandrásról (mindhárom Békés m.) behívott tanúkat Rhédei Pál asztalnok Debrecenbe, illetve Tiszaföldvárra (Külső-Szolnok m.) idegenedett öcsödi (Békés m.) jobbágysáiról.¹⁷⁶ Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Békésben a század közepére megszűnt a „helyszínelés”, hiszen a legkiepítettebb hódoltsági tagozattal rendelkező Hevesben és Pesten is szokásban maradt a felrendelt vagy más ügyben odaérkezett hódoltsági jobbágyságok füleki, szécsényi vagy balassagyarmati kihallgatása. Annál is kevésbé, mert amikor 1650-ben úgyszintén Sarkadon Békés mezőváros birtokába iktatták Teleky Mihályné, megjelent több csatári és dánfoki nemest is a vármegye esküdtjének mondanak.¹⁷⁷

171 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Pest, 1860. 558.

172 Borovszky S.: i.m. I. 201.

173 Kristó Gy. (szerk.): i.m. 718.; Blazovich L. (szerk.): i.m. 175-176.; vö. Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története. III. Hódmezővásárhely, 1907. 160-161.

174 Vö. pl. Borovszky S.: i.m. I. 202.

175 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár 2. sz. fiók, Zemplén vm. lt. Fasc. 5. 656.

176 Vass Előd: Az öcsödi bírak és polgárok vallomása a Békés megyei hódoltságról. Békési Élet 11 (1977) 367-370.

177 Karácsonyi J.: i.m. II. 64.

Rhédei János Váradon élő öcsödi tisztartója 1652. február 2-án jelentette urának: „aláment” megtudni, „hogy kiket köllyön király embörének íratny”, s közli, hogy „az vajda [utalás az erdélyi fejedelmek korábban használatos „vajda” címére] emböri ezek: Békésen lakó Domokos István, Győri István, Kéncsös András, nemes Halászteleken Szekeres Gáspár és Mátyás, Faragó László és Mihály, Mátyás”. Bár a „királyi (vajdai) ember” elnevezés azt sejteti, hogy valamely hódoltsági birtokba való beiktatáshoz keresett alkalmas nemeseket — akik persze nem Váradon, hanem a hódoltságon kívüli lefolytatott eljárásnál tanúskodnak majd —, az adat arra utal, hogy a hódoltságiakat rendszeresen bevonták a jogi aktusokba. A bihari anyamegye és Békés közti élénk kapcsolatokra mutat a levél folytatása is: „kegelmöd azt írja, hogy rossz embörök az öczödiek, hogy el hatták viny Nagy Istvának az Gál Lukácز javait, sömi bünök ninczen bene, mert Ghál Lucácз Békésön lakik, hat mérföldre Békés Öczödhez, mihesz oda paranczolny imár it paranczolatot nöm adnak, hanöm kegelmöd válczon paranczolatot olyant, ki esztendejgh szolgáljon mind citációban, mind relatóriában, mert az alföldi út igön rövid, ha eczöri járásban el nöm végeszhetyük, többszöres bátorságoson el möhessen vele.”¹⁷⁸ A hevenyészve odavetett sorokat nem könnyű értelmezni, de nyilvánvaló, hogy a tisztartó olyan levelet várt Bihar vármegyétől, amellyel a hódoltságiakat szükség esetén felhívhatja valamelyik kinti várba, s amelynek felmutatásával vizsgálat lebonyolítására indíthatja mind a kinti, mind a hódoltsági szolgabírárt és eskütteket.

Az egymással szomszédos vármegyék hódoltsági tagozatai között felsőbb utasításra is, spontán helyi kezdeményezésre is létrejöhetett együttműködés, ami nyilván nagyban hozzájárult gyakorlatuk egységesítéséhez. A gödöllő-szadai határ rendezésén fáradozó pesti eskütteket 1668-ban maga a közgyűlés buzdította arra, hogy a munkába Heves vármegye hódolt esküdtjeit is bevonják.¹⁷⁹ Így is történt: az 1669. december 2-i elhatárolásnál megjelent Joó Mihály ottani szolgabíró és Szabó Pál esküdt is.¹⁸⁰ Amikor Kenyeres Gergely komáromi szolgabíró 1676-ban sógora, Fördös Mihály kérésére kiszállt a dája-perkátai (Fejér m.) határ eligazítására, pesti esküdt-kollégája, ráckevei Balassa Péter segítségével szólította ki a helyszínre azokat a makádi és ráckevei (Pilis m.) gazdákat, akik újrasszállása előtt használták a dájai határt. (A makádiaknak 2 font borsot ígért a megjelenés fejében.)¹⁸¹ Más alkalommal a saját környékükön szedett tanúvallomással járultak hozzák a duna-tisza-közi esküdtök a bölcske-madocsei (Tolna m.) határ tisztázásához.¹⁸² Ugyanők megyén kívüli nemések megkeresésére is folytattak vizsgálatokat: 1672. március 24-én például tiszánánai Patkós István poroszlói bíró (!) és fivére, János (mindkettő Külső-Szolnok m.) nemes kérésére Kövér István és Buda Péter bizonyos, Cegléden vásárolt borok iránt érdeklődött Nagykőrösön.¹⁸³ Végezetül márcsak érdekességként is említésre méltó, hogy Péter András gyöngyösi szolgabíró valamikor 1650 után átköltözött Ráckevire,¹⁸⁴ ahol utóbb pesti esküdként kamatoztatta bőséges hevesi tapasztalatait.¹⁸⁵

178 Vass E.: Öcsödi jobbáglevelek i.m. 190-191.

179 Fülek, 1668. jún. 14. Borosy A.: i.m. II. 55. 1253.

180 PmL, Acta nobilitaria M. 5. (id. tanúvallatásai jkv.)

181 Jenei K.: i.m. 205. (id. levél)

182 1667. febr. 18. PmL, Acta judicialia 1667:I. (Ráckevei Bory Mihály és szalkszentmártoni Dömök Gergely)

183 Uo. 1672:3.

184 Külső-szolnoki szolgabíróként 1650-ig igazolható (Szederkényi N.: i.m. III. 445); HKSz vm. jókora késéssel, 1661-ben indított pert ellene 214 Ft 36 dénár tartozás megfizetése miatt, ami — abból következőleg, hogy mint HKSz vm-i szolgabíró perlik — tizenegy esztendővel azelőtt maradhatott nála. Borosy A.: i.m. I. 143. 699. és 178. 877.

185 Kunszentmiklós, 1658. jún. 29. Balassa Péter társaságában. PmL, Acta judicialia 1658:6.

5. A hódolt esküdtek és szolgabírák jogállása

A hódolt esküdtek és szolgabírák nem önelhatározásukból, nem is az érdekeltek, hanem csupán az alispán felszólítására indítottak eljárást. A hozzájuk — az érintett földesurak jobbágysai, az e célból felfogadott végvári katonák vagy rabok útján¹⁸⁶ — eljuttatott *commissio* tökéletesen megegyezett a kinti tisztségviselőkhöz intézettel: „Heves és Külső-Szolnok uniált vármegyék szolgabírái! Kegyelmetek közül edgyik, eskütt urammal, mennyen ell N.N. uram instanciájára citálni, certificálni, admoneálni, prohibeálni, inhibeálni, protestálni, liquidum debitumot exitálni, authenticet et modo collateralit bizonyságokat szedni, oculata revisiót kivenni, törvént kérni, hallgatni, venni, és valamiben kívántatik, minden országunk törvényeivel edgyező dolgokban procedálni el ne mulassa. Kelt stb. stb.”¹⁸⁷ (Azon vármegyékben, amelyeknek csupán esküdtjei voltak a hódoltságban, a *commissio* az egyik esküdtet szólította meg.) Tanúvallatás elrendelésekor a hódolt tisztségviselő egyszersmind kézhez kaptak a kérdőpontokat (*deutrum*) is. A tisztségviselők mellett kaphattak külön alispáni *commissiót* a megkérdezendők is, amely felszólította őket, hogy — meghatározott bírság terhe alatt — álljanak az előbbiekre rendelkezésére, amikor és ahová idézni fogják őket.¹⁸⁸

Azon túlmenőleg, hogy Pest 1660-ban 24 forint bírsággal fenyegette azokat a hódolt esküdteket, akik az alispántól megkeresve attestációkat szedését, *occuláták* megejtését, annak eredményét *személyesen* az alispán vagy a szolgabírák kezébe adni elmulasztanák,¹⁸⁹ hogy 1676-ban egyes pesti esküdtek többszöri felszólításra sem voltak hajlandók tanúvallomásokat gyűjteni a megye területén grasszáló malefactorok ellen,¹⁹⁰ s hogy 1679-ben Nagy János hugyei (Pest m.) nemes vonakodott eleget tenni esküdti tisztének,¹⁹¹ nemigen hallunk arról, hogy a hódolt tisztségviselőket különösebben nógatni kellett volna esküvel vállalt kötelezettségeik teljesítésére. Vagy azért nem, mert a kinti magisztrátus általában eltekintett azok szolgálataitól, akiknek a foga nem füllött ehhez, vagy ezért nem, mert eleve szerencsésen választottak.

Pedig nem állíthatnók, hogy a hódolt tisztségviselők akár csak saját közösségükön belül is kivételezett bánásmódot élveztek volna. Hiába örvendett például esküdként megkülönböztetett tiszteletnek Varga János, és — a váci püspök fundusán lakván — hiába fizette szorgosan adóját és adta ki minden terméséből a dézsmát, a váci bírák 1661-ben mégis árulónak mondták a püspök nógrádi vicáriusa előtt. Több ízben a házára támadtak, feleségét megverték, két hordó borát elvitték és megitták, egyéb javait pedig zár alá vették. Vargának a bírákon kívül Decsi Istvánnal és Simon Gergellyel külön is meggyűlt a baja.¹⁹² Noha a hódoltsági jobbágyság nemcsak reális, hanem legális felsőbbségnek ismerték el a nemesi vármegye hódoltsági tagozatát — legalábbis nincs

186 CSM II/1. 262-263. (HKSz vm, 1671), IV/1. 371. (HKSz és PPS vm. usására hivatkozva Nógrád vm., 1672), 377. (PPS vm., 1672)

187 *Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 25-26.

188 I.m. 27.

189 Fülek, 1660. jún. 3. CSM IV/1. 339-340.

190 Fülek, 1676. jún. 22. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 225.

191 Fülek, 1676. nov. 9. Uo. IV. 341.

192 Vác, 1661. márc. 30. és ápr. 5. Varga J. — Fekete László alispán. PmL, *Intimata inutilia* 1661:28. és *Litterae missiles*

nyoma, hogy működésük jogosságát vitatták volna —, megesett, hogy egyes képviselőire kezét emeltek. Pest 1668. november 15-i törvényszékén Kandó János szolgabíró elpanaszolta, hogy a Püspökhatvan és Hévízgyörk közti határok megvizsgálására kiszállván, a püspökhatvaniak rátámadtak és véresre verték.¹⁹³ Ha a vármegye tekintélye egy kinti szolgabíró sem védett meg a bántalmazástól, joggal feltehető, hogy hódolt társai is gyakran éltek át hasonlóan nehéz pillanatokat.

Az igazi veszélyek persze nem a döntéseikkel elégedetlen jobbágyok, hanem a sokrendbéli hatalmasok oldaláról fenyegették őket. Nemcsak a területet ténylegesen birtokló törökökkel, hanem az oda betörő magyar végváriakkal szemben is védtelenek és kiszolgáltatottak voltak. Heves 1676-ban — Pest példáját követve — azért hatalmazta fel két esküdjét, hogy a távolabbi részekben az alispán különleges megbízása alapján tanúvallomásokat szedjenek, mert az ott illetékes Dévay János gyöngyösi szolgabíró ott a rebellisek támadásai és a latrok gonoszsága miatt („per perfidorum rebellium insultus et malitiam latronumque perfidiam”) vagy csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem tud eljárni.¹⁹⁴ Ugyanezen menekült vármegyéék 1681-ben az uralkodó, 1683-ban Thököly segítségével kívánták elérni, hogy a török hatóságok ne akadályozzák a tisztségviselőket az adószedésben, a jogszolgáltatásban és a parasztkézre került latrok felszállításában.¹⁹⁵ Tulajdonképpen azonban inkább az a meglepő, hogy viszonylag milyen kevés, a hódolt tisztségviselők kárára elkövetett török, illetve magyar hatalmaskodásról olvashatunk.

Úgy tűnik, a szervezetet leginkább az a veszély fenyegette, hogy a törökök is igyekezzenek majd felhasználni a maguk céljaira, s így — a másik fél szolgálata miatt mind a kinti magyar, mind pedig a török hatóságok által szorongatva — csakhamar felmorzsolódik. Egyes török méltóságok ugyanis időről időre úgy utasították a hódolt tisztségviselőket, mintha azok saját apparátusukhoz tartoznának. A menekült vármegyéék rosszallását és megortólását elkerülendő a török parancsra eljárási kényszerült esküdtek maguk siettek jelenteni, ha illetően „kihágást” elkövettek. Váci Varga János már 1661. április 5-én jelentette Fülekre, hogy három nappal korábban „az budaj basa életünk fogiása és kemín paranczolatja s írása mellett” — főti Csitáry István társaságában — felhánytattatta vele Egry István falujának, Hévízgyörknek határát, „möllet semmi uttal el nem mertünk mulawtani”.¹⁹⁶ Amikor 1669-ben a rákospalotaiak (Pest m.) a török erejével rákényszerítették Kövér István és Szívós János deák juratus assessorokat a határjárásra, az utóbbiak mellett felszólalt a többi pesti esküdt is: „Im az includált hatalmas budai vezér bassa levelébül megh értheti Uraságod — írják Battik Péter alispánnak — az palotai paraszt emberek nemzetes vitézlő Újfalussi János és László uraknak instantiájára ki adatot commissióra minemű erős parancsolatot hoztanak reánk, hogy határ hányásra földökre ki mennénk, semmi juridicus processust vagy az actorra és adversa pársoknakis consentiálásokat nem várván; az kereszténi törvénytül mely hamar másuvé folyamodik az falusi parasztságának álhatatlanságá, innen megh tecsik [sic!], mely gyakran történik köztök; nekünk plenipotenciánk nincsen az határ hányásra, im mégis életünk veszedelmével parancsolják, az penigh az tefter tiháia [=defter

193 Horváth L.: i.m. 119-120.; a püspökhatvaniak verziója ugyanerről: 129.

194 Fülek, 1676. dec. 16. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 194-195.; Ezzel magyarázható, hogy a következő évben rendre-sorra a tiszánánai Péter Benedek és tiszaszalóki Czizmadia János esküdtek helyettesítették Dévayt a tiszai járásban megejtett tanúvallatásoknál. *Sóos I.: A hódolt szolgabíró* i.m. 27.

195 Szederkényi N.: i.m. III. 146-148. és Gács, 1683. jan. 2. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VI. 188.

196 PmL, Litterae missiles (id. levele)

kihája, a palotaiak török földesura] felette nagy úr Budában s kedves tanácsossa az vezérnek, csak innepekigh kértük dilítiót azon palotaiaktól.” Addig is a nemes vármegyétől várnak útmutatást a teendőket illetően.¹⁹⁷

A magyar fél szerencséjére azonban a török apparátusban nem volt annyi kezdeményezőkézség és kitartás, hogy a menekült vármegyék által kiépített hódoltsági szervezetet maga alá gyűrhesse. A bemutatott esetekben sem annyira önszántából, még kevésbé valaminő távlatos elképzelések jegyében, hanem az érdekelt falu ösztönzésére fordult a hódolt tisztségviselőkhöz. Különösen jól megmutatkozik ez a Jászdózsza és Tarnaörs közti határvillongás hosszúra nyúlt történetében. A dózsaiak eredetileg a Jászság Füleken működő officiálisához, Oláh Jánoshoz fordultak jogorvoslatért, aki be is panaszolta a tarnaörsieket Heves vármegyénél. A vármegye visszautalta az ügyet illetékes szolgabírájához, Dévay Jánoshoz, mivel azonban az török engedély nélkül ment mert kiszállni a helyszínre, a dolog elhúzódott. Miután az örsiek megfenyegették a dózsaiakat, hogy panaszt tesznek Heves várában lakó török földesuruknál, az utóbbiak is siettek engedélyt szerezni a magukétól, Dúló agától. Erre a szolgabíró elvégezte a tanúvallatást, s azt beküldte Fülekre.¹⁹⁸ Az utóbbi esetben az érintettek erőszakkal rángatták bele saját viszálykodásukba török földesuraikat, akik a jelek szerint egyébként semminő érdeklődést nem mutattak az iránt. Így lehetett ez az Izrel pusztá (Solt m.) felett, Ráckevei (Pilis m.) és Pereg (Solt m.) között kirobbant, 1675. évi vitában is. A ráckevek képviselője, Balassa Péter — mellesleg hódolt esküdt — ugyanis azt állította, hogy a budai pasa parancsát a peregiek vitték ki Hajós István dömsödi hódolt esküdthöz, majd a határjárás után elővigyázatosan „vissza vették említett Hajós Istvántul”. Balassa is kénytelen volt elismerni, hogy Hadzsi Haszán budai alajbég az ő panaszukra tiltotta el a peregieket Izrel szántásától és kaszálásától azon levelében, amelyet Máthé Péter és Tót András peregi megbízottak Pest vármegyén bemutatnak.¹⁹⁹ A török földesurak, úgy tűnik, általában beérték magyar társaik híradásával, s nem egyszer jóelőre kijelentették, hogy egyetértenek a rendezésükkel.²⁰⁰ Azok a magyar földesurak viszont, akik különösen körültekintően kívántak eljárni, a török hatóságoktól is engedélyt szereztek a hódolt tisztségviselők számára. Amikor Nagy Jakabné és Vámosy István 1657-ben felosztotta egymás közt Csány falut (Heves m.), abban is megállapodtak, hogy Vámosy „az elmérésre destinált szolgabíró uramra s eskültre az csányi török úrtól, az egri passától az hitlevelet el-kiszzerzi”.²⁰¹

197 Kőrös, 1669. jún. 2. Uo.

198 *Gyárfás I.*: i.m. IV. 373-374.

199 Fülek, 1675. jún. 10. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 183.

200 „Én szintén abban megállok, valamit kegyelmed akar, és az minél jobban igazíthatja kegyelmed az határokat az kegyelmed pártjárul, én is azután mindig jobban tudom oltalmazni, ha eligazodhatik az dolog.” Abban is kiegyezik, ha a határ a falu felén megy át, hiszen elegendő pusztá van a környéken, szánthatnak azon. Esztergom, 1651. aug. 2. Hadzsi Musztafa alajbég — Nagy Ferenc érsekújvári lovashadnagy. *Fest Aladár*: Esztergomi török levelek. Történelmi Tár (=TT) 1895. 727-728.; Topcsi Musztafa aga, Felcsút török ura Alcsút határának megjárásakor szeretett volna találkozni földesúr-társával, a pápai pálos vicáriussal. Buda, 1666. máj. 10. *Jenei K.*: i.m. 201.

201 *Gyárfás I.*: i.m. IV. 262.; Hadzsi Sándor Ibrahim tárkányi szpáhi kérésére Ibrahim székesfehérvári bég az 1670-es években megengedte, hogy „maga az apátúr úgymint magyar földesúr, hozzá tartozandó vice ispányokkal, szolgabírákkal és esküttekkel megjárhatnak és igaz határt rendölnének”. *Molnár Szulpic*: A pannonhalmi főapátság története IV. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend föloszlása és föléledése, 1535-1708. Bp 1906. (PRT IV.) 419.; Sziavius nógrádi szandzsákbég 1671. jún. 7-i engedélye „Hunti és Nógrádi vármegye bírának, hadnagyinak, ispányinak, esküdteinek” a Détár és Patak közti határjárásra: *Varázseji Gusztáv*: Egy török határigazgatási engedély. TT 1882. 773.

A hevesi és pesti statútumok és commissiók pontosan — s mi több: egybehangzóan — körülírják a hódolt szolgabírák és esküdtek feladatkörét, s „hatásköri leírásuk” minden bizonnyal érvényes azon menekült vagy inkorporált vármegyék gyakorlatára is, amelyekben a hódoltsági tagozat létezését ugyan igazolni tudjuk, de tényleges működésére — megfelelő szabályozások híján — csak következtetni tudunk. Megjegyzendő azonban, hogy a Gyöngyösön lakó külső-szolnoki szolgabíró — kinti társaihoz hasonlóan — belefolyt az állami adó adminisztrációjába és beszédésébe,²⁰² lehetett előtte ügyvédet vallani,²⁰³ s bevonták őt a statútum-alkotási munkálatokba is. Például Nádudvari Deres János 1660-ban résztvett a megyei árszabás,²⁰⁴ 1664-ben pedig — négy esküdt társaságában — a gyöngyösi tanács által az ottani ács céh számára kiadott privilegium elkészítésében.²⁰⁵

A hódolt szolgabíráktól és esküdtektől elvárták, hogy időről időre megjelenjenek a vármegye székhelyén, s ott személyesen is beszámoljanak eljárásaik eredményéről²⁰⁶ s közreműködjenek az új hódolt juratus assessorok megesketésénél.²⁰⁷ Megesett, hogy ilyen alkalmakkor — afféle fogott bíróként — bevonták őket az ítélezésbe is: az 1654-ben Nadányi Miklós nógrádi főkapitány, a pozsonyi apácák megbízottja elnökletével a csemőhomoki ügy rendezésére összeült bizottságban — nógrádi katonák mellett — ott találjuk Varga János, Fráter Balázs és Tenkely István esküdteket is; igaz nem e minőségükben.²⁰⁸ (A felrendelés komoly terhet jelentett, s ezért a hódolt esküdtek igyekeztek kibújni alóla. Kőrösi Kövér István 1669-ben közölte az alispánnal, hogy — bár a szükséges tanúvallomásokat már felküldték — személyesen is készek felmenni a Dura Mihály elleni per időpontjában, de igen sajnálják a költséget és a fáradtságot, hiszen a fuvar Fülekig legalább 6 forintba kerül.²⁰⁹) Természetesen az esküdteknek kellett visszaszerezniük és Fülekre feljuttatniuk az elhunyt társaik családjánál rekedt hivatalos iratokat is. Az alispán 1672-ben két kőrösi esküdtet delegált meginteni Varga János örököseit a processuális iratok kiszolgáltatása végett.²¹⁰

Miként az a vármegyék szerint haladó, fenti áttekintésből is kitetszik, a vármegye kinti apparátusa mindennek előtt a helyszíni vizsgálatok elvégzése terén várt segítséget hódoltsági megbízottaitól. Ez ritkábbban szemrevételezés (*occulata revisio*), túlnyomórészt tanúvallatás (*attestatio*) formájában történt. A vizsgálat irányulhatott

1/ vitás földdarabok hovatarozásának — vagyis: két egymás mellett fekvő pusztá vagy lakott település határának —,

202 Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 246-247., 342. és 344.

203 Joó Mihály szolgabíró 1669. szept. 4-én közölte HKSz vm.-vel, hogy Für Pál szaránki plébános és bátyja, Márton előtte ügyvédet vallott. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 86.; PPS vm. 1672. ápr. 8-án engedélyezte, hogy a vm. alsóbb részén élő nők két esküdt előtt vallhassanak ügyvédet, majd 1672. szept. 15-én e kedvezményt az ottani öreg, beteg és szegény nemes férfiakra is kiterjesztette. CSM IV/1. 377. és 385.

204 Németh G.: Heves és Külső-Szolnok i.m. 89.

205 Fülek, 1664. jan. 29. HmL, HKSz. vm. közgy. jkv. I. 131^f-133^r.

206 Pl. PPS vm. 1641. máj. 28-i sedniáján Dömök Gergely, Kovács Pál és Csenket Pál hódolt esküdtek egyik, Bód pusztai tanúvallatásukról. Fülek, 1641. júl. 5. PPS vm. tanusítványa. PmL, Acta judicialia 1641:3.

207 Pl. Fülek, 1669. márc. 15. Molnár György kecskeméti nemes megválasztásánál Szabó György és Szívós György deák kőrösi nemesek. PmL, PPS vm. közgy. jkv. III. 152-154.

208 Oppel Jenő: Czepléd a török alatt. Czepléd, 1908. 104.

209 PmL, Litterae missiles (id. levél)

210 Fülek, 1672. márc. 22. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 66.

2/ a vitás földdarabok birtoklási viszonyainak — általában birtoklástörténetének — és

3/ a birtokosok, illetve alattvalóik által egymás kárára elkövetett hatalmaskodások tisztázására,

4/ a szökött jobbágyság tartózkodási helyének és a visszakövetelés (*repetitio*) jogosságának felderítésére,

5/ nemesség — többnyire leszármazás vagy birtoklástörténet útján való — bizonyítására,

6/ eltulajdonított ingóságok és hagyatékok sorsának és a

7/ a hódoltságban portyázó végvári katonák által a birtokosok és jobbágyaik, valamint a pusztabérlők kárára elkövetett kihágásainak kinyomozására stb.

Az előbbihez viszonyítva a hódolt tisztségviselők meglehetősen ritkán kaptak alispáni felszólítást idézések (*citatio*), intések (*admonitio*),²¹¹ tiltások (*prohibitio*) fogantatására és adósság behajtására (*liquidum debitum ad florenos 20 extendens*). Meglehet azért, mert ezek az ügyletek az esetek nagy többségében kinti birtokosok között zajlottak, s így elintézésükre a vármegyei gyűléseken közvetlenül is mód nyílt, illetve mert a jobbágyság közötti illetlen viszályok első renden a földesúr székére tartoztak. Vagyis: jobbára csak akkor kerültek a hódolt apparátus elé, ha az ügyben két úr jobbágyai, hódoltsági nemesek vagy hódoltsági nemesek és jobbágyság kerültek szembe egymással, s a dolgot a vármegye székhelyén nem lehetett elintézni.

Fontosságában és gyakoriságában a tanúvallatások után mindjárt a határjárások és -igazítások következtek a hódoltsági tagozat munkájában, mivel hogy nagyobb részt maguk a bizonyosságszedések is ennek előkészítését célozták. Másként fogalmazva: a határjárás az azt előkészítő tanúvallatásoknak a kinti vármegyétől — döntéshozatal után — a benti apparátushoz visszautalt eredménye volt.

Azon megyékben, melyeknek a hódoltságban csak esküdtjei voltak, nem nyílt mód a helyszíni ítélethozatalra, hiszen önmagukban a kinti esküdtök sem ítélezhettek. A gyöngyösi — s feltehetőleg a bicskei, esetleg a szegedi és a békési — szolgabírák viszont nemcsak a hódoltságiak közötti vitákban, hanem azon perekben is ítélezhettek, amelyek közvetlenül érintették a kinti földesurak birtokjogait. Dely Gergely szolgabíró — esküdtjeivel: Miskey István és Tassy György gyöngyösi nemesekkel — 1658. november 4-én a falu birtokosainak felkérésére szállt ki Szentlőrincnkátára, hogy a felek ügyvédjeinek meghallgatása után döntsön a Szentlőrincnkáta és Jászfényszaru közt vitással vált szandsági pusztá hovatartozása ügyében. A felperesek — Tassy Mihály és társai — ügyvédje, Turi Tamás kijelentette, hogy a fényszaruaiak hatalmasul élik a szóban forgó földdarabot, amit az is bizonyít, hogy amikor néhány éve becsületes öreg embereket hoztak a határkérdés eldöntésére, a fényszaruaiak — miként azt a benyújtott tanúvallatási jegyzőkönyv és Jászberény pecsétes levele igazolja — vonakodtak megjelenni. Az alperesek ügyvédje, Ficsor Péter azzal replikázott, hogy Turi néhány évvel azelőtt török segítséggel akart határt járni, amikor is a kihozott hatvani bég velük élelmezette seregét, s ezzel nekik komoly kárt okozott. Ezért kérte, hogy a bíróság kötelezze kártérítésre a szentlőrincnkátaikat. Az ügyvédek előterjesztései és az ítéletkérdés után Dely felolvastatta az ügyben felvett újabb tanúvallomásokat, s az abban

211 PPS vm. 1677. jan. 18-19-én átvette Nógrád vm. statútumát, miszerint azon, a megye „belsőbb részein” élő jobbágyság, akik az általuk zálogolt birtokot a határidő lejártá után visszabocsátani vonakodnak, a szolgabíró és az esküdt intse és megidézze a vm. elé. Ez a megbízás PPS-ban értelemszerűen a hódolt esküdtökre vonatkozik. CSM IV/1. 410., vö. 443.

foglaltak mérlegelése után megosztotta a vitatott földet a két fél között. Mivel azonban fenyegető ügyben szolgabíró nem ítélezhetett, Túri Tamás ügyét — akire tagadása ellenére rábizonyult a törökkel való cimborálás vádja — a „felsőbb magisztrátus” elé terjesztette további eljárás végett.²¹² 1671-ben Nagyréde (Heves m.) kinti részbirtokosai, Darvas János és Dovály Mihály kérték fel Joó Mihály gyöngyösi szolgabírót, hogy részükre harmindkét telket mérjen ki és írjon össze. A falu másik két részbirtokosa, idősb Gyürky István és Gyürky Gáspár 1673-ban mégsem a hódolt szolgabíró kiküldése, hanem amiatt protestált a vármegye előtt, hogy az eljárást kezdeményező földesurak nem 32, hanem csak 20 telekkel rendelkeznek ott.²¹³ Bár Heves 1676. szeptember 2-i közgyűlésén az egri káptalan azt is nehezményezte, hogy Wesselényi Pál magyarpáli jobbágya, Kalmár Albert „Gyöngyösre, annyira a török hatalmában lévő városba” idéztette Dévay szolgabíróval az ő hevesiváni jobbágyságait — köztük Vásári Péter licen-ciátust — bizonyos hevesiváni dézsmák ügyében, valójában nem annyira a hely, mint az ellen volt kifogása, hogy a felperes nem hozzá mint földesúrhoz, hanem egyenest a vármegyéhez fordult keresetével. (A vármegye viszont érthetőképp a tiltakozás ezen elemét tette hallatlanná; arra viszont hajlandó volt, hogy az ügyet áttegye Gyöngyösről Fülekre.)²¹⁴

1651-ben maga a korábbi vizsgálatot végző hódolt esküdt jelentette ki egy füleki tanúvallatás során, hogy nem vállal felelősséget a Csemőhomoka ügyében felvett bizonyosságokért, mert — bár megeskette a tanukat — a kőrösiek „úgi írátták az bizonyosságokat az magok djákiával, az mjnt magok szeretették, mjvel hofi diáktalan [=írástudatlan] ember”.²¹⁵ Egy másik pesti esküdt, szalkszentmártoni Dömök Gergely ellen 1658-ban azért rendelt el vizsgálatot a kinti magisztrátus, mert az a „vármegye esküdtje [értsd: másik esküdt] nélkül” szedett tanúvallomásokat Halmy Gábor instanciájára.²¹⁶ Budai Bornemissza Bolgár Pált pedig 1660-ban az készítette tiltakozásra, hogy Pest vármegye Varga Jánossal és „Tordány [Pilis m.], az eő Nagysággha fundusán és mostan az eő Nagysággha jobbádgysága alatt lakozó Tenköly Istvány uraimék által” — vagyis: az ügyben érdekelt személy közreműködésével — tétetett tanúvallomásokat Pucheim komáromi kapitány számára egy határkérdésben.²¹⁷ Részben az arra alkalmatlan személyek részvétele, részben pedig Koháry István elfoglalt kecskeméti tisztartójának, Nyéky Gábor deáknak törvényellenes beavatkozása miatt kifogásolta ifjabb Wattay Pál a Szabó Mihályné kőrösi nemesasszony és fia, kecskeméti Szabó Mihály közti civakodásról felvett tanúvallatást. „Hódult nemes esküt uraimék közül két deáktalan jurátust egy nemtelen deákkal le öltettvén, kegyelmed maga quam procurator és interessata persona szórul szóra bizonyságoknak fassióit dictálta, sőt tempore exactionis fassionum némely részeiben bizonyságok válassit deákra fordítván, azon esküt és fátensek intantum s akarattya ellen, in contrarium paraszt deák emberrel íratta” — vetette Nyéky szemére a perbehívó keresetben.²¹⁸ A kecskeméti panasz szerint ugyancsak 1678-ban, a lajosi pusztai ügyében lefolytatott tanúvallatásra a kőrösiek tízenkilenc kecskeméti neveztek meg, amikor azonban azok vallomást tettek, a kőrösi esküdek —

212 Gyárfás I.: i.m. IV. 264-267.

213 Fülek, 1673. febr. 20. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 209-210.

214 Uo. V. 155-156. 1.; hiányos ismertetése: Szederkényi N.: i.m. III. 327.

215 Fülek, 1651. aug. 31. PmL, Acta judicialia 1651:9.

216 Kunszentmiklós, 1658. jún. 29. Uo. 1658:6.

217 OL, Wattay cs. lt. Család által lajstromozott ir. Fasc. I. 103. (18. századi átiratban)

218 Fülek, 1678. jún. 15. PmL, Intimata 1678:14.

Bicskey András és Kövér István — csak azokat vették fel a jegyzőkönyvbe, akik saját városuk ellen vallottak, akik „bátor hallomás szerint csak valami árnyékot kaphattanak is az magok ellenünk föl tett vádlásoknak alkalmaztatására”. Például Kis Mihály nemcsak a lajosi földet mondotta kőrösinek, hanem Kecskemét határának jó részét is; ezt bosszúból cselekedte, mivel a város a korábban neki adományozott kis kertet tőle visszavette és Mátyás kovácsnak adta. Az eljárás ellen a jelen levő kecskeméti esküdtek — Kalocsa János és Patay András —, valamint Nyéky tisztartó is tiltakoztak, s kijelentették, hogy szerintük ebben az ügyben csak az „odaki szolgabírák” tehetnek megfelelő helyszíni szemlét.²¹⁹

A hódolt esküdtek és szolgabírák által teljesített eljárások tömegéhez mérten azonban az ellenük emelt panaszok száma bízvást elenyészőnek minősíthető. Ránk maradt irataik elemzése során megállapítható, hogy bámulatos gyorsasággal elsajátították a szükséges jogi ismereteket, s kiadványaik formai tekintetben is felveszik a versenyt a náluknál jóval képzetesebb kinti tisztségviselők által kibocsátottakkal, legfeljebb ha az íráskép és általában a külalak összevetése üt ki a kárukra. A jelek szerint kényesen őrizték pártatlanságukat, s sem megvesztegetni, sem lekenyerezni, de tulajdonképpen félrevezetni sem igen lehetett őke. Sommáson azt mondhatnók: működésük minden tekintetben megfelelt a velük szemben támasztott — az adott körülmények között első pillanatban teljesíthetetlennek tűnő — várakozásoknak.

6. A menekült vármegyék egyéb hódoltsági segédszervei

A hódoltsági tagozatok eredményes működéséhez minden bizonnyal nagyban hozzájárulhatott, hogy tagjai messzemenően támaszkodtak mind a mezővárosi és falusi tanácsok, mind pedig a paraszttársadalom tekintélyes elemeinek segítségére. A fent említett szentlőrincáta-jászfényszaru határperben Joó Mihály szolgabíró 6-6 jászberényi és kókai, 4 szentmártonkátai, 3 csányi, 2-2 jászárokszállási és szenttamaskátai, 1 felsőszentgyörgyi gazdát vont be *convocatus bíró*ként az ítélezésbe. Az egyik 1642. évi tanúvallatási jegyzőkönyv kihangsúlyozza, hogy „az hitöltetés az kecskeméthy uras házában, Kamarás Ambrus nemes személy által, kecskeméthy feő bíró, Németh János előth” történt. 1650-ben Császár Péter és Mező Gáspár kecskeméti esküdtek néhány falusi tanácsbelivel együtt revideálták a cegléd–nagykőrösi határt,²²⁰ 1654-ben pedig Füle István és Kovács János kőrösi esküdtek a bíró és az esküdt tanács társaságában vizsgálták Inács hovatarozását Alsónémédiben és Ócsán.²²¹ A fentiekben is számos jelét láthattuk annak, hogy a hódolt esküdtek és szolgabírák egyéb ügyekben is szorosan együttműködtek a helyi magisztrátusokkal.

A másik oldalról nézve: ez a szoros együttműködés nagyban erősítette a hódoltsági magisztrátusoknak a magyar törvényekhez és joggyakorlathoz való kötődését, hiszen szinte észrevétlenül, folyamatosan mintákkal szolgált nekik a saját eljárásaikhoz is. Hogy a kinti jogfelfogás és -gyakorlat normái mily élénken éltek a hódoltsági lakosság

219 Kecskemét 1678. máj. 23. vagy utána. Kecskemét népe — Koháry István. ŠABB, Koháry cs. lt. Pars II. 4786. 1642. ápr. 22. PmL, Acta judicialia 1643:3. (átírva PPSCs. vm. 1643. ápr. 22-i levelében)

220 1650. máj. 11. Uo. 1650:2.; 1642. ápr. 22. PmL, Acta judicialia 1643:3. (átírva PPSCs. vm. 1643. ápr. 22-i levelében)

221 Alsónémédi, 1654. nov. 25. és Ócsa, 1654. nov. 25. Uo. 1654:11. és 14.

tudatában, különösen ékesszólóan tanúsítja a fegyvermeki, tiszabói, tiszagyendai, tiszakiúrti és tiszasülyi fogott bírák által a kőtelkiek és nagyköriiek (mind Külső-Szolnok m.) perében hozott, 1643. évi ítélet. A két falu lakói az őket elvlasztó Sulymos tó és a Vízér halászati joga felett horgoltak össze egymással. Miután a körüi bíró az övéknek tartott részen halászáson kapott egy kőtelkit, legott törvénybe idézte. Jóllehet a vád úgy hangzott, „hogy az [török] császár tavát meglopta”, az ügyben valamely fórumnak — vélhetőleg a Tiszabőre összegyűlt fogott bírának — kellett volna ítélnie. Mivel azonban a vádlott — „országunk törvénye szerint tizenötöd nappal előbb vévén az törvényt” — nem a felperesek által kitűzött határnapon jelent meg, a körüiek megdühödtek, s „azt mondták, hogy ők sohatöbbé oda nem jönnek törvényre, hanem Szolnok várába Muharin basához mennek”. Hiába elleneztek a kőtelkiek, „hogy ne török, hanem keresztény törvény legyen felőle”, valóban bevádolták őket mint „az török császárnak orvait”. Muharem béget azonban nemigen izgatta az ügy: miután a kőtelkiek a saját fejükre megesküdtek, hogy a vádlott nem a császár tavában, hanem a Vízérben halászott, kérésükre „Kőtelekre magyar törvényre” engedte a dolgot, ami ily módon került a fentebb felsorolt fogott bírák elé. Ezek közönyösen hallgatták a szembentálló felek ügyvédeknek — egy-egy községbeli parasztnak — a határ vonalára vonatkozó replikáit, sokkalta jobban izgatta őket, hogy az ügy valóban a körüiek vádemlése nyomán került-e a szolnoki törökök elé vagy sem. „Az szék színén végre előállván Kis Csiha Gergely [körüi „ügyvéd”], mondá a körüi főbírónak: »Állj elő, bíró úr, esküdjél, hogy Muharin basánál nem panaszlottunk!« Mondá az körüi bíró: »Bizony nem esküszöm, nintsen tarisznyával hitem, mert mi panaszlottunk az töröknek.«” Ezzel a nagyköriiek bűnössége abban, hogy megkerülni igyekeztek a magyar fórumokat, bebizonyosodván, a fogott bírák a falut 80 forint, minden külön kenyéren levő körüi gazdát pedig 20-20 forint büntetés megfizetésére kötelezték. (Mivel ez az összeg a kőtelkieket illette, alkalmasint ennyit kellett fizetniük Szolnokon, hogy a bég ismét magyar törvényre engedje a pert²²².)

Ha a hódoltsági parasztság már a menekült vármegyék megerősödését megelőzően ilyen határozottan elítélő véleménnyel volt azon társairól, akik a magyar fórumok helyett a töröknél keresték igazukat, a menekült vármegyék joggal számíthattak egyetértésre a hódoltsági tagozat létrehozásánál, közreműködésére a magyar hatóságok eljárásainál. És innen már csak egyetlen lépés volt hátra odáig, hogy a kinti tisztségviselők a hódolt esküdtek és szolgabírák által felvettekkel egyenértékűnek tekinték a mezővárosi, esetleg a falusi magisztrátusok által — egyébként a hódolt tisztségviselőkével azonos formában — felvett tanúvallatási jegyzőkönyveket.²²³ S e pillanattól fogva e

222 Kőtelek, 1643. okt. 6. Szolnokmegye Kőtelek helységében ezen és Kürü község közti perében, a szomszéd községekből választott bíróság jegyzőkönyve. „Budapesti Hírlap” 1857. 270. és *Benedek Gyula*: Okmányok Külső-Szolnok vármegye XVII. századi történetéhez. Zounuk (A Szolnok megyei Levéltár évkönyve) 2 (1987) 258-259.

223 Pl. 1643. dec. 1-jén az alattyáni (Heves m.) a jászapáti, jászberényi, jászkiséri (Jászág) és tiszakiúrti (Külső-Szolnok) bírák vették ki a ladányszentgyörgyi és mihályteleki (Jászág) tanuk vallomásait a köztük peressé vált Füges laposáról. Kiadványukat a vita eldöntésére összeült fogott bíróság is felhasználta az ítélethezatalnál. *íj. Palugyai Imre*: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása III. Jász-kun kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest, 1854. 183-184. és *Gyárfás I.*: i.m. IV. 234-235.; 1674. máj. 30-án az átányi (Heves m.), a jászapáti, a jászárokszállási, a jászladányi és jászszentgyörgyi (Jászág) főbírák „hiteltették” az „egész nemes Jászágbul rend szerint öszve szedett tanukat” bizonyos, Jászberény és Jászákhalmi között vitássá vált földdarabról, s a kiadványukra falujuk pecsétjét nyomták. *Palugyai I.*: i.m. III. 150-151.; Hódmezővásárhely főbírája, Tót Mátyás és esküd

minőségükben a mezővárosi és falusi tanácsokat is a menekült vármegyék hódoltsági segítői közé kell számítanunk.

Bármennyire a magyar jogfelfogás jegyében fogantak és annak begyökerezettségét tanúsítják is az ilyen és hasonló, öntevékeny paraszti akciók, az előjogaira féltékenyen ügyelő menekült vármegyék tetszését így sem tudták elnyerni. A *parasztvármegyék* működésének szabályozására kiküldött Heves és Pest vármegyei bizottság 1649-ben méltatlankodva állapította meg, hogy a paraszttisztek „nemes vármegyénk méltósága és a földes urak szabadsága, vice ispányunk és szolgabíráink tisztí ellen való dolgokban ártották magokat, faluk határait magok ügyével és hatalmával igazítván, akár mi névvel nevezendő örökségeket egy féltül elvévén, más félnek ítélvén és adván. Sőt az nemes országtul az parasztok közibe szabott szép törvénynek folyását és nemes vármegyénkre való törvények elébb vételét is láb alá tapodván úgy annyira, hogy immár inkább függene az parasztság az paraszt vármegye csonka-bonka törvényétül és igazgatásátul, mint nemes vármegyénktül, kívül sok gonoszt látván naponként öregbedni és az parasztság földes urainak is nem kicsin, sőt el szenvedhetetlen injuriálatásokat” okoz.²²⁴ Meglehet, hogy a század első évtizedeiben — amikor a menekült vármegyék hódoltsági pozíciói még éppen csak kezdtek visszaépülni — a helyi paraszt-fórumok valóban gyakrabban végeztek határjárásokat²²⁵ és ítélték örökösödési perekben, mint amennyire az a ránk maradt forrásokban tükröződik. Ez azonban legkevésbé éppen a megnevezett két megyéről feltételezandó.²²⁶ Igaz, a pesti jegyzőkönyvekben 1657-ig nincs nyoma parasztvármegyére vonatkozó végzésnek — ami éppenséggel az önállóság bizonyítékeként is felfogható —,²²⁷ Heves azonban már 1629-ben is fel tudta használni a

tanácsa év nélküli levelében közölte az ismeretlen megbízóval, hogy az anyásiak (Csongrád m.) kérésére „köszünk mostan élő régy ideű üregh embörökett íó lelkük ismeret szerént városunk gyűlésében rólla megh hitelvetén”, megállapították, hogy azon pusztá, amelyet egyesek Kisszemek neveznek, mindig Anyás része volt. MOL, Mérey cs. lt. 101.; Számos mezővárosi és falusi tanácsi kiadvány található a PmL, Acta judicialia sorozatában is.

224 *Kandra Kabos*: Paraszti és nemes Vármegye. „Eger” 1885. 349. skk. és *Soós I.*: Heves megye i.m. 24-25. (A bizottság munkája nyomán elkészült instrukciót csak 1653-ban bocsátotta ki HKSz és PPS vm.)

225 Fülekről nézve ilyennek tűnhetett az az Egerfamos és Mezőtárkány (mindkettő Heves m.) közt eszközölt határjárás, amelyről 1654-ben így számolt be egy poroszlói tanú: Amikor a két település még pusztán állott, a török urak megháborodván egymás között, hitlevéllel lehívták Tiszadadáról (Szabolcs m.) Lőrinci Illés nevű öreg embert — aki korábban Mezőtárkányban lakott —, hogy a határokat mutassa meg. Lőrinci útközben betért Poroszlóra, s azt mondotta: „Jó uraim! Adgyatok én mellém emberséges embereket, mert mint hogy régen volt, az mikor az török erről az földről bennünket [elűzött — a szerző kiegészítése. Sz. F.], el felekezhettem az időtül fogva róla. Ha ki találom az mező tárkányi határokat, be üzenek Egré, de ha ki nem találom, csak haza megyek én, mivel az török dolga czuda dologh, mégh elis ütheti az embernek az fejét, ha az ember ki nem tudgya igyenesen mutatni az határokat”. Famos, 1654. nov. 13. Tanúvallatási jkv. MOL, Bosnyák cs. lt. Fasc. 25. 3.; 1637-ben Kéri János Jászberényben lakó jászispán három öreg emberrel „láttatta meg” a határt Jászfényszaru és Szentlőrinc káta (Pest m.) között. *Gyárfás I.*: i.m. IV. 266-267.

226 Állítjuk ezt annak ellenére, hogy az egyik Heves megyei tanúvallomásban 1648-ban azt olvashatjuk: „igazabb törvényt tesznek a paraszt emberek, mint a nemes emberek” (*Szederkényi N.*: i.m. III. 270.), s annak ellenére, hogy 1720-ban azt állította egy tanú, hogy valamikor az 1680-as években „vármegye kapitányai, hadnagyai és feles kereszténység Vácztul fogvást minden falukból itt voltak az emberek”, igazították a cinkotai határt. Az utóbbi esetben ugyanis más tanuk úgy tudták, hogy „a határhányásban pedig az szolgabírák nem voltak jelen”, mások viszont úgy, hogy „vármegye szolgabírája és Pest elein lévő falubeli circiter 200 embereknek jelen léteben” történt a dolog. *Belitzky János*: Megvolt-e a magyar királyok középkori levéltára a török Budán? LK 12 (1934) 157.

227 *Borosy A.*: i.m. I. passim

parasztvármegyei apparátust a török adóemelések kinyomozásánál.²²⁸ Az 1630-as évektől fogva pedig adatok tömegével igazolható, hogy a felsorolt ügyekben nem a paraszt-, hanem a menekült nemesi vármegye vagy — idő haladtával, egyre növekvő mértékben — annak hódoltsági tagozata, ritkábban a földesúr járt el ezen a vidéken.²²⁹ Így aztán Heves és Pest kinti tisztségviselőinek 1649. évi kifakadását — néhány kiragadott példával alátámasztható — ürügynek minősíthetjük, amely a parasztvármegyének a nemesi vármegye által való megiregulázásához és fokozottabb alávetéséhez kívánt hangulatot kelteni és indokkal szolgálni.

Az egy-egy — rendszerint a megyénél kisebb — területi egység parasztságát tömörítő önvédelmi szervezetek, az ún. parasztvármegyék — alulról jövő kezdeményezésre, vélhetőleg a mezővárosokban létező beosztás mintájára — a századforduló táján alakultak ki, elsősorban a magyar végvári katonaság és hajdúság elleni védekezés céljából.²³⁰ (Nem feltétlenül mond ellent a spontán szerveződésnek a pásztói tanács azon 1654. évi megjegyzése, miszerint „vagon közel 60 esztendeje, hogy vármegyéikbe akkor hatalmas [értsd: török] urak osztottak bennünköt”, hiszen azt úgy is lehet értelmezni, hogy csupán arról rendelkeztek, hogy mely falvak kötelesek összefogni a rablók ellen.)²³¹ A legkimunkáltabbnak és legerősebbnek a Nógrádtól Zemplénig húzódó hódoltsági peremvidéken mutatkoznak; e sáv parasztvármegyéit egyesítette az 1631/32. évi ún. Császár Péter-féle parasztvármegyei felkelés, amely a környéken állomásozó császári katonaság elleni önvédelmi akcióból alakult át erőteljesen ürelles megmozdulássá.²³² A felkelés vezérkarában — annak jeleként, hogy a szerveződés a megszállt területen is végbement — egy külső-szolnoki, közelebbről poroszlói parasztkapitányt is találunk.²³³ Míg a felkelés gerincét adó hódoltsági peremvidéki parasztszervezetek továbbfejlődését visszavetette a vereség, úgy tűnik, a hódoltságban kialakult két parasztvármegye — a hevesi és a pesti — azt követőleg is tovább erősödött. Legalább ezt lehet kiolvasni a vármegyei tisztikar pozícióföltöltéstől átitatott 1649. évi nyilatkozatából. Példájuk azonban a jelek szerint nem talált követőkre sem a Duna-Tisza köze, sem a Tiszántúl más, magyarok lakta vidékein, s még kevésbé a Dunántúlon. (Az utóbbin olyannyira nem, hogy még a pesti szervezet sem terjedt ki a pilisi részekre.) Persze itt is voltak olyan települések, amelyek felsőbb engedélyt szereztek az önvédelemhez, de nem válhattak a régiójukra kiterjedő szervezkedés csírájává.²³⁴

A hódoltsági parasztvármegyék legalitása a részükre kibocsátott magyar és török felhatalmazásokból fakadt, amelyek kizárólag a magyar és török csavargók és tolvajok elfogására és felsőbb hatóságokhoz való szállítására jogosították fel őket. Megfelel tehát a valóságnak az 1649. évi vegyesbizottság azon értelmezése, miszerint „nem más okból

228 1629. júl. 7. „Heves vármegyei... hadnagyok, bírák és polgárok fejenként szolgálunk Nagyságtoknak, Uraságtoknak és Kegyelmeteknek”. *Merényi Lajos*: Heves vármegye panasza a török ellen, 1629. HK 10 (1897) 302.

229 A kiváltságolt jászkun területeken később is előfordult fogott parasztbírák által végzett határigazgatás. 1672. dec. 1-én 26 jászapáti, jászárokszállási, jászberényi, jászfényszarui, jászgálszentgyörgyi convocatus ítélte a jászapáti-jászgálszentgyörgyi határvitában. *Gyárfás I.*: i.m. IV. 348.

230 *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 9-19.

231 Pásztó, 1654. júl. 28. Pásztó a „vármegijekkel egyetemben” — Koháry István szécsényi főkap. ŠABB Koháry cs. lt. Pars. V. 12 735

232 *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményi. Bp. 1956. 153-240.

233 I.m. 174.

234 Lásd pl. a Szegednek a rablók üldözésére és elfogására adott nádori felhatalmazásokat: *Kristó Gy.* (szerk.): i.m. I. 710-711.

rendeltettek volt elein az paraszt hadnagyok és tizedesek, hanem tulajdon csak az végre, ha nyúzók, fosztók, úton-útfélen álló latrok csavargók találkoznak nemes vármegyénkbeli faluk határiban, kik vagy marhájokban károsítanak meg az szegény embereket, vagy testekben háborgatják meg kínzással, sarczoltatással vagy egyéb háborgatással, tehát az paraszt hadnagyok és tizedesek az latrokat üznék, kergetnék, megfogják és vármegyénk viceispánja s magistrátusa kezéhez hozná az megbüntetésre”.²³⁵ A menekült vármegyék századeleji gyengélkedése azonban óhatatlanul a parasztvármegyei hatáskör kiterjeszkedéséhez vezetett: megesett, hogy az elfogottakat maguk végezték ki vagy büntették meg,²³⁶ s megeshetett, hogy a paraszti jogkeresők — hirtelen nem tudván másuvá fordulni — a szervezet *conkursus*ai elé vitték egyéb ügyeiket is. Ezzel mintegy rákényszerítették a parasztvármegyéket, hogy — szabályozást igénylő belügyeik rendezése és a működés során szükségképp felmerült viszályok elbírálása mellett — olyan peres ügyekre is kiterjeszkedjenek, amelyekre valóban nem volt jogosítványuk.

A menekült vármegyék által 1653-tól fogva sorozatban kibocsátott, gyakorta megújított és módosított instrukciók alapvetően az — immár általuk szorosan ellenőrzött — eredeti rendészeti funkciókra kívánták visszaszorítani s egyszersmind saját apparátusukba tagolni a parasztvármegyéket. Ennek érdekében gondosan körülírták, hogy a parasztok mely esetekben léphetnek fel a rajtuk hatalmaskodók ellen, illetve, hogy meddig kell eltérniük azok kihágásait, hogy milyen belső rendészeti ügyekben illetékesek, hogy a vétkesnek találtakat hová kell beszállítaniuk, s hogy a büntetéspénzek hogyan oszlojanak meg a kinti tisztségviselők és a parasztisztek között. Mivel megkönnyítette a számonkérést, a szabályozás önmagában is hatalmas lépés volt a parasztvármegyék alávetése és betagolása felé. Méginkább azonban az, hogy a parasztok immár csak javaslatot tehetek vezetőikre, a négy kandidált személy közül az alispán választotta ki a neki leginkább megfelelőnek tűnőt.²³⁷ A parasztvármegye élére olyan nemes is kerülhetett, akit utóbb juratus assessorri eskű kötelezett a vármegyei érdekek szolgálatára.²³⁸

Ha természetszerűleg akadtak is visszaesések és problémák, a menekült vármegyék alávetési törekvéseit fényes siker koronázta. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy a kinti vármegye gyámkodása és ellenőrzése a parasztvármegyék szinte valamennyi megnyilvánulására kiterjedt. Saját instrukcióin kívül rendszeresen ismertetette a parasztisztekkel a szervezet működésére vonatkozó felsőbb utasításokat — így például 1657-ben a nádornak a magyar és a török rabok szállításának eltiltásáról a budai pasával kötött megállapodását,²³⁹ 1660-ban az előző évi országgyűlés 16. törvénycikkét, amely a gonosztevők és kóborlók üldözésének módját szabályozta s afféle parasztvármegyei

235 Ld. a 224. jegyzetben id. helyen.

236 Szakály F.: Parasztvármegyék i.m. 26.

237 1682. jún. 6-án az alispán — mivel „alkalmatlannak láttatott az gondviselés terhe el viselésére” — remittálta az újonnan megválasztott Nagy Gergely ceglédi hadnagyot, s tizenöt nap leforgása alatt újabb jelölést kért. Jún. 24-én jelentkezett is az újabb jelölt, Hegyi István. PmL, Rationes perceptuales; 1679. nov. 8-án az alispán pert indított Szörös András kőrsi nemes és Darin István abonyi jobbágy ellen, mert azok a hadnagyságot nem vállalták. Borosy A.: i.m. II. 202. 1986.

238 Az 1668-ban paraszthadnagyként szereplő tiszánai Péntek Benedekkel (Szakály F.: Parasztvármegyék i.m. 54.) tíz év múltán külső-szolnoki hódolt esküdtként találkozunk (vö. a 194. jegyzettel).

239 Fülek, 1657. júl. 7. HmL, HKSz. vm. közgy. jkv. I. 11^v. és PmL, PPS. vm. közgy. jkv. II. 36. (az utóbbi félreértett kivonata: Borosy A.: i.m. I. 78. Nr. 352.); vö. Szederkényi N.: i.m. III. 233-234.

alaptörvénynek számított²⁴⁰ —, küldött ki külön bizottságot a paraszttisztek ilyen vagy olyan kérdésben való eligazítására²⁴¹ vagy buzdította őket határozottabb eljárásra,²⁴² s bocsátott ki számukra rendkívüli felhatalmazásokat is.²⁴³ Rendes körülmények között a paraszttisztek is — tiltakozás formájában — a közgyűlés előtt adták elő, ha elégedetlenek voltak a kinti magisztrátus működésével. 1676-ban a hevesi hódolt parasztság kijelentette, hogy a továbbiakban nem hajlandó Fülekre szállítani az elfogott gonosztevőket, hanem azok megbüntetéséről másként kíván gondoskodni, mert tapasztalatuk szerint a nemesi vármegye — jóllehet ők nem veszély nélkül viszik fel — gyakorta büntetés nélkül elengedni azokat. Jellemző, hogy a magisztrátus erre lakonikusan azt válaszolta: tartsák magukat instrukciójukhoz.²⁴⁴

A század második felében mind Heves, mind pedig Pest gyakorta indított eljárást mulasztáson vagy hatalmaskodáson kapott paraszttisztek, illetve a parasztvármegyei utasításokkal szembeszálló helyi tanácsok ellen. 1656-ban Pallér Ambrus péceli hadnagynak azért kellett felelnie, mert elbocsátott egy gonosztevőt, Szegi Péter úri, Némédi Benedek kókai (mind Pest m.) hadnagynak pedig azért, mert — az alispán kihagyásával — felosztották egymás között annak javait.²⁴⁵ Heves 1658-ban az instrukcióban megadott összegre bírságolta Szőcs Mihály, Bordás Lőrinc és Futas István 1656. évi mezőtúri hadnagyokat, mert nem jelentek meg a nagyrévi özvegy Nagy Mihályné Kispál Katalin panaszára felelni,²⁴⁶ 1663-ban pedig Felföldi Gáspár gyöngyöspatai (Heves m.) hadnagyot egy ember vérdíjára büntette, mert bár ő is tudta, hogy lator, nem szállította fel Fülekre.²⁴⁷ 1666-ban Pajtás András zsámboki (Pest m.) hadnagy ellen egy ló jogtalan eltulajdonítása,²⁴⁸ a kecskeméti paraszttisztek ellen visszaélések,²⁴⁹ nemes Péntek Benedek tiszánai hadnagy ellen pedig 1668-ban azért indul eljárás a vármegyén, mert eltért az instrukciótól.²⁵⁰ 1669-ben Pest vármegye megfenyegette a ceglédieket, hogy ha nem fizetik paraszthadnagyaikat, minden alkalommal 24-24 forintot vesz rajtuk.²⁵¹ 1672-ben Pest a nemesi vármegye tehetetlensége miatt elkeseredett parasztvármegyék elszakadási törekvéseit torolta meg bírósági úton és súlyos bírságokkal.²⁵² 1678-ban ugyanez a vármegye — bizonyos lévai katonák és kolduló rabok társaságában, nyilván kötelességszegés miatt — Tót Pál gödöllői hadnagyot is megfélemlítette.²⁵³ Ugyanezen évben Heves azért idézte meg a bodonyi és a parádi tizedeseket, mert a parancsnokságuk alá tartozók pénzért elengedték a kihágáson kapott Garadnai Ferenc füleki hajdút. „Mivel — úgymond — pedig efféle latroknak, tolva-

240 Borosy A.: i.m. I. 117. 581.; *Márkus Dezső* (szerk.): 1657-1711. évi törvéncikkek. Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 148-149.

241 Borosy A.: i.m. I. 181. 898.

242 1672. dec. 20-án pl. — a bírákkal együtt — a káromkodók és a tolvajok ellen: i.m. II. 125. 1619.

243 1668. febr. 9-én PPS vm. megengedte az összes paraszttisztnak és tizedesnek, hogy Szent Iványi Mihály ellen — aki a megyében több földesúr birtokát jogtalanul elfoglalta — fellépjen. I.m. II. 45. 1192.; 1680. ápr. 5-én Vecse panaszára PPS vm. felhatalmazza a paraszthadnagyokat bizonyos füleki és lévai katonák elfogására. I.m. II. 208. 2016.

244 Fülek, 1676. jún. 15. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 134-135.

245 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 43.

246 Fülek, 1658. febr. 6. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 19^f

247 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 43. 44. jegyzet

248 Borosy A.: i.m. II. 22. 1050.

249 I.m. II. 22. Nr. 1049. és 26. 1076.

250 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 54.

251 Borosy A.: i.m. II. 78. 1380.

252 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 62-70.

253 Borosy A.: i.m. II. 188. 1927.

joknak szántszándékkal való elbocsátása és pártfogása az országos törvényekben hallal való büntetés alkalmaztatik”, kemény ítéletet készültek hozni ellenük.²⁵⁴ 1685-ben ugyanezen magisztrátus azért helyezte vád alá a gyöngyöspatai hadnagyot és tizedeseket, mert azok egy csizmadiát úgy megverték, hogy belehalt sérüléseibe.²⁵⁵ Hivatali évük lejártával a paraszttisztéknek fel kellett utazniuk Fülekre, hogy ott a kezüknél levő — általában szerény összegű — bírságpénzekről elszámoljanak.²⁵⁶ Ugyanakkor kifelé — elsősorban a végvári tiszteknél — a vármegye gyakorta fellépett a parasztvármegye védelmében, s szorgalmazta az annak működését korlátozó legalizáló felsőbb pátensek kibocsátását is.²⁵⁷

Mindeme korlátozások nem terjedtek odáig, hogy teljesen megszüntették volna a parasztvármegye jogszolgáltató tevékenységét. 1654-ben Uri Mihály rákoscsabai kapitány — gödöllői, szadai, kistarcsai, üllői és veresegyházi bírákkal együtt — ítélkezett a hatalmaskodáson kapott turai hadnagy felett.²⁵⁸ 1672-ben „mind az város beliek, mind az kívül való vármegyék” megvizsgálták túri (Külső-Szolnok m.) Mathes Péter panaszát, miszerint Szilágyi Péter kezeit hátra, lábait a gerendára köttetve rajta 11 tallért vett, s úgy ítélték, hogy bár Szilágyinak törvényes úton kellett volna keresnie igazát, fizesse vissza a 11 tallért, hatalmaskodásért pedig 12 forintot.²⁵⁹ 1670-ben „mikoron Sáron (Heves m.) az falusi bírák kimondották az törvént azon hamisan való megesküvésért Sári Gergely ellen, a parasztvármegyére és földesura székére is vitte azt az törvént Sári Gergelyt”.²⁶⁰ Míg az utóbbi esetben a parasztvármegye a falu felett álló alternatív fórumaként szerepel, addig az előbbi esetben a nemesi vármegyéről került vissza a per — Rákoscsaba és egyben Uri földesura, Szelényi János eljárási parancsa útján — a parasztvármegyéhez, s a döntés felülvizsgálatára — az elítélt turai hadnagy földesurainak kezdeményezésére — a vármegye hódolt esküdtjei is végeztek vizsgálatot.²⁶¹ 1672-ben Mezőtúr tanácsa az alábbi kéressel fordult Kállay Miklós földesúrhoz: „mivel az lator emberek, orgazdák, lopók, házások, marha hajtók majd minden helyeken szoktanak ugyan uralkodni nagyobb részre, de kiváltképpen it az mi földünkben igen megh szokot nevedekni, kiváltképpen az véghebeli katonáktul marháinknak el hajtása mind titkon, mind nyilván gyakran megh esik, melyért magunk között vármegyét kellett emelnünk, mind fő s mind apró tizedeseket tennünk, hogy mennyivel [?] inkább mind ben, városunkban magunk élésit jószágunkal, mind peniglen mezőben, kívül az városon oltalmazhasuk magunkot. Melyre nézve mind gyalog tized lévín városunkban, mind peniglen lovas tized ebbéli nyavalyás állapotunknak megh orvoslására gyakorta és ugyan nemis vagyunk üresek annélkül, hogy az mellyekkel értékek szerint fegyvert, lovat akarnának vitétni az arra rendeltetett tisztek, avagy hogy egyéb, közönséges városunk hasznára való jóra erőltetnék az tisztek, menten ki-ki tiltya földes urára magát, hogy ha szófogatatlanságban tanáltatván, az tisztek meg akarnák büntetni. Úgy annyra, hogy az ilyen helytelen tilalommal ki-ki magának palástot akar csinálni, melyért majd városunkis el pusztul, mert az tisztek az ilyen tilalom ellen nem mervén csele-

254 *Soós I.*: Heves megye i.m. 116.

255 Gács, 1685. máj. 20. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VII. 15-17.

256 *Szederkényi N.*: i.m. III. 275., *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 131., *Horváth L.*: i.m. 139.

257 *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. passim

258 I.m. 42-43. 1. és *Horváth L.*: i.m. 80-81.

259 Mezőtúr, 1672. máj. 18. János deák főbíró — Kállay Miklós, MOL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 5. 476.

260 *Soós I.*: Heves megye i.m. 63.

261 Bag, 1654. nov. 14. *Horváth L.*: i.m. 84-85.

kedni, sokszor az város kárával leszen miatta.” A városvezetés arra kéri Kállayt, hogy a „vármegyére nézendő dolgokba” ne avatkozzék, jobbágysait pedig intse engedelmességre.²⁶²

A parasztvármegyék mégsem elsősorban azért váltak a menekült vármegye hódoltsági tagozatává, hogy a fenti módon beletagolódtak annak jogszolgáltatási szervezetébe (is), hanem azért, hogy elsősorban ők juttatták Fülekre azokat a kihágáson ért végvári katonákat és parasztlakosokat, akik felett a vármegyei büntető törvényszék ítéletet mondott, illetve akiket a magisztrátus továbbított az illetékes földesúr úriszkére.²⁶³ Az ilyen feladatokkal alkalmilag megbízott végvári katonák mellett²⁶⁴ — és előtt — tehát a parasztvármegye pótolta azt a karhatalmat, amit a meg nem szállt megyékben a vármegyei hajdúság és a földesúri magánkatonaság testesített meg. Jelentőségüket az adta a kinti magisztrátus számára, hogy a hódolt szolgabírák és esküdtek ilyen kényszerítő apparátussal nem rendelkeztek, s így szerepük a fenytő ügyekben legfeljebb vizsgálatok lebonyolítására és esetleg a vétkesek felderítésére korlátozódott. Érdekes módon a menekült vármegyék e két hódoltsági „képviselő” között nem alakult ki szorosabb együttműködés, pontosabban: a hódolt tisztségviselők nem vettek részt a parasztvármegyék irányításában és ellenőrzésében. A Kövér István vezette pesti esküdti kar 1672-ben jelentette a kinti vármegyéknek, hogy „ez előtt maid egy holnappal érkezett kezemhez parancsoló levele ónodi feő kapitány, gersei Pethő Ferenc urunk eő nagyságának, az eő nagyságáha attja, méltóságos generális, gersei Pethő Sigmund uram eő nagysága annuentiáiábul, hogy az frigy bontogató, hódoltság-hott njomorgató s pusztító véggheljekbeliek ellen itt alat inquirálljak, azt ő nagyságáha kezéhez szolgáltatnám, onnan osztán szintén eő felségéhezis fel vitetnek. Öszve gyűjt-vén az Tisza Duna köze hódult njomorult vármegyéket, azt véghez vittem.” Vagyis: a hódolt esküdtek a parasztvármegye segítségével állították össze a hódoltságban hatalmaskodó divényi, füleki, kékkői, korponai és lévői katonák névsorát.²⁶⁵ Ezen túlmenően azonban — leszámítva az említett személyi egybeeséseket, amelyeknek azonban a jelek szerint nem voltak ilyen konzekvenciái — nincs nyoma a hódolt tisztségviselők és a parasztvármegye közti szorosabb együttműködésnek.

Mint látható, a menekült vármegyék egyes megyékben — mindenek előtt Hevesben és Pestben — jól kiépített és egyben tagolt s keményen kézbentartott hódoltsági megfigyelő, ellenőrző és végrehajtó apparátussal rendelkeztek. Ha ennek ellenére mégis azt kell tapasztalnunk, hogy időről időre a kinti tisztségviselők is vesznek maguknak a

262 MOL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 5. 476. (id. levél)

263 HKSz vm. 1675. jún. 12-én kiszolgáltatta Battik Gergely officialisnak Kolyó János fancsali jobbágyot, akit a paraszttisztek valamely gonoszlet miatt elfogtak és az alispánhoz szállítottak. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 13.

264 Mivel a jobbágyság Fülek eleste (1682) óta az alispán szerint minden reményét a törökbe veti, a szolgabírák parancsait és idézéseit semmibe veszi — olvassuk HKSz vm. 1683. febr. 25-i statútumában — taxát és impositát fizetni nem akar, felhatalmazza a tisztségviselőket, hogy a vonakodókat katonai erő igénybevételével büntessék. CSM II/1. 295. és Soós I.: A hódolt szolgabíró i.m. 30.; Tapasztalataink szerint azonban a vm. és a földesurak elsősorban nem a vétkesek felhozatására, hanem adó behajtására vagy a pusztákat követetlenül használók megkárosítására fogadtak fel katonákat. Az ilyenek ellen lép fel PPS vm. 1665. febr. 29-i statútuma (CSM IV/1. 350-351.), s egy visszaemlékezés szerint az 1683. évi HKSz vm-i felhatalmazás alapján kiküldött katonák is főként adószedéssel foglalkoztak (Soós I.: A hódolt szolgabíró i.m. 21-22.). Ellenpélda: Vámos István 1641. jan. 12-én jelentette urának, Batthyány Ádámnak: már kétszer ráküldött a bigámiával gyanúsított enyingi (Fejér m.) Nagy Jánosra, hogy Németújvárra kísértesse, de az mindkétszer megszökött. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 50 912

265 PmL, Litterae missiles (id. levél)

bátorságot a gondjaikra bízott, de ellenséges ellenőrzés alatt álló terület meglátogatására, úgy abban nem a hódoltsági tagozatok gyengeségének, hanem éppen ellenkezőleg: erejének jelét kell látnunk. Kiszállásaikat másnak, mint erőfitogtatásnak nem minősíthetjük, hiszen — lévén, hogy pontosan ugyanazokat a feladatokat látták el ott, amelyeket bízvást hódolt társaikra hagyhattak volna — megjelenésük nem hozott minőségi változást a hódoltság-ellenőrzés területén.

LUKÁCS LAJOS

ANGLIA ÉS A MAGYAR KÉRDÉS 1865–66-BAN

Robert Burnett D. Morier magyarországi küldetése

Az osztrák birodalomban 1865 nyarán bekövetkezett kormányzati változások, ha erőteljes érdeklődést váltottak is ki Londonban, a brit diplomáciai köröket nem érték váratlanul. Az 1861-es magyar országgyűlés feloszlata utáni helyzetet semmiképpen sem tekintették véglegesen kialakultnak, a Schmerling-kormány bel- és külpolitikai törekvéseiről, akcióiról a szükséges ítéletet korántsem tartották még megvonhatónak. Az ausztriai állapotokat továbbra is átmenetinek, kiforratlannak ítélték az angol kormánykörökben, ámbár egy tartósabb konszolidáció esetén kifogásaikkal nem szándékoztak nehézséget okozni a bécsi kormánynak. Viszont az 1860-as évek első felének eseményei nem éppen arra készítették Londont, hogy tartós eredményt várjon a Schmerlingi kísérletektől. Sőt éppen ellenkezőleg — a Schleswig–Holstein körül kialakult válság, a dán háború és annak következményei csak növelték a bizonytalanságot az osztrák állapotok szilárdsága iránt.¹ A továbbra is válságos magyarországi és erdélyi helyzet pedig még inkább arra utalt, hogy Schmerling államminiszternek lehetett ugyan társadalmi támasza az osztrák örökös tartományokban, de arra képtelennek mutatkozott, hogy az 1861-ben meghirdetett belpolitikai programjának magyar földön is képes legyen érvényt szerezni. Ilyen körülmények között az osztrák minisztérium körül fokozatosan bekövetkezett személycserék egyenes folyományai és tükröképei voltak a kül- és belpolitikai ballépéseinek. Ha 1864 októberében Rechberg gróf kiválása a kormányból, és az, hogy helyére, a külügyminiszteri székbe, Mensdorff–Pouilly gróf került, az osztrák politika dániai kudarcáért hozott áldozatként is felfogható volt, de nem kevésbé olyképpen is tűnt, hogy a mindenható államminiszter nagynémet álmainak, törekvéseinek zátonyra futásáért a politikai ellenlábasnak számító Rechberget tették fő felelőssé. Ha ebben volt is némi igazság — ismerve az utóbbi sokirányú öntevékenységet —, mégis a porosz hatalom németországi befolyásának előretörését, Ausztria fokozatos elszigetelődését, alapvetően a Schmerlingi koncepció kudarcba fulladását jelentette. A bécsi udvari körökben, a birodalmi magas arisztokrácia Esterházy Móric gróf által képviselt csoportjában nagyon is jól sejtették, hogy Rechberg kiválása önmagában nem oldhatja meg a függőben lévő kérdéseket és a kövekező távozásra ítélt személy, Schmerling nyílt bukása sem várthat már túlságosan sokáig magára.²

1 A. W. Ward – G. P. Gooch: *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919*. I–III. Cambridge, 1922–23. II. 573. és köv.; Lawrence D. Steefel: *The Schleswig–Holstein question*. Cambridge, Mass., 1932. 39. és köv.; Llewellyn Woodward: *The Age of Reform 1815–1870*. Oxford, 1962. 317. és köv.

2 Richard Charnatz: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*. I–II. Leipzig, 1911. I. 64. és köv.; Heinrich Friedjung: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866*. I–II. Stuttgart–

Bloomfield lord, Anglia bécsi nagykövete — aki jó ideje, 1860. novembere óta töltötte be posztját — éppen elég tapasztalattal, információval rendelkezett ahhoz, hogy kormányát az ausztriai belső változások tényleges kihatásairól és összefüggéseiről kellő alapossággal tájékoztassa. Ezzel is magyarázható, hogy amikor 1865 június végén a Rainer főherceg és Schmerling vezette minisztérium megbukott, ezt a hírt Russell lord külügyi államtitkár a szükséges rendeződés, tisztulás megindulásaként fogta fel, olyképpen, hogy a hosszantartó átmeneti válságok után talán végre-valahára megindul az osztrák birodalom a konszolidáció irányába. 1865 júliusának átmeneti időszakában, amikor Mensdorff-Pouilly négy héten át a külügy-miniszterséggel együtt a miniszterelnöki posztot is betöltötte, és Schmerling is rutinszerűen tovább folytatta hivatali teendőit, az osztrák udvar és a nemzetközi diplomácia egyaránt már a jövő felé tekintett. Amikor Londonba 1865. július végén megérkezett a Belcredi-minisztérium megalakulásának híre, igazolva látták megelőző fenntartásaikat és bizonyítva Bécs ama szándékát, hogy komolyabban hozzá kívánnak látni a politikailag, gazdaságilag, pénzügyileg válságban lévő birodalom átszervezéséhez, államszerkezetének tartósabb megalapozásához. Ami az osztrák ügyeket illeti, az angol kormány külpolitikai iránya Palmerston miniszterelnök 1865. októberében bekövetkezett halála után nem változott. A külügyminiszteri tisztelet 1859 óta betöltő Russell lord, miután Palmerstontól átvette a kormányelnöki széket, szigorúan kitaposott úton haladt tovább. Clarendon, az új külügyminiszter szintén tapasztalt, régi diplomata hírében állt, különösebb újításoknak nem volt híve, így a brit birodalom osztrák politikájában a folytonosság alapvetően biztosítva volt, melyet Bloomfield lord is csak alátámaszthatott bécsi követi posztján. Ugyanakkor téves lenne azt feltételezni, hogy a hagyományos külpolitikai orientáció fenntartása ne járt volna további diplomáciai aktivitással.³

1861-ben a magyar országgyűlés, annak előkészületei, vitái álltak az angol kormány érdeklődésének középpontjában, hasonlóképpen 1865–66-ban is, az ismételt összehívott magyar országgyűléssel összefüggő események bonyolult láncolata keltette fel elsősorban London érdeklődését. Schmerling bukása után az angol külügyi hivatal vezetői nagyon is világosan látták, hogy Ausztria jövője, biztonsága, szilárdsága, nagyhatalmi állásának fennmaradása, az európai hatalmi egyensúlyban betöltendő szerepvállalásának folytonossága nem kis mértékben éppen attól függ, hogy mennyire lesznek képesek a magyar ügyeket megnyugtató módon elrendezni. A konszolidáció és az osztrák birodalom belső békéje ügyében az angol kormány nem kívánta valamiféle egyértelmű tanáccsal vagy diplomáciai nyomással érvényesíteni esetleges elképzeléseit. Igaz, a hosszantartó válság, az ellentmondó hírek nyugtalansággal töltötték el az angol külpolitika irányítóit, és az események meggyorsulása ellen aligha emeltek volna kifogást. Amennyiben a Februári páténszel bevezetett osztrák birodalmi alkotmányosság, a központi irányítást szimbolizáló Reichsrattal elérte volna célját, vagyis a birodalom, gazdasági, politikai megszilárdítását, az elégedetlen népek megnyugtatótatását, nyilván az angol kormány sem igényelt volna valamiféle revíziót az osztrák kormány belkormányzatában. Viszont éppen az előbbi nyilvánvaló eredménytelensége a kül- és belpolitika vonatkozásában egyaránt joggal

Berlin, 1901–1902. I.; *Uő.*: Harcz a német hegemoniáért (1959–1866). I–III. Budapest, 1902–1904. I. 114. és köv.; *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez). Bp., 1976. 75. és köv.

3 Vö. E. Ashley: *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston 1846–1865*. I–II. London, 1876. II. 248. és köv.; H. Maxwell: *Life of the Fourth Earl of Clarendon*. I–II. London, 1913. II. 42. és köv.; A. W. Ward – G. P. Gooch: i. m. III. 580. és köv.

váltotta ki az angol kormány és a szélesebb angol közvélemény egyetértését az újabb osztrák változásokkal kapcsolatban. Schmerling helyett Belcredi, centralizmus helyett föderáció — mindez Angliában előlegezett bizalmat, szimpátiát, várakozást keltett. Ámbár a parlament különböző csoportjaiban, pártjaiban, az angol sajtóban azért megoszlottak a vélemények a bécsi változások következményeit, lehetőségeit illetően: az örömteli üdvözléstől és bátorítástól egészen a fenntartásokig és értetlenségig, az 1865. szeptember 20-i manifestum alkotmányt és Reichratot felfüggesztő határozatának megkérdőjelezéséig. A politikai tárgyilagosságára mindig is büszke *Times*, miután kifejezésre juttatja, hogy Ausztriát a végső romlástól csak a rendszerváltoztatás mentheti meg, közli, hogy a „kormánynak sikert kívánunk, örömmel üdvözljük az új minisztériumot a hatalom élén, a sikeres irtást, melyet ő Felsége a régi állapotokat képviselő miniszterek között tett”. Majd kifejezi abbéli reményét, hogy Magyarország hamarosan visszanyeri alkotmányát, amelyhez oly hűn és állhatatosan ragaszkodik. Helyesléssel szól a Belcredi-kormány azon szándékáról, hogy a hatóságok tartsák tiszteletben az élet különféle elemeinek szabad tevékenységét, s „a társasági erők szabad és független kifejlődését”, valamint tapintattal járjanak el a független testületekkel való érintkezésben. Végezetül a *Times* kifejezi annak reményét, hogy feltehetően az új osztrák kormány tanul a múlt tapasztalataiból és felismeri, hogy milyen káros következményekkel jár, ha beavatkoznak a személyes szabadság ügyeibe és végül is belátják, hogy „a szabadságnak nem felülről, hanem alulról kell fejlődnie”.⁴ Az osztrák változásokat üdvözlő sorok voltak olvashatók a wighekhez közel álló *Morning Star*, a *Daily News*, a *Globe* hasábjain is, nagy súlyt helyezve a Magyarországgal történő kibékülés fontosságára. Ámbár az értetlenség sem hiányzott az angol sajtóból, arra keresve választ, hogy miért is kellett az alkotmányosságot felfüggeszteni az Osztrák birodalom nyugati felében — amint arról a tory felfogást tükröző *Standard* és a *Herald* cikkezett. A liberálisabb *Morning Post* Ausztria szabadelvűségének őszinteségét kérdőjelezte meg és a változásokat a birodalom katasztrofális pénzügyi helyzetével, súlyos eladósodásával hozta kapcsolatba — mint azon kényszerrel, mely a fordulatot kiváltotta: „Ausztria szabadelvűsége akkor kezdett felderengeni, mikor a vészfelhők finánciális romlással fenyegetőztek. Kölcsönt nem lehet többé kapni, míg — mint a bankárok szokták mondani — a birodalom politikai helyzete nem lesz kielégítőbb.”⁵ Mindebben kifejezésre jutottak azok a jogos kétségek, melyek nemcsak az angol kormány bizalmas berkeiben, de a szélesebb közvéleményben is felmerültek az ausztriai állapotok megítélésében. Érthetően feszült figyelemmel kísérték Londonban a Bécsből érkező híreket, jogos várakozással tekintve a bécsi angol követ működésére is.

Bloomfield lord 1865. szeptember 14-én, közvetlenül azután, hogy november 19-ére összehívták az erdélyi országgyűlést, nem késlekedett Russell lordot értesíteni ennek a lépésnek politikai fontosságáról. Jelezve, hogy ebben kifejezésre jutott a Schmerling-rendszer erdélyi praktikáival, magyar-ellenes kísérleteivel történő szakítás, és megtagadása az 1863-ban összeült nagyszebeni országgyűlés tevékenységének. Az a tény, hogy az erdélyi országgyűlés Kolozsváron fog összeülni, mutatta a magyarok iránti megértőbb bécsi magatartást, egyben annak reményét is keltve, hogy Erdély és Magyarország 1848-as egyesítésének megismétlésére ismét megnyílik az út. Ugyanakkor a Belcredi-kormány politikájának következtetlenségeit is kiemeli, jelezvén, hogy a Schmerling-provizórium hatalmi gépezete Erdélyben továbbra is előtérben áll, hogy

4 The Times, 1865. aug. 9.; Vö. Pesti Napló, 1865. aug. 11.

5 Morning Post, 1865. okt. 1.; Vö. Pesti Napló, 1865. okt. 3.

Crenneville gróf erdélyi kormányzó továbbra is a helyén maradt és az erdélyi országgyűlést összehívó rendelkezés igyekszik a megelőző szisztémában érdekelt nemzetiségeket: szászokat, románokat megnyugtatni. Bloomfieldnek az a véleménye, hogy a kibontakozás ugyan megindult, de a várakozásokat korántsem elégíti ki az új osztrák kormány. Minden oldalról elégedetlenség és bizalmatlanság is tapasztalható, mely arra enged következtetni, hogy a múltbeli felemásságok már annyira elmérgesítették a helyzetet, hogy a kulcskérdések feltehetően csak erőszakos úton oldhatók meg. A tapasztalható jóakarát, rendezési készség ellenére a problémák összetettsége és bonyolultsága miatt Bloomfield egyáltalán nem optimista a birodalom jövőjét illetően, és keserű iróniával jegyzi meg, hogy „a balszerencse valószínűleg akkor is üldözni fogja Ausztriát, amikor jót akar”.⁶ Közvetlenül aztán, hogy megjelent Bécsben a szeptember 20-i pátens, amely felfüggesztette a Februári pátens teremtette kormányzati állapotot, Bloomfield lord kedvező elbírálása ellenére sem rejtí véka alá aggodalmait. Mondván — és nem is alaptalanul —, hogy miután Schmerling rendszere — Magyarország ellenállása következtében is — megbukott, az új helyzet nem kevesebb kérdést vet fel. Az szeptember 20-i manifesztum határozatai most már a Lajtán inneni tartományok elégedetlenségét válthatják ki, azoknak az ellenérzését és bizalmatlanságát, akik a Reichsrat működésében bár nem teljes mértékben, de némileg mégis megtalálták számításait, akik most joggal aggódhatnak attól, hogy a magyarok igényeit esetleges az ő rovásukra fogják kielégíteni. Amiben mégis bizakodik Bloomfield: a Lajtán innen sem volt teljesen egyértelmű Schmerling rendszerének fogadtatása, jócskán akadnak olyanok, akik szerint a bukott kormányzat az osztrák örökös tartományokban sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Türelem, várakozás, figyelem az események további alakulása iránt — ezt ajánlja a bécsi angol követ, mint egyetlen lehetséges magatartást az adott, nehezen kiismerhető helyzetben.⁷

A türelmetlenség, a tájékozódni akarás jogos kíváncsi azonban nem hagyta nyugodni Bloomfield lordot, nem kevésbé azok a Londonból érkező inspirációk, melyek a továbbiakban minél pontosabb és biztosabb tájékozottságot igényeltek Ausztria további sorsa, hatalmi helyzetének biztosítása tekintetében. A kényes osztrák ügyek kipuhatólására mindig is akadtak jólétesült, bizalmi emberek, akik az angol követ rendelkezésére álltak. Ezt mutatja az az 1865 őszi jelentés is, amely beható vizsgálat alá veszi a magyar ügyek állását, mindazokat a problémákat, melyek a közeli magyar országgyűlés előtt állnak. Bloomfield bizalmasa meglepő tájékozottsággal, körültekintéssel és higgadtsággal szemléli Magyarországot — ahol vagy maga is személyesen járt ezekben a napokban, vagy elsőrangú magyar informátorai akadtak Bécsben. Annyi kitűnik e gondos jelentésből, hogy írója, szerkesztője elsősorban a mérsékelt Deák-párti személyektől nyerte információit és érvelésük hatása alatt fogalmazta meg véleményét. Ami önmagában nem tekinthető egyoldalúságnak, figyelembe véve Deák Ferenc nagy népszerűségét, országos tekintélyét, véleményének súlyát. Mr. Hurrin — a jelentés írója — ugyan a magyar országgyűlés összehívását elrendelő császári manifesztum megjelenése után, de még az országgyűlés munkájának megkezdése előtt vetette papírra benyomásait, vagyis egy olyan átmeneti szakaszban, amikor voltaképpen még elég nagyok voltak a várakozások, optimista színezetűek a kilátások az udvar, a kormány és a magyarországi mérsékelt ellenzéki erők közötti egyezkedés sikeres lefolytatására.

6 Bloomfield Russellnak, Vienna, 1865. szept. 15. Public Record Office, London. Foreign Office. General Correspondence, Austria. F. O. 7. (Továbbiakban: PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7.) 686/205.

7 Bloomfield Russellnak, Vienna, 1865. szept. 21. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 686/211.

Ez a körülmény mindenképpen rányomja bélyegét elemzésére, amelynek kiindulópontja annak feltevése, hogy az udvari párt, a Belcredi-kormány eleve messzemenő jóindulattal és engedékenységgel, hajlékonysággal indult. Valamiféle hasonlót vár a másik oldaltól is, legalábbis Deák előzetes megnyilatkozásai, magatartása alapján ez feltételezhető. Erre mutattak nyilvánosságra hozott nézetei a közös ügyek elismeréséről, ezek kezelésének módozatairól, a delegáció intézményéről. Ámbár magyar részről ragaszkodnak az önálló hadügy- és pénzügyminiszterhez, osztrák részről csak egy-egy közös minisztert kívánnak állítani e posztokra. Míg Deák elgondolása szerint a delegációs bizottságban egy kilenc főből álló különbizottságnak adnák meg a végső döntés jogát, addig az osztrákok vitás esetekben a döntő szó kimondását az uralkodóra ruháznák. A jelentéstevő nézete szerint a bécsi kormány csak nyerne azzal, ha némileg több engedményt tenne. A magyar mérsékeltelkekről az a véleménye, hogy világosan átlátják a szoros összefüggést a birodalom szilárdsága, biztonsága és Magyarország érdekei között, és éppen ezért nem is kívánnak a kiegyezés feltételéül olyan követelésekkel fellépni, amelyek a birodalom politikai hatalmát gyengítenék, mert ez saját érdekeikkel is ellentétben állna. Másrészt ügyelnek arra, hogy a kiegyezési feltételek ne csökkentsék érdemben alkotmányos jogait. A magyar alkotmányos igényekkel kétségtelenül rokonszenvező angol diplomata megítélése alapján „minden valószínűség szerint a magyaroknak sohasem fog sikerülni teljesen elválniuk az osztrák birodalomtól, és biztonsággal feltételezhető, hogy abban az esetben, ha ez mégis bekövetkezne, akkor aligha tudnák sokáig előnyükre biztosítani a függetlenséget a maguk számára”. Majd rámutat arra, hogy a magyarok nagyon is tisztában vannak „azokkal a veszélyekkel, amelyek kelet felől fenyegetik őket, valamint azzal is, hogy egyedül nem lennének képesek a veszély elhárítására. Úgy vélik, hogy az osztrák birodalom külső érdekei azonosnak Magyarországgal érdekeivel.” Nézete szerint, amennyiben az osztrákok elsőként ismernék el a magyarok alkotmányos jogait, ez esetben az utóbbiak készek lennének arra, hogy elfogadják azokat a módosításokat, amelyeket a birodalom érdeke megkíván.⁸

Amilyen mértékben előrehaladtak a magyar országgyűlési választások és közeledett a pesti országgyűlés összeülését ideje, Londonban annál inkább szükségét érezték a friss, közvetlen és pontos információknak. Ennek érdekében az angol kormány fontosnak tartotta, hogy Pestre különmegbízottat küldjenek, hogy közvetlenül tájékozódhassanak az 1865. decemberében megnyíló magyar országgyűlés munkájáról, annak pártjairól és általában a magyar társadalom politikai törekvéseinek alakulásáról. Számoltak továbbá egy magyarországi koronázás lehetőségével is. A helyzet kétségtelenül sok tekintetben emlékeztetett az 1860-as *Októberi diploma* kibocsátása utáni időszakra, amikor a hosszú önkényuralmi periódus után 1861-ben összeülhetett a magyar országgyűlés és megindulhattak az első tapogatódzások az ellentétek kiegyenlítésére, egy esetleges rendezés tető alá hozására. Akkor Graham Dunlop személyére esett a választás, aki magyarországi küldetését felettesei nagy meglepetésével látta el.⁹ Most az új helyzetben Robert Burnett David Moriort jelölték, aki a németországi ügyek tapasztalt szakértőjének számított és munkásságával kiérdemelte Russell lord messzemenő bizalmát is. Morier egy francia hugenotta család sarja volt, aki felsőbb tanulmányait Oxfordban és Svájcban végezte, majd hosszabb utazásokat tett a német államokban és tökéletesen elsajátította a német nyelvet is. Diplomáciai szolgálatát 1853-ban kezdte

8 Hurrin Bloomfieldnak, Vienna, 1865. okt. 25. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 686/239.

9 Vö. Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben (Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése). Századok, 1990. 242–274

meg és rövidesen Ausztriába küldték, ahol lord Loftus bécsi angol követ alatt sokoldalú feladatokat látott el, miközben valósággal bebarangolta nemcsak az osztrák birodalmat, de még Boszniát is megismerte. Küldetési során Pestre is eljutott, majd hónapokat töltött Horvátországban. A magyarországi gazdasági, politikai viszonyok jó ismerője lett és utazásai során személyes kapcsolatokat is kiépített. 1858-ban Berlinbe helyezték át és ettől az időponttól kezdve alapvetően Poroszországban és más német államokban teljesített szolgálatot — 1860-tól ismét lord Loftus alatt, akit Bécsből Berlinbe küldtek követnek. Amikor 1865 elején előtérbe került az angol–osztrák kereskedelmi szerződés megkötésének ügye, az angol kormány többek között Moriert is Bécsbe rendelte, jól ismerve precizitását, gazdasági szakértelmét, a német államok kereskedelmi és vámműgyeiben szerzett sokoldalú tapasztalatait. Feltehetően Moriert is váratlanul érte, hogy miután 1865 végére tető alá hozták a nehezen megszülető kereskedelmi szerződést, melyet végül is a Belcredi-kormány érvényesített, nem térhetett vissza eredeti állomáshelyére, hanem újszerű megbízatást kapott. Az angol külügyi hivatal, Bloomfield lord bécsi angol követtel egyetértésben, úgy döntött, hogy Moriert Magyarországra küldik, ahol a politikai fordulatok a nemzetközi érdeklődést előtérbe kerültek.¹⁰

Annyi bizonyos, hogy Morier 1866 januárjában már Pesten van és nagy aktivitással veti bele magát a körülötte zajló eseményekbe. A magyar politikai élet hangadói szinte pártállástól függetlenül örömmel vették tudomásul az angol megbízott jelenlétét. Bizonyos bátorítást, erőt adott számukra, annak tudatát biztosította, hogy tevékenységük nemzetközi jelentőségű, hogy a távoli Anglia szeme, figyelme is rajtuk van. Mindezzel magyarázható, hogy a pesti Nemzeti Casino tagjai megtiszteltetésnek tekintették, ha Morier megjelent közöttük, keresték társaságát, figyelték véleményére, és ki-ki a saját nézetei szerint igyekezett előadni elképzeléseit a jövőről, a remélt kibontakozásról. Amennyire Morier működéséből következtethető, elsősorban a magas arisztokrácia köreinek barátságát kereste. Azokhoz folyamodott elsősorban információkért, akik Schmerling bukása után a kormányrúdhöz kerültek vagy legalábbis a konzervatív politikai irányához álltak közel.¹¹ Természetesen ez korántsem jelentette azt, hogy ne figyelt volna a mérsékelt liberális ellenzék vezetőinek véleményére, de ezt csak konzervatív politikai tanácsadói kritikái szűrőjén keresztül tette. Megelőző bécsi tartózkodása idején, a hónapokon át folyó angol–osztrák gazdasági tárgyalások alatt Moriernek bőven volt alkalmja találkozni a magyar konzervatívok számos képviselőjével, többek között a hivatalos „enquête” bizottságban is szerephez jutott Barkóczy János és Dessewffy Emil grófokkal és a körükhöz tartozó más arisztokratákkal. Így Moriernek alkalmja nyílt arra, hogy megismerje a magyar nagybirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai természetű óhajait, elképzeléseit.¹² Utólagos előadásából tudjuk, hogy a konzervatív párthoz tartozók közül számosan hangoztatták előtte, mennyire érdekükben áll az angol szabadkereskedelmi irány érvényesülése az osztrák birodalmon belül, és sérelmezték azokat a hátrányokat, melyeket a magas osztrák védővámok miatt el kell szenvedniük, amikor az angol ipar termékeit kívánják behozni az országba, elsősorban a modernebb mezőgazdasági gépeket. Éppen ezért kifejezetten kérték Moriert: tőle telhetően tegyen

10 *Mrs. Roslyn Wemyss: Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier, G. C. B., from 1826 to 1876.* I–II. London, 1911. I. 22. és köv. II. 5. és köv.; Foreign Office List 1869. London, 1869. 138.

11 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. jan. 30. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/3.; Vö. *Memoirs Robert Morier...* i. m. II. 19. és köv.

12 Vö. *Matlekovits Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig.* Budapest, 1877. 83.

meg mindent annak érdekében, hogy az osztrák ipari körök részéről érvényesülő, számukra kedvezőtlen hatásokat ellensúlyozza és kedvezőbb vámtarifákat érjen el a tárgyalások során.¹³ Mindez komoly mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Morier joggal érezte: ha az angol kormány szabadkereskedelmi érdekeit védi, akkor egyben jó szolgálatot tesz a magyar mezőgazdaság előrehaladásában érdekelt nagybirtokos elemeknek is. Amikor a pesti országgyűlés időszakában ismét összehívkozott jónéhány, előzőleg már Bécsben megismert magyar arisztokrátaival, joggal feltételezte, hogy előzőleg tett jószolgálatai most viszonzásra találnak és megkönnyítik feladatát. Önmagában ez azonban nem határozhatta meg döntően Morier kialakuló véleményét a magyarországi viszonyokról, eseményekről, a társadalmi és politikai fejleményekről, bár befolyásolta, és mivel a gazdasági természetű ügyekben volt járatosabb, könnyebben hajlott az ismeretségi köréhez tartozók véleményének befogadására.

Morier Pestre érkezve tagadhatatlan bizakodással nézett az események elé, habár a nehézségeket is észlelte. Nagyon kedvezően értékelte Ferenc József és Erzsébet királyné ünnepélyes bevonulását Pestre 1866. január 28-án és beköltözésüket a budai várpalotába. Meglepetéssel fogadta, hogy milyen sok városi lakos tekintette meg a látványos menetet és, hogy az „Éljen” kiáltások sem hiányoztak. Kedvezőnek ítélte, hogy a rendet kizárólag a városi pandúrok és a polgárőrség tartotta fenn, a katonaság alig volt jelen. Az esti ünnepélyes kivilágítás szerint „fantasztikus látványt nyújtott”. Véleménye a néptömegek hangulatáról kedvezően alakult, „mint akik egy nagy tehertől szabadultak meg”, tele várakozással, hogy a sok rossz után végre jobb napok köszöntenek be. Így a császári pár Pestre érkezését a szükséges kibékülés szempontjából pozitív tényként könyvelte el, olyan jelentős eseménynek, amely komoly mértékben hozzájárulhat a feszültségek csökkentéséhez, a nagyfokú bizalmatlanság feloldásához és egy olyan kedvező légkör megteremtéséhez, amelyben a felgyülemlett ellentétek kiegyenlíthetők. Véleménye nem mentes némi optimizmustól, hogy Ausztria és Magyarország kibékülése, legalábbis ami az uralkodó személyét illeti, voltaképpen bekövetkezett, ami még hátra van, az a problémák jogi elrendezése.¹⁴ Ebből a szempontból ítélte meg a pesti társasélet néhány eseményét is, a farsangi bálok rendezése során felmerült vitákat. Beismeri, hogy a feszültségek feloldása korántsem könnyű, a kormányhoz közel álló személyek iránti megvetés és gyűlölet nehezen oldódik fel, a magyar társadalom élén állók valósággal „karanténba” helyezték mindazokat, akik a passzivitással szemben részt vállaltak a hivatalos életben. Az utóbbiak nem számíthattak az előkelő társaságbeliek megértésére, hogy esetleg befogadják őket körükbe. Az alkotmányosság ígéretének be-
köszöntével egybeeső báli szezon mindezeket a kényes társasági kérdéseket előtérbe állította anélkül azonban, hogy az ellentétes pólusok közeledtek volna. Sőt az egyik legkiemelkedőbb pesti bál védnökei közé olyan hazafias gondokodású főrangúak kerültek — többek között gróf Keglevich Béláné, a mártíromságot szenvedett gróf Batthyány Lajos leánya —, akik keményen tartották magukat az elképzeléseikhez és így komoly akadályra kerültek fel annak, hogy az éppen itt tartozkodó császári pár is részt vehessen a kiemelkedő összejövetelen. Végül is a magas arisztokrácia tapasztaltabbjai elsimították az ellentéteket, új rendező bizottságot hozva létre, mely biztosította az uralkodói pár részvételét a bálon. Morier nem túlozza el a magas körök társas életében jelentkező konfliktusok szerepét, de mégis a londoni körök

13 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. jan. 27. PRO Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 704/15.

14 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. jan. 29. (Uo. 703/2); Vö. Memoirs Robert Morier... i. m. II. 51. és köv.

tudomására kívánja hozni, hogy a magyar helyzetet e tekintetben is világosabban lássák, és főképpen azt érezteti, hogy végül mégis a békülékenység szelleme ke-rekedett felül.¹⁵

A budai várpalotában 1866. február 3-án került sor a bálra, ahol Ferenc József és Erzsébet királyné igen közvetlenül viselkedtek, elvegyültek a bálozók között, szinte fesztelenül társalogtak, sokat tettek annak érdekében, hogy a nagyon is érthető feszültség felengedjen. Morier, aki szintén a meghívottak között volt, úgy vélekedett, hogy a császári pár közvetlensége erőteljesen megváltoztatta a magyarok érzelmeit, „mintha egy nagy kő esett volna le a nemzet szívéről és megkönnyebbültek volna”. Megjegyzi, hogy egy angol számára különösképpen kellemes mindezt észlelni, miután a korona és a nemzet közötti egyetértés igényét hordozza magában és szívesen szemléli más országban ezen rokon jelenségeket. Morier abban a megtiszteltetésben részesült, hogy Ferenc József császár megszólította és hosszan elbeszélgetett vele a magyarországi ügyekről — igen kötetlen és közvetlen formában. Morier e beszélgetés tartalmát Bloomfield lord tudomására hozta — ámbár szükségesnek tartotta megjegyezni: ügyelt arra, hogy a saját nevében fejezze ki magát, és véleményét ne lehessen úgy magyarázni, mint kormányának hivatalos álláspontját. Ennek ellenére a beszélgetés óhatatlanul több volt annál, mint eszmecsere egy angol magánemberrel, hiszen az uralkodó nagyon is jól tudta, hogy az angol kormány bizalmasával vált nézeteket, akinek véleménye eljut Londonba és akinek elképzeléseit nem lehet közömbösnek tekinteni. A császár egyenesen megkérdezte Moriért, hogy mi a véleménye a politikai helyzetről, melyre az olyképpen válaszolt, hogy az uralkodó iránt érzett érzelmi felengedés, a kialakuló szívélyes viszony Magyarország királya és a magyar alattvalók között bármennyire is örvendetes jelenség, mindez még korántsem mondható el a Magyarország és a birodalom egyéb részei közötti általános viszonyokról. Véleménye szerint a magyarok „szűklátókörűek”, nemigen törődnek a birodalom általános érdekeivel és az európai összérdekekkel. A császár úgy vélekedett, hogy a magyar „olyan jogászok nemzete, akik minden politikai kérdést tisztán jogi szempontból kezelnek és ragaszkodnak a jogi finomságokhoz”. Magyarországon a hangadók olyan szempontból közelítik meg a kérdéseket, ami más nemzeteknél ismeretlen. Egyébként ami a szűklátókörűségüket illeti, ezt a véleményt szintén osztotta az uralkodó, és éppen ebben látta a problémák megoldásának súlyos akadályát. Ugyanakkor hangsúlyozta a magyarokkal szembeni türelmes magatartás fontosságát és közölte, hogy a maga részéről szigorúan ehhez tartja magát. Majd kifejtette, hogy mennyire örül Morier pesti jelenlétének, mert magyar alattvalói sokkal nagyobb súlyt helyeznek arra, amit egy külföldi mond, mint ami osztrák alattvalói ajkáról hangzik el. Morier erre szükségesnek tartotta kifejteni, hogy az ő szerepe korlátozott, ő csak mint megfigyelő van jelen, ámbár sohasem rejti véka alá véleményét. Bármiképpen alakuljanak is majd az ügyek, azok semmiképpen sem szabad, hogy veszélyeztessék a birodalom integritását. Megítélése szerint sajnos a magyarok hajlanak arra, hogy ezt figyelmen kívül hagyják, és olyan irányzathoz ragaszkodnak, amely elvezethet a birodalom összeomlásához, amivel szerinte eljátszhatják Európa szimpátiáját.¹⁶

Semmi okunk sincs kételkedni az angol megbízott véleményének őszinteségében, különösen ha arra gondolunk, hogy a hivatalos angol külpolitika mindig is milyen nagy

15 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. jan. 30. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/3.; Vö. Berzevichy Albert: Régi emlékek 1853–1870. Bp. 1907. 243.

16 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 4. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/7. Confidential.

fontosságot tulajdonított az osztrák birodalom szerepének az európai egyensúlyban. Morier azt is a császár tudomására hozta, hogy találkoztva olyan liberális gondolkodású magyarokkal, akik nagy szimpátiát áruktak el az Egyesült Államok iránt, közölte velük, hogy az Unió egységének biztosítása érdekében milyen határozottsággal és keményen jártak el azokkal szemben, akik azt veszélyeztették, utalva Észak és Dél polgárháborújára. Eltekintve ennek a történelmi analógiának anakronizmusától az osztrák–magyar vonatkozásokat illetően, az angol küldött a maga érvelését mégis találónak és hatásosnak ítélte, legalábbis olyannak, mely minden bizonnyal kellemes fogadtatásra talál a császárnál. Ebben aligha tévedett, miután még azt is meg kívánta jegyezni, hogy az ő pesti jelenléte arról győzheti meg a magyarokat, hogy „nem minden angol nézi Kossuth szemével a magyar ügyeket”.¹⁷

A szívélyes beszélgetés, ami a császár és Morier között lezajlott — kezdetben franciául, majd pedig németül —, az angol megbízottat arra a következtetésre vezette, hogy a császárnak nagy öröme szolgál a magyar néppel történt személyes kibékülése, de ez korántsem vakította el és látja a felmerülő, leküzdendő nehézségeket, azokat az ellenkezéseket, melyekkel szembe kell szállnia, hogy a magyar részről felmerülő kívánságokat összhangba hozza saját elképzeléseivel, akaratával. Morier úgy látja, hogy Ferenc József egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy „német uralkodó, aki egy birodalom felett uralkodik, melyben a magyar faj csak egy kisebbséget alkot”. Ez a bizalmas jelzéssel ellátott információ arról győzhette meg az angol külügyi hivatal vezetőjét, hogy az osztrák birodalom megoldandó kérdéseinek rendezése még csak a kezdet kezdetén áll, ha a feszült légkör és bizalmatlanság a császár pesti jelenléte alatt fel is engedett, de a nagy erőpróba még hátra van.¹⁸

Ami most már a döntő kérdéseket illeti, a magyar országgyűlés lefolyásáról Morier szintén beszámolt. Gondos áttekintést nyújtott az országgyűlésen működő pártokról: a jobboldalról, a baloldaltól és a centrumról, értve ezek alatt — az általa követett sorrendben — a kormányzathoz közel álló konzervatív pártot, a Tisza Kálmán vezetése alatt álló balközépet, valamint a centumba sorolt Deák-pártot. A konzervatív csoport kialakulásának történelmi gyökereire, előzményeire részletesebben kitér, bemutatva szerepüket az 1848 előtti országgyűléseken, elismerve azt is, hogy ezen időkben nagyon népszerűlenné váltak. 1848-as szerepükről szinte alig tesz említést, csak annyit jegyez meg, hogy amikor a fegyveres harc kitört, legtöbbjük visszavonult a politikai élettől, elhagyták Magyarországot és a küzdelem passzív szemlélőivé váltak. A reformkori konzervatív elemekből kialakuló ókonzervatív csoport Bach-korszakbeli helyzetéről megállapítja, hogy mennyire ellentmondásos helyzetbe kerültek a kiépülő új rendszerben, hogy a hatalom által űzött szeszélyes játék miatt „Ausztia természetes szövetségesei lettek az első áldozatai a Magyarország ellen irányuló bosszúálló politikának”. Azok a történelmi nevet viselő főurak, akiknek ősei évszázadokon keresztül fontos szerepet játszottak az osztrák monarchia vezetésében és akiket a korona iránti lojalitásuk miatt „saját honpolgáraik hazaárulónak bélyegeztek a legutóbbi küzdelemben”, a bizalmatlanság céltáblái lettek a hatalom részéről és úgy kezelték őket, mint „a legsötétebb cselszövőket”. Lassanként az a látszat alakult ki, mintha az Apponyi, Zichy, Esterházy neveket viselőkhöz volna kárhóztatva, hogy „a bécsi ügyvéd és barrikádszónok” — a mindenható Bach belügyminiszter — sértésekkel illesse őket és az ellenük folytatott kicsinyes praktikákkal saját lelkiismeretét mossa tisztára. Az ókonzervatív főurak,

17 Uo.

18 Uo.; Vö. *Memoirs Robert Morier...* i. m. II. 56. és köv.

akiknek politikai éleslátását Morier messze különbnek ítéli a hatalom újdonsült kori-feusainál, természetesen mindent igyekeztek megtenni annak érdekében, hogy sérelmes helyzetükön változtassanak, hogy ha tapintattal és messzemenő udvariassággal is, de felhívják tarthatatlan helyzetükre a császár figyelmét. Ezekben a lojalitást sohasem nélkülöző fellépéseikben maguk möött tudhatták Scitovszky primást, esztergomi érseket is. Így az ókonzervatívok a bécsi Burg felé tolmácsolói lettek a régi magyar alkotmányos állapot visszaállítását szorgalmazó törekvéseknek. A Bach-rendszer bukása után, majd az *Októberi diploma* kibocsátását követően szerepük a monarchia politikai életében kiszélesedett. Morier ugyanakkor meg kívánta jegyezni, hogy a magyar arisztokrácia ókonzervatív csoportja különböző ányalatokra tagolódik, és a Schmerling bukása után hatalomra jutott konzervatív elemeket — mint többek között Majláth György gróf kancellárt, Sennyey Pál bárót, a Helytartótanács elnökét, valamint Esterházy Móric grófot — nem lenne helyes azonosítani azokkal a konzervatív főnemességekkel, akik az *Októberi diploma* kibocsátása körül bábáskodtak, utalva többek között gróf Apponyi Györgyre és gróf Szécsen Antalra. Figyelmeztet Morier arra a finomságra, hogy ha az utóbbiak közel is állnak az udvarhoz és a Belcredi-kormányban helyet kapott magyar arisztokratákhoz, mégis hiba lenne őket egyszerűen azonosítani a magyar országgyűlésen szerephez jutott társaikkal. Meglátása szerint az országgyűlés konzervatív pártja nem egyszerűen a kormány szándékainak támogatója, hanem inkább közvetítő szerepet vállal az udvar és az országgyűlési ellenzékiek között. Két jól szerkesztett lapjukról tesz említést, utalva a Pesten megjelenő *Magyar Világ* című újságra és a Bécsben kiadott német nyelvű *Debatte* című lapra.¹⁹

A konzervatív párt programjáról Morier olyképpen tesz említést, hogy lényegében azokat az elveket védelmezik, amelyeket a kibővített Reichratban is képviseltek, vagyis szorgalmazza az uralkodó és a nemzet közötti ellentétek feloldását, széleskörű autonóm kormányzatot Magyarországon a parlamentarizmus valamiféle változatával, a közös ügyeknek az általuk alkotmányosnak ítélt keretek között való kezelésével. Annyi bizonyos, hogy ennek a pártnak határozott szándéka az országgyűlés adta lehetőségeket olyképpen felhasználni, hogy az udvar, a kormányzat felé pozitív programot képviseljen, szemben az ellenzéki, negatív irányú törekvésekkel. A *Magyar Világ* által propagáltak szerint — melynek szellemi inspirálójának Apponyi György grófot tartják — a legfontosabb, hogy a konszolidált monarchiában Magyarország visszanyerje a maga autonóm, saját törvényei szerint kormányzott, független politikai egységét, melynek keretében tartandónak ítélték Erdélyt, Horvátországot és részben Dalmáciát is. A birodalom közös ügyeinek kezelésére Apponyi gróf azt szorgalmazta, hogy szabályos időközönként — hol Bécsben, hol Pesten — üljenek össze a birodalom két részének képviselői és az így kialakult testületnek lennének felelősek a miniszterek. Ezen elképzelés meglehetősen eltért a deáki koncepciótól, a liberálisok által igényelt magyar parlamentarizmustól és a felelős magyar minisztérium igényétől. Morier megjegyzi, hogy a konzervatív párt kerülni igyekszik a nyílt ellentéteket Deák Ferencsel, sőt gyakran fel is használják népszerű nevét, támadásait, az országgyűlés balszárnnyára, az úgynevezett balközépre irányítják. Az utóbbinak olyan szerepet tulajdonítanak, mintha ők volnának a fő akadályai a kibékülésnek, képviselőik kompromittálnák a magyar népet Európa előtt és ők lennének a fő okai, heves ellenállásuk miatt, hogy a Lajtán inneni területen a reakció fokozódott. Arról Morier nem nyilatkozik, hogy a konzervatívok törekvései mennyire mozdíthatják elő a kiegyezéshez vezető tényleges

19 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. jan. 31. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/5.

erőfeszítéseket, hogy programjuk mennyire reális, mennyire találhat támaszra akár a politikai befolyással rendelkező magyarországi politikusok körében, akár a bécsi udvar tájékán. Úgy tűnik, hogy az angol megfigyelő Apponyinak és csoportjának a kellenél nagyobb befolyást tulajdonít és miként múltjukban sem részletezi túlságosan az őket terhelő mozzanatokot, hasonlóképpen újabb szereplésük felemás, korszerűtlen vonásait sem jelzi ezen jelentésében.²⁰

Ami pedig az országgyűlés balszárnnyát illeti, Morier eltúlozza múltbeli ellenzéki szerepüket, vagyis a határozati párt 1861-ben kifejtett tevékenységét, melynek jogutódja a Tisza Kálmán vezette balközép párt lett az 1865-ös országgyűlésen. Morier radikális szereppel ruházta fel az egykori határozati pártot, mely a valóságban Teleki László gróf tragikus halálát követően közeledett a Deák párthoz mellyel végül közös politikai platformra lépett és a közöttük meglévő eltérések elmosódtak. Moriernek az az állítása, hogy e pártnak 1861-ben az lett volna a célja, hogy Magyarországot teljesen elszakítsa Ausztriától, eltöröljön mindenfajta uniót, aligha állt összhangban e párt tényleges szerepével. Az sem igazolható állítás, hogy a határozati párt tevékenysége okozta 1861-ben a tárgyalások megszakadását az udvar és az országgyűlés között. Az a beállítás, mintha a határozati pártba tömörült képviselők valamiféle forradalomra törekedtek volna, messzemenő túlzásnak tekinthető. Nem alaptalan az a feltevés, hogy az ilyen vélemény kialakításában a Nemzeti Casino konzervatív elemeinek is szerep jutott.²¹

Morier véleménye a balközép párt 1866-os szerepéről már jóval megalapozottabb. Meglátása szerint „sokat tanultak és remélhetőleg sokat is felejtettek” és a párt élére „bölcsebb és kiegyensúlyozottabb elemek kerültek. A magyar nép nagy többségével együtt készek arra, hogy Ferenc József király jogara alatt maradjanak.” Ma már belátják, hogy még önmagában a personalunio is szükségképpen feltételezi bizonyos közös ügyek elismerését a birodalom többi részeivel, és meg kell találni a megfelelő módot ezek olyan értelmű kezelésére, hogy e mellett azért Magyarország független állása a lehető legnagyobb mértékben biztosítva legyen és fejlődése a liberalizmus elveinek érvényre jutásával alakuljon. Mindez arra mutat, hogy e párt iránya már kevésbé tagadó, mint megelőzően, „kevésbé néznek a múltba, mint a jövőbe”. Tovább vezetve fejtegetését a jelentéstevő arra következtetésre jut, hogy a balközép párt alapjában véve a reformok folytonosságának a híve, így gondolják Magyarország jövőjét, politikai és gazdasági megerősödését biztosítani, európai tekintélyének növelését elérni. Ugyanakkor a birodalom többi részének kormányzásáról azt a nézetet képviselik, hogy a liberális alkotmányos elveknek kell ott is érvényesülniük és Bécsben egy, a pestihez hasonló parlamentnek szükséges működnie. Vagyis „azt szeretnék, ha a németek a Lajtán innen olyan szerepet töltenének be, mint a magyarok a Lajtán túli területen. Mindegyik úr lehetne a saját hazájában és egyik sem avatkozna be a másik országnak ügyeibe.” Tehát a béke és barátság elveit kívánják érvényesíteni a két egymásra utalt szomszéd ország javára.²²

Morier számára a legnehezebb diót a Deák-párt, a parlamenti centrum jellemzése jelentette. Valóságos rejtélynek ítélte mindazt, ami e párt körül forgott. Túlságosan

20 Uo.; A 12 tagból álló Reichsrat 1860 tavaszán alakult át Verstärkten Reichsrattá, új tagokkal — köztük számos magyar arisztokráciával — kibővülve.

21 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 2. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/6; Vö. *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I–IV. Bp. 1922–1937. III. 207. és köv.; *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 269. és köv.

22 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 2. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/6.

nehézkessé, homályosnak találta azt a módot, ahogy Deák védelmezte a magyar alkotmányosságot, melynek finomságait, bonyolult részleteit nehezen követte. Egyébként is idegenkedett a jogi mezbe öltöztetett politikai küzdelemtől — nem túlságosan értette az alkotmányvédelem ezen módját, mozgatórugóit, azokat az okokat, melyek a Deák-párt számára mindezen formák alkalmazását szükségessé tették. Morier azzal nyugtatja magát, hogy a deáki magatartás titokzatosságának kulcsát csak a parlamenti ülésszak lezajlásával lelheti fel, ha addig is feszült figyelemmel követi az események menetét. Mindez azonban korántsem zárta ki, hogy mégis véleményt formáljon a centrum politikájáról, programjáról és Deák személyi tulajdonságairól. Az a körülmény, hogy véleményét nagyfokú óvatossággal fogalmazta meg, Morier körültekintésére és komolyságára vall. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy számos esetben találóan és plasztikusan mutat rá olyan jelenségekre, melyek jellemzőek voltak Deákra és a hozzá közel állókra. Véleménye szerint Deák — szemben nagy vetélytársával és kortársával, Kossuthal — nem tartozott a nagy szónokok közé, nem is törekedett beszélni a nagy nyilvánosság előtt. Parlamenti felszólalásait nagyfokú körültekintés és gondosság jellemezte, miként ez 1861-ben is tapasztalható volt. Deák megnyilatkozásait egy nagyképeségű ügyvéd beszédeinek tekintette, melyet áthat a kiváló hazafiság és érzések melege, olyan sajátos stílussal övezve, ami inkább emlékeztet egy kérelmező előadására, mint egy parlamenti szónok beszédére. Mindez párosult Deák nagy tudásával és gazdag ismeretanyagával a magyar alkotmánytörténetről, mellyel szinte szétértépte a Schmerling-kormányzatnak a jogvesztésről hangoztatott érvelését. Deák állításai valósággal a megcáfolhatatlanság érzetét keltik, olyan törvényekre alapozva, melyek kiállták az idők próbáját. Ugyanakkor Morier hibáztatja, hogy Deák 1861-es felirati beszédeiből hiányoznak az elismerő szavak a birodalom megváltozott körülményeire és általában nélkülözik mindazt, ami a régit segítené hozzáilleszteni az újhoz. Úgy véli, hogy mindezek miatt Deák magatartása, programja „egyértelműen tagadó”. Természetesen ezen nézettel hosszasan lehetne vitatkozni, de annyi tény, hogy az angol megbízottban a deáki magatartás ilyenképpen tükröződött. Talán nem is megyünk messzire a következtetésben, hogy effajta fenntartások Deák irányában tulajdon pártjában is fellelhetők voltak — elégedetlenkedve a lassú előrehaladás miatt. Morier úgy vélekedett, hogy Deák túlságosan is sokat kockáztat körülményes és nehézkes fontolgatásaival, súlyos felelősséget vállal magára a kiegyezéshez kedvezőnek tűnő pillanat esetleges elodázásáért. Anélkül, hogy Deák őszinte liberalizmusában Morier kételkedett volna, magatartásában sajátos, ősi magyar jellemvonásokat vélt felfedezni, valamiféle „keleti mozdulatlanyságot”.²³

Mindemellett az angol megbízott közel járt az igazsághoz, amikor a deáki politika mozgatórugóiban kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a közvélemény hangulatának, a társadalom érzékenységének, teherbíró képessége nyomon követésének. A deáki magatartás jellemzésére egy figyelemre méltó történetet ad elő az angol megbízott, melyet egy Deák környezetében megforduló — de általa meg nem nevezett — személy mondott el neki. Eszerint Deák nem is egy esetben hozta szóba környezete előtt a magyar történelem azon tanulságait, melyekből okulhatnak a jelen közéleti szereplői. Így említést tett Károlyi Sándor grófról, mint olyan kiemelkedő személyiségről, akinek tetteit az utókor félreértette, félremagyarázta és éppen ebből fakadóan igazságtalanul ítélte meg. Állítólag Deák így nyilatkozott Károlyi grófról: „Hát nem különös, hogy ezt az embert, akinek talán nemzeti

létünket köszönhetjük, a nép mindmáig árulóként bélyegzi meg, míg Rákóczi, akinek makacssága, ha érvényre jut, elpusztított volna minket, népszerű hősként tartotta fenn.” Erre a példára Deák nagyon ügyelt, nem óhajtotta saját személyét hasonló összefüggésbe hozni az új történelmi körülmények között, állítólag azon indoklással, hogy „lehetetlen úgy szembenézni a halállal, hogy majd a generációk során a nemzet hagyományaiban az embert árulóként emlegetssék saját hazájában”.²⁴ Ez a közvélemény iránti érzékenység, a politikai lépések megtételének fontolgatása, sem többet, sem kevesebbet nem tenni annál, amennyit az irányító szerep elvesztésének kockázata nélkül lehet — ezek valóban jellemzői a deáki magatartásnak. Ebben is keresi Morier a kulcsát annak, hogy „Deák úrnak óriási a népszerűsége és határtalan befolyás övezi őt honfitársai körében”. Személyében szinte mágikus tükröt tart honfitársai elé, melyben megnemesedett képmásukat látják hősi méretekre nagyítva és megtisztítva. Véleménye szerint „jellemét tekintve a legtisztább egyén”, az az ember, „akinek kezében jelenleg nemcsak Magyarország, de az egész birodalom sorsa van”. Éppen ezért együttérzéssel, de aggodalommal és némi kétséggel is figyeli Morier a deáki lépéseket. Az a kívánsága, hogy Deák kellő időben lássa be, hogy „az egymásrautaltság nagyobb biztonságot ad, mint a függetlenség”.²⁵

A magyar országgyűlés az uralkodói leiratra körültekintő és gondos választ kívánt adni, ennek jegyében hívták össze a válaszfelirat elkészítésére a 30 tagból álló bizottságot, mely 1866. februárjában titkosan végezte munkáját, a deáki iránnyal összhangban álló óvatossággal és az előbbieken már jelzett szellemben. Morierről ugyan kétségek gyötrik a kimenetelt illetően, miután a nagyfokú engedékenység és hajlékonyság érvényre jutását kívánta, ámbar korántsem volt biztos ennek sikerében. Éppen ezért nagy örömmel és bizakodással adott hírt arról, hogy a magyar országgyűlés felsőháza nem kívánt egyszerűen csatlakozni az alsóház válaszfeliratához — miként erre 1861-ben sor került —, hanem 1866. február 13-án, mozgalmas vitát követően és nagy többséggel olyképpen határozott, hogy az uralkodói leiratra külön válaszfeliratot fog elfogadni. Mindebből jogosan lehetett arra következtetni, hogy a magyar országgyűlés két házának véleménye majd megoszlik, és a felsőházban a mérséklet, a nagyobb engedmények kerekednek felül, vagyis a konzervatív párt érvényesíti elképzeléseit. Morier szerint a felsőház ezen határozata nagy riadalmat keltett az alsóház Deák-párti és balközép párti soraiban, mert azt remélték, hogy a felsőház többsége — 1861-hez hasonlóan — legalábbis passzív magatartást fog tanúsítani és nem fog szembeszállni az alsóház elképzeléseivel. Az udvari körök nagy örömmel fogadták a felsőház szavazásáról számyra kapott híreket, mint annak előjelét, hogy elképzeléseik sikerre számíthatnak. Maga az uralkodó a budai várban sorra kerülő újabb bálon Morierrel találkozáva úgy nyilatkozott, hogy a főrendek függetlenségének jeleként fogta fel a szavazást és nagyfokú elégedettségének adott kifejezést, mint „első győzelmet” könyvelte el.²⁶

Amennyiben Morier esetleg arra számított, hogy a felsőház magatartása és egyéb felülről érkező impulzusok az országgyűlés alsóházát nagyobb mérsékletre készítetik, tévednie kellett. Csalódással számolt be Bloomfield lordnak, kritikával illetve az elfogadott feliratot és annak kidolgozóit. Nem kívánt elhamarkodott következtetéseket levonni a mintegy két hétig tartó országgyűlési vita gazdag anyagából, de annak megállapítására már érettnnek találja az időt, hogy nagy erőpróbára került sor Deák és

24 Uo.; Vö. *Memoirs Robert Morier...* i. m. II. 52–53.; *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. I–III. Bp. 1904. III. 49. és köv.

25 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 2. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/6.

26 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 14. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/11.

az alsóház jobboldala között. Amikor erre utal, nem egyszerűen a kisebbségben lévő konzervatív csoportra gondol, hanem a centrumban lévő jobbsszárnyára is, akikkel szemben Deák „bal felé nyitott, amit ez a réteg nagy örömmel fogadott”. Vagyis Deák a pártja jobbszárnyán elhelyezkedő Andrássy gróf, Lónyay Menyhért és mások türelmetlenebb, kiegyezést sürgető nyomásának ellenállva a balközép felé közeledett, Tisza Kálmánhoz és Ghiczey Kálmánhoz, hogy felirati tervezetében elérje azt, amitől tárgítani nem óhajtott. Morier kezdeti optimizmusa a fejlemények láttán az ellentétébe csap át, elkésereodve amiatt, hogy Deák „elszalasztotta az alkalmat, ami néhány héttel ezelőtt kétségtelenül a kezében volt”. A kiegyezés mindenképpen létre fog jönni, efelől nincsenek kétségei, de „nem Deák úron keresztül, hanem Deák úrral szemben”. A glóriát, melyet megkaphatott volna, elveszíti és az utókor emlékéét úgy őrzi meg, mint egy olyan emberét, aki „lehetetlen játszmát folytatott”, aki léphetett volna, mert ehhez volt elég bölcsessége és mérséklete, de elmulasztotta és ezért elvesztette a játszmát. Legalábbis ezen nézeteket osztja Morier és megjegyzi, hogy véleményével nem áll egyedül mindazok között, akik felmérik Deák életútját. Úgy érzi, hogy bátorságot vehet ahhoz, hogy egy nagy emberről — mert ennek tartja Deákot — megengedje magának azt a véleményt, hogy az „jogásznak túlságosan negatív volt és nagyon is vidéki azokhoz a hatalmas feladatokhoz képest, melyek elvégzésére felkérték”.²⁷ Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a magyar képviselők szolidaritást vállalnak az osztrák tartományok liberális képviselőivel, hogy az alkotmányos kormányzat Ausztriában is létrejöhessen. Véleménye szerint az osztrák centrista liberális erők álláspontja erőteljes változáson ment át, és a múltban szorgalmazott központi parlament helyett örömmel üdvözlük a magyar erőfeszítéseket a két parlament működtetéséről és támogatják a magyar országgyűlés azon felhívását, hogy működjenek együtt a Belcredi-kormányzat föderalisztikus elgondolásaival szemben.²⁸

Ilyen körülmények között és ebben a hangulatban zárult le az 1865. decemberében megnyílt magyar országgyűlés első szakasza, melynek eredményeképpen az alsóház és a felsőház nem azonos válaszfeliratot fogadott el. Az egyik elutasító, a másik közeledő, közvetítő álláspontra helyezkedett az udvar, a kormány törekvéseivel kapcsolatban. 1866. február 27-én az uralkodó a budai várpalotában fogadta a két ház küldöttségét, hogy átvegye azok válaszfeliratait. Az uralkodó amennyire örömmel és dicsérve vette át a felsőház lojalitást tükröző válaszát, annyira tartózkodóan fogadta az alsóházi döntést, hangsúlyozva szilárd elhatározását mindamellelt, amit a leiratában már közléte.²⁹ A következmény ennek megfelelően a közeledés helyett a konfrontáció, az eltérő álláspontok fennmaradása lett, amit a hamarosan kibocsátásra kerül ismételt uralkodói válasz csak még jobban aláhúzott, miután változatlanul azon elvek és célkitűzések jegyében született, melyeket a magyar liberális ellenzék nem tehetett magáévá, miután a birodalom biztonságával célkitűzéseinek valóra váltását nem látta összeegyeztethe-

27 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 23. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/12.; Deák politikája iránti türelmetlenség tükröződik vissza báró Eötvös József naplójában is, melyben Deákot korlátoltsággal és makacssággal jellemzi. *Báró Eötvös József: Naplójegyzetek — Gondolatok 1864–1868.* Kiadta: Lukinich Imre. Bp. 1941. 153.

28 Morier Blommfieldnak, Pest, 1866. febr. 23. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 703/12. Vö. *Sonogyi Éva*: i. m. 110. és köv.

29 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 27. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 704/14.; Vö. *Kónyi Manó*: Deák Ferencz beszédei. I–VI. Bp. 1903. III. 603. és köv. Pesti Napló, 1866. márc. 4.

tellennek. Morier a helyzetet joggal ítélte komornak és a remélt kibontakozással ellentétesnek.³⁰

Ha az 1866. február végi események kezdetben csak a Deák-párt magatartásának, vonalvezetésének bírálatát vonták maguk után Morier jelentéseiben, hamarosan ez újabb bonyodalmakkal párosult, kétségessé téve a Belcredi-kormányhoz nagyon is közel álló erők fellépésének sikerét a kiegyezéshez vezető kedvező fordulat kikényszerítésében, meggyorsításában. Gondolunk itt elsősorban az országgyűlés konzervatív csoportjainak magatartására, amelytől az udvar, a kormányzat és Morier is sokat remélt. Úgy látszik, szerepüket, lehetőségeiket messze túlértékelték, arra számítva, hogy határozottabban vállalják a vitát a liberális ellenzékkel és közvetítő szerepük végül is eredményre vezet. Az erre mutató jelek azonban csak látszatra igazolták a beléjük vetett reményeket. A konzervatív arisztokraták túlságosan is tartottak a Deákkal szembeni fellépéseik várható következményeitől, attól, hogy amúgy is meglévő népszerűtlenségük csak még inkább fokozódhat. Azok a magyar arisztokraták, akikkel az angol megbízott kapcsolatokat épített ki, akik őszintén kifejtették előtte gazdasági természetű problémáikat és politikai észrevételeiket, hirtelen megriadtak a közvélemény lesújtó ítéletétől tartva és magatartásuk sok tekintetben érthetatlenné, megmagyarázhatatlanná is válik Morier előtt. Elkeseredéstől és csalódástól korántsem mentes jelentésben számol be Bloomfield lordnak keserű tapasztalatairól a konzervatív főurakkal kapcsolatban. Mindez azzal függött össze, hogy Bécsben összeülni készült az a gazdasági bizottság, amelynek feladata volt a nemrégien elfogadott angol-osztrák kereskedelmi szerződés végrehajtásának biztosítása, az új vámtarifák meghatározása. Morier joggal feltételezte, hogy ebben a munkában a magyar nagybirtokos arisztokrácia képviselői örömmel részt fognak venni, miután érdekeikkel szoros kapcsolatban áll a magas vámtételek mérséklése. Éppen ezért nagyon is meglepődött annak hallatán, hogy Wüllersdorf osztrák kereskedelmi miniszter meghívását a bécsi bizottságban való részvételre az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vezetősége visszautasította. Ezek után kereste fel személyesen Morier a nevezett egyesület elnökét, gróf Festetics Györgyöt, hogy felkérje az egyesület elutasító határozatának megváltoztatására. Miután minden érvelése értetlenségre talált, úgy érezte, hogy az ügyön túlmenően őt magát is személyében sértették meg azok, akikért sokat tett. Valóban, a megelőző bécsi bizottsági üléseken Morier következetesen pártolta a magyar arisztokrata körök érdekeit és joggal számított arra, hogy jószolgálati utóbb viszonzásra is találjanak. Számára teljességgel elfogadhatatlan volt Festetics gróf azon érvelése, hogy a birodalmi kereskedelmi ügyek a „közös ügyek” közé lettek sorolva, és mindaddig, amíg a magyar országgyűlés e tekintetben nem dönt, addig ők semmiféle bécsi tárgyaláson nem vehetnek részt. Vagyis semmiképpen sem akartak olyan színben feltűnni, mintha együttműködésre léptek volna közvetlenül a kormánnyal az óhajtott kiegyezés előtt. Morier, aki nagyon is ismerte a konzervatívok és a Belcredi-kormányzat közötti szoros kapcsolatot, érthetően következtetlenséget és logikátlanságot látott e magatartásban,

30 A magyar országgyűlés képviselőházának 1866. március 3-i ülésén olvasták fel az uralkodó leiratát, mely a hallgatóságban megdöbbenést és elkeseredést keltett. „A nemtetszés általános volt” — jegyezte fel naplójába a Deák-párti *Gorove István*. Az uralkodói leirat fogadtatásáról *Várad Gábor*: Országgyűlési Levelében megjegyezte, hogy „a révpárt még beláthatatlan távolságban van”. Vö. *Könyi M.*: i. m. III. 608. és köv.; a *Pesti Napló* 1866. március 22-i számában gróf Andrássy Gyula a leiratról megjegyzi, hogy „igen nagy hibát követ el” és az ebben megjelölt úton „lehetetlen lesz a megoldás”. A leiratra adandó második felirat kidolgozásához lásd *Csengery Antal*: Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette *Csengery Lóránt*. Bp. 1928. 48. és köv.

különösen ha tekintetbe vette, hogy az arisztokrata főurak ez esetben saját érdekeikkel szemben cselekedtek, miután kizárták magukat azokból a tárgyalásokból, melyeknek eredményei számukra korántsem lehettek közömbösek. Morier szerint a Magyar Gazdasági Egyesület elutasító határozatát más európai országok gyakorlata alapján aligha lehetne „épelméjűnek” tekinteni. Mindezek után kereste fel Ürményi József bárót panaszával. Ő támogatásáról biztosította és megígérte, hogy a vonakodó társaságra majd rászabadítja a konzervatív sajtót, és ha másképpen nem megy, akkor magát Deák is, azt feltételezve, hogy a gazdasági egyesület messzemenően óvatos magatartását még a mérsékelt liberálisok sem fogják osztani. Morier eredménytelen közbenjárásai után a konzervatívok tartózkodó magatartását az ügyben „öngyilkos, bolond tetteknek” minősítette Magyarország kereskedelmi érdekei szempontjából. Végző konklúziója, hogy mindebben a magyar közgondolkodást átható szellem tükröződik, mely semmi jóval nem bíztat. Amennyiben esetleg Angliában feltételeznék, hogy Magyarország kiváló partner lehetne a szabadkereskedelmi irányú érvényesítésében, most láthatják, hogy mi a valóság, melyre jellemző „a magyar politikusok szűk látóköre, kicsinyessége és sértődékenysége, amellet, hogy számos kiváló tulajdonsággal is rendelkezik”.³¹ A keserű tapasztalatok Morier magyarországi küldetésének eredményességébe vetett hitét is jócskán aláásták. Ebben a keserű hangulatban tért vissza 1866 kora tavaszán Bécsbe, ámbar a végső szót a magyarországi állapotokról és általában az osztrák birodalom helyzetéről, kormányzatáról még nem mondta ki.

Annak ellenére, hogy az országgyűlés első feliratára az uralkodói válasz elutasító volt, Morier továbbra is kitart az eredeti elképzelése mellett. Úgy látja, a kiegyenlítés ügyének esetleges felgyorsulására a remények még nem tűntek el teljesen. Az uralkodói leiratra adandó válasz körül az alsóházban 1866. március első felében folytak a viták, azonban anélkül, hogy az alapkérdésekben Deák Ferenc megváltoztatta volna álláspontját, anélkül, hogy elvileg eltért volna az első feliratban foglaltaktól: vagyis a kiindulópont nem lehet más, mint az 1848-as törvények visszaállítása, s módosításukra a közös ügyek érdekében csak ezt követően kerülhet sor.³² Ez a makacsság, ez az állhatatosság Morier szemében nem tűnt politikai okosságnak, sőt inkább ballépésnek, de a liberális ellenzéki képviselőktől már nem is várt túl sokat az első felirat során szerzett tapasztalatai alapján. Ami viszont jócskán meglepte és elkésértette, az a felsőház tagjai többségének a magatartása volt. Morier bizton számolt azzal, hogy miként az első felirat esetében, úgy a konzervatív főurakban most ismételtelen lesz annyi bátorság, hogy eltérő nézeteiket külön írásba foglalják és elhatárolják magukat az alsóház ellenzéki magatartásától. Nos, ebben a várakozásban is csalódnia kellett, miután a felsőház az alsóház 1866. március 19-én elfogadott feliratának tárgyalását legfeljebb húzhatta-halaszthatta, de végül is nyilatkoznia kellett, és ebben az udvar számára sem volt köszönet. A felsőház 1866. április 16–18-a közötti ülésein ugyan akadtak kemény ellenfelei is a deáki második feliratnak — többek között gróf Cziráky Antal és gróf Szécsen Antal —, ennek ellenére a végső szavazás során, ha csekély

31 Morier Bloomfieldnak, Pest, 1866. febr. 27. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 704/15.; Vö. *Galgóczy Károly*: Országos Magyar Gazdasági Egyesületi Emlékkönyv. I–II. Bp. 1879–1880. II. Az OMGE története 1876-ig. 138. és köv.; Gróf Festetics György 1867-ben átadta az OMGE elnöki tisztségét és az Andrássy-kormányban a királyi személye körüli miniszter lett. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora (Magyarország története 1867–1918). I–II. Bp. 1934. I. 45.; Bárány Ürményi József a konzervatív párt egyik vezetője volt. *Ferenczy Z.*: i. m. III. 48.

32 Vö. *Kónyi M.*: i. m. III. 618. és köv.; *Toldy István*: Öt év története 1867–1872. Bp. 1891. 12. és köv.

többséggel is, de a főrendek végül is utat nyitottak az alsóház második feliratának, mely ismételten elutasította az uralkodói leiratban foglaltakat. Mint Morier megjegyezte, bár a felsőház csak négy szavazati többséggel fogadta el a második feliratot, mégis ezt „a Deák-párt fontos győzelemként üdvözölte”, mert az a célja, hogy az ország egységes frontot képezzen a Lajtán túlról jövő politikával szemben. A konzervatív párt tagjainak többségéről lesújtón szól Morier, fellépéseiket ügyetlennek tartotta, melyekből kitűnt álláspontjuk reakcióssága, antiliberalis jellege. Ugyan akadtak szerinte kiemelkedőbb egyéniségek is, akik államférfiakhoz méltó szónokoknak bizonyultak, azonban ez mit sem változtatott azon, hogy ez a párt egészében véve igen következtetlennül és hibásan járt el.³³

A Bécsbe visszaérkező angol megbízott kiábrándultsága főképpen abból fakadt, hogy az érdekelt erők elmúlasztják a kiegyezés megteremtéséhez vezető kedvező alkalmakat és túl sokat kockáztatnak a jövőt illetően. Felelősöket keresve Morier olyképpen szól Bloomfield lord előtt, hogy voltaképpen a Deák-párttól a konzervatívokon keresztül a kormányzatig mindenki felelős az elmúlasztott alkalmakért. Szerinte Deák azért, mert ugyan előzőleg felgyújtotta nyilatkozataival a kiegyezési reményeket, de amikor a gyakorlati térre jutottak a dolgok, akkor az országgyűlést a merev ellenállás irányába befolyásolta. Morier szerint sokkal helyesebb lett volna, ha a magyar országgyűlés a közös ügyek problémáival saját kezdeményezéséből egyáltalán nem foglalkozott volna. Miután elutasították az uralkodói leiratot, jobb lett volna megvágni, hogy a kormány válaszképpen maga kezdeményezze, javasolja a közös ügyekkel történő foglalkozást. Ez esetben a magyar országgyűlés felsőbb kérésnek tett engedményként, jóakarátának jeleként tárgyalhatott volna a közös ügyek mértékéről, formáiról. Mint ismeretes, Deák viszont azt látta helyesnek, ha az országgyűlés kiegyezési készségének dokumentálására — a második leirat elutasítása után — maga lát hozzá a közös ügyek problémájának megvitatásához, az elvi alapok kidolgozásához. Ezen célból az országgyűlés 67-es bizottságának albizottságaként életre hívott 15 tagú bizottság 1866 tavaszán kitartóan foglalkozott a közös ügyek kérdésével és még a háború kirobbanása előtt befejezte és nyilvánosságra is hozta álláspontját: körvonala azokat a határokat, ameddig az engedmények terén hajlandóknak mutatkoznak elmenni — amennyiben az 1848-as törvényeket előzetesen a kormány elismeri. Morier az országgyűlés magatartásáról végül is azt a következtetést vonja le, hogy az „helytelenül cselekedett”.³⁴

Ami a kiegyezési tervek meghíúsulását, elodázását illeti 1866 tavaszán, mindezért Morier a fő felelősséget a Belcredi-kormányzatra hárítja. Szerinte ha Deák hibákat követett is el, a kormányzat felelőssége még nagyobb az elmúlasztott alkalmakért. Amikor az osztrák tartományokban felfüggesztették az alkotmányt, akkor ezt azzal indokolták, hogy majd a birodalom keleti felében alkotmányos módon járnak el. De nem cselekedtek másként — jegyzi meg Morier —, mint hogy meglopták Pétert, hogy majd Pálnak fizetnek, utóbb viszont ezt megtagadták azzal az indoklással, hogy igazságtalan lenne erre a célra Péter pénzét felhasználni. Ezért kétszínűséggel, agyafúrtsággal vádolja Morier a kormányzatot, mely károsít idézett elő és megteremtette a feltételeket egy abszolút rendszerhez történő visszatéréshez. A félmegoldások, „az alkotmányos bűvészkedések” voltaképpen csak arra voltak jók, hogy a birodalom népeinek jogos kívánságai elől elzárkózzanak, hogy megtévesszék őket és ily módon időt nyerve a gyeplőt ismét szorosabbra foghassák és „ezzel lehetővé vált a bürokratikus

33 Morier Bloomfieldnak, Vienna, 1866. ápr. 25. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 706/22.

34 Morier Bloomfieldnak, Vienna, 1866. ápr. 25. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 706/23.; Vö. Csengery Antal: i. m. 54. és köv.; Kónyi M.: i. m. III. 685. és köv.

gépezet számára, hogy továbbra is zavartalanul működjön”. Abban ugyan nem biztos Morier, hogy a hatalom tudatosan készülne az önkényuralom ismételt bevezetésére, de ennek ellenére a lezajlott események semmi jóval nem bíztatnak és az osztrák birodalom mielőbbi konszolidációjára vonatkozó remények szertefoszlottak.³⁵

Ebben a rendezetlen és sok tekintetben kilátástalan állapotban köszöntött be Ausztria számára az a háború, amelyben magán kívül aligha számíthatott másra, miután a belpolitikai válsága nagyfokú nemzetközi elszigetelődéssel is járt. A Németország feletti hegemoniára törekvő bismarcki Poroszország viszont nemcsak modernizált hadseregével lépett a küzdelem terére, de ügyes diplomáciai húzásával biztosította a maga számára az orosz birodalom és Franciaország semlegességét.³⁶ Az angol kormány szerint ugyan Ausztria katonai ereje még mindig érdemlegesnek volt tekinthető, de a súlyos kormányzati, politikai, gazdasági válság elhúzódása miatt, kockázatosnak ítélte Ausztria háborúba lépését. Ehhez csatlakozott az angol sajtó is, mely többek között arra mutatott rá, hogy a háborús válság olyan körülmények között köszöntött be, amikor Magyarországgal a kibékülés ügye érdemleges előrehaladást nem mutatott, a birodalom katasztrofális financiaális helyzetben van és erősít kénytelen Itália és Németország között megosztani.³⁷ Az angol kormány Ausztria irányában jelentkező jóindulata azonban másirányú megfontolásokkal is párosult. Poroszország hatalmának növekedését sem a Palmerston-, sem a Russell-kormány nem tartotta veszélyesnek Anglia számára. Sőt úgy vélekedtek, hogy erre Európának éppen azért van szüksége, hogy ellensúlyozhassa Oroszországot és Franciaországot. Ha akadtak is viták az angol kabinetben, valamint Viktória királynő és a vezető kormányférfiak között, ezek végül is elsimultak és Anglia, miként az 1864-es dán háború idején, 1866-ban is semleges maradt, távol tartva magát az európai háborús konfliktusoktól.³⁸ Ilyen körülmények között Ausztria nem számíthatott Anglia támogatására a porosz–olasz katonai szövetséggel szemben, ami végül németországi hatalmának visszaszorulásával és Veneto tartományának feladásával járt. Ebben a helyzetben vált elkerülhetetlenné a bécsi udvar számára a kiegyezés tető alá hozása Magyarországgal, amelynek létrejöttét az angol kormány és diplomáciája kétségtelenül szorgalmazta. Ezt nemcsak Palmerston és Russell kormányainak működése támasztotta alá, Loftus és Bloomfield bécsi angol követek tevékenységével egyetemben, de azok a sajátos diplomáciai missziók is, melyek az 1860-as években Dunlop és utóbb Morier nevéhez fűződtek.

35 Morier Bloomfielddnak, Vienna, 1866. ápr. 25. PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 706/23.; A Belcredi-kormány magatartásához lásd *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. Leipzig, 1920–26. II. 403. és köv.; Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. VI. Abt. Das Ministerium Belcredi. Band 1. 29. Juli 1865–26. März 1866. Szerk. *Horst Brettnner-Messler*. Előszó: *Friedrich Engel-Janos*. Wien, 1971. 304. és köv.

36 *Memoirs Robert Morier*... i. m. II. 60. és köv.; *Vö. Bismarck, Otto von*: Gedanken und Erinnerungen. I–II. Stuttgart, 1898. II. 210. és köv.; *H. Friedjung*: Harcz a német hegemoniáért... i. m. I. 34. és köv.; *Gerhard Brüns*: England und der deutsche Krieg, 1866. Berlin, 1933. 41. és köv.; *Werner E. Mosse*: The European powers and the German question, 1848–71, with special reference to England and Russia. Cambridge, 1958. 136. és köv.

37 *A. W. Word-G. P. Gooch*: i. m. III. 5. és köv.; *H. Maxwell*: i. m. II. 62. és köv.; *Werner, E. M.*: i. m. 171. és köv. „Az Ausztriát környező veszélyeket előszámlálni és alig szükséges. Az államkincstár üres; egy háború a Magyarországgal való kiegyezés előnyeit megsemmisítené...” — írta az Economist 1866. március elején. (Vö. Pesti Napló, 1866. márc. 9.)

38 Ezen gondolat vezette Palmerstont, amikor 1865. szeptember 13-i, Russellhez intézett levelében Poroszország hatalma növekedésének körülményeit taglalta. *E. Ashley*: i. m. II. 270. és köv.; Viktória királynő már az 1860-as évek elejétől ezen irányt pártolta. *Vö. Queen Victoria. Ein Frauenleben unter der Krone. Eigenhändige Briefe und Tagebuchblätter 1834–1901. Hrsg. Kurt Jagow*. Berlin, 1936. 283. és köv.; *Brisson D. Gooch*: Europe in Nineteenth Century. A History. London, 1970. 409. és köv.

HILLER ISTVÁN

A TOLMÁCSPER

A bécsi Haditanács működése és a Habsburgok tolmácsai
a 17. század első felében

Elcsattant egy pofon 1638. július 30-án Bécsben, a Hofkriegsrat hadbírósa előtt: Michael d'Asquier ütötte arcon Vincenzo Bratuttit, s a szolgálatot teljesítő örök alig tudták szétválasztani a két összeverekedett tolmácsot. A teremben elszabadultak az indulatok, a raguzai fiatalember káromkodott, a francia származású alperes kezét a szemére tapasztva magyarázott, a bíró pedig a történetektől elképedve próbált úrrá lenni a helyzeten. A jelenet nemcsak azért volt meghökkentő, mert tárgyaláson nem szokás öltre menni, hanem azért is, mert maga a voltaképpeni vádlott, Johann Rudolf Schmid nem is volt jelen.

A rezidens¹ sokszáz mérföldre a Burgtól várta a fejleményeket, ugyanott, ahonnan az egész ügy elindult: a konstantinápolyi császári követség épületében. 1633. február 7-én ide hívta a Raguzai Köztársaság tolmácsát ebédre, s a huszadik életét még be sem töltött Bratutti örömmel fogadta a meghívást.² Megtiszteltetésként újságolta el a hírt feletteseinek, Jacomo Francesco Bobali és Marino Andrea di Sorigo követeknek³, s még a követség foderása is tudomást szerzett a dologról.

A protokollszámba menő ebéd mindennek ellenére nem tartott túl sokáig. Schmid már mindent előkészített, terített asztal várta a vendéget, s alig néhány mondat után borral koccintottak. A mérge gyorsan hatott. Bratutti azonnal összerándult a fájdalomtól, orrán, száján dőlt a vér. Maradék erejével elővett zsebéből egy kis kést, megpróbált védekezni s kijutni a házból. Schmid és szolgálai megakadályozták, mire Bratutti hörgő hangon, segítségben reménykedve kiáltani próbált. Arcát és ruháját teljesen elborította már a vér, amikor kívülről berúgták az ajtót, s berohant Bratutti szolgálja. Schmid elszámította magát: emberei az épületben segédkeztek neki, így a tolmács kísérfője, meghallva a kiabálást, akadálytalanul jutott be a rezidenciára. Tudta, hogy csak a nagy zaj segíthet. Azonnal elkezdett ordítani, a törökkel meg az igazságszolgáltatással fenyegette meg Schmidet, mire a rezidens futni hagyta őket.⁴ A raguzai követség nem volt túl messze, így a sértett és a kísérfője hamar odaértek. Francesco Bobali, akit éppen a köszvény gyötört, s nem tudta elhagyni a házat, utasította Jacomo Barbierot, a seborvost, hogy vizsgálja

1 Schmid életéről s konstantinápolyi tevékenységéről: *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhom als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629–1643. Bern–Frankfurt, 1973.

2 Vincenzo Bratutti Sebastian Lustriemak, Konstantinápoly, 1633. április 5. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHS(A) Turcica I/114 Varia 1633–1638. fol. 10.

3 Jacomo Francesco Bobali és Marino Andrea di Sorigo követek vallomása, Raguz, 1638. június 16. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 12.

4 Bratutti Lustriemak, Konstantinápoly, 1633. április 5. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 10. és Andrea Theierwasser vallomása, Bécs, 1638. július 21. Uo. I/114. Varia 1633–1638. fol. 20.

meg Bratuttit.⁵ Az orvos pillanatokon belül megállapította a toxikózt,⁶ de amíg bő kelléktárából elkészítette a szükséges ellengyógyszereket, átküldetett a francia követ, Marcheville gróf doktoráért,⁷ aki megerősítette Jacomo Barbiero diagnózisát. Többféle orvosságot, pontosabban ellenmérget adtak be a fiatal tolmácsnak, aki mindvégig eszméleténél volt, de a nagy fájdalmak miatt nem tudott összefüggően beszélni. Kilenc napig küzdöttek az életéért, a magas láz s a komoly halálfélelem ellenére a gyors beavatkozás eredményes volt, s Vincenzo Bratutti életben maradt.

A raguzai követség dragomanja hosszú ideig nem értette, miért akarták meggyilkolni. Jómódú szülei szinte még gyermekként küldték Keletre nyelveket tanulni, s megismerni a török szokásokat.⁸ Raguzában komoly hagyománya volt a tolmácsnevelésnek, elismert s karriert ígérő hivatásnak tartották.⁹ Bratutti remek nyelvérzéssel rendelkezett, gyorsan elsajátította a török, perzsa, majd a krími-tatár nyelvet. Otthonosan mozgott Konstantinápoly forgatagában, ügyesen alakította kapcsolatait, s a Köztársaság diplomatai addig munkájával elégedetten, újabb és újabb feladatokat bízta rá. Élvezte a sikert, ambíciózus terveket dédelgetett, de mindez nem zavarta abban, hogy felelősséggel s tisztességesen lássa el tevékenységét.

Császári tolmács szeretett volna lenni, otthagyni Konstantinápolyt s eljutni Bécsbe, a Burgba és Ferdinándnak szolgálni. Nem török hivatalnokoknak fordítani napról-napra, hanem törökről, perzsáról, tatárról olaszra, latinra, németre a Habsburg központban. Írt is Sebastian Lustriernak,¹⁰ Schmid elődjének, akit még a Fényes Portán ismert meg, s biztató jelzéseket kapott tőle. Érdeklődő kérvényeket küldött haza:¹¹ szó lehet-e arról, hogy a helyére új tolmácsot nevezzenek ki. Már-már elérhető közelségben látta elképzeléseit, még Schmid meghívásának is a tapasztalatlanság nyugalomával örült, amikor az életére törtek. Teljesen váratlanul érte a gyilkossági kísérlet, de a kritikus állapoton s a halálfélelmen túljutva nem a bosszú vagy a botránykeltés érzete kerekedett felül benne, hanem a dühödött kíváncsiság, a vágy, hogy pontosan megtudja és megértse, miért akarta kioltani az életét egy olyan ember, aki ellen ő semmit sem vétett.

„Uram, én Jób nyugalomával ittam ki és viseltem el ezt a keserű poharat. Istenre bízva a dolgomat nem akarom azt igazságot keresni ott, ahol illő s méltányos belátásnak

5 Bobali és di Sörgo követek vallomása, Ragusa, 1638. június 16. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 12.

6 Jacomo Barbiero vallomása, Ragusa, 1638. június 21. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 14.

7 Gerard Tongas: Les relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la premier moitié du XVIIe siècle et l'ambassade a Constantinople de Philippe de Horlay, Comte de Césy (1619–1640). Toulouse, 1942. 21–32.

8 Bratutti (Bratuti, Brattuti, Vinko Bratutovic) életéről: *Sebastiano Dolci*: Fasti litterario-Ragusini sive virorum litteratorum qui usque ad annum 1766 in Ragusa claruerunt. Venetiis, 1767. 63.; *Francesco Maria Appendini*: Notizie storico-critiche sulle Antichità. Storia e letteratura de' Ragusei. Ragusae 1803. Tom. III. 314.; Hrvatska Enciklopedija III. Zagreb, 1942. 252–253.; *Opca* Enciklopedija I. Zagreb, 1977. 660. (A horvát nyelvű szövegeket Vukovits Dusan fordította. Segítségét ezúton is köszönöm.)

9 „Non fu il Bratutti l'unico distinto Raguseo interprete di lingua e in patria, e fuori. Dal 1460 vantò sempre Ragusa come anche al presente degli uomini molto profondi nella cognizione delle lingue Orientali.”

F. M. Appendini: i.m. 314.; vö. *Nicolaas Biegan*: The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III. (1575–1593). The Hague–Paris, 1967. 39.

10 Bratutti Lustriernak, Konstantinápoly, 1633. április 5. ÖStA HHSa Turcica I/114 Varia 1633–1638. fol. 10.

11 Uo. és a Raguzai Köztársaság ajánlólevele, Ragusa, 1638. február 20. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 16.

nincs mit keresnie”¹² — írta két hónappal az eset után Lustriernak, arra gondolva, hogy irigység, féltékenység, gyanakvás és gonoszság miatt cselekedhettek csak így az ellenségei. Rövidesen azonban be kellett látnia, hogy mindennek sokkal egyszerűbb s prózaibb magyarázata van. Nyomozni kezdett, szívós és kitartó kutatómunkába fogott, s megpróbálta napról-napra, hétről-hétre rekonstruálni a történeteket. Mozaikszerűen állt össze a kép, egymástól függetlenül, gyakran egymásról nem is tudva mondták el véleményüket — majd vallomásukat — az ügy részesei, mindazok, akik akarva-akaratlanul belekeveredtek a merényletbe.

„Miért írtok Ti Bécsbe Lustriernak, elősegítve s szorgalmazva azt, hogy Vincenzo Bratutti, veszélyeztetve d'Asquier, császári szolgálatra menjen az Udvarba? Nem tudjátok, hogy d'Asquier meg én egyek s ugyanazok vagyunk, s aki d'Asquier megüti, az én szememet bántja?” — vallotta Antonio di Matteo Schumizza,¹³ aki fültanúja volt, mikor Rudolf Schmid ezeket a mondatokat vágta Marino Tudisi, a császár volt budai ágensének szemébe.¹⁴ Schumizza szavaiból világosan kiderül, hogy Schmid teljes erejével ellenezte Bratutti bécsi alkalmazását.

A császári futár szavaiból azonban más részletek is egyértelművé válnak:

„Igaz, hogy '32-ben, amikor éppen Schmid rezidens úrnál szolgáltam Konstantinápolyban, néhány levéllel elküldött Bécsbe a barátjához, az említett d'Asquierhoz, aki mikor ismét visszaküldött az említett Schmidhez, magához hivatott s hasonlóféle szavakkal ezt mondta: »Antonio, amikor megérkezel Konstantinápolyba, Schmid rezidens kérm fog tőletek egy szolgálatot, hogy tegyétek meg nekünk, s én is kérem, hogy mindenképpen csináljátok meg, s semmiképp se utasítsátok el; amint elvégeztétek az említett szolgálatot, megígérem nektek, hogy segítünk, s mindenben támogatunk benneteket, ami hatalmunkban áll.«

Igaz, hogy amikor megérkeztem Konstantinápolyba, az említett Schmid úr titokban hivatott, s igen nyomatékosan arra kért, hogy öljem meg az említett Vincenzo Bratuttit, akárhogy, bármilyen módon, méreggel vagy más szerrel, sajátkezűleg vagy más bizalmas személy révén, s kilátásba helyezte, hogy 200 aranyig tud erre áldozni azon felül, hogy segíteni és pártolni fog, csak tegyem meg és hajtsam végre az említett utasítását. Látna azonban a nevezett Schmid elvetemült rosszindulatát s gonoszságát, nemcsak hogy kimentettem magam azzal, hogy ebben a nehéz ügyben nem tudok segíteni, hanem — igencsak féltve saját életemet — kiléptem a szolgálatból, s Bécsbe érkezve a megboldogult Althan gróf ónagysága szolgálatába álltam.”¹⁵

A gyilkosság kísérletet tehát d'Asquier és Schmid a végrehajtás előtt már majd egy évvel kitervelte, megpróbálta megszervezni, de ez akkor nem sikerült.

12 „Sig[nore] mio io ho bevuto e tollerato questo amaro calice con la pazienza di Giobbé, non volendo cercare la giustitia in logo dove non s'a da cercare per buoni et degni rispetti rimettendo la mia causa in Dio.” Bratutti Lustriernak, Konstantinápoly, 1633. április 5. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 10.

13 „...perche scrivete voi a Vienna al Lustrier procurando, et solicitando che Vincenzo Bratutti sene vada alla Corte et servitio Cesareo, in pregiudicio di Dasquier? non sapete voi che Dasquier, et io siamo una cosa i stessa? et chi tocca in Dasquier che tocca in pupilla dell'occhio mio?” Andrea di Matteo Schumizza első vallomása, Bécs, 1638. július 20. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 18–19.

14 Marino Tudisíró: *P. Meienberger*: i. m. 86., ill. Schmid és d'Asquier kapcsolatáról. *Uő.*: i. m. 80–82. és *Hiller István*: Politikai információk és diplomáciai döntések. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1990. 140–142.

15 „È vero che del anno 32 mentre che io servivo attualm[en]te al sig[nor] Residente Schmid in Const[antinapoli] mi mandó con alcune lettere quá á Vienna al sudetto Dasquier suo amico, il quale mentre che voleva rimandarmi di novo al detto Schmid, mi chiamó á se et mi disse quasi simili parole: Antonio quando arrivarai á Const[antinapoli] il Residente Schmid vi reccherà per un servitio che lo fate per noi

Andrea Theierwasser személyében, aki 1633-ban a császári követségen szolgált, megjelent a koronatanú is. Az írástudatlan portás Bratutti „megvendégelése” alatt végig a házban tartózkodott, a saját szemével látott mindent, s csaknem a raguzai tolmáccsal egybehangzóan mondta el az eseményeket. Tudott a mérgezésről, látta ahogy Bratutti el akarta hagyni a házat, hallotta ahogy kiabált, jelen volt, amikor berohant a segítséget hozó szolgálo, s amikor együtt elhagyták a épületet.¹⁶

Sokkal többet egyetlen bíróság sem kívánhatott, de a tanúvallomások egyre csak tovább sorjáztak. Antonio di Matteo Schumizza második meghallgatásával a tények új irányt vettek. A volt futár 1638. június 29-én azt vallotta, hogy Konstantinápolyban beszélt egy törökkel, név szerint Ali basával, aki Schmid mellett személyi őrként szolgált, s aki szintén belekeveredett az ügybe: „Schmid rezidens úr nemcsak hogy megmérgezte a házában a raguzai tolmácsot, Vincenzo Bratuttit, azzal a céllal, hogy meggyilkolja, hanem ezenfelül később megkeresett, s nyomtétosan, sokat ígérve megkért arra, hogy késsel vagy karddal öljem meg, vagy találjak egy másik törököt, aki megöli s elteszi láb alól, de Isten lássa, én nem akartam egy ártatlan vérért ontani.”¹⁷

Más részletek is világosan utalnak arra, hogy a sikertelen mérgezéssel d’Asquier és Schmid nem fejezték be akciójukat. Ezt erősíti meg Paolo Mazza¹⁸ és a már említett Schumizza további vallomása. Schumizza elmondta, hogy több levelet vitt Bratuttinak Schmid megbízásából, amelyre a rezidens sajátkezűleg írta rá: „Recetta per il tossicato cento bastonade.”¹⁹ A periratok között fenn is maradt egy levél, amelynek hátoldalán ez olvasható: „Vincenzo Bratutti Lustrier úrnak, Bécsbe írott levelének másolata, amelyet Rudolf Schmid elkobzott, s a másolatot elküldte az említett Bratuttinak az alulírt sajátkezű megjegyzésével: Recetta per il tossicato cento bastonade.”²⁰ A már korábban is idézett levél legalján valóban ez áll: „La ricetta per il tossicato cento bastonade”²¹ — vagyis: „A mérgezésre száz botütés a gyógyír”.

pero ancor io vi prego che lo fate in ogni modo, et che non lo negiate per nessun modo, che quando ci farete detto servitio, io vi prometto che vi aiuteremo, et proveremo á tutto potere n[ost]ro.

È vero che quando io arrivai a Const[antinapo]li detto sig[no]r Residente Schmid mi chiamò in secreto, et mi pregò con grand[issi]ma istanza che io dovessi privare di vita Vincenzo Bratutti sudetto, in qualsi voglia modo et maniera ó per via di veleno ó di altro mezzo ó per mano mia ó di altra persona confidata promentendomi di voler spendere sino sino ducento zechini, et di piú che mi aiutará et pro moverá, pur che io faccia et adempisca il suo intento sudetto, però vedendo io questa sì gran malignita, et impietà dello detto Schmid, non solam[en]te che mi sensai di non poterlo servire in q[ue]sto negotio tanto difficile, et pericoloso, ma di piú dubitando grandem[en]te alla vita mia propria, mene licentiai dal suo servitio, et arrivando á Vienna, et impiegandomi al servitio del Ecc[ellentissi]mo s[igno]r conte de Altan di pia memoria...” Andrea di Matteo Schumizza első vallomása, Bécs, 1638. július 20. ÖStA HStA Turcica I/114 Varia 1633–1638. fol. 18–19.

16 Andrea Theierwasser vallomása, Bécs, 1638. július 21. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 20.

17 „Il s[igno]r Residente Schmid non solam[en]te che haveva attossicato á Vincenzo Bratutti interprete di Ragusa in casa sua, per privarlo di vita, ma di piú dappoi ha ricercato et pregato á me con grande istanza, et promesse che io lo dovessi ammazzare con una coltellata ó pugnolata, ovvero che trovassi qualche un’altro Turco che lo ammazzasse, et privasse di vita, ma Dio gaurdi io no[n] ho voluto intrare in sangue di un’huomo innocente...” Andrea di Matteo Schumizza második vallomása, Bécs, 1638. július 29. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 17.

18 Paolo Mazza vallomása, H. és é.n. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 9.

19 Schumizza első vallomása, Bécs, 1638. július 20. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 18–19.

20 Bratutti Lustriernak, Konstantinápoly, 1633. április 5. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 10. v.

21 Uo. 10.r.

A következő tanú, Paolo Mazza azt állította, hogy Dietz²² császári futáron keresztül több levelet kapott Budán Michael d'Asquier-től, amikben a bécsi tolmács arra szólítja fel, hogy ha Vincenzo Bratutti Budára érkezik, ne engedjék tovább Bécsbe, hanem minden eszközzel akadályozzák ezt meg.²³

A kép 1638. július 30-ra összeállt, Bratutti nyomozása befejeződött. Saját levele Lustriernak, a két raguzai követ, Bobali és Sorgo, valamint Barbiero seborvos vallomása, Schumizza, Theienwasser, Mazza tanúskodása, tovább az ezek hitelességét igazoló más kilenc személy kézjegye egyértelművé teszi az ügyet.²⁴ A tárgyaláson Michael d'Asquier — aki Schmid érdekeit is képviselte — egyszerű hazugságnak, szemén-szedett koholmánynak minősítette mindezt, mire Bratutti gazembernek bélyegezte az udvari tolmácsot. Ekkor csattant el a pofon, s a következő pillanatban már a raguzai ütött d'Asquier szemébe.²⁵ Az őrség nagynehezen rendet teremtett, a tárgyalást ítélethozatalig felfüggesztették, s ki-ki rohant ismét az íróasztalához. Bratutti újból összefoglalta sérelmeit, immár a Haditanács,²⁶ sőt őfelsége a császár számára,²⁷ méltó büntetést követelve a gyanúsítottak fejére. D'Asquier sem vesztegette az időt: III. Ferdinándnak írott felterjesztésében ragyogó érzékkel próbálta menteni azt, ami még menthető, megmagyarázni a pofont, s tagadni minden egyebet.²⁸ A vallomások alapján kevés esélye maradt, a részletek teljes pontossággal illeszkedtek egymáshoz, Bratutti még az ellenméreg nevét is — aqua di Leoncorno — kiderítette.

D'Asquier levelében azonban kimondatlanul, inkább csak a sorok között, van valamiféle biztonságérzet. Megrendíthetetlen nyugalommal ír, kerek mondatokkal, ki-egyensúlyozottan fogalmaz, mintha nem is a saját ügyéről lenne szó. Még a lekent pofon is ebbe a sorba illik bele, hisz nem kis magabiztosságot tanusít, ha valaki, miután bebizonyítják róla, hogy aljas gyilkos, egyszerűen annyit válaszol, hogy nem igaz, de arra a szóra, hogy „furfante”, a bíróság előtt arcul üti a felperest. Az is elgondolkasztató, hogy a Haditanács, amelynek hatáskörébe tartozott a konstantinápolyi rezidens, haza sem rendelte Schmidet. A jelentések alapján Rudolf Schmid — bár nyilván mindenről pontosan tudott — ezekben a napokban is dolgozott, s élénk érdeklődéssel figyelte a török hadiflotta mozgását.

A bizonyított vádak súlya, az előre kitervelt, sikertelen gyilkosság s a vádlottak magatartása között megmagyarázhatatlan szakadék tátong. Az igazi meglepetést azonban a bírósági eljárás okozza, ugyanis egyszerűen nem történt semmi. Nem büntettek meg senkit, nem ítélték el Schmidet, nem marasztalták el d'Asquier-t, de Bratutti vádjait sem vetették el. Egész egyszerűen semmit sem csináltak. Pontosabban valamit mégis. Vincenzo Bratuttit felvették udvari tolmácsnak, így „Hofdolmetscher für orientalische Sprachen”-ként együtt dolgozhatott Michael d'Asquier-val. Egyéb minden maradt a régiiben, mintha nem is történt volna semmi.

22 Johann Dietz császári futárról: P. Meienberger: i. m. 172. A futárszolgálatról ld. Schmid és d'Asquier közös beadványát, H. és é.n. ÖStA HHStA Turcica I/115. 1640–41. 1640. fol. 228–232.

23 Paolo Mazza vallomása, H. és é.n. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 9.

24 A hitelességet igazoló tanúk: Marino Martolezza di Cerva, Andrea di Sorgo, Luca di Nicolo Gozze, Vincenzo Pieri, Michiel Medanni, Nicolo Vernacha, Marcellus Cucianus, Don Jacinto Comito, Carlo Seitner.

25 D'Asquier III. Ferdinándnak, H. és é.n. ÖStA HHStA Turcica I/114 Varia 1633–1638. fol. 2.

26 Bratutti felterjesztése a Haditanácsnak, H. és é.n. Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 7–8.

27 Bratutti III. Ferdinándnak, Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 1.6.

28 D'Asquier III. Ferdinándnak, Uo. I/114 Varia 1633–1638. fol. 2.

Első ránézésre mindez tökéletesen érthetetlen. Hogyan lehet, hogy se Schmidnek, se d'Asquiernek egyetlen haja szála sem görbült meg? Hogyan lehet, hogy Bratutti ennyi vallomás összegyűjtése után belenyugodott, az ellene elkövetett merénylet büntetlenül hagyásába? S főként hogyan lehet, hogy képes volt együtt dolgozni az ellene kitervelt gyilkosság „szellemi atyjával”?

A feltett kérdésekre csak a Habsburg birodalom döntési mechanizmusának elemzése adhatja meg a választ. Pontosan meg kell vizsgálnunk, hogy ebben a hierarchiában a 17. század közepén hol helyezkedett el a *Hofkriegsrat*, milyen feladatokról látott el, s ténylegesen milyen belső kapcsolatrendszerek határozták meg működését?

Az 1606. november 11-én aláírt zsitvatoroki békeszerződés évtizedekre érvényes viszonyítási alapot teremtett. A császári részről Hans von Molart²⁹ vezetésével kidolgozott dokumentum meghatározta a Habsburg stratégia kereteit, az Oszmán birodalom vonatkozásában konzerválta a hatalmi erőviszonyokat, s jogilag is lehetőséget nyújtott a Burgnak a kétpólusú diplomácia megvalósítására: a béke mindenáron való megőrzése a keleti hadszíntéren, s a politikai-katonai energiák lehető legteljesebb összpontosítása nyugati irányban. A birodalmi összérdekek bécsi megítélése szerint a Burg diplomáciájának elsődleges és legfontosabb feladata ez utóbbi teljes feltételrendszerének kialakítása és folyamatos biztosítása maradt. Ennek a munkának a szervezését, a hozzákapcsolódó diplomáciai részproblémák megoldását, a nyugat-európai külpolitikai kapcsolatok összehangolását és koordinálását a legfontosabb politikai döntéshozó testület, a Titkos Tanács végezte, szinte teljesen lekötve ezzel saját figyelmét és aktivitását.

A Habsburg birodalom keleti politikáját a Haditanács irányította.³⁰ A hierarchia szerint a *Hofkriegsrat* nem volt egyenrangú szerv a Titkos Tanáccsal,³¹ ahogy a stratégia értelmezésének megfelelően a császári diplomácia két pólusa sem volt egyenértékű. A döntéselőkészítés és döntéshozatal szempontjából azonban a Haditanács gyakorlatilag ugyanazokat a funkciókat töltötte be az „Ostpolitik”, mint a Titkos Tanács a nyugati politika terén. A Haditanácshoz érkeztek a törökkel kapcsolatos követjelentések, itt történt a feldolgozás, értékelés, s a tényleges utasítások is innen indultak. A lényegi különbség azonban a két testület tevékenységének céljában ragadható meg igazán. Amíg a Titkos Tanács a folyamatos európai mozgásra és változásra próbált koncentrálni, a Haditanács célja az 1606-ban meghatározott állapotok változatlan fenntartása volt.

A *Hofkriegsrat* apparátusának személyi összetétele hűen tükrözte a Burg álláspontját: a mozdulatlanyságot és a körülmények alakulásától függetlenül állandósított változatlanyságot. A 17. század derekán szinte csak kihalni lehetett a Haditanácsból; Rambaldo Collalto³² 1623-tól haláláig, 1630-ig viselte az elnöki tisztelet, utóda — eltekintve Johann Löbl alig másfél éves időszakától — Heinrich Schlick³³ 17(!) éven keresztül,

29 Hans von Molart Freiherr zu Rainegg und Drosendorf a császári delegáció vezetője a zsitvatoroki békekötésnél, majd a Haditanács elnöke (1610–1619). Ld. *Anton Ernstberger*: Europas Widerstand gegen Hollands erster Gesandtschaft bei der Pforte (1612). Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte. Jahrg. 1956. Heft 7. 15. és *Hiller István*: Határvonal 1637 (Spanyol orientáció és bécsi politika a XVII. század derekán). Levéltári Szemle, 1990. 4. sz. 3-13.

30 A Haditanácsról ld. *Oskar Regele*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien, 1949.

31 A Titkos Tanácsról ld. *Theodor Felner – Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I/1. Wien, 1907. 39.

32 Rambaldo Collalto (1571–1630) császári ezredes, tábornok, majd 1624–1630 között a Haditanács elnöke.

33 Heinrich Schlickről ld. *Josef Polišensky*: Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618–1648. Praha, 1971. 158.

1649-ig állt a testület élén. A központi szereppel bíró tolmács, Michael d'Asquier 40(!)³⁴ éven át látta el feladatát, s Johann Rudolf Schmid is 1628-ban indult el Bécsből, hogy 1643-ig vissza se térjen a Portáról.³⁵ A konstantinápolyi török tolmács, Giuseppe Barbato³⁶ két évtizeden keresztül fordított a császári követeknek, miközben a Burgban két császár, a Titkos Tanács négy elnöke, az Udvari Kamara négy elnöke váltotta egymást.

Ez a mozdulatlanság tükröződött a hierarchia megmerevedésében is. Az egyes tisztségviselők hosszú évtizedeken át ugyanazokat a hivatali helyeket töltötték be, se fölfelé, se lefelé nem léptek a hierarchikus ranglétrán. A Haditanács alelnöke, Gerard Questenberg 1624-től haláláig, 1646-ig töltötte be ugyanazt a pozíciót, d'Asquier rangja 40 év alatt sem változott semmit, Schmid 14 év folyamatos külföldi követi szolgálat után „egyszerű” haditanácsos lett. Giuseppe Barbato tolmács két évtized munkája után kért minimális fizetésemelést, s kérését csak hosszas huzavona után teljesítették.

A tolmácsok munkakörében érdekesen kapcsolódott egymáshoz a bécsi diplomáciai gépezeten belül az információs rendszer és a döntési mechanizmus. Eredetileg az információk továbbításával, rendszerezésével voltak megbízva, mégis többször résztvettek a döntéshozatalban, sőt a döntések végrehajtásában is. A Burg különös, s más udvarokban kevéssé tapasztalható specialitása volt a tolmácsok politikai szerepeltetése. Cesare Gallo³⁷ már a zsitvatoroki béke idején előtárgyalásokat, egyeztető megbeszéléseket folytatott Budán, Andrea Negroni³⁸ 1612-ben ajándék átadásával megbízott követként ment Konstantinápolyba. A sort d'Asquier sem bontotta meg, 1618-ban részt vett a komáromi béke tárgyalásain,³⁹ 1642-ben pedig a második szónyi béke feltételeinek megbeszélése végett küldték a budai pasához.⁴⁰ A tolmácsok ezekben az esetekben nem fordítóként, valamelyik tárgyalóbiztos segítőjeként voltak jelen, hanem megbízólevéllel ellátott, önálló beszámolásra kötelezett küldöttként. Ez a helyzet természetesen nem valamiféle véletlen szülötte volt. A Burg egyszerűen azért alkalmazta tolmácsait kisebb jelentőségű diplomáciai küldetésekre, mert nem volt elég embere. A tárgyalóbiztosok, akik szinte kivétel nélkül főrangú nemesek voltak, megalázónak tartották ezeknek a nélkülözhetetlen, de nem túl látványos feladatoknak az ellátását, s ilyesmire nem is nagyon voltak kaphatók. A Burg nem rendelkezett alacsonyabb rangú, kezdő diplomáttal, így a hiányzó űrt a Haditanács alkalmazottaival, elsősorban a tolmácsokkal próbálta kitölteni.

A hivatali apparátus felett maga a Haditanács, mint testület állt, élén az elnökkel (*Hofkriegsratspräsident*), amely szerepkör a harmincéves háború idején furcsa módon inkább bizalmi tisztnek, mint lényegi posztnak számított. A Haditanács döntéseit elméletileg a tanácsosok s az elnök együtt hozták, a gyakorlatban azonban a meghozott határozatok tényleges végrehajtását, koordinálását Gerard Questenberg végezte. Ramaldo Collalto hivatali idejének hat esztendeje alatt többet tartózkodott otthon, pírmitzi

34 P. Meienberger: i. m. 81.

35 I. h.

36 Giuseppe Barbatoról: Schmid jelentéseiben, passim ÖStA HHStA Turcica I. 1630–1643.

37 Cesare Galloról ld. *Karl Nehring*: Adam Freiherr zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. München, 1983. 16–20.

38 Rudolf Neck: Andrea Negroni (Ein Beitrag der österreichischen-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok). Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, 1957. 434–468.

→ P. Meienberger: i. m. 81.

40 Majláth Béla: Az 1642-ik évi szónyi békekötés okmánytára. Bp. 1885. 317. és 324.

birtokán,⁴¹ mint Bécsben, Schlick pedig azzal érdemelte ki az elnöki tiszteletet, hogy 1633–34 telén, még időben kiugorva Wallenstein szűk tisztí vezérkarából, megszervezte a Generalissimus elleni akciót.⁴²

A *Hofkriegsrat* belső struktúrája tehát teljesen megmerevedett, oly monoton egyhangúsággal végezte dolgát, mint a törökök körében felettébb kedvelt nürnbergi óra, amely se nem siet, se nem késik. Questenbergék tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg diplomácia egészében szerepük másodlagos, s addig, amíg megfelelnek az elvárásoknak, nem nagyon foglalkozik velük senki. Probléma csak abból adódhatott volna, ha megtörik a keleti politikai-diplomáciai harctér csendje, de a Titkos Tanács értelmezése szerint a Haditanács és a teljes apparátus munkájának épp az volt a lényege és értelme, hogy a török-kérdésben minden változatlanul maradjon.

A Bratutti-ügy ezt a nyugalmat bontotta meg. Michael d'Asquier a Haditanács alelnökének egyik legközvetlenebb munkatársa volt. Gerard Questenberg láthatóan teljes mértékben megbízott a tolmácsban: d'Asquier végezte a sifírozott konstantinápolyi jelentések dekódolását, ő készítette a *Hofkriegsrat* számára az „estratto”-kat, a sokoldalas beszámolók kivonatát, s ő továbbította a rezidensnek szóló utasításokat is. Megbízhatóan és jól dolgozott, pontosan teljesítette feladatát, és ha kellett, egész éjjel fordította a rejtjeles szövegeket. Érezte a bizalmat, látta és élvezte, hogy személye és munkája fontos szerepet tölt be a Haditanács működésének egészében. „Uralta” a török politika területét a *Hofkriegsrat*on belül, hiszen ténylegesen hozzá futottak be az információk, s a döntéshozók is tőle kapták — többnyire írásban — a szükséges felvilágosítást. Kulcsszerepének megőrzésében elsődleges fontossággal bírt a konstantinápolyi rezidens, minthogy a Portán történekről ő szolgáltatta a híreket.

Schmid nem kevésbé volt az udvari tolmácsra utalva. A Burgban döntöttek nemcsak politikai feladatairól, hanem a fizetésről is, ott értékelték követi munkáját, ami a konstantinápolyi évek utáni karrierjét is nagyban meghatározta. Mindezekhez a döntésekhez szükséges adatokat többnyire d'Asquier tette le Questenberg asztalára, s a Haditanácshoz mint testülethez is az ő „tálalásában” jutott el a híranyag. Rudolf Schmid és Michael d'Asquier hamar átlátták a kölcsönös függőségi viszonyt, s gyorsan rájöttek, milyen hátrányokkal jár, ha egymás ellenében tevékenykednek, s milyen előnyökkel, ha szorosan együttműködnek.⁴³ Így tehát Schmid jelentéseiben gyakran kiemelte d'Asquier kitűnő munkáját, a tolmács pedig beadványaiban, felterjesztéseiben állandóan dicsérte a rezidens szakmai tevékenységét. Schmid és — ahogy írja — „legjobb barátja” között az érdekazonosság olyan erős szálakat teremtett, hogy azok már-már elszakíthatatlannak tűntek.⁴⁴

Ekkor jött Bratutti és összezavart mindent. Kívülről, ismeretlenként akart bekerülni a „színfalak mögé”, s mindezt olyan hirtelen, hogy a tolmácsnak, s a rezidensnek alig maradt ideje a megfelelő ellenlépésre. Mindennek tetejébe Sebastian Lustier személyében jónevű és tekintélyes protektorra talált, aki — Schmid és d'Asquier külön szerencsétlenségére — azon kevesek közé tartozott, akik a keleti politika területéről átküz-

41 Questenberg, mint a Haditanács elnökhelyettese, többnyire Pírmitzbe küldte Collatonak címzett leveleit. Brno, Mährisches Landesarchiv, G. 169. Collalto lt. c. 1760–62., 1764–66 passim

42 Ld. a 33. jegyzetet.

43 A Haditanács belső mechanizmusáról ld. *Hiller István*: Politikai információk és diplomáciai döntések. Kézirat. Bp. 1990.

44 D'Asquier a császárnak, Bécs, 1641. július 13. ÖStA HHStA Turcica I/115. 1640–1641. 1641. fol. 95.; Schmid így ír d'Asquierről: „treuer und auf der Welt liebster Freund”. ld. *P. Meinenberger*: i. m. 81.

dötték magukat a nyugatiba, s így kikerültek a Haditanács fennhatósága alól. Párizsba került, ami természetesen legfontosabb poszt volt, így szava és ajánlása sokat nyomott a latban.⁴⁵

Schmidék — pozíciójuk megőrzése érdekében — a legradikálisabb megoldás mellett döntöttek, de a kivitelezés láthatóan nem sikerült. Ráadásul Bratutti a gyilkossági kísérlet után sem hagyott fel tervével, s a tanúvallomások felsorakoztatásával a saját ügyén lényegesen túlmutató, s az egész *Hofkriegsrat* működésére nézve nagyon kellemetlen és veszélyes helyzetet teremtett. Bíróság előtt szóban és írásban bizonyította Schmid és d'Asquier közös felelősségét a merényletben, felfedte együttműködésüknek alapját, s — ahogy ez világosan kiderült — az ügyről tudomást szerzett a Raguzai Köztársaság, valamint az ellenséges Franciaország portai követe is.

Itt már nem csupán egy „hétköznapi” merényletről volt szó, hanem komoly politikai problémáról, amely támadási felületet jelenthetett a Burg számára. Az látszott bizonyítottnak, hogy egy Bécs számára nemzetközileg nagyon nehéz időszakban a Haditanács nem képes ellátni a rábízott feladatot, a mindenféle értelemben vett nyugalom és béke biztosítását a keleti politikában.

A legvilágosabban d'Asquier látta át a helyzetet. Felmérte, hogy milyen veszélyeket rejt magában az egész procedura, de pontosan tudta azt is, hogy Vincenzo Bratuttinak nincsenek politikai céljai, nem diplomáciai bonyodalmat akar támasztani, hanem egész egyszerűen karriert akar csinálni. Ezenkívül a Haditanácsot úgy ismerte, mint a tenyerét, s teljesen nyilvánvaló volt számára, hogy ha a konstantinápolyi követet és a legfontosabb tolmácsot az ügynek megfelelő szigorral büntetik, s elmarasztalják a munkájuk ellenőrzésével megbízott alelnököket is, a *Hofkriegsrat* sokkal többet veszít a réven, mint amennyit nyer a vámon. Törvény szerint ki lehetett volna iktatni a Haditanács működéséből akár a legtapasztaltabb kulcsembereket is, de akkor ki és mi garantálta volna a Burg számára a személyi ügyeknél sokkal fontosabb stratégiai célok érvényesítését. D'Asquier bízott a bíróság és a *Hofkriegsrat* józan ítélő- és mérlegelőképességében, s nem is kellett csalatkoznia. Ha a dolgokat minden oldalról el lehet simítani, akkor felesleges és főként veszélyes további problémákat okozni — volt a Haditanács logikája, s ebben egyik oldalról — d'Asquier illetve Schmid részéről — teljes volt az egyetértés. Gondokat Bratutti okozhatott volna, de ő is gyorsan jobb belátásra tért. Azonnali ajánlatot kapott a *Hofkriegsrat*tól, s minden átmélet nélkül udvari tolmács lett. A lehetőségek között persze ott volt az is, hogy kitartóan ragaszkodik igazához s a törvényhez, ebben az esetben viszont soha nem lehetett volna belőle tolmács Bécsben, s ígéretes karrierjének is búcsút mondhatott volna. A raguzai fiatalember így nem gondolkodott túl sokat, végül is — ha nagy kerülővel is — elérte célját, s heteken belül munkába állt *Hofdolmetscher*ként.

„Czudalni valo dologis ezis, hofi illien nagi keöröstiensieg iovaban iaro dologban mindenesteöl czak az egi corruptus ember informatioi utan keölliesseg eö Feölsegenek dolgait a teörökel igazgatni, kit mostani irasiis Isten lattia nilvan ki mutat, hofi nem igaz ember, s nemis consequenter ir, az mint ki teczik irasanak seriesseből is. ... minden dolgunkat czak annak az egi embernek (bolond es) alkalmaztan irasain epetttük, az kiket tiz feleölis keölliene tudnunk, mert ez, vagi mar beadvan magat az vezer szolgallatiara, felelmeből czelekesi ezeket, a vagi corumpaltatvan, gonossagabol.”⁴⁶

45 A. H. de Groot: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic (A History of the earliest Diplomatic Relations, 1610–1630)*. Leiden–Istanbul, 1978.

46 Hajnal István: *Az 1642. évi meghíusult országgyűlés időszaka*. Bp. 1930. 386.

A fenti szavak Esterházy Miklóstól valók, aki politikai törekvései egyik legfontosabb kerékkötőjét látta Rudolf Schmidben. A nádorok meghatározó szerepe volt az 1627. évi szőnyi béke óta a török politika alakításában. Jól működő információs hálózattal rendelkezett, kipróbált, hozzáértő emberek ütőképes csapata hajtotta végre utasításait Budán, Nándorfehérváron vagy Erdélyben tárgyalván, s biztosította az állandó kapcsolattartást a *hostis naturalis*-szal, a törökkel. A Habsburgok korábbi török szakértői lassan kihullottak a sorból — utolsóként, 1636-ban Adolf ab Althan hűnyt el —, s helyükre nem álltak újak. Azok a fiatal nemesek, akik diplomáciai feladatokat vállaltak, elsősorban nyugati tárgyalóasztaloknál akartak bizonyítani és érvényesülni. Esterházy azonban kitartó szervezőmunkával kitöltötte az űrt. Opinióiban világosan láttatta a problémákat, s javaslatokat is tett a megoldásra. Határpolitikájával lehetőség szerint a kiegyensúlyozottságra törekedett, megbízható és pontos kémservezetet működtetett, s folyamatosan egyeztetette törökkel kapcsolatos álláspontját Lengyelország meghatározó politikusaival, a krakkói vajdától az uralkodóig.⁴⁷ Másfél évtizedes munkája eredményeképp Esterházy és köre alternatívát jelentett a *Hofkriegsrat*tal szemben, a konstantinápolyi kapcsolat azonban továbbra is az utóbbi privilégiuma maradt.

A nádor jól kijött Questenberggel, a Haditanács elnökhelyettesével. A közös tárgyalások, megbeszélések során nézeteik nem tértek el lényegesen egymástól, de — ahogy ez kitűnt — nem tartotta sokra Schmidet, s ki nem állhatta d'Asquier-t. „D'Asquier úr személye teljes mértékben gyanús volt neki [ti. Esterházynek], mivel francia származású, istentelen életet él, s mert ezenfelül elégedetlen Ófelségével, s a nádor úr maga hallotta tőle: »A világon nincsen nagyobb hálátlanság, mint az ausztriai ház, majdhogynem éhen nem veszek.«”⁴⁸

Esterházy pontosan tudta, hogy a konstantinápolyi követ és az udvari tolmács kiváló viszonyban vannak egymással, s kölcsönösen erősítik egymás pozícióit. Úgy döntött tehát, hogy a két kulcsfigura jelentőségét egyidejűleg próbálja meg csökkenteni. Rövid időn belül remek szövetségesre talált.

Vincenzo Bratutti ugyanis nem felejtett semmit. Karrierje és a Hofdolmetscher munkakör érdekében eltekintett a bírósági ítélettől, de d'Asquier „testközelsége” nyilván irritálta. Hamar átlátta a helyzetet, a magyar nádor érdekeit és ellenérdekeit, s gyorsan felfedezte a közös vonásokat is. Az 1630-as évek végétől szoros munkakapcsolat alakult ki Bratutti és Esterházy között. 1645-ig szinte valamennyi Esterházynek írt vagy a nádor birtokába került török, perzsa és krími-tatár nyelvű levelet, okiratot Bratutti fordította.⁴⁹ A raguzai tolmács gondoskodott Izdenczy András internuncius instrukciójának törökre fordításáról,⁵⁰ s ő fordította latinra a nándorfehérvári törökök Esterházynek szóló tiltakozását.⁵¹ Ha Esterházy egy „meghitt ember” megszerzett egy fontosabb török nyelvű levelet, a nádor csak Bratuttira bízta a munkát. A nagyvezírek az erdélyi fejedelemhez küldött — s titkon lemasolt

47 Hiller István: Politikai információk és diplomáciai döntések. Kézirat. Bp. 1990.

48 „personam vero domini D'Asquirii[!] sibi omnino suspectam esse, utpote qui et Gallus esset natione et vita atheus, insuper male contentum [cum Sua Majestate]. Ex cuius ore ipse dominus palatinus haec verba audivisset: „In mundo non esse maiorem ingratitudinem, quam domus Austriacae, ego vix non fame pereō.” *Hajnal I.*: i. m. 311.

49 Ludwig Fekete: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp. 1932. XI.

50 Majláth B.: i. m. 126.

51 MOL P 108 Esterházy lt. Rep. 71. fasc. 16. fol. 145.

— levelét „Bratuttinak föl küldiük hagi meg fordicza”⁵² — írta 1645-ben Nádasdy Ferencnek. „Ha Isten Landorfejérvára juttatja Kegyelmedet, ott sok jó keresztény ember vagyon, de vagyon rossz is köztök, s igen óva kell hinni nekik, mindazonáltal talál az Bratutti atyafiát, noha azok közül is egyiknek megszedték nem régen szeme szórét, mind az által úgy reménylem, találhat Kegyelmedhez confidens embereket köztük, kiktől semmit úgy nem kell tudakozni, mint az perzsákkal való dolgát az törököknek...” — utasította 1642-ben Izdenczyt a nádor.⁵³

Amíg a nádor állandóan dicsérte Bratuttit az uralkodó, a Titkos Tanács s a Haditanács előtt, d'Asquier s kiváltképp Schmidet folyton támadta. Levelekben, beadványokban, opiniokban követelte a leváltását, s — más dolgokkal is összekötve a problémát — lemondással fenyegetőzött.⁵⁴ Az udvarnak 1642-ben, súlyos katonai vereségek után, állandó diplomáciai defenzívába szorítva nem maradt más választása, s az év decemberében értesítette a nádort, hogy visszahívja Schmidet, s helyére Szelepcsényi György kíséretében Alexander Greiffenclaut küldi.⁵⁵ A sikeres „akció” után 1644 tavaszától Bratutti folyamatosan Esterházy mellett szolgált Magyarországon, s visszatértekor a nádor külön dicsérő és pártoló levelet írt Maximilian Trauttmansdorffnak, kiemelve a tolmács hűségét és hozzáértését, kérve a Titkos Tanács elnökét, hogy a raguzainak I. Rákóczi György támadása idején szerzett érdemeiről tájékoztassa a császárt is.⁵⁶

Bratutti csatlakozása Esterházyhoz, s többéves munkája a nádor szolgálatában sok mindent jelez. A tolmácsot nem fűzte semmi Magyarországhoz, s nem is gyakorolt rá különösebb hatást az ország helyzete s politikájának alakulása. Nem azonosult vele — igaz nem is viseltetett ellenszenvvel iránta —, mégis majd egy évtizeden keresztül a legbizalmasabb információk forogtak a kezén. Értette a helyzetet s átlátta Esterházy mellett a feljebbjutás lehetőségét. Bratuttinak kiváló érzéke volt saját előmenetelének igazgatásához, s eszébe se jutott volna a magyar nádort kísérgetni Semptétől Liptóúvárig, ha a palatinus mellett csak a „provinciális” érvényesülés jöhetett volna szóba. A *Hofdolmetscher* pontosan érezte, hogy a török politika területén nemcsak az udvar biztosíthatja számára a karriert, hanem a nádor is, s mindehhez még külön szerencse volt számára, hogy személyes érdekei egybeestek Esterházyéval. A *Hofkriegsrat* sohasem fogadta be igazán, bár nyíltan nem is tettek ellene semmit, egymás között mégis megszólták s d'Asquier csak a háta mögött még évek múltán is a ráragasztott gúnynevének emlegette: „il Tossicato”, azaz „a Megmérgezett”.⁵⁷

Mindez Bratuttit nem akadályozta abban, hogy tudatos és következetes munkával rendre el ne érje céljait. Esterházy Miklós halála után, amikor a magyarországi politikában kevesebb lehetőséget látott, részben új terület felé fordult, s másutt kamatoztatta nyelvismeretét. *Chronica dell' origine e progressi della casa Ottomana* címmel lefordította Sa'd Ed-Din török történetíró két kötetes munkáját, amelyeknek dedikációja pontosan mutatja a raguzai tolmács céltudatosságát. Az első rész 1649-ben Bécsben

52 Esterházy Miklós Nádasdy Ferencnek, Hőflány, 1645. június 18. ÖStA HHStA Hungarica I/175 1644–1647. 1645. fol. 294.

53 Majláth B.: i. m. 152.

54 Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1929. 117–153.

55 Hajnal I.: Az 1642. évi... i. m. 362.

56 Esterházy Maximilian Trauttmansdorffnak, Liptóújvár, 1644. július 8. Klatovy, Statní Archiva. Trauttmansdorff lt. k. 8. c. 157.

57 „Haverebbe ben esso potuto mandar ancor la Traduttione che' a fatto il Tossicato (stato gia da lui p[er] questo effetto) escomar a me la fatica.” D'Asquier Quesenbergnek, H. és é.n. ÖStA HHStA Turcica I/115 1640–1641 1640. fol. 233.

látott napvilágot, Matteo Riccio jónevű nyomdájában, benne Elias Widemann metszetével a fordítóról.⁵⁸ A könyvet Bratutti III. Ferdinándnak ajánlotta, s el is juttatta a császárhoz, aki annyira megörült a török uralkodóház eredetéről s tagjairól szóló műnek, hogy egy vastag aranylánccal jutalmazta a tolmács munkáját.⁵⁹ Ami azonban még ennél is fontosabb volt: Ferdinánd jól az eszébe véste Bratutti nevét, így az számíthatott a császári pártfogásra és ajánlásra. Erre már csak azért is szüksége volt, mert az 1650-es évek elején úgy döntött, hogy több mint egy évtizedes szolgálat után elhagyja Bécsset, s a Habsburgok spanyol ágánál folytatja tevékenységét. A török munka második kötete így már Madridban jelent meg 1652-ben, a dedikáció pedig IV. Fülöpnek szól.⁶⁰ A spanyol uralkodó is szívesen fogadta a könyvet, értékelve a Bratutti által hangsúlyozott párhuzamot a két kötet s a Habsburgok két ága között. Hamarosan nemcsak udvari tolmácsként forgott Fülöp környezetében, hanem előbb kisebb jelentőségű, majd egyre fontosabb diplomáciai megbízatásokat kapott.⁶¹ Madridban nem kísértette d'Asquier árnya, s precíz tevékenysége nyomán elismert személyiség lett Spanyolországban. Az ország nyelvét rövid idő alatt tökéletesen megtanulta, s 1654-ben már spanyolra fordította Bidpajev híres királytükrenek első részét *Espejo politico y moral, para principes y ministros y todo genero de personas* címmel.⁶² Gyakran járt a király küldötteként külföldi udvarokban, s folytatta fordítói munkásságát is. Előbb a királytükör második részét, majd Salik B. Gelal Egyiptomról szóló művét jelentette meg.⁶³ Otthon érezte magát Madridban: elérte, amire már Konstantinápolyban is vágyott, királyi tolmács lett, s fényes pályát futott be. Spanyol nőt, egy tekintélyes nemesember lányát, vette feleségül,⁶⁴ s gyermekeit spanyol nemesként nevelte.

Végrendeletében még egyszer felcsillant meghökkentő éleslátása és következetessége. Utolsó otthonában, Madridban szülővárosára, Raguzára nem pénzt vagy könyveket, hanem egy Bécsben kapott, de Madridban kiérdemelt aranyláncot hagyott örökül.⁶⁵ Raguzá, Konstantinápoly, Bécs, Madrid — mint a láncszemek a láncot — jelképezték Bratutti életét. Majd fél évszázaddal az ellene elkövetett merénylet után, sokezer mérföldre szülőhelyétől, ismert politikusként halt meg. Tizenhárom évvel élt túl Rudolf Schmidet.

58 Bratutti fordításairól ld. a 8. sz. jegyzetet és vö. *Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen.* Leipzig, 1927. 101.

59 *F. M. Appendini:* i. m. 314.

60 *S. Dolci:* i. m. 63.

61 *F. M. Appendini:* i. m. 314.

62 *Hrvatska Enciklopedija* III. Zagreb, 1942. 253.

63 *I. h. és Salik Gelila: Anales de Egipto.* Madrid, 1678.

64 *F. M. Appendini:* i. m. 314.

65 *I. h.*

LAKNER JUDIT

TEMETÉSI VÁLLALKOZÓK BUDAPESTEN A SZÁZADFORDULÓN

„Sok pénzembe van a fiam — mondta a temetési vállalkozónak —,
mégis megreszkírozom, hadd legyen szép temetése.”

(Csáth Géza: A varázsló halála)

A temetkezési vállalkozók a 19. század közepén jelentek meg a nagyvárosokban. A széteső családi, közösségi, szomszédsági, viszonyossági kooperációt lassacskán a temetés terén is felváltotta a piaci szerveződés. Eleinte csak bizonyos feladatokra — koporsó-készítés, szállítás, halottbemondás, sírás — lehetett fizetett szakember szolgáltatásait igénybe venni. A 19. század második felére a specialisták a gyászszertartás lebonyolításának egészét magukra vállalták.

Párizsban a halottbemondók terjesztették ki szolgáltatásaikat a temetés egészére¹, Bécsben egy gyászszertartás-kereskedőből lett az első temetkezési vállalat, *Entreprise des Pompes Funèbres* néven.² Ezt követően sorra alakultak a konkurens cégek, s a századfordulón a szép temetésre ugyancsak fogékony Bécsben már nyolcvan vállalat működött a jól jövedelmező üzletágban.

Pesten a fuvarozók voltak az úttörő magánvállalkozók. A város már a század elején, mikor a temetők eltávolodtak a plébániáktól, a fuvarozóknak adta ki bérbe a halottszállítás jogát. A fuvarozóknak a század közepére több osztályos taksájuk volt:

I. oszt.: díszes, fekete posztóval borított, hatfogatú kocsin — 20 Ft,

II. oszt.: négylovas kocsin — 9 Ft 6 krajcár,

III. oszt.: kétlovas kocsin — 2 Ft 24 kr.

A legegyszerűbb fuvar, fedetlen szekéren 48 krajcárba került, a kórházi szegényeknek pedig ingyenes kifuvarozás járt. A fuvarozók külön díjazásért a koporsó fel és lerakását és a halotti szerek oda-vissza szállítását is vállalták.³

Pesten is működtek halottbemondók. Fekete süjtásos ruhában jártak házról házra, hogy átadják a meghívást az ünnepélyes temetési menetbe.⁴ A város szabói éjjel-nappal varrták a gyászruhákat, hogy időben elkészüljenek. A pesti asztalosok készítették a díszes, aranyozott szarkofágot vagy az egyszerű deszkakoporsót. 1848-ban megalakult az első és elsőségét a korszakban mindvégig megőrző sírkőműhely majd a sírkőgyár, a Gerenday-cég. Rendkívüli választékban kínál síremléket „syerit, gránit carrarai, tyroli, sziléziai és más márványokból, valamint homokkőből 600–3000 forintig”. Hirdetésük

1 Michel Vovelle: La mort et l'Occident de 1300 à nos jours. Paris, 1983.

2 Hilde Schmölzer: Die schöne Leiche. 1980.

3 Palugyay Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852. 478.

4 Schams Ferenc: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn. Pest, 1821.

1855-ből: „Macht wegen der Unsterblichkeit das Monument dir keine Sorgen: Herr Gerenday so freundlich ist dir eines zu besorgen.”⁵

Budapestben a hetvenes években jelennek meg a temetéssel kapcsolatos összes feladatot kézben tartó temetkezési vállalatok. Az első temetkezési vállalatot — előkelőbb nevén, párizsi mintára *Entreprise des Pompes Funèbres* — 1876-ban vették cégjegyzékbe. A kis cég gyorsan gyarapodott, 1889-ben már tőkeerős részvénytársasággá bővült, és Első Magyar Szállítási Vállalat, *Entreprise des Pompes Funèbres* néven működött tovább.⁶ A temetkezésen kívül fuvarozással, szeméttel elhordással, utca- és csatornatisztítással és kőfaragással foglalkozott. Mindvégig Budapest legnagyobb temetkezési vállalata maradt. A századfordulón már 17 fiók vállalatot működtetett a város különböző pontjain. Mellette egyedül a Magyar Temetkezési Vállalat jött számba, a többi 35 kisebb cég kevés felszereléssel dolgozott, a lovat és a kocsit pedig valamelyik nagy vállalatától kölcsönözte.

A temetkezési vállalkozók a temetés specialistái, a halál szakemberei, a formaságok szigorú őrei voltak, akik a tánc és illemtanárok megfellebbezhetetlen fölényével irányították a szertartásokat. Nemcsak őrizték, alkották is a rítusokat, formálták a közönség ízlését és kiszolgálták igényeit. A stílus kötéltyúcosai a pillanatszerű és az örök között tátongó szakadék felett, akárcsak az *haut-couturiers*ek, akik megöröknyödére kész biztonsággal szabják meg a szoknya hosszát és a kalapkarima szélességét.

Ha van piac, kell az újdonság. Divattá lazul a rítus, és rítussá merevedik a divat. A temetkezési vállalkozók versengve árulták portékáikat, a funerális pompa, a „kegyelet” egyre nagyobb választékát kínálva. A halál divatdiktátorai voltak. Az arisztokrata barokkból merítettek ihletet, a polgári úrhatnáság húrjain játszottak. Kialakították és kiszolgálták a „szép temetés” polgári modelljét.

Hiába élcelődött Mikszáth Kálmán az újfajta bolondérián, hiába ostorozták a lapok a visszasságokat, az igények megingathatatlan bástyáján állt az üzlet. A Budai Hírlap 1892-ben így írt a „Halál divatjáról”: „Kezdve a koporsóban lévő fejevánkostól egészen a gránit síremlékig minden a divatnak van alávetve. A ravatal felállításánál is van divat. Most a koporsót mentül magasabbra helyezik. Lépcsőskön kell fölmászni a gyászoló családtagoknak, ha egy pillantást akarnak vetni a szeretett halott hideg arcába. A halottszállítás is mekkora változáson ment keresztül, míg a régi Szent-Mihály lovából a mai ezüsttől ragyogó nyolcfogatú gálaüvegkocsi lett. A nyitott halottaskocsit a zárt üvegkocsik csaknem kiszorították, s az annakidején fekete függönnyel letakart lovak helyett ma igazán feketék, vagy jól-rosszul besuvíkolt sötét pejlovak húzzák a halottaskocsit, ezüsttel kiveret szerszámban. A koszorúk is változnak. Eleinte a szalagra egész mondatok, búcsúszavak voltak ráírva, ma minél kevesebbet írnak rá. Ma hosszúkás, tojásdad, felül összehajló és alul virágsokorral összekötött pálmalevelekből álló koszorú küzd a szélesen kötött, kerek, virágos koszorúval az elsőségért.”⁷

A temetkezési vállalkozók közreműködésével azonban nemcsak a felszínes formai részletek újultak meg, hanem a szertartás egésze átalakult a nagyvárosi polgárok mentalitásának és ízlésének megfelelően. Megváltozott a halottasház díszítése, a ravatalozás, a halott kikészítése, a gyászruha, a halálhír közlése, a gyászmenet, a temetés egyházi illetékességén kívül eső egész szcenáriója. A temetkezési vállalkozók érdeme a polgári gyász kultúra kialakítása.

5 Gerenday Béla: A temető költészete, sírversek és feliratok. Bp. 1898.

6 Központi Értesítő, 31. sz.

7 Budai Hírlap, 1892. november 6.

Első számú feladataik közé tartozott a halottasháznak — a gyász színpadának — berendezése. Míg a falvakban a haldoklás és a gyász nyilvánossága természetesen illeszkedett az amúgy is egymás szeme előtt zajló mindennapi életbe, és ehhez igazodott a ravatalozás folklórja, a városi élet zártsága, a publikus és privát aggályos szétválasztása a nagyközönség beeresztése előtt újfajta felkészülést tett szükségessé. A polgári illemtankönyvek alapszabálya az önuralom. Az intim családi körben zajló haldoklást még kísérhette érzelmi kitörés, a fájdalom excessziója el is váratott, a nyilvános gyásznak azonban már szalonképes, fegyelmezett rendben kellett lezajlania.

A díszletek és maszkok házhöz szállítása a temetkezési vállalatok feladata volt. Először a halottas szobát rendezték át. A falakat és az ablakokat bevonták fekete posztóval, hogy csak a gyertyák világítsanak sejtelmesen. Középen feállították a baldachinos ravatalt, elhelyezték körülötte a kandelábereket, a feszületet, a szenteltvíztartót, az imázsamolyt, majd a ravataltól a kapuig fekete szőnyeget vezettek. A halottat megmosdatták, fésülték, állát felkötötték, pirosították, gyakran balzsamozták, majd ünnepi díszbe öltöztetve befektették a ravatalon elhelyezett szarkofágba. A gyászolók fekete gyászruhát öltöttek, a hölgyek elfátyolozták arcukat.

Miután a ház és lakói eképpen felkészültek, felgördülhetett a függöny — kitárták a ház kapujának két szárnyát. A kapuban a temetkezési vállalat jelmezes kapuőre — szépen csengő nevén *pompe funeberger* — állt őrt, és francia Napóleon-kalapban, magyaros mentében, spanyol ceremóniák közepette fogadta a sűrűn érkező látogatókat. Mindenki látni akarta az előadást. Jöttek nemcsak a rokonok, barátok, de távoli ismerősök is, jött a postás, a szomszédok, a trafikos, a boltos, s jöttek csak úgy az arra járók, kíváncsiak. Szakavatottan méltányolták a funerális pompa bravúrait, éles szemmel szűrték ki a hiányosságokat. Elismerően bólogattak, ha a család kitett magáért, de széltében-hosszában kibeszélték, ha nem volt elég pazar a pompa.

A temetkezési vállalat a szervezési gondok nagy részét levette ugyan a család válláról, a polgári gyászkódex parancsai azonban gondoskodtak róla, hogy a család se maradjon tétlen.

A 19. századi városiasodás új magatartásnormákat követelt meg a frissen polgárosodó tömegektől. A generációról generációra áthagyományozódó helyi, rendi, népi szokások a közösség megszűntével elhomályosultak. Illemtankönyvek sulykolták a felfelé való mobilitásra képesítő magatartás-normákat. A gyászesetben betartandó formásokat éppoly minuciózussággal írták elő, mint a délelőtti vizit, az uzsannafogadás, az estélyi vagy a táncrend szabályait.

Először is mindenkinek tisztában kellett lennie azzal, melyik hozzátartozót milyen gyász illet meg. Így írja ezt elő *Az illem* 1882-ben: „A leghosszabb ideig tartó gyász az özvegyké. Ezek egész évig viselnek mélygyászt, s egy félévig félgyászt. Legalább így követeli az illem, bár megtörténik, hogy özvegyek nem gyászolnak tovább egy évnél. Egy évi gyász szokás szülékért, azaz félévi mélygyász. A nagyszülökért hat hónapig szokás gyászolni, úgy testvérekért is. Unokatestvért, nagybátyát stb. három hónapig gyászolunk, azonban nem egészen mélyen: két-három hét múlva már fehér gallért is ölthetünk. Három heti gyász illeti meg a távolabbi rokonokat, és — ha az ember hivatalos állást foglal el — az uralkodóház valamely tagját is.”

A század folyamán az előírások gyászdísz egyre hosszabbodik. Minden gyász-szakasznak más-más gyászruha-kompozíció felel meg. Az *Öltözék* című 1893-as katalógus már három gyász-fokozattal számol: minthogy a *mélygyász* teljesen dísztelen kell legyen, „angol crepp uralkodjék, ékszerek viselése ki van zárva”. A *közönséges gyász* már megengedi a fekete zománc, gyöngy vagy oxidált ezüst ékszerek viselését és az

érdekes kelméket, selymet, csipkét, szatént, grenadint és percailt. A fekete capot-kalapot továbbra is hosszú kreppfátyóval kell ellátni. *Félgyásznál* már szürke, ibolya vagy fehér szövet is vegyíthető a feketéhez, és capot helyett már plüssből, bársonyból vagy posztóból készített, fekete szalaggal díszített kerek kalapok viselhetők.

A gyászruhát nem illet előre beszerezni, sem pedig az elhalálozás után nyomban felöltöni. A halálra való tradicionális felkészüléssel szemben kifejezetten illetlenség számba ment a halált számításba venni. A fővárosban több gyászruhakereskedés és szabóság állt gyors szolgálataival a nagyközönség rendelkezésére.

Kötött formások között zajlik a halálhír közlése, a temetésre való meghívás, a részvétnyilvánítás és a részvét fogadása is. A kiharangozás és a házról házra kopogtató halottbemondó mellett már a század elején szokásban volt a halálhír levélben történő közlése. Ezt a személyes hangú, kézzel írott levelet váltja majd fel a félig nyomtatott „szomorú jelentés”, és a század második felében kikristályosodó parte-cédula, amely már teljes egészében sematikus nyomtatvány, megszövegezésében a legszükségesebb információkra szorítkozik, az érzelmeket csak a fekete gyászkeret jelzi. Az előregyártott parte-cédulákat a temetkezési vállalatnál lehetett megrendelni. A családnak nem kellett mást tennie, mint a nevet, a temetés helyét és időpontját kitölteni, megcímezni, majd postázni. Ötszáz vagy ezer parte esetében azonban ez sem volt csekélység. Az *illemből* megtudjuk, mit kellett tenni ezután: „A meghívottak egy vagy két nappal a temetés után kártyát dobnak be a gyászoló család minden ismerős tagjánál. Jó barátok természetesen látogatást tesznek. Azok, akik postán kapnak partét, postán küldenek vissza jegyeket. Ha a gyászolót jobban ismerik, levelet írnak. A gyászoló család a következő hat hét alatt kártyát dob, ami azt jelenti, hogy látogatásaikat elfogadja, s ezen látogatásokat a mélygyász letelte után pontosan viszonzozza.”

A formások precíz betartása az öltözködéstől a levelezésig fárasztó napi gyakorlat, amely a figyelmet kíméletesen a halálról az életre tereli. A gyászeldírások betartása elősegítette, hogy mindenki megtalálja helyét a gyászban, és azzal a jó érzéssel búcsúzzék a halottól, hogy megtett minden tőle telhetőt. A csip-csup ten-nivalók átsegítik a gyászolót a hiány keltette úron, míg helyre nem állt az új egyensúly és az élet vissza nem zökken a régi kerékvágásba.

A gyászszertartás fénypontja a temetési menet. A temetkezési vállalkozó a város legszélesebb nyilvánossága előtt brillírozhatott, az elhunyt nagyságát, gazdagságát és a család áldozatkészségét hirdetve. Itt bontakoztathatták ki legbravúrosabban rendezői képességüket — jelmezes heroldokat, zenekarokat, zászlósokat vonultatva fel a felbokrétázott gyászhintó mögött. A díjszabásban is ez volt a legnagyobb tétel.

A város peremére került temetőig hosszú az út. Ha kellően megfizették a fuvart, méltóságteljes lassúsággal haladt a gyázkocsi, mit sem törődve a torlódás miatt káromkodó kocsisokkal, ha nem, akkor vágtaztak a lovak a koporsóval, nyargalhatott nyomában a gyászmenet, akárcsak René Clair burleszkjében: a rohanó gyászmenetben még a béna is elhajítja a mankóját.

A *Főváros* című lap már 1885-ben panaszkodik, hogy az ember „folyton halottasmenetekkel találkozik, amelyek a közlekedést negyedórászám megakasztják. Éppen a Kerepesi út [ma: Rákóczi út] közepén, ahol az út a legkeskenyebb, történik a halottak beszentelése, a Népszínház előtt. A szertartás miatt az egész közlekedés leáll. Tagadhatatlan, hogy a Kerepesi út a főváros legszebb útjainak egyike, gyönyörű házakkal,

kényelmes járdákkal, két színházzal és befejezésül a pompás pályaudvarral, de miért a Kerepesi út részesül abban a megtiszteltetésben, hogy a Duna balparti városrész csaknem összes halotti menetei ezen veszik útjukat a köztemető felé?”⁸

Próbált a főváros tanácsa más útvonalat kijelölni a gyászmenetek elterelésére, de hiába. Kinek lett volna kedve a drágán megfizetett gyászhintó mögött mellékutcákban lopakodni?

A forgalmat akadályozó, időtrabló gyászmenetek nem illettek a város rohanó tempójához. A bajkeverő cécut a század végén Bécsben is, Budapesten is meg akarták szüntetni a városatyák. Józanabbnál józanabb tervek születtek. Bécsben a távoleső *Zentral Friedhof* megnyitása vetette fel a halottak szállításának problémáját. Javasolták, tárolják a halottakat valami központi helyen, például a kiürített vásárcsarnok hűvös pincéiben, és onnan szállítsák kocsin a temetőbe. Sci-fi megoldás is született: a város központjában felépítendő halotti csarnokban a szertartást követően a halottak liften sülyednének le a géptérbe, ahonnan csőpostán suhannának ki a temetőbe.

Otto Wagner, a neves építész is készített terveket az utolsó út korszerűsítésére. Az élők lóvasútja mellé képzelt paralell halotti lóvasutat. Az élők megállója mellett hét helyen halott-állomást tervezett, ahonnan a koporsókat az erre rendszeresített lóvasútra raknák.

Budapesten 1896-ban a Rókus kórház Stáhlly utcai halottasházában akarták összegyűjteni a halottakat, és onnan indítottak volna villamos gyászkocsi-járatot.

A korukat megelőző elképzelések nem arattak sikert. A közönség — a temetkezési vállalkozók legnagyobb öröme — nem engedett a józan ész csábításának, ragaszkodott a funerális pompa pénzét és időt rabló hívságaihoz. A torlódásra fittyet hányva fényesebbnél fényesebb temetési menetek szeltek át a város legszebb és egyben legforgalmasabb utcáit. A forgalom pedig leállt negyed órára vagy akár egy egész napra is, ha notabilitást szállított az üveghintó.

Azt, hogy mi mindent nyújtott egy átlagos temetkezési vállalat a nyolcvanas években, jól nyomon követhetjük egy korabeli számlán. Voggenhuber Ferenc Budapesti Temetkezési Vállalata (VII. ker. Kerepesi út 30.) még nem osztályokat sorolt fel, hanem szolgáltatásainak nyomtatott jegyzékéből választhattak az ügyfelek. Az alábbi, 1884. július 25-i számla idősebb Feszl Frigyes volt kőbányai lakos lehetőségeiről és egyben az árviszonyokról is árulkodik:

Négylóvas halottas kocsi	13.50 Ft
2 gyászhintó	16
1 koporsó, metál	65
1 szemfödél, atlasz	40
1 felírás	2
1 vánkó, atlasz	5
1 matrac	3
1 sírkereszt	20.40
400 gyászjelentés	20
1 sírkoszorú	6
1 vég fátyol	1.50
1 ravatal, 6 gyertyatartó	10

1 rendező, 2 halottvivő	2
1 sírhely	20
8 font viaszgyertya	9.60
1 sírkerti harangozás	1
rendezés és kiadás	5
összesen	240 Ft

Ezenkívül szerepelt még az úrlapon fáklyavivő díszruhában, éjjeli és nappali ór, halottkísérő, fejkoszorú, bérkocsi, családi címer, zene — ezekből id. Feszl családja nem kért.⁹ (Az összehasonlítás kedvéért: egy szakmunkás napidíja 2–3 Ft volt.)

A 19. század végére kialakult a különböző társadalmi rétegek elvárásos gyászpom-pája, rögzültek az osztályok, az osztályonkénti szolgáltatások és árak.

Az Első Magyar Szállítási Vállalat, *Entreprise des Pompes Funèbres* 1913-ban a következő díjszabás alapján dolgozott:¹⁰

Osztály	Megnevezés	Korona
Dísz A	Görög alpacca szarkofág	4800
Dísz A	Renaissance alakú kettős szarkofág	4000
Dísz B	Görög érc szarkofág	2500
Dísz B	Antik érc szarkofág	2200
Dísz C	V-ös ívkoporsóval, nikkelt szarkofág 6 fogatú díszkocsi	1600
I.	Érc- vagy tölgyfakoporsó 6 fogatú I. oszt. kocsi	1100
I.	Érc- vagy tölgyfakoporsó 4 fogatú I. oszt. kocsi	1000
II.	Érc- vagy tölgyfakoporsó 4 fogatú II. oszt. kocsi	700
III.	Érc- vagy bükkfakoporsó 4 fogatú III. oszt. kocsi	400
IV.	Lakkozott fenyőfakoporsó 4 fogatú halottaskocsi	160
IV.	Lakkozott fenyőfakoporsó 2 fogatú halottaskocsi	140
V.	Lakkozott fenyőfakoporsó 2 fogatú halottaskocsi	80

A fenti díjtételekhez képest az egyházak járandósága elenyésző, de ugyancsak differenciált volt. A katolikus egyház árai szolgáltatásonként és kerületenként is különböztek. Egy csendes beszentelés 10 korona körül mozgott, egy délutáni, díszes segédletes temetés felmehetett 170 koronáig.

Mit ígért az *Entreprise* különböző osztályaiban?

A díszosztály görög szarkofágon és csatlósoktól vezetett gyászhintón kívül négy óriás ezüst kandelábert, ezüst feszületet, arannyal átszőtt atlaszpárnát, továbbá fekete kendővel betakart, ezüstös piederstálón álló ezüst szenteltvíztartót és arannyal hímzett vörös bársonypárnát arisztokraták és nemesek címerei, rendjelei, koronái számára. Ez az arannyal, ezüsttel felcicmázott parádé volt a leggazdagabbak osztályrésze 4800 koronáért. Ehhez még néhány ezer koronáért meg kellett vásárolnia az örök sírboltot valamelyik előkelő temetőben és a megfelelő márvány vagy gránit sír-emléket, amelynek ára 3000 koronától a csillagos égig emelkedett.

⁹ Kiscelli Múzeum, Irattár.

¹⁰ Fővárosi Közlöny, 1913. jan. 20. 1. melléklet.

A középosztály általában a III. osztályt vette igénybe. Kevesebb az arany, de azért maradt jócskán ezüst. A halottas szobát fekete posztóval vonták be, középen fehér kereszttel. A ravatalt 12 gyertyatartó vette körül, lábánál oszlopszék ezüst kereszttel, de nem hiányzott az ezüst szenteltvíztartó sem. Fakoporsó ezüst felirattal, brillantin szemfödél, gyászfátyol, sírkereszt kemény fából, 3 fáklyavívő, halottvívők — összesen hétszáz korona.¹¹ (Egy műszaki értelmiségi havi jövedelme 250–300 korona, egy 3–6 szobás lakás havi bére 50–300 korona.)

A *kispolgárok* és a *munkások* temetése kevésbé díszes, de nem kevésbé előírasos. 97 koronáért egyszerű kivitelezésben mindent megkapnak. Ebben az összegben a sírhely ára és az egyházi díjak is bennfoglaltatnak. (Egy munkáscsalád átlag havi 80 korona jövedelemmel rendelkezett.)

A szegény családok halottait, az egyedülállókat és a kórházi szegényeket köz-költségen temették el a temető leghátsó soraiban, a köztörvényes bűnözők mellé. 1880-ban ezer „grátis hullát” tartottak nyilván a fővárosban.

A jól irányzott marketing mindenkiben felébresztette a „szép temetés” utáni vágyat. Lehetőségeinek megfelelően szegény is gazdag is betagozódhatott a halottak társadalmába, egy kis takarékoság révén még többre juthatott, mint életében. A commercializálódás kétségtelenül a temetés demokratizálódásához vezetett.

A funerális pompa iskolázott élvezője, az öreg Prikler néni, a Kerepesi úti házimesterné Mikszáth Kálmán novellájában, a kapuból nézegette vágyakozva a szép temetési meneteket, s közben a magáéról ábrándozott. Almodozását ésszerű korlátok közé szorította az ártarifa, amelyet könyv nélkül ismert. Kuporgatott a temetésére, mert „száz forintos temetésre vágyott a derék Prikler néni. Kilencvenöt forint is már valami, abból is igen csinos temetés telik, de száz forint megint több, így kimondva is sokkal szebb, de meg valósággal is több egy fáklyavívővel. [...] Némelykor lehangoltan tért vissza szegényes pincelakásába, kivált nagy urak, kitűnőségek temetéséről. — Ez volt az igazi temetés! — kiáltá csillogó szemmel. — Egy egész vagyomba került! Boldogok a gazdagok és a nagy emberek.”

Nagy ünnepi játék a temetés — gyertyával, haranggal, baldachinnal — amelynek még a mostoha sorsú Prikler néni is minden kétséget kizáróan főszereplője lesz. Nagy kár, hogy nem láthatja.

A temetési vállalkozók közreműködésével, a fővárosi közönség ujjongása közepeztette a századfordulón a temetést soha nem látott pompa kísérté. A cifraságban, pazarlásban, a családokat gyakran a tönk szélére juttató költekezésben a nem egészen polgárosult város hivalkodása nyilvánult meg. A népi ízléssel megrendezett, barokkos szárnyalású temetések a város dinamikus polgárosodásáról és dzsentroid asszimilációs modelltől árulkodnak. A korábban polgárosodott városokban a tartózkodás és a helyén való dolgok iránti finomabb érzék már jóval korábban száműzte a vásári rendezés parvenü ízlésficamait. Londonban a józan gondolkodás és a visszafogottság már a 19. század közepére eltüntette a gyászparipák fejről a nagy fekete tollbokrétákat. Budapesten akkor kezdődött csak a gyászvásár.

A hívságos pompát számtalanszor ostorozta az egyház: „A pompás gyázkocsik, a lovakat valóságos szörnyalakokká változtató fekete posztóterítők, a tollbokrétás szerszámok, a gyászruhában pompázó kocsis, az előkelő temetkezési hely, a nap-hosszat zúgó harangok emelik föl a temetkezési költségeket, s az a díszes segédlet, amelyet a földi hatalmasságok maguknak igényelnek.”¹²

¹¹ Uo.

¹² Végh Kálmán: A holtak iránti kegyelet hajdan és most. Bp. 1891. 109.

Mikszáth Kálmán is kigúnyolja a nagyváros hóbotot: „A régi jó világban, mikor még csak a szentmihály lova teljesíté e tisztet, egyszerűbben mentek a dolgok, sőt falun még most is ez az olcsó paripa liferál pokolnak és mennyországnak, [...] de a városban, ahol az emberek nagy barátságban vannak a luxussal, ettől az egyetlen barátjuktól még haláluk után sem tudnak megválni. Azért szallítja ki őket az Entrepriise des Pompes Funèbres, mégpedig kit-kit a rangja szerint.”

A polgárosodás a gazdagodáson túl életforma-tanulást is jelent. A gyorsan eltanult viselkedés és a kölcsönzött illem üres túlzásait, úrhatnám fonákosságát Molière óta számtalan vígjáték figurázta ki. A temetések nagyzási hóbotja mindennél komikusabb, kézenfekvő, hogy a hívság a halál árnyékában gúny prédája lesz.

A temetkezési vállalkozók, úgy is mint a hivalkodó ceremónia rendezői, de elsősorban mint haszonélvezői állandó támadások kereszttüzeiben álltak. A vallásos és a szocialista sajtó egyaránt őket kárhóztatta a vagyonokat fölemészítő temetésekért.

A temetkezési vállalat nem tartozott a feddhetetlen üzletágak közé. A titkos tudásnak és a tisztátalanságnak ugyanaz a kétes aurája övezte a vállalkozót, mint korábban a sírásót vagy a hóhért, akiket tilos volt a temető megszentelt földjébe temetni. A zsidó-keresztény tradícióban mélyen gyökerezik a halál sötét birodalmával szembeni bizalmatlanság. A halállal való szorongatóan szoros kapcsolaton túl azonban azok a botrányok is fokozták a vállalkozók rossz hírét, amelyekbe kegyeletsértő mohóságukban minduntalan belekeveredtek. Kellott a közönségnek a szép temetés, ugyanakkor ott volt a rosszallás az irracionális halál racionális kihasználása, a halál és az üzlet szürreális összekapcsolása láttán. Az üzlet nem lehetett „fair”, hiszen a vállalkozó józan partner helyett a gyász sújtotta hozzátartozóval áll szemben, aki számára kegyeletsértő az alku, és aki a megszólástól tartva tehetőségénél többet fizet. A síró kliens „könnyű préda”, akire a temetkezési vállalkozók „mint hiénák csapnak le”.

Főleg az egymással szoros versenyben álló kisvállalkozók rámenősségére volt panasz. Lepénzelték a házmestereket és a kórházi személyzetet, hogy nekik jelentsék a halálesetet. A házmesterek sokszor több vállalatnak is „jelentettek”, aminek következtében a vállalkozók ott tolongtak az előszobában, és „egymást túlicitálva próbálták rátukmálni magukat a határozaiképtelen családra”. Az Üllői úton, a klinikák közelében öt temetkezési vállalkozó irodája sorakozott egymás mellett, mind halottak után sóvárgott. A lefizetett kórházi szolgák ügybuzgalmukban már azt is jelentették, ha valaki haldoklott, mire a temetkezési vállalat dolgozói megrohanták a folyosón sirdogáló családot.¹³

A napilapok a huszadik század első éveitől kezdve egyre sűrűbben számoltak be az „üzelmekről”. Közfelháborodást keltett a Népszava cikke a „proletár édesanyáról”, akit a temetkezési vállalat emberei „kirángattak a koporsóból, lerángatták róla a halotti mezt és meztelenül a padlóra dobtak, mert hozzátartozói nem csörgették az aranyt”, majd mint grátis hullát jeltelen, közös sírba temették, fia jobb szándéka ellenére.¹⁴

Visszaélésekre panaszkodnak az egyházak is. A plébános már nem tárgyalhat közvetlenül híveivel a temetésről, a stóladíjat is a temetkezési vállalat szedi be s ez visszaélések forrása — írja a katolikus sajtó. A református Egyházi Egyesület is elégedetlen. Aprólékosan számol be a csalárdságról: egy vállalkozó 100 koronás stóladíjszámlát prezentált, de csak 60-at akart kifizetni. A lelkész tiltakozására sértetten azt válaszolta, hogy ezt így szokás, és ha nem tetszik, „máskor nem szolgál jó temetésekkel”.¹⁵

13 Új Lap, 1916. október 15.

14 Népszava, 1910. május 19.

15 Egyházi Közlöny, 1916. november 17.

A panaszok a világháború első éveiben megsűrűsödtek. A háború halotti „túlkínálattal” eleinte kedvezni látszott az üzletnek. A vállalkozók „kimazsolázták” a leggazdagabbakat, a szegényekkel szóba sem álltak. Egyre többen voltak kénytelenek a hatósági grátisz temetést igénybe venni. Az árakat egekig fölverő infláció a temetések árát is megsokszorozta. A legegyszerűbb kórházi temetés 454 koronába került, egy papír szemfedőért 240 koronát számoltak fel „a vérszemet kapott vállalkozók”. A díszoszta 1918-ban már 10 000 koronába került.¹⁶

A rohamos infláció és a nyomor a háború végére tönkretette a vállalatokat. 1917 telén egy egész napon át képtelenek voltak a város temetési igényeinek eleget tenni. A tanácsnak kellett kisegíteni őket lóval és takarmánnyal.

A visszaélések és a panaszok miatt, szociális és egészségügyi szempontokra hivatkozva a fővárosi tanács több kísérletet tett a temetkezési vállalatok megváltására és községesítésére. Bécsben a tanács már 1907-ben megvásárolta a két legnagyobb vállalatot, és ezzel meghatározó szerepre tett szert az árak kialakításában. A budapesti tanács azonban nem tudta véghez vinni szándékát, mivel ezúttal, a temetés elvilágiasításától tartva, az egyházak a temetkezési vállalatok védelmére keltek.

A Tanácsköztársaság egyik első intézkedése volt a temetkezési vállalatok államosítása és a temetés ingyenessé tétele.¹⁷ Ez volt az egyetlen olyan ágazat, amelyet a Tanácsköztársaság bukása után sem reprivatizáltak. Kapóra jött, hogy a köztulajdonba került ingóságok összekeveredtek, így a tanács a tulajdonosok kártérítése mellett megtartotta az ingóságokat. Megalapította a *Községi Temetkezési Intézetet*, amelynek temetési monopóliumát szabályrendelet mondta ki. Azt a két makacs vállalkozót, aki mindezek ellenére folytatta működését és „elhalászta a jobb temetéseket”, 1926-ban hatalmas összeggel megváltották.¹⁸

Ezzel leáldozott a temetkezési vállalkozók sokat kárhoztatott dicsősége. Az első világháború után a temetés szürke, hétköznapi jelenséggé vált, elvesztette „sexapeljét”. Nem volt az utcán semmi keresnivalója. A nyilvános halotti demonstráció már zavarta az utca nyugalomát, a feltűnőmenetes diszkréció lett az új erény. Az 1920. évi, a kötelező halottasházi ravatalozást előíró szabályrendelet nyomán egy másik rendelet kimondja, hogy a halottakat — a közéleti kiválóságoktól eltekintve — egyszerű, zárt halottas kocsin, kíséret nélkül kell kiszállítani a temetői ravatalozóba. Míg a rationális utópiák korábban csúfosan megbuktak a közönség ellenállásán, ezeket az intézkedéseket szó nélkül elfogadta a közvélemény.

A városi tanács zajtalanul suhanó, feketére lakkozott autómobilokat bocsátott a halottszállítás rendelkezésére, amelynek nyolc fülkéjében nyolc koporsó szállítható feltűnés nélkül.¹⁹

A Községi Temetkezési Intézet mammutvállalatának hatalmas üzemelepe az Egressy úton volt és városszerte működtek irodái. A telep bérházaiban 150 alkalmazott lakott, volt 80 lovuk, 140 gyászkocsijuk, negyven furgonjuk, 20 gyászhintójuk, koporsógyárjuk, ruhatárjuk, kocsisíj gyártó és kovácsműhelyük. Erekyeként őrizték az udvarban a temetkezés régi szép idejének primadonnáit, a híres gálahintókat, a „hármast”, amelyik Kossuth Lajost, Andrássy Gyulát és Munkácsy Mihályt, a „tizeset”, amelyik Batthyány Lajost és Deák Ferencet és a „kettest”, amelyik Jókai Mórt szállította utolsó útjára.

16 Ország-Világ, 1924. május 18.

17 Fővárosi Közlöny, 1919. március 14. Melléklet

18 Fővárosi Közlöny, 1926. február 10.

19 Ország-Világ, 1924. május 18.

TÜDÓSNÉ SIMON KINGA

A HÁROMSZÉKI HADKÖTELES SZÉKELYSÉG TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSE 1635-BEN

Régi szokás szerint, bár dúlhatott harc vagy járhattak békés napok az erdélyi országrészekben, a fejedelem évente többször is elrendelte, sőt igen gyakran maga is részt vett a katonai szolgálatot teljesítő székelyek ún. mustrálásán, a hadiszemlén. Az itt összeállított székely lustra (hadilajstrom) alapján a fejedelem egyaránt ellenőrizhette, s mindenkoron számba vehette a katonai felkészültséget.

A székely lustrák

A mustrák rendszere, a székely lustrák összeírásának legkorábbi írott emléke Mátyás király idejére nyúlik vissza. 1463-ban a Mátyás király által megerősített *Constitutiones exercitiales* XI. pontja szigorúan előírja a mustrák meghatározott időnkénti tartását: „Hogy se a felkelésben se a hadban fogatkozás ne legyen, minden szék kapitányai béke idejében tartozzanak — éspedig nem igen ritkán — a fegyvereket és más hadi szerszámokat számba venni.”¹

A lajstromok összeállítására előre meghatározott időpontban és helyen került sor, ahová a székelyeket a fejenkénti katonáskodás kötelezettsége alatt a fejedelem kirendelte. Mint írja: „hagyjuk és parancsoljuk in serio kegyelmeteknek feje és minden jószágá, tisztessége, szabadsága vesztése alatt minden ember, valaki hazánkat, abban való javait, feleségét, gyermekét szereti, el ne mulassa, hanem fejenként ennekelőtte kiadott rendelkezésük szerint, mind személyében, s mind maga jószágáról tartozó lovassával, gyalogjával mindjárást, se órát se napot nem várván, minden hadi apparátussával, fegyverével, élésével megindulván szép lassú ballagással a helyszínre ki-ki maga személyében jötest jöjjön”.²

A gyakran két-három hétig is tartó mustra idején mindenki rangjának megfelelő harci felszerelésével jelent meg. A 17. század közepén a lófők „jó lóval, szablyával, sisakkal, paizzsal, páncéllal, kopjával s más katonai fegyverekkel felkészülve” érkeztek a színhelyre.³ A rangot és címet is jelképező fegyver beszerzése és viselése egyformán kötelező volt minden katonáskodó székely számára. Az esetleges törvényszegőt a tisztek szokás szerint szigorúan büntették. Erre vonatkozó utalást találunk az 1635. évi lustrában is, ahol — mint

1 Székely Oklevéltár. Szerk.: Szabó Károly. I–VII. Kolozsvár, 1872–1898. VIII. Közzéteszi: Barabás Samu. Bp. 1934. Az idézet: I. 198.; *Jakab Elek–Szádeczki Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégibb időkől 1899-ig. Bp. 1902. 219.

2 Erdélyi történelmi adatok. *Gróf Mikó Imre* kiadása. I–IV. Kolozsvár, 1855–1862. I. 273–275.

3 *Jakab E.–Szádeczki L.*: i. m. 384.

írják — ha az udoni puskás gyalogos Nagy György Jakabnak „három hónap alatt fegyvere nem lesz, eladják jobbágyul”.⁴ Harci felszereléseik, fegyverzetük számbavételével egyidőben került sor a települések hadköteles személyeinek összeírására, vagyis az ún. lustrára. Ez az összeírás minden településre kiterjedt, bár megtörténhetett, hogy egy-egy helység mustrálása elmaradt, mint az Petki István csiki főkapitány 1635. november 18-án I. Rákóczi Györgyhez intézett leveléből is kiderül: „Kegyelmednek felséges uramnak igen alázatosan akarván értésére adnom, az elmúlt napokban nekem küldött registrumát olvasván, Csíkban négy falunak a nevét nem találom benne, ... nem tudhatom, ha nagyságod is akarja-e [ezek kihagyását], vagy a diák uraim vétsége”.⁵

Az eddig legkorábbiól megmaradt összeírások a 16. század második feléből származnak, ezek viszont csak töredékesen maradtak ránk. Egészében legkorábbi a 1602. évi lustra ismeretes, amelynek elkészítését Giorgio Basta, az Erdélyben összevont császári csapatok főparancsnoka rendelte el. Az 1602. évi összeírás minden hiányossága ellenére az első olyan lajstrom, amely Aranyosszék kivételével a székely székek katonaköteles férfilakosságának teljes névsorát tartalmazza.⁶

A legteljesebb anyag azonban 1614-ből származik és Bethlen Gábor fejedelem rendeletére készült Udvarhely-, Maros-, Csík-Gyergyó-Kászon és Háromszék településeinek férfilakosságáról.⁷ Nagy érdeme, hogy nem szorítkozik csupán a hadköteles fők felsorolására, hanem az alárendeltségbe kerültek névsorát is magában foglalja, sőt gyakran a jobbágyokra jutás okait is megjelöli.

Az 1614-es Bethlen-lustrát időrendi sorrendben ugyan az 1627. évi udvarhelyszéki összeírás követi, de az adatsorok gazdagságát illetően számunkra mégis a nyolc évvel későbbi, azaz az *I. Rákóczi György parancsára készített 1635. évi lustra a fontosabb*.⁸ Az Aranyosszék kivételével az összes székely székekre kiterjedő lajstrom bizonyos tekintetben ugyan szerényebb az 1614. évinél, hiszen hiányzik belőle a jobbágyosorban élők névsora, más tekintetben viszont felülmúlja azt. Nem elégszik meg ugyanis a katonaköteles férfilakosság felsorolásával, hanem a család összes többi tagját is feltünteti, sőt a hadköteles személy neve és társadalmi rangja után gyakran megjegyzéseket is tartalmaz annak családi állapotáról, foglalkozásáról, egészségéről. Az adatok összegzését, elemzését annál is inkább fontosnak tartottuk, mert ezáltal a katonai jellegű összeírás háttéréből érdekes és értékes töredékét ismertük meg egy olyan korszak székely társadalmának, amelyről ismereteink még hiányosak.

A háromszéki lustra 1635-ben

Az 1635. évi székelyföldi mustrálás október havában kezdődött el, minden bizonnyal Háromszéken, majd a következő hónapokban tovább folytatódott előbb Csík-Gyergyó-Ká-

4 Lustratio Dominorum Siculorum tam Equestris quam pedestris Ordinis Trium Sedium Siculicalium Sepsj, Kizdj et Orbaj amnis utentium. Rákóczi György 1635 októberében készített háromszéki lustrája. Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak (F. szekció), Cista Diplomatica F. 136. Székely lustra jegyzéke és nemesi összeírások, III. kötet. (A továbbiakban: OL CD F. 136.) 58.

5 Bathyanum. Actia VII. Nr. 17

6 Székely Oklevéltár i. m. V. 177.

7 Adataink számszerű feldolgozását lásd Imreh István és Pataki József dolgozatában (in: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 146–190.) A háromszéki települések rendi, társadalmi tagozódását a munkához csatolt, általunk elkészített térkép szemléletesen tükrözi.

8 OL CD F. 136.

szonszékben, valamint Udvarhelyszéken, november végén pedig Marosszéken fejeződött be. A gyülekezés színhelyei ma már többnyire ismeretlenek, csak feltételezhetjük, hogy ez Csík-Gyergyó-Kászonszékben Csíkszereda (esetleg környéke), Udvarhelyszékben Székelyudvarhely volt.⁹ Marosszék vonatkozásában semmit nem tudunk. A háromszéki összeírásról a lustra bejegyzései csak igen szűkszavúan szólnak. A gazdag anyag feldolgozását a Kézdi-, Orbai-, Seps-i, vagyis Háromszékre vonatkozóan kezdtük el. Megfelelő bizonyítékok hiányában nem állíthatjuk, hogy a fejedelem, I. Rákóczi György jelen volt az októberi mustráláson Háromszéken, de joggal feltételezzük. Egyrészt azért mert — mint az Haller Gábor (1630–1644) naplójából is kitűnik — „az úr”, I. Rákóczi György október 19–22. között Brassóban tartózkodott, majd 24-én Uzonba érkezvén, másnap a sepsiszékiek mustrálását rendelte el.¹⁰ Úgy tűnik, hogy november 1-jén ugyancsak személyesen rendelkezett a kézdiszékiek lustrájának összeállításáról, amelyet két forrás is igazol: a fent említett naplót bejegyzésén kívül a lustra egyik széljegyzete, mely szerint „in campo Kezdivásárhely” folytatódott az összeírás. November 7-én már a szomszédos szék központjába, Csíkszeredába ment, s ott maradt a lustrálás idején, amikor Béli Kelemen árvái javára meghozta a régen várt ítéletet, vagy ahogy a levél bevezető soraiban is írja: „ő kegyelmek között személynök szerint való jövetelünköt nem szántuk, az végre, hogy ő kegyelmeket magunk meglátogatnók és meg is mustrálnók fejenként”.¹¹ Pár nappal később I. Rákóczi György már Udvarhelyen folytatta a számbavételt. Erről ugyancsak néhány, akkor keletkezett forrás tanúskodik. Egyik közülük I. Rákóczi György Daczó Lászlót segesvári szolgálatra szólító levele, a másik pedig az oklevél, amelyben a fejedelem Székelyudvarhely kiváltságait a városi bíró és esküdtek kérésére megerősítette.¹²

A háromszéki lustrában szereplő csaknem 30 ezer adatot összevetve a korábbi vagy későbbi lustrák adataival, sokat megtudhatunk a 17. század eleji székely társadalom állapotáról, a korabeli települések nagyságáról, a társadalmi rétegződésről, a családról, az iskoláztatásról, a mesterségekről, az elvándorlásról, végül pedig a bejegyzett személyek egészségi állapotáról.

Nehézséget jelentett azonban a szolgák, zsellérek és jobbágyok névsorának hiánya, ami voltaképpen nem az eljárás pontatlanságát, hanem a lustra sajátos jellegét tükrözi. Közismert, hogy a függő állapotba jutott székely katonai szolgálatot nem teljesített, Bethlen Gábor megrovó szavaival élve „hadban nem kelletik menni, semmi terhet sem supportál és így ha egy hétben egy vagy két napot végez az urának való szolgálatja felől, könnyen maradhat meg”.¹³

Újabb nehézséget okozott, s ezáltal az esetleges hibalehetőségek esélyeit is növelte, hogy néha ugyanazon személy neve két külön társadalmi réteg felsorolásánál is előfordult. Vitatott továbbá az összeírások megbízhatósága is. Ennek ellenére az 1635. évi lustrát mégis igen fontos forrásnak tarthatjuk, mert betekintést ad egy adott terület társadalmi, sőt népesedési és gazdasági helyzetébe egy olyan korszakban, amelyről az eddigi történetírás elnagyolt képet nyújtott.

Dolgozatunkban a gazdag forrásanyagból itt csak a társadalmi rétegződésre vonatkozó adatokat közöljük, azokból is a három legfontosabb réteg: a *nemes*, *lófő* és *gyalogok rendjének* 1635. évi helyzetét elemezve.

9 Erdélyi történelmi adatok i. m. I. 273–275.

10 I. m. IV. 30.

11 Székely Oklevéltár... i. m. VI. 131.

12 I. m. VI. 135.; Directia Generálă a Arhivelor Statului. Bucuresti. Colectia de documente privind Transilvania. Pachetul XV. Nr. 34.

13 *Demény Lajos*: Bethlen Gábor és kora. Bukarest, 1982. 79.

A lustra Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, azaz Háromszék csaknem összes (91) helységéről ad tájékoztatót.¹⁴ Elkészítésekor a szék területéről 12 808 személyt írtak össze, amelyből 6906 volt a katonaköteles,¹⁵ a többiek ezek hozzátartozói: fiai, testvérei, unokái sőt dédunokái, esetenként leányörökösei (I. táblázat).

Az 1635. évi lustra nem tartalmazza a korabeli társadalom összes rétegeihez tartozó családfők teljes jegyzékét. A rendelkezésünkre álló adatok alapján viszont arra következtethetünk, hogy *Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében ezen a vidéken a székelység zöme továbbra is megőrizte, illetve visszaszerezte szabad emberi állapotát.* Ennek következtében sokrétű volt a társadalom, ahol a nemesség és az alárendeltségben élő rétegek mellett továbbra is megmaradtak a sajátos szabadparaszti rétegek.¹⁶ Az 1635. esztendőben a számításba vehető adatok alapján kiderült, hogy Háromszéken a hadkötelesek sorában még mindig ezeknek a táborra volt a legnépesebb, amelyhez mintegy 90 százalék, azaz 6 230 katonaköteles személy (lófő, gyalog, solymár) tartozott. Ezt követte a nemesség 6,87 százalékkal, majd külön csoportként a városi lakosság 2,92 százalékkal (II. táblázat).

Nemesek

Mind a katonáskodáskor, mind pedig az élet többi területén a szék vezető rétegét a nemesek vagy legalábbis ezeknek java része képezte, ahová a 91 helységből összesen 474 személyt soroltak. Hasonlóan Erdély más vidékeihez, e rendbe, vagy ahogyan a lustra nevezi, a „nobilesek” közé való bejutás bizonyos feltételekhez volt kötve. Ilyen volt a nemeslevél, a katonai szolgálat, és nem utolsósorban a nemesi birtok. Ilyen, a törvény szerint is megfelelő háromszéki nemesi családok voltak az uzoni Beldiek, az altorjai Aporok, az alsócsernátoni Bernáld és Damokos család, a sepsiszentgyörgyi Daczók, a sepsiszentiványi Henterek, a nyujtói Imecs család, a köröspataki Kálnokiak, a zabolai Mikesek, valamint az esztelneki Szacsvaiak, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Ismeretes azonban, hogy az 1562-es felkelés után ez az ún. primori rend sem maradhatott meg a régi állapotában. Az 1562. június 20-i segesvári országgyűlés döntése alapján az „eddigi főnépet, a primori rendet nemesi osztállyá nyilvánították”, ahová a lófők szűkebb, de módosabb rétegét is besorolták.¹⁷ Nem véletlen tehát, hogy János Zsigmond nagyszámú primori oklevelet bocsátott ki.¹⁸ E jelenség tovább fokozódott a 17. század elején. A fejedelmek már nemcsak egyéni, hanem egész közösségeket kiváltságos helyzetbe hozó nemesítő vagy lófőiséget adományozó leveleket állítottak ki.¹⁹ Élen járt ebben az uralkodásra teljesen felkészületlen fejedelem, a fiatal Báthori Gábor, aki a személyesen osztogatott cím- és birtokadományaival tovább fokozta a rendek közötti bizonytalanságot. A mellette kitartó, őt hűségesen szolgáló háromszéki székelyeknek 1611-ben közös nemesítő levelet állított ki.

Bethlen Gábor és a Rákócziak korában is a hadi szolgálat volt a nemesítés egyik legfontosabb feltétele. Az 1619. március 17-én írott, Bethlen Gábor fejedelemhez címzett,

14 A lustra valójában 92 települést sorol fel, de Petőfalvánál megjegyzi: „mind jobbágy”. Adatok hiányában ezt a települést a továbbiakban nem vettük figyelembe. Nem említi még Kézdivásárhely és Bereck mezővárosokat, valamint érthető módon a Fejér vármegyéhez tartozó Peselneket.

15 A lustrában minden osztatlan gazdaságból egy személy neve került bejegyzésre. Ha apa fiával vagy két fiútestvérrel egy kenyéren vagy osztatlan birtokon gazdálkodott, hadba csak egyik volt köteles menni, még a fejenkénti felkelés esetén is. Ha az ilyen gazdaságból a hadbavonult elesett a csatában, az otthonmaradottat hadba küldeni nem volt szabad.

16 Székely felkelés i. m. 164.

17 I. m. 53.; Székely Oklevéltár i. m. II. 164–165.

18 Székely Oklevéltár i. m. II. 265–268.

19 Székely felkelés i. m. 33.; Székely Oklevéltár i. m. V. 176–178.

nemesi címet kérő levélben a nagyborosnyai Bede Tamás is azt írja, hogy „gyermekségemtől fogván az országnak az én erőm szerint híven és igazán szolgáltam; magam régi ember lévén, hadnagyságot is néha az ország szolgálatjában viseltem, [ezért] kegyességéből méltóztassék Nagyságod cum armis in persona nobilitálni [címeres levéllel személyemben megnemesíteni], házam exemptiójával együtt”. A levél hátsó oldalán Béli Kelemen írásával egy feljegyzés Bede Tamás vallomását újfent megerősíti, miszerint „régí löfő ember, kegyelmes uram, ez suplicans [kérelmező] ... szolgálhat Nagyságodnak”.²⁰ Kérésének indokait elfogadván, a fejedelem így ruházta fel Bede Tamást nemesi címmel.

Ugyancsak a katonai szolgálat révén dőlt el a martonosi Nagy Gergely löfő sorsa is. Mint ahogy az a levél szövegéből kitűnik, adományát Bethlen Gábornól azért nyerte, mert az uzoni Béli Kelemen háromszéki főkapitány életét a csatában megmentette. Segítségére sietvén és levágván egy őt űző rácot, Béli Kelemen által lovas hadnaggyá tétetett. A fejedelem mind magát Nagy Gergelyt és testvéreit: Tamást, Györgyöt és Pált, mind fiait: Gábert, Pétert és Ambrust, valamint Nagy Tamás fiát, Demetert nemesi címmel ruházta föl, ezeknek örökségeit és házait Martonoson és Feltorján minden adóztatástól mentesítvén.²¹

Katonai érdemek alapján egy-egy család aránylag rövid idő alatt a „póri állapotból” a nemesi rendbe léphetett. Erre példa az eresztvényi Eresztvényi család sorsa, amelynek sarjait, Balázst és Mihályt a gyalogos puszkások közül és póri állapotukból, hű szolgálataikért előbb Báthori Zsigmond emeli az erdélyi előkelő székelyek közé, majd később, mint azt egy 1642. február 21-én, Gyulafehérvárott kelt adományleveléből is megtudjuk, Rákóczi György Eresztvényi Istvánt, a székely lovas hadnagyot, az eddigi löfőt (1635-ben a löfők között szerepelt) hadi érdemeiért nemesi címmel jutalmazza meg.²²

Gyakran megtörtént, hogy a nemesi címhez jutott székely hosszabb távon már nem élhetett rangjával. Közülük többen, különböző okok miatt, az évek során lassan lemorzsolódtak, helyüket igen gyakran semmivel sem tehetősebb társaiknak adták át. Ezt tükrözik az 1614. és 1635. közötti időszakból származó adatok is: az 1614-ben bejegyzett 276 nemes közül 73 személy már nem szerepel az 1635. évi lustrában a nemesek között. A lisznyói Sánta Ferenc az 1614-es mustráláskor elhalt, s mivel fiúörökösei sem maradtak („leányi voltak”), megtörténhetett, hogy a család sem vitte tovább a nemesi címet. De volt közöttük olyan, akinek a nevét 1635-ben már a löfők soraiban találtuk meg, mint a feldobolyi Szabó Tamását vagy a haralyi Áros Imrét. Mások meg a közbeeső esztendőkhöz haláloztak el. Az aldobolyi Mihácz Bálint az 1614-es összeíráskor még Csíkban lakott, de 1635-re elhálózott, úgyszintén az illyefalvi id. Szabó János, kinek örökségét „leányi bírják”. A gelencei Csoma György, Mihácz Tamás és Járai István is mind hasonló sorsra jutott.

De ez a hosszabb-rövidebb ideig tartó nemesi élet sem lehetett mindig felhőtlen. A frissen nemesített a hétköznapiak során kénytelen-kelletlen érzékelhette a fenálló különbséget, bár elméletileg minden nemes azonos jogokkal és előnyökkel élhetett. Az a tény, hogy ki mikor, milyen alapon és körülmények között jutott a cím birtokához, alapvetően meghatározta nemesi életét. A társadalomban uralkodó merev szabályok csak még jobban megszilárdították azt az osztálytudatot, amely a megfelelő gazdasági erőnlét birtokában egy-egy család esetében évtizedek, sőt évszázadok során kialakult, s apáról fiúra szállván tovább öröklődött, erősödött. Ilyen légkörben nehezen lehetett volna elképzelni, hogy azok a régi nemesi családok (az Aporok, Béliiek, Mikések stb.), akiknek ősei már a 13. században a Székelyföldön kívül is bírtak falvakat és többször is erdélyi főtisztséget töltöttek be, egyenlő félnek tekintették volna az újonnan lett nemeset, akiről igen gyakran kiderült, hogy nem is volt több tehetősebb löfőnél, s aki előbbrejutását részben a már említett segesvári ország-

20 Székely Oklevéltár i. m. VI. 55.

21 I. m. VI. 105–109.

22 I. m. V. 152., VI. 166–167.

gyűlés határozatának köszönhette. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi kevésbé megalapozott gazdasági erőnléttel és talán kevésbé fejlett osztálytudattal rendelkezett, ami viszont komoly, sőt néha áthághatatlan akadályt jelenthetett nemesi állapotának megőrzésében, sorsa további alakulásában.

Lényegében tehát arról van szó, hogy a nemesség, hasonlóan a többi társadalmi osztályhoz, jogi állapotát tekintve ugyan azonos jelleggel bírt, de befelé tovább tagozódott. Alapvető rétegét a már említett régi nemesség képezte, vagyis azok a családok, amelyek több nemzedéken át képesek voltak megőrizni nemességüket. Ezt igazolja az 1602 és 1635 közti rövid időszaknak a vizsgálata is, amelyből kiderült, hogy az egyre szaporodó, nemesi ranghoz jutott családok közül lényegében csupán 59 személy volt képes osztályhelyzetének fenntartására és továbbvitelére, míg egy ennél rövidebb időszakon belül (1614–1635), mint azt már említettük, az újonnan bekerültek közül jóval többen morzsolódtak le s kerültek alacsonyabb társadalmi rendbe.

A feldolgozás során gyakran találkozunk olyan esettel is, amikor nem kapunk egyértelmű választ arra, hogy ki tartozott a lófők, s ki a nemesek közé. Megtörtént ugyanis, hogy olyanokat is a lófők közé vettek fel, akiknek nemesítő levelük volt. A sepsiszentgyörgyi Czákó Jánost, a szentkirályi Kis Andrást a lustrában a lófők közé sorolták, holott őket Báthori Gábor hűséges szolgálataikért 1611. június 14-én nemesi címhez juttatta. A vizsgált adatokból az is kiderült, hogy az eltelt időszakban tovább növekedett azoknak a száma, akik nemesi cím birtokába jutottak. A már említett lemorzsolódást követően 1635-ben 271 személlyel nőtt a számuk. Igen gyakori volt a rokoni kapcsolatok által tovább örökölhető nemesség. Ilyenkor a család egyes tagjainak a társadalmi ranglétrán való előbbrejutása felemelkedést hozott a család többi tagjainak is. Példa erre Imecs Domokos családjának helyzete, akinek két fiát, Mózeszt és Jánost a nemesek közé emelték, sőt két nembeli utódait is nemesi címmel ruházták fel. A már említett papolczy Kis Mihály például Brandenburgi Katalin fejedelemasszonytól nemcsak a saját személyére kapott nemesi adománylevelet, hanem az fiaira, Mihályra, Boldizsára és Miklósrá, valamint mindkét nembeli utódaira is szült.²³

Újabb kérdést vetett fel az 1614–1635 között bejegyzett nemesi családok társadalmi helyzetének állandósága. E 21 év alatt 73 család vesztett, ugyanakkor 271 (!) nyert nemesi címet, ami azt jelenti, hogy összesen 344 családot érintett a társadalmi mobilitás folyamata. Ennek alapján jogosan vetődik fel a kérdés, vajon milyen méreteket ölthetett a 17. század eleji székei társadalomban az osztályokon belüli és osztályok közötti átalakulás, ha a nemesség, ez a számbelileg legkisebb és viszonylag stabil réteg is ilyen nagymérvű változásnak volt kitéve. Hogy mindezt még érzékelhetőbbé tegyük, külön kiemeljük Illyefalva helyzetét, ahol az 1614-ben bejegyzett kilenc nemes sorsa 1635-re a következőképpen alakult: kettő közülük — Séra János és Benkő János — a városi rendbe jutott, három — Dobos György, Szacsvai Máté és Mihály deák — nevét nemhogy a nemesek, de még az illyefalviak között sem tűntették fel. Újabb két személy: Mihácz András és Szabó János 1635-re elhalálozott, örökségeiket leányaik bírták. A még hátralévő két nemes közül Péter Kovács a „jobbágyok közt vagyron felírva, oda írták a commiszáriusok idejében”. Végül maradt Mihácz Demeter, akinek nevét már az 1614-es lustrában is nemesként jegyezték be. Így tehát az illyefalvi nemesek sorában az 1635. évi lustrálás idejére csupán egy család bizonyult „életképesnek”. Az Illyefalváéhoz hasonló eset ritka, ezért nem is általánosítható az egész háromszéki nemességre. Kedvezőbben alakultak a viszonyok Árkoson, ahol az 1614-ben feltüntetett négy nemes továbbra is megőrizte státuszát, sőt az 1635. évi lustrából arra következtethetünk, hogy családjuk növekedésével tovább bővültek soraik.

A társadalom folytonos mozgása következtében nem csupán a nemesek száma gyarapodott az alsóbb társadalmi rétegekből, hanem ennek ellenkezője is megtörtént. Ezt bizonyítja az 1635. évi lustra néhány megjegyzése, amely arról tudósít, hogy a nemesek közül néhányan az alsóbb társadalmi rétegekbe süllyedtek. Megjegyezzük, hogy ezek aránya jóval kisebb, mint azoké, akik 1614. és 1635. között nyertek nemességet. A szentléleki Mátis Miklós például Alia Sámuel szolgája, míg a szentgyörgyi Deák Márton „Kornis Ferenczre asszonyomot” szolgálta. Rajtuk kívül még nyolc nemesről írták meg, hogy szolga, de hogy kit vagy hol szolgált, arról már nem szól a feljegyzés. Néhányan vándorbotot vettek a kezükbe és idegen földön kerestek boldogulást, mint a sepsiszentgyörgyi Kele István és Pál. Hasonló sorsra jutott az ugyancsak sepsiszentgyörgyi Kuti Péter is, akiről még azt is megjegyzik, hogy „Moldvába budosott”. A zaláni Jakó Balázs pedig gyilkosság miatt kényszerült elhagyni szülőföldjét. Nem tudjuk, mi történt a bölöni Illyés Gáspárral, aki ugyan a bejegyzés szerint nemes volt, de most örökségét „Nemes Tamás uram bírja”. A nemesek között említik Farkas Bálintot is, akinek neve után viszont ott áll, hogy „gyalog lófó”, ami a társadalmi ranglétrán való lesüllyedésre utal.

Hangsúlyozzuk, hogy az 1635. évi lustrában rögzített társadalmi állapotok sokszor az egyik vagy másik katonáskodó *székely család átmeneti helyzetére utalnak*. Erre világosan utal a nagyborosnyói Bede András esete is, aki nemes létére 1635-ben kénytelen volt szolgának szegődni, de a későbbiek során, mint ahogy arra egy 1658. évi és egy 1692. évi oklevél is utal, ismét a Háromszéken jól ismert nemesek sorába tartozott.²⁴

Az 1635. évi lustra tehát azt mutatja, hogy a háromszéki nemesek mitegy 3 %-a alacsonyabb társadalmi rétegbe süllyedt. Közülük 11 személy (2,32%) szolga lett, öt (1,05%) pedig elbújdosott (III. és IV. táblázat).

A lustra adatainak hiányosságából adódik, hogy nem követhetjük nyomon a jobbágy-, zsellér- vagy szolgatartó nemeseket, mint ahogyan azt az 1614-es összeírásnál megtehetjük. E tekintetben itt csupán szórványos adatokat gyűjthettünk össze. Tehetősebbnek számított pl. a zabolai Basa Tamás, a bodoki Mikó Ferenc és az illyefalvi Daniel Mihály, akiknek négy-négy alattvalóját jegyezték fel. A köröspataki Kálnoki Istvánnak pedig öt faluban hat ember szolgált, adózott vagy robotolt. A sepsiszentgyörgyi Daczó László és a gelencei Tholdalaghi Mihály hét embert tartott, míg az oltszemi Nemes Tamásnak négy faluban nyolc jobbágya volt. Ezek a számok nyilván nem tükrözik teljesen a felsorolt nemesi családok társadalmi és gazdasági helyzetét, annál is inkább, mivel a 1614-es lustrában — Daniel Mihály és Nemes Tamás kivételével — az említettek mind húszon felüli jobbággyal szerepeltek. A zabolai Basa család például 1614-ben hat faluban mintegy 122 jobbágyot és zsellért bírt, a gelencei Tholdalaghi Mihálynak öt faluban ötven jobbágyát, a sepsiszentgyörgyi Daczó Lászlónak kilenc faluban 35 jobbágyát, a köröspataki Kálnoki családnak pedig hét faluban 31 jobbágyát tartották nyilván. Mindezek után nem kerülhetjük el annak tisztázását, hogy miként alakult 1602. és 1635. között a nemesség aránya a háromszéki társadalom szerkezetében. 1602-ben a bejegyzett katonakötelesek (nemes, lófó, gyalog, drabant szabad székelyek) 3,55%-át a nemesi rend alkotta. 1614-ben arányuk 6,96%-ra növekedett, 1635-ben pedig a 7,09 százalékot ért el (V. táblázat). A fenti adatok világosan utalnak a nemesség gyarapodására. De megjegyezzük, hogy ennek a társadalmi rétegnek a növekedése nem volt egyedülálló jelenség. Bár arányuk a szabad székelységen belül állandóan növekedett, de az össztársadalom szempontjából többé-kevésbé mindig azonos százalékat mutatott.

Lófők

1635-ben a háromszéki székely katonaköteleseknek mintegy 36 százalékát, azaz 2 490 családfőt a lófők csoportja alkotta. Számuk az 1614-es esztendőtlől egyre gyarapodott, s 21 év alatt 1111 fővel nőtt (VI. táblázat, grafikon).

A lófőség nagyjából megegyezett a hadi kötelezettséget teljesítő kisnemes státuszával. Ez különösen észlelhető a már említett segesvári országgyűlés után, amikor kimondták: „Az fő népek, az ő fősegekben és az löfejek az ő löfőségeiben minden széken szabadon éljenek, úgy mint a nemesség az ő nemességeiben, az ő földin lakóikat, kiket jó igazsággal bírnak, úgy mint a nemesség bírják az ő jobbágyokat, ők is jobbágyul bírják.” Az országgyűlés felmentette a lófőket a dézsma fizetése alól és kimondta, hogy ennek fejében „ők is lovakkal, páncéllal, sisakkal, pajzzsal, kopjával hadakozóképpen jó módon készen legyenek”.²⁵ Ezt követően szaporodtak el majd a nemes s lófő címet és címert adományozó levelek a székely lovasok között és ennek hatására olvashatjuk még mindig a lustrában bejegyzett lófők neve után az adományozó vagy esetleg annak címét-rangját megerősítő fejedelem nevét is, azaz bizonyítékát igaz lófő ősöktől való származásának. Ettől vált bizonyossá egy-egy személy lófőségének régisége is. Az ún. „régí lófők” rendjét János Zsigmond idejétől (1559–1570) számították. A gelencei Kádár Györgyről a „fő emberek és hét emberek testálnak, hogy régi lófő” lenne. A feltorjai Kassa Máté úgyszintén „régí lófőnek” mondja magát.

Báthori Istvántól (1570–1576), vagy ahogy a bejegyzésben is szerepel „István királytól” „vagyon jó levele” a gelencei Bajcsi Jánosnak és Fábián Benedeknek. A dálnoki Farkas Pál egy zálogos levél szerint már 1580-ban a lófők közé tartozott.²⁶ Tömeges lófőstítésről hallunk Báthori Zsigmond (1588–1602) idején.²⁷ 1593. szeptember 16-án a még fennálló várhegyi várban a háromszéki nemesek, lófők és a közrend gyűlésén került kihirdetésre Eresztevényi Balázs és Mihály lófőstítése, akiket Báthori Zsigmond hű szolgálataikért a gyalog pixidáriusok (puskások) közül az erdélyi primipilus (lófő) székelyek közé emelt, hogy mind ők, mind pedig utódaik „jó lovas hadi készüléttel” szolgáljanak az ország javára. Ugyanakkor Eresztevényen levő házuikat, amelynek szomszédai Bessenyei Mihály és Gazda János pixidáriusok, valamint birtokaikat minden közteher és adófizetés alól felmentették.²⁸

1601 szeptemberében a kovásznai ifj. Vajna János, Vajna Gáspár és János, valamint a nagyborosnyói Szurdok György, októberben pedig a barátosi Cziekeze Jakab, az osdolai Csűrös Miklós és a szintén nagyborosnyói Szurdok Boldizsár jutott hasonló címhez. A fejedelem házuikat, akárcsak a nemesek házait, minden adózás, sőt a közszékelyekre kötelező szolgáltatás alól is felmenti. Még ez év novemberében a marosújvári táborban újabb közszékelyek kaptak lófő levelet, köztük a hilibi Gál János. A következő év márciusában a zabolai Illyés Gáspár, június 23-án pedig az idősebb Szabó István jutott lófőstítő levél tulajdonába. Hűséges szolgálataiért jutalmazta a fejedelem a bölöni Syko Sándort, s emelte ki a szabad székely állapotából, sőt utódaival együtt olyan jogokkal és kiváltságokkal ruházta fel, amelyekkel a többi lófők is bírtak. Kötelezte őket, hogy háború esetén mindannyian jó lóval és fegyverrel, karddal, sisakkal, páncéllal, pajzzsal, dárdával és más hadi felszereléssel jelenjenek meg a táborban. Nagybölöni házuikat minden adózás (taksa, tized, kilenced, kepe fizetése), valamint a paraszti munkaszolgáltatás alól felmentette.²⁹

25 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Kiadta: Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898. II. 203.

26 Székely Oklevéltár i. m. V. 123.

27 I. m. V. 172–174.

28 I. m. V. 152.

29 I. m. V. 166.

Az 1635. évi lustrában szereplők közül néhányan Bocskai István fejedelemtől (1605–1606) vallják lófőiségüket, mint az egerpataki Konia Ferenc vagy Izsák György.³⁰ Újabb tömeges lófőítésről tudunk Báthori Gábor (1608–1613) idejéből, amikor 1611. június 12-én összesen tizenkilenc barátosi, kökösi, kovásznai, zabolai, kézdivásárhelyi, futásfalvi és altorjai testőrgyalogot nem nemes és jobbágy állapotukból kivéve közös címeres levéllel nemességre emelt a fejedelem.³¹

Jóval népesebb azoknak a tábora, akik Bethlen Gábertől (1613–1629) kaptak lófőiséget. A lécfalvi Gyárfás János és Csákány István, a zágoni Vajna Mihály, az almási Benkő Mihály, a martonosi Ince Balázs és András, valamint Gyujtó Benedek, bár az „urbáriumban a gyalogok közt vadnak felírva, [de] az meghalt Urunk adott primipilátust nekik”, jegyzi fel az 1635. évi lustra.

Bethlen Gábor halála után özvegye, Brandenburgi Katalin örökli a trónt rövid időre (1629–1630), a vele járó jogokkal, így a kiváltságlevelek adományozásával együtt. A lustra szavaival élve „Catharina”-tól szerzett levelet pl. a nagyborosnyói Czink Gáspár.

A legtöbb bejegyzés azonban I. Rákóczi György idejéből való. A gidófalvi Dávid László, a sepsiszentgyörgyi Kozák István és a lécfalvi Keresztes Imre ugyan mint „veterani”, azaz ősi lófők szerepelnek, de hozzáfűzték, hogy „Urunk ő nagysága” adott nekik lófőiséget vagy erősítette meg benne. Árkoson egyszerre négy személy: Veres János, Gecző János, Köntés Bálint és Veres László (fiával, Bálinttal) kapott lófő levelet, vagy ahogy a lustra bejegyzése szól: „Urunk együtt az attyával, evel adott primipilátust”. Úgyszintén „levelét mondja lenni urunktól” a pákei Palaczka Györgyné és a zágoni Albu Péter is.

A hadi szolgálatban szerzett érdemek mellett még jónéhány lehetőség adódott az előbb-rejutáshoz. A nagyborosnyói Gomolya Miklós, vele együtt a Beder familia, „akik addig a gyalogok között voltak”, lófőiségüket „cserép csinálásért” kapták. Az ugyancsak nagyborosnyói Szurdok Jakab is, aki „az előtt gyalogok közt volt”, megszolgáltá valamivel az előbbrejutást, hasonlóan az árkosi Szabó Gábor, akit az „urunk attá” címeres levél alapján említenek a lófők között.

Vagyon alapja, gazdasági ereje juttatta lófőiséghez az illyefalvi Sámbockréti Jánost, hiszen mint írja a bejegyzés, „jövevény levén, pénzen vött magának szabad helyet, az hol lakik”. Hasonlóképpen jutott lófő örökséghez a Zalánba költözött Sánta Péter, aki szintén jövevény volt. Dienes Bálint a köpeczi lófő Keresztes Páltól és fiától 90 forintot vásárolta meg középpajtai örökségét. Az adásvételi szerződésben a vásárolt lófő örökségről azt is leszögezik, hogy Dienes Bálint „fiúról fiúra, leányról leányra, nemzettségről nemzettségre örökön” vette a maga tulajdonába.³²

A lófők rendjébe való bejutás azonban nem mindig történt előírás szerint. A törvényes rend visszaállítása néha országos ügyé növekedett. Számos esetben olvashatunk a gyalogok kívánságnál nagyobb lófőítéséről. E folyamat nem volt újkeletű. Már az 1592-es országgyűlés is elrendelte a székely főkapitányoknak az új lófők felülvizsgálását s a nem odavalók letételét.³³ Talán az ilyen szigorú ellenőrzések elrendelésével, de leginkább végrehajtásával magyarázható, hogy e jelentős szerepet betöltő szabadparaszi réteg az 1614-es lustra után kevésbé gyarapodott, szemben a nála alacsonyabb rangú gyalogosok rendjével. Igaz ugyan, hogy az 1614-ben összeírt lófők 1635-re 1111 fővel szaporodtak, de a gyalogok rendjének növekedési arányát mégsem érték el, hiszen ez utóbbi a vizsgált időszakban 2 494 személlyel lett több (VI. táblázat).

30 I. m. VI. 139.

31 I. m. VI. 32.

32 I. m. VI. 18–19.

33 Erdélyi Országgyűlési Emlékek i. m. III. 403.

E társadalmi rétegből sokakat fenyegetett a lesüllyedés. A lófőségüket veszített székelyek közül elsősorban annak a 166 személynek a sorsára utalunk, akik a gyalogok rendjébe süllyedtek le vagy kerültek oda vissza. Ezek az ún. „gyalog lófők”, akik „gyalog mustráltak”, még megőrizték ugyan a lófőséget, de már valamilyen oknál fogva gyalogok módjára kényszerültek szolgálni. Lesüllyedésük feltehetően leggyakoribb okát az anyagi helyzetük romlása jelentette. A lesüllyedés leginkább az ún. „veteránusokat”, vagyis a régebbi lófőket érintette, legalábbis ez derül ki a feldolgozott anyagból. Bikkfalván a 77 régi lófő közül 13, Kőröspatakon a 34 közül 7, Feltorján pedig az 52 bejegyzett „veteráni” lófő közül 11 jutott a gyalogok közé.

A lesüllyedés veszélye azonban nem fenyegetett egyformán minden háromszéki lófő települést. Erre vonatkozóan csupán 22 helységről vannak adataink. A lesüllyedés aránya az altorjai lófők soraiban volt e legnagyobb. Itt a 202 lófő közül 52 személy ugyan még megőrizte a lófőséggel járó státuszát, de a szolgálataikat már gyalogok módjára teljesíthették. Ahhoz, hogy ennek okait felderítsük, adataink egyelőre túl hiányosak, de feltételezzük, hogy a főúri kényszer itt is komoly szerepet játszhatott. Ekkor ugyanis az az Apor Lázár volt a család feje, aki a jószágát veszített ősi família hírnevét és gazdasági alapját házasság, de elsősorban takarékoskodás útján igyekezett újra helyreállítani. Így nem állhat távol a valóságtól az a feltevés, hogy a falu szabad székely lakosságát ambiciózus tervéhez komoly szolgálattalra kényszerítette.

E társadalmi rendből való lesüllyedés másik útját a szolgasorba jutás jelentette. A lustrában szereplő lófők 1,08%-a többnyire szegénysége miatt szegődött szolgának. Egy-egy lófő neve után gyakran jegyezték fel, hogy „szolga”, sőt itt-ott még a gazda nevét is beírták. Voltak továbbá olyanok, akik a kapitányt szolgálták. Nemritkán csak annyit jegyeztek meg, hogy a „faluban szolga legény”, mint pl. a papolczi Janó Mihály.

A ránehezedő terhek súlya alatt gyakran nem találván más kiutat, a lófő maga kötötte le magát valamelyik főemberhez, annak szolgájává, esetleg jobbággyává szegődve. Erről az egyre inkább körvonalazódó tendenciáról tanúskodik uzoni Béli Kelemen jelentése Bethlen Gáborhoz, amelyben leírja, hogy „szabad székely erővel kötné és köti magát jobbágyul az nemes embernek”.³⁴ Erőszak útján juthatott „Mikes Uram birtokába” a zágoni Veres János, akit a táblán „adiudicáltak” volt és az „övé most is”. De veszély fenyegette a pákei Király Györgyöt is, akihez „Donát János praetendallia iussat”, éppúgy mint a zágoni Kis István és János, akiket „megadatott a törvény Mikes Boldizsárnak 1. die nov. 1635”.

Ismét érdemesnek tartjuk kiemelni az altorjai állapotokat, ahol nemcsak a lófők süllyedtek szépszámmal a gyalogok ssoraiba, de a jobbágysorba jutás is itt volt a legnagyobb. Hajdu Barabás lófő Apor Lázár „jobbággyának mondatik”. Imreh János és Birtalan György a „Réti Uramé”, míg Borbándi Mihályt Bodó Péter „jobbággyának mondják”. Imreh Balázs pedig a „kapitány uramé” Martonfalván. Az illyefalvi lófő Péter Kovács ugyan megjelent a mustráláson, „de az jobbágyok közt vagyon felírva”. Az altorjai Vizi Péter, bár a lófők között mustráltatott, de neve után mégis ott áll, hogy „semmije sincs”, Tatrangi István pedig „jószágtalan” volt.

Az elszegényedett lófő a lustrálás alkalmával különösen kényes helyzetbe kerülhetett, ha nem az előírásnak megfelelő hadifelszerelésben jelent meg. A büntetést sem kerülhették el, a fejedelem megvonta tőlük a lófőség státuszát, s a közrendűek soraiba írták.

Az 1635. évi lustra 2 490 háromszéki lófő nevét sorolja fel, de az adatok részletes vizsgálatából kiderül, hogy közülük csak 1860 személy, azaz 74,70% tehetett eleget hadi kötelezettségeinek. A többi 630, vagyis a háromszéki lófők 25,30%-a részben az utolsó lustrálás óta hunyt el, részben elbujdosott vagy szolgává szegődött (VII. táblázat).

Gyalogok

A 17. században a Szék társadalmában a legtöbb viszontagságot átél csoport a gyalogok rendje volt, ahová az 1635-ös lustrában feltüntetett katonaköteles háromszéki székelység 53,88 százaléka, vagyis 3721 személy tartozott.

A gyalogos székelyek a lófőkhöz képest jóval bizonytalanabb társadalmi helyzetben éltek, ők képezték a „régí községet, a jobbágyság felé szorítottakat, a székely közrendűeket és kisebb mértékben a szabadparaszti státusba visszajutott vagy az abba beépülni tudó embereket”.³⁵ Az ezen a rétegen belül uralkodó feszültségekre maga az 1635. évi lustra is gyakran utal. A gyalogok életét a hadi kötelezettségekkel járó terhek mellett tovább nehezítette a földesúri kényszer. Ebből fakadóan alakult ki azoknak az eléggé népes tábora, akik a súlyos teher nyomása alól rendjükből kiválva szolgasorba kényszerültek (III. táblázat). Feltehetően így lett a dálnoki Nagy Gáspár Dimjen Ferenc szolgájává, s szegődött el a sárfalvi Héja András és Gáspár Apor Lázár udvarába, hasonlóan a kilyéni Imreh Györgyhoz, aki viszont „Lázár István uramhoz” volt kénytelen szolgálatba szegődni. Sokat közülük a fizetésektelenség, az éhség kényszerített arra, hogy egy-egy főember vagy módosabb gazda szolgálatába lépjen. Így süllyedhetett jobbágysorba a lustrában szereplő puskás gyalogok mintegy 1,15%-a, azaz 43 személy (VIII. táblázat). A nagyborosnyói Barta Miklóst bizonyára a már említett okok egyike kényszerítette arra, hogy „eladta magát Mikes Boldizsárnak”, de hasonló lehetett a sorsa az alsócsernátoni Székely Jánosnak, a dálnoki Barta Tamásnak, valamint a nyujtói Jancsó Gergelynek is.

A lustrában tett megjegyzések néha egyértelműen utalnak a főemberi nyomásra, foglaltságra. Az eszterneki Szász Gergelyt például „Barta János foglalta el”, a bölöni Bakó Györgyöt pedig „üdvözült urunk atya volt Baróton Daniel Mihály urunknak”, míg a gelencei Markos Lőrinczen „Tholdalaghi úr tartja közit rajta, igazságát produkálja”. Szorongatott helyzetben lehetett a zabolai Pince György és István, akihez Basa Tamás „pretendálja jussát”. A pávai Bene Demeter gyalognak hiába van lófő levele, mégis „Mikes uram pretendálja jussát” hozzá.

Van, akiről megjegyzik, hogy „fejekötött” jobbágyság, mint a matisfalvi Hatvani János, akiről „a hitese emberek mondják, hogy fejét elkötötte”, de fiait, Miklóst, Jakabét és Jancsiét már nem. Többen kerültek jobbágysorba fej- és jószágvesztéssel büntetett tetteik miatt. A baróti Fábián Balázs például azért lett Daniel Mihály „fejekötött” jobbágyság, mert „más jobbágyságát ölte meg, s megkegyelmeztek neki”. Jobbágysorba jutás fenyegette a már említett Nagy Gál Jánost, mert a mustrán nem az előírt fegyverzetrel jelent meg.

A szolgál- vagy jobbágysorba való süllyedés mellett gyakran hallunk olyan gyalogról is, aki jobb híján más vidékre menekült. Az erre vonatkozó összesítő adatokból kiderült, hogy a gyalogok mintegy 1,20%-a vándorolt el az ország közelebbi vagy távolabbi vidékeire (IV. táblázat). A 45 elbujdosott gyalog közül csupán hárman szöktek meg főbenjáró vétek, gyilkosság miatt. Többségük — bár szökésük okát nem említi a bejegyzés — feltehetően gazdasági vagy más társadalmi indíttatásból keresett menedéket a szülőföldjétől távolabbi vidékeken. Az elbujdosott albisi Porkoláb Gáspárt „Csombordon Török György jobbágyságának mondják”. A köpeczi Guzs Tamás és Mihály pedig a szegénység miatt szökött el.

A székely gyalogság körében észlelhető társadalmi mobilitás legfontosabb, mondhatni meghatározó iránya, hogy viszonylag sok gyalogos lett lófő, éppen úgy, mint ahogy aránylag nem kevés lófőből lett gyalogos. Az adatok hiányossága miatt igen nehéz, sőt sok esetben lehetetlen eldönteni, hogy lesüllyedésről vagy felemelkedésről van-e szó. Egy-egy gyalog neve után ugyan ott áll, hogy lófő levele van vagy lóval mustrált, de ez még nem elegendő annak a megállapításához, hogy a lófő lett-e gyaloggá vagy fordítva. Ezért összefoglaló

35 Székely felkelés i. m. 170.

táblázat elkészítésére nem is vállalkozunk. Találunk viszont olyan bejegyzést, amely világosan utal a mobilitás egyik-másik okára, sőt ha csak ezeket vesszük figyelembe, akkor úgy tűnik, igen népes azoknak a tábora, akik *lőfők voltak és a gyalogok közé süllyedtek*. A csomotrányi Szőcs Istvánt a „Jurátusok hűtök szerint vallják régi lőfőnek lenni”. Úgyszintén régi lőfő a gyalogsorban lévő maksai Kanyó István vagy a málnási Baló Balázs, akinek neve után azt is megjegyzik, hogy lőfő levelét Báthori Zsigmondtól nyerte. Hasonló volt a helyzete a szentkirályi Imre Györgynek, aki ugyan „lőfőséget vallott az megholt fejedelemtől”, Bethlen Gábertól, de a neve mégis a gyalogok között szerepelt, éppúgy, mint az esztelneki Ráduly Mihályé s Jánosé, akik bár „armálisukat produkálják, melyet magunk adtunk nekik”, de gyalogok módjára szolgálnak továbbra is. A maksai Bartók György neve után bejegyezték, hogy „lőfő helyre szállott, de gyalog szolgáljon”.

Egyoldalú lenne a kép, ha csupán a gyalogok lesüllyedéséről, azaz jobbágy- illetve szolgasorba jutásáról írnánk. Meggyőződésünk, hogy a 16. század végén és a 17. század első felében nem ment ritkaságszámba a puskás gyalogok rendjéből való felemelkedés a lőfők vagy éppen a nemesek rendjébe. Érdemeik elismeréséért a fejedelem éppúgy adományozott nemesítő levelet, sőt címet is a gyalogoknak, mint a lőfőknek. 1580. március 31-én Báthori Kristóf fejedelem „hűséges hadi szolgálataikért kiveszi addigi pór állapotjukból” Bathó Máté, Kis Antal és Tamás, Fejér György, Kónya Bálint és István egerpataki, Dobos István angyalosí, Barabás Lukács árkosí parasztokat és a sepsiszéki székely gyalog puskások közé iktatja, felszabadítván minden adófizetés alól, azzal a kikötéssel, hogy karddal és puskával harcra mindig készen álljanak, kiskorú utódaik helyett zsoldost állítsanak, nagykorban személyenként szolgáljanak.³⁶ Katonai érdeme jutalmául kapott adózás alóli felmentő fejedelmi kiváltságlevelet a nagyborosnyói Nagy Miklós s vele együtt a család többi férfitagja, mert az 1630. évi rakamazi ütközetben „zászlót nyert volt”.³⁷ A barátosi Vasdó Bálinttal kapcsolatban viszont megjegyzik, hogy bár „igen vén ember”, de két fia ugyancsak Rakamaznál vezett a harcban, s ezért harmadik fiát, Mihályt „éltéig tartásuk szabadságban, Urunk megengette, semmi adózással ne bántsák”.

A fejedelmi kiváltságlevéllel rendelkező gyalogok igyekeztek a nemesi életmódot legalább külsőségekben utánozni. Ezen törekvések szimbólumaként jelentek meg az armális levelek is. A címeres levél adományozását bizonyos esetekben birtokadományozás követte. 1611. október 19-én a hilibi Gaál János és a haralyi Ártos Imre valamint utódaik Báthori Gábor fejedelemtől így kapták meg az imecsfali Imecs Mózesnek az orbaiszéki Imecsfalván és más székely székekben fekvő birtokait, amelyeket ez utóbbitól azért vett el a fejedelem, mert Forgách Zsigmonhoz és Serbán vajdához csatlakozott.³⁸

Az 1635. évi 3721 bejegyzett gyalogosból a lustrálás időpontjáig 1006 elhalálozott, 349 fő pedig ún. „mozgásban” volt. Ők képezték azt a réteget, amelyért a már említett 1608-as kolozsvári országgyűlés is panaszkodott, mondván: „ki miatt a közönséges szolgálatban fogyatkozás esik” (VIII. táblázat).³⁹ Maradt végül is a 2366 fő, akik a háromszéki gyalogság 1635. évi mozgósítható, tettekre kész katonai erejét képezték.

36 Székely Oklevéltár i. m. V. 123.

37 Rakamaz nagyközség Szabolcs vármegyében, ahol 1630-ban I. Rákóczi György véres csatában legyőzte II. Ferdinánd hadát.

38 Székely Oklevéltár i. m. VI. 33.

39 Erdélyi országgyűlési emlékek i. m. VI. 113.

Összegzés

Az 1635. évi, I. Rákóczi György rendeletére készített háromszéki lustra adataiból tehát néhány igen fontos következtetés vonható le a 17. század közepének székely társadalmára.

a.) *Társadalmi szempontból* a 17. század első harmadában Háromszék lakossága továbbra is azonos társadalmi osztályokban élt és dolgozott. Nem tagozódott tovább, de nem is tűntek el még a korábbi rétegek, amelyek zömmel a gyalogos szabad székelyek sorait gyarapították. Így tehát a székelység továbbra is sajátosan sokrétű szerkezetével illeszkedett be az erdélyi társadalomba, ahol az egyes települések keretében „vegyes szerkezetbe olvasztott, ötvözött egybe feudális jobbágyi–földesúri és szabad katonai privilegiális társadalmi formákat”.⁴⁰

b.) *Katonai szempontból* Háromszék lovas és puskás gyalogos hadereje az 1635. lustra adatai alapján 6906 személyből állott. A részletes vizsgálat során — amelynek egy részét e dolgozatunkban közöltünk — kiderült, hogy ez a létszám lényegében egy fiktív állapotot tükröz, ugyanis a szék harcképes állománya az elhalálozás, elbújdosás, szolgál-, jobbágy- vagy zsellérsorba való süllyedés, betegség stb. miatt becslésünk szerint nem haladhatta meg a 4396 főt.⁴¹ Így már közelebb kerül a valós helyzethez az a megállapítás, miszerint a katonai szolgálatot teljesítő székelyek száma e korban megközelíti a 15 000 főt. A saját fegyverrel, sőt saját élelmiszerrel felszerelt katonaság nagy tömege rendkívül rövid időn belül, kb. egy hét leforgása alatt bármikor harcba volt hívható, ezáltal a legértékesebb egysége volt az erdélyi katonaságnak.

40 Székely felkelés i. m. 178.

41 Ez az összlétszám is tovább csökkenthető, ha figyelembe vesszük a katonaköteles személyek szolgál- vagy jobbágysorba való süllyedését. Mivel azonban erre vonatkozó pontos kimutatást a szövegben is említett hiányosságok miatt nem végezhetünk, így a végleges szám adatok közlésére sem vállalkozhatunk.

I. táblázat

A lustrában feltüntetett katonaköteles családok

	Él	Elhalálozottak	Összesen
Katonaköteles személy	5107	1799	6906
Fiú gyermeke	4659	237	4896
Öccse	371	35	406
Bátyja	20	-	20
Veje	91	-	91
Unokája	299	9	308
Dédunokája	5	-	5
Leány örököse	176	-	176
Összesen	10 728	2 080	12 808

II. táblázat

Az 1635. évi katonaköteles személyek társadalmi rétegződése

Társadalmi kategóriák	Szám	%
Nemes	474	6,87
Lófő	2490	36,06
Puskás gyalogos	3721	53,88
Városi polgár	202	2,92
Solymár	19	0,27
Összesen	6 906	100%

III. táblázat

A szolgasorba süllyedt személyek társadalmi hovatartozása az 1635. évi lustra szerint

Társadalmi kategóriák	katonaköteles szám	személyek Az összes %-a
Nemes	11	2,32
Lófő	32	1,28
Gyalogos	46	1,23
Összesen	89	1,33

IV. táblázat

Az elbújdosott katonaköteles személyek társadalmi hovatartozása az 1635. évi lustra szerint

Társadalmi kategóriák	sorszám	Az összes %-a
Nemes	5	1,05
Lófő	11	0,44
Gyalogos	45	1,20
Összesen	61	0,91

V. táblázat

*A katonaköteles személyek és a nemesség lélekszámának alakulása
az 1602., 1614. és 1635. évi lustra adatai szerint*

Összeírás éve	Katonaköteles személyek	Nemesség	Nemesség aránya a katonaköteles székelységben (%)
1602	3011	101	3,35
1614	4330	276	6,37
1635	6685 ⁺	474	7,09

+A városi polgári rend és a solymárok kivételével

VI. táblázat

*A katonaköteles személyek társadalmi megoszlása
az 1614. és 1635. évi adatok szerint*

Társadalmi rend	Nemes		Lófő		Gyalogos	
Összeírás éve	1614	1635	1614	1635	1614	1635
Összesen	276	474	1379	2490	1227	3721
Számbeli növekedés 1614 és 1635 között	198		1111		24949	

VII. táblázat

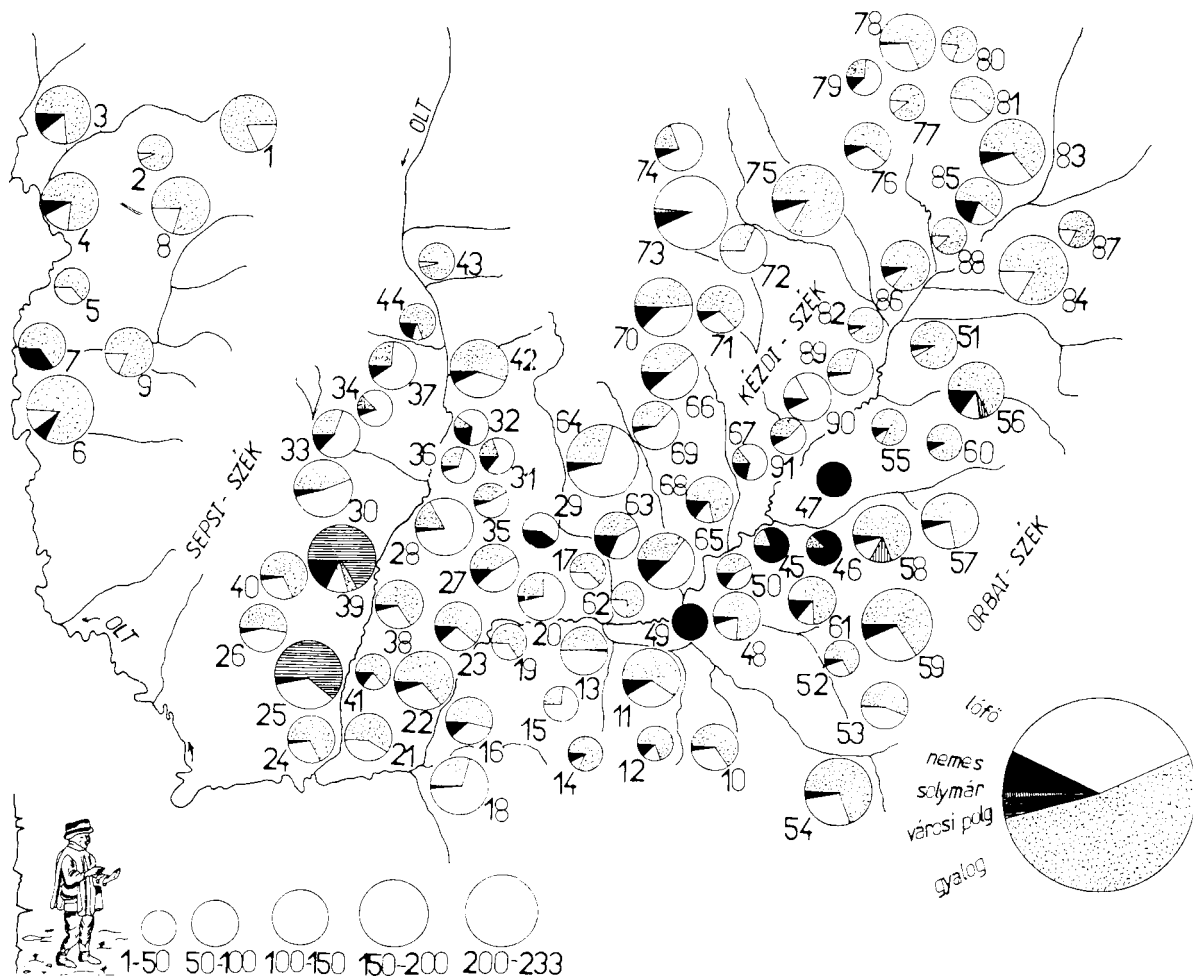
A lófő rendből való távozás okai

Lófők (2490)	Szám	Az összes %-a
Elbújdosott	11	0,44
Szolga	32	1,28
Elhalálozott	587	23,58
Összesen	630	25,30

VIII. táblázat

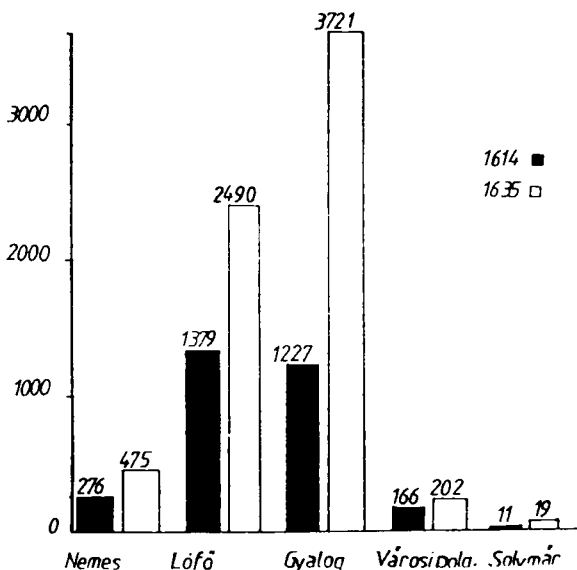
*A gyalogok rendjén belüli változások
az 1635. évi lustra adatai alapján*

Gyalog /3721/	Szám	Az összes %-a
Nemes	7	0,18
Lófővé lett vagy onnan süllyed le	208	5,58
Szolga	46	1,23
Jobbágy	43	1,15
Elbújdosott	45	1,20
Elhalálozott	1006	27,03
Összesen	1355	36,41

A térképen számmal jelzett helységek névsora

1 Bacon (Bátani)	33 Köröspatak (Valea Crisului)	65 Lécfalva (Let)
2 Bodos (Bodos)	34 Kálnok (Calnik)	66 Alsócsémáton (Cernatul de Jos)
3 Barot (Barolt)	35 Martonos (Mártánus)	67 Matizsfalva (Mátiseni)
4 Köpec (Cápeni)	36 Fotos (Fotos)	68 Markosfalva (Márcusa)
5 Miklósvara (Miclosoara)	37 Zálán (Zálan)	69 Albis (Albis)
6 Bölön (Belin)	38 Kilyén (Chilieni)	70 Cernatul de Sus (Felsőcsémáton)
7 Nagyajta (Aita-Mare)	39 Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe)	71 Ikafalva (Icafaláu)
8 Szarazajta (Aita-Seacă)	40 Szemeria (Simeria)	72 Hosszufalu (Alungeni)
9 Középpajta (Aita-Medie)	41 Szotyor (Coseni)	73 Altörja (Turia de Jos)
10 Feldoboly (Dobolii de Sus)	42 Bodok (Bdoc)	74 Feltörja (Turia de Sus)
11 Nagyborosnyó (Borosneu Márc)	43 Málnás (Malnas)	75 Kézdiszentlélek (Sinzieni)
12 Kisborosnyó (Borsneu Mic)	44 Oltszem (Olteni)	76 Poján (Poian)
13 Egerpatak (Aninoasa)	45 Szörce (Surcea)	77 Bélafalva (Belani)
14 Szacsva (Saciova)	46 Tamásfalva (Tamasfaláu)	78 Esztelnek (Estelnic)
15 Magyaros (Mágherus)	47 Damokosfalva (Peteni)	79 Kurtapatak (Valea Scurtá)
16 Lisznyó (Lisnau)	48 Barátos (Brates)	80 Csomortány (Lutoasa)
17 Eresztevény (Eresteghin)	49 Cofalva (Tufaláu)	81 Kézdiálmás (Mereni)
18 Bikfalva (Bicfaláu)	50 Telek (Teleghia)	82 Oroszfalu (Ruseni)
19 Komolló (Comoláu)	51 Hilib (Hilib)	83 Lemhény (Lemnia)
20 Réty (Reci)	52 Körös (Chirus)	84 Ozsdola (Ojdula)
21 Kőkös (Chicis)	53 Papolcz (Pápáuti)	85 Nyujtód (Lunga)
22 Uzon (Ozun)	54 Zagon (Zagon)	86 Szászfalu (Tinoasa)
23 Szentiván (Sintionlunca)	55 Imecsfalva (Imeni)	87 Kézdimartonos (Mártánusi)
24 Aldoboly (Dobolii de Jos)	56 Gelence (Ghelinta)	88 Sárfalva (Sásoasa)
25 Illyefalva (Ilieni)	57 Zabola (Zábala)	89 Szentkatolna (Cátállina)
26 Szentkirály (Sincraiu)	58 Páva (Pava)	90 Hatolyka (Hátuica)
27 Angyalos (Anghelus)	59 Kovászna (Covasna)	91 Martonfalva (Mártineni)
28 Gidófalva (Ghidfaláu)	60 Haraly (Harale)	92 Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc)
29 Besenyő (Pádureni)	61 Páké (Pachia)	93 Berek (Bretcu)
30 Árkos (Arcus)	62 Bitá (Bitá)	
31 Étfalva (Etfaláu)	63 Maksa (Moacsa)	
32 Zoltán (Zoltan)	64 Dálnok (Dalníc)	

Grafikon

PAP FERENC

KOLOZSVÁR ÉS A KIRÁLYI MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI KAPCSOLATAI

A kolozsvári harmincadnaplók tanúsága, 1599–1637

A kolozsvári levéltárban találhatók a városi harmincadhivatal 1599–1637 között vezetett vámnaplói. Az említett időszakban a harmincadvám jövedelmének legnagyobb része a város pénztárába folyt be, s ez gyökeresen eltért a korábbi évszázadok gyakorlatától, amely szerint a harmincadvám jövedelme a királyt, illetve a fejedelmet illette. A szakirodalom tudomásul vette ezt a változást, de nem igyekezett megmagyarázni. Márpedig a magyarázatot Báthori Zsigmond fejedelem 1598. szeptember 3-án kelt kiváltságlevele tartalmazza.¹ Ennek a következő előzményei vannak:

1598-ban Báthori Zsigmond nagy összegű pénzkölcsönt kért Kolozsvár város előljáróságától. A visszafizetésnek számára legelőnyösebb módját választotta: bérbeadta a városnak a széki sóbánya jövedelmét, s mivel ez nem bizonyult elégségesnek, megtoldotta a kolozsvári harmincadhivatal évi jövedelmének kétharmadával.² A következő, 1599. évtől kezdve a harmincadosok bevezették a harmincadbevétel napi nyilvántartását. Ennek köszönhető, hogy az 1637. évig, amíg a fejedelem és utódai³ nem törlesztették a kölcsönt, folyamatosan nyomon követhető a kolozsvári polgárok külföldre irányuló kereskedése, valamint az árubehozatal. A harmincadosok igen részletes és aprólékos munkát végeztek. Feljegyezték a pontos dátumot, amikor a kolozsvári polgár árujával jelentkezett hivatalukban. Ezután következett az árus neve, néha kézműves foglalkozása (pl. *tölcséres* vagy *kannagyártó*), esetleg iskolai végzettsége (*deák*), szállítmánya végcéljának vagy eredetének megjelölése. Árubontásos bemutatás követte ezt: felsorolták a harmincadolásra kerülő árufajtákat, igen gyakran megjelölték mennyiségüket, az egységárat és az összarat, s mindegyik áruféleség mellé bejegyezték a vámilleték összegét. Összesítés után következhetett a soronlevő jelentkező.

E részletes feljegyzéseknek köszönhetően a kolozsvári vámnaplók igen érdekes, közép-európai vonatkozásban szinte egyedülálló történelmi forrásoknak bizonyulnak. Tudunkkal a hasonló jellegű közép-európai levéltári anyag nem alapszik árubontáson, csupán összegezi (esetleg részletezi is) a vámilletéket, különféle szempontok alapján.

Feldolgoztuk a vámnaplók teljes anyagát, így megállapíthattuk, hogy a 17. század első felében Kolozsvár igen jelentős szerepet töltött be Délkelet- és Közép-Európa átmenő

1 Ezúton is köszönetet mondok Kiss Andrásnak, az Állami Levéltár kolozsvári fiókja ma már nyugdíjas főlevéltárosának, Erdély története egyik legkiválóbb kutatójának, aki hozzásegített e felismeréshez.

2 L. Báthori Zsigmond 1598. szeptember 3-án Gyulafehérváron kelt és Kolozsvár város tanácsához intézett adománylevelét. *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. II. Bp. 1888. 172–174.

3 Az adománylevelet megújította Báthori Gábor 1609. november 1-én (*Jakab E.*: i. m. 225–227.), Bethlen Gábor Kassán, 1620. március 6-án (i. m. 254–255.), valamint Katalin fejedelemasszony 1630. február 17-én Gyulafehérváron (i. m. 277–278.). I. Rákóczi György viszont bizonyos összeget leszámított a fennmaradt kölcsönből s törölte azt, egy másik részt a várossal önmagának adományoztatott, a fennmaradó részt pedig a városnak ajándékozta (i. m. 287–288.).

kereskedelmében. Közel félszáz (pontosan: 44) földrajzi megnevezést (várost, országot, országrészt, földrajzi egységet) jegyeznek fel a vámtételek élén, ezekből 38 szerepel áru-behozatali és 20 árukiviteli helyként (jónéhány helység behozatali és kiviteli hely is egyben). A harmincadosok feljegyzéseinek időrendje, a felsorolt személyek sorrendje és az egy és ugyanazon polgár által hozott s aztán továbbvitelt áruszállítvány összetétele világossá tette szemünkben az átmenő kereskedés tényét. Számos esetben van szó a Balkán-félszigetről vagy éppenséggel az Oszmán birodalom szívéből hozott árurol, amelyet aztán továbbvisz a kolozsvári polgár Magyarországra, a felvidéki városok valamelyikébe, a lengyel kereskedelmi központokba, a balti-tengeri kikötőkbe vagy pedig szárazföldi útvonalon Bécsbe. Gyakran tapasztaljuk ennek ellenkezőjét is, nevezetesen azt, hogy nyugat- vagy közép-európai árut visznek tovább dél felé. A kolozsvári harmincadfeljegyzések nem tartalmaznak arra vonatkozó adatokat, hogy mi és mennyi maradt ebből a körforgásból a helyi piacon, mint ahogy természetesen azt sem követhetjük nyomon, mi és mennyi maradt a szállítmányokból a végcélként feltüntetett helységek piacán és melyek folytatták útjukat viszonteladók közvetítésével. E tekintetben egyelőre csak feltételezésekre utalnak bennünket a kolozsvári levéltári adatok, a továbbhaladáshoz feltétlenül át kellene vizsgálni elsősorban a közép-európai nagy kereskedelmi központok levéltárait, de az ismert nagy nyugat-európai korai kapitalista empóriumokban ma még fellelhető információkat is. Meggyőződésünk, hogy rendkívül érdekes és lényeges adalékokkal szolgálának a kor nemzetközi kereskedelméről alkotott képünk pontosabb megrajzolásához. Addig viszont kénytelenek vagyunk a vámnaplókban feltüntetett célpontot a kolozsvári kereskedő polgár útja végcéljának tekinteni.

Ilyen értelemben tárgyaljuk a Magyarországról történő áru-behozatalt és a Magyarországra irányuló árukivitelt is. De mielőtt a számok és arányszámok szövevényébe bonyolódnánk, hadd jegyezzük meg, hogy az alábbiakban a harmincadnaplónak „Magyarországra”, „Magyarországról”, „Magyarba”, „Magyarból” alakban megjelenő tételeit vesszük figyelembe. Nem térünk ki az egyes, mai magyarországi városokra vagy helységekre vonatkozó bejegyzésekre, lévén hogy az ún. Részekben (Partium) lévő helységekről van szó, vagy pedig egyes török fennhatóság alatt lévő városokról. A rendeltetési hely fent említett megjelölése mellett igen gyakori az olyan vámtétel, amelyet az „oda ki” vagy „onnan kívül [kívülről]” rendeltetéssel, ill. eredettel jelölnek. Ugyanis a harmincados annak idején valószínűleg magától értedődőnek tartotta azt, hogy ismert helyről van szó, így a legtöbb esetben Magyarország kínálkozik kézenfekvőnek. E tételeket mégsem sorolhattuk a magyarországiak közé, mert nem lehetünk teljesen bizonyosak afelől, hogy valóban erről van szó, így a „bizonytalanok” kategóriájába utaltuk őket. Maradtunk tehát a fentebb feltüntetett, egyértelműen bizonyított tételeknél.

A kolozsvári vámnaplók hovatartozás szerint összesített tételei között a magyarországi össz-kereskedés a harmadik helyet foglalja el Bécs és a „bizonytalanok” után, mind a behajtott vámilleték összege, mind pedig a számszerűleg feltüntetett vámtételek tekintetében. A vámilleték összege 4864 forint és 73 1/2 dénár + x (x = a pontosan meg nem határozott összegeknek megfelelő rész) a több mint 70 000 forintos össz-bevételből. Ez 6,75%-os arányszámnak felel meg. 846 tétel vonatkozik a magyarországi áru-behozatalra és árukiviteltre, ez 18,68%-a az összesen 4530 tételnek. Az áru-behozatalért behajtott vámilleték tekintetében Magyarország a 10. helyet foglalja el, az illeték összege 300 forint és 92 dénár (a behozatal teljes összegének mindössze 0,78%-a), míg a vámtételek számszerű megoszlásában a Magyarországról hozott tételek a 3. helyen állnak, a 109 tétel arányszáma 4,89% az összeshez viszonyítva. Ezzel szemben a kivitelben igen előkelő helyen áll a Magyarországra irányított áru. Ezért 4563 forint és 81 1/2 dénár vámilletéket fizettek a kolozsváriak a vámhivatalnak. Ez 13,56%-a az össz-kivitel vámilletékének, s a harmadik helyre utalja a kolozsváriak magyarországi árukivitelét. Ugyanakkor a Magyarországra irányított áru az első helyen áll az össz-forgalomban, 737 vámtételt tesz ki a 2301-ből (32,03%-a az össz-

forgalomnak), tehát kb. egyharmadát képviseli a kolozsváriak négy évtizeden át lebonyolított teljes kiviteli forgalmának.

E négy évtized alatt alig van kihagyás Kolozsvárnak Magyarországgal folytatott kereskedelmében. Egyetlen évet, 1615-öt kivéve megszakítás nélkül folytatódna a feljegyzések (ld. 1. táblázatunkat). A vámilleték összegének és a vámtételek számának évi hullámlása azt mutatja, hogy a 17. század második évtizedének derekán megélnékült a kolozsváriak magyarországi kereskedelme, Bethlen Gábor uralkodásának bel- és külpolitikai szempontból viharosabb éveiben (1619–1623) viszont alábbhagyott. Nagy kár, hogy nincs adatunk az 1624–1629 közötti évekre, hiszen ez éppen a nagy fejedelem gazdaságpolitikájának leggyümölcsözőbb időszakára vonatkozó fontos adaléktól foszt meg bennünket. A harmincas évek elején tapasztaljuk a legnagyobb mérvű fellendülést, míg a feljegyzések utolsó éveiben csökken a kereskedelmi forgalom Kolozsvár és Magyarország között.

A fentiekben utaltunk már arra, mily nagy a különbség a kivitel és a behozatal volumene között. Ne maradjunk adósok e tekintetben sem az arányszámokkal: a magyarországi behozatal mindössze 6,18%-át teszi ki az össz-behozatalnak, míg az árukivitel az össz-kivitel 93,82%-át teszi ki. Kiviláglik e számadatokból, hogy Kolozsvár jelentősége a korabeli Magyarország áruforgalmában elsősorban az erdélyi város árukiviteléből adódott.

Az *árukivittelt* tekintve (ld. 1. és 2. táblázatunkat) a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az ökörkivitel egymagában több mint fele az össz-kivitelnek. 1616–1636 között nem kevesebb mint 2041 ökröt vittek át Magyarorszára a kolozsvári kereskedő polgárok. Adjuk hozzá e mennyiséghez a tehenek számát (a 342 darab csupán három évre korlátozódik: 1630-ra, 1632-re és 1633-ra), a lovakét (1623–1636 között 88 lovat vittek ki) és a tinóké (1630–1633 között 25-öt vámolta), s az össz-kivitelnek több mint 60%-át kapjuk, tehát majdnem kétharmadát a kolozsváriak Magyarországra irányuló kereskedelmének. A vámtételek nem tudatnak az állatok eredetéről, de a szarvasmarhát illetően feltételezhetjük, hogy jobbára Erdélyből származik, hiszen jól tudjuk pl. a 16–17. századi erdélyi jobbágyösszeírásokból, mennyire elterjedt volt Erdélyben az állattartás.⁴ Emellett viszont joggal gondolhatunk arra is, hogy a harmincadosok színe elé kerülő állatok egy része Moldvából származhatott. Szarvasmarhát és főleg lovat már az előző évszázadokban is hoztak Moldvából Erdélybe.⁵ Ami a Magyarországra átvitt szarvasmarha- és loállományt illeti, tudnivaló, hogy ez nemcsak a belkereskedelem szükségleteit elégítette ki, hanem jórészt felvásárolták a magyarországi⁶ és a Felvidék középső részéről jött kereskedők,⁷ hogy aztán ők szállítsák tovább a nagy közép-európai piacokra.

E kategóriához számítjuk az ún. őstermelésből származó árucikkeket. Ide tartozik a méz, amelyből 1616–1635 között 11 hordót és 6544 vedret vámolta a kolozsvári hivatalban. Viszonylag nagy mennyiségű a méhser: 1611–1636 között 62 hordó és 1817 veder szerepel a feljegyzésekben. Sóból 1816–1637 között 5605 darab került a vámosok elé. Bort 83 hordóval és 3829 vederrel harmincadoltak, míg „égett” vagy „égetett” bort 239 1/2 vederrel és 29 ejtellel vittek át 1611–1636 között. Elég tekintélyes vámilletéket fizettek a sajt és a szappan után. Bár szállításuk szintén folyamatos volt, a vámnaplók nem tüntetik fel a kivitt

4 Ld. pl. *David Prodan*: Iobagia in Transilvania in secolul al XVI-lea I–II. Bucuresti, 1967–1968. (a 16. századra vonatkozólag); valamint *Uő.*: Iobagia in Transilvania in secolul al XVII-lea II. Bucuresti, 1987. (a 17. század állattartásáról Erdélyben).

5 *Alexandru I. Gonta*: Legaturile economice dintre Moldova si Transilvania in secolele XIII–XVII. Bucuresti, 1989. 172–173., 177., 181–184., 193.

6 Ld. *Makkai, László*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650*. Hrsg. *Ingemar Bog*. Köln–Wien, 1971. 498., 500–503.

7 Ld. *Horváth Pavel*: Die Viehausfuhr aus der Südwest-Slowakei in die europäischen, österreichischen und böhmischen Länder während des fünfzehnjährigen Krieges. I. m. 512.

mennyiséget. Csekélyebb vámilletékekkel szerepel a viasz, a faggyú, a búza, a rizskása, ugyancsak a mennyiség feltüntetése nélkül.⁸ Az állatokkal együtt mindezen árucikkek kivitel arányszáma meghaladja az össz-kivitel háromnegyed részét (több mint 77%). Világos tehát, hogy Kolozsvár magyarországi kivitelének legszámbottevőbb része az állatkereskedelemből és az őstermelés termékeiből adódott.

2. Állandóan vagy más esetekben gyakran szerepel a vámtételek között jónéhány Erdélyből származó nyersanyag és egyszerűbb kidolgozású készáru. Gyakran találkozunk a posztóipar termékeivel: 1616–1633 között 91 vég abaposztót vámolnak,⁹ de szintén gyakori a sebesi pokróc,¹⁰ heveder,¹¹ tarisznya,¹² istráng és gyeplő.¹³ A megvámolt bőrféleségek között van kecske-, nyúl- és ökröbőr.¹⁴ Elég gyakran jegyezték fel kapcát,¹⁵ valamint Erdélyben készített lábbelit: ún. ficsorsarut,¹⁶ megyesi sarut,¹⁷ „köz erdélyi sarut”.¹⁸ A kések között találunk „brassói késeket”.¹⁹ „Erdélyi üveget” is vittek Magyarországra, és pedig 1632–1636 között.²⁰ Ez a kategória hozzávetőlegesen 1%-ot foglal el az össz-kivitelben. Közlebbi adatok híján csak azt feltételezhetjük, hogy keresletüket olcsóságuknak, sajátos használhatóságuknak köszönhették a magyarországi piacon.

3. Fokozottan érvényesül ez a sajátosság a kivitt árufajták harmadik csoportjában. E csoport a Dél- és Délkelet-Európa irányából, tehát főképpen az Oszmán birodalom területéről és ritkábban a mediterrán partvidékről származó árucikkekből áll. Egyes árufajták nevükben is utalnak eredetükre. Így például a vásznak között találunk „török vásznat”,²¹ „jan[i]csár gyolcsot”.²² Rendszeresen szállítanak felnőttnek és gyermeknek való szattyán.²³ kordován²⁴ és karmazsin²⁵ sarut és csizmát. A rövidáruk között olyan cikket is találunk, mint például a „török céma”,²⁶ a „török keszkenő”,²⁷ a „török gomb”,²⁸ a „török zsinór”.²⁹ Feljegyeznek déli eredetű textilanyagot vagy ilyen anyagból készült árucikket. A selyemárura

8 Ld. *Pap Ferenc*: *Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII. Terra nostra* 3 (1973) 350–351.

9 Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Kolozsvár Város Számadáskönyvei (a továbbiakban: KVSz), 14a, X, 24., 28., 30. (1616. aug. 15., szept. 21., okt. 21.), XXII, 10. (1617. febr. 20.) 18b, XV, 16–17. (1630. máj. 6-án két tétel), 19, VII, 15. (1632. ápr. 28.), 83. (1633. jún. 5.).

10 Pl. KVSz, 13a, XVI, 12. (1613. febr. 3.).

11 Uo. 12b, VIII, 20. (1611. dec. 3.), stb.

12 Uo. 13a, VI, 18. (1612. ápr. 17.), 18b, IV, 16–17. (1630. máj. 6.).

13 Uo. 14a, I, 57. (1613. máj. 3.), 18b, IV, 31. (1630. jún. 28.).

14 Uo. 13a, XVI, 12. (1613. febr. 3-án 32 forint ára kecskebőrt vittek), 19, VII, 17. (1632. máj. 18-án 100 ökröbőrt), 39. (1632. aug. 23-án nyulbőr gereznát), stb.

15 Uo. 12b, VIII, 1. (1611. febr. 12.), 14a, I, 15. (1616. ápr. 20.).

16 Uo. 12b VIII, 1. (1611. febr. 12.), 18b, IV, 16. (1630. máj. 5.).

17 Uo. 14a, XXII, 10. (1617. febr. 20.).

18 Uo. 15a, III, 59. (1619. ápr. 12.).

19 Uo. 19, VII, 88. (1633. júl. 7.).

20 Uo.

21 Uo. 12b, VIII, 17. (1611. máj. 12-én többek között 8 vég török vásznat is vittek ki Kolozsvárról). Ezen kívül 1632-ben, 1633-ban és más években is szerepel a feljegyzésekben.

22 Uo. 12b, VIII, 1. (1611. febr. 12.), 17. (1611. jún. 12.), stb.

23 Uo. 14a, I, 2. (1616. jan. 28.).

24 Uo.

25 Uo. valamint 13. (1616. ápr. 5.).

26 Pl. uo. 12b, VIII, 1. (1611. jún. 12.).

27 Pl. uo. 14a, XXIX, 15. (1617. ápr. 17.).

28 Pl. uo. 18b, XV, 16–17. (1630. máj. 6.).

29 Pl. uo. 19, VII, 83. (1633. jún. 5.).

vonatkozó feljegyzések között van a matas,³⁰ a futa,³¹ a muha;³² a bagazia.³³ Déli eredetű a karmazsinbőr,³⁴ a szattyánbőr³⁵ is. Vegyszerek, színezőanyagok között ott találjuk a gyakran szállított török safrányt,³⁶ a skóliumot vagy skóliumaranyat.³⁷ Szőnyeget is említenek a naplók,³⁸ s bár nem tüntetik fel eredetét, feltételezhetően déli idekerült árurol van szó, amelyet továbbítanak. Ha a szóbanforgó árufajtákat teljes egészükben a tárgyalat árucsoportba soroljuk (bár nincs kizárva, hogy akad közöttük helyi gyártmány is), akkor a csoport kb. 15%-át teszi ki a Magyarországra irányuló árukivitelnek. Véleményünk szerint azonban e kategória valódi jelentősége túltesz a fenti arányszám sugallta szerepén, hiszen a tételek gyakorisága szemléletesen bizonyítja, milyen fontos állomása volt Kolozsvár Magyarország felé is az Európa déli és középső része közti állandó kereskedelmi kapcsolatnak.

4. Végül nem mellőzhetünk néhány olyan árufajtát, amely érdekes módon valóságos körutat tesz meg. Olyan közép-európai eredetű árucikkekről van szó, amelyek esetleg beszerzei közvetítéssel alkalmasint Moldvából kerültek át Kolozsvár piacára, s vissza Közép-Európa felé veszik innen útjukat. Ilyen például a fodor iglerből készült palást,³⁹ vagy a boroszlói (breslaui vagy wroclawi) posztóból készített „baraszalai palást”.⁴⁰

Ami az *árubehozatalt* illeti, már láttuk, hogy sokkal kisebb mértékű, mint az árukivitel (ld. 3. táblázatunkat). A behozatal sokfélesége, az árucikkek feltételezhető vagy éppenséggel bizonyított eredete arra mutat, hogy Kolozsvár Magyarország közvetítésével is részesült tengerentúli, nyugati és közép-európai árucikkekben. Megállapíthatjuk, hogy az aránylag széles skálán mozgó behozatal cikkeinek legnagyobb része azonos a Bécsből,⁴¹ a lengyel⁴² és a felvidéki⁴³ nagy kereskedelmi központokból hozott áruval. Ezt először is süvegekkel, a vászonáruval és a posztófajtákkal példázzuk, ugyanis ezek szerepelnek a leggyakrabban: vámilletékük meghaladja a teljes behozatal illetékének kétharmadát, arányszámuk a teljes behozataltól 70,5%-a. Íme néhány példa: a süvegek közt gyakori a pozsonyi,⁴⁴ a morva süveg,⁴⁵ az apró süveg,⁴⁶ a polgár süveg,⁴⁷ a dupla süveg.⁴⁸ Hasonló eredetű tételekkel találkozunk a vászonáru esetében. Így előfordul a truppai — a sziléziai Troppauról, a mai

30 1612-ben, 1616–1618 között, 1623-ban és 1632–1637 között találunk erre vonatkozó feljegyzéseket.

31 Különbféle színváltozatokban is, pl.: kék futa, veres futa, stb., 1611-ben, 1616-ban 1623-ban, valamint 1632–1634 között.

32 Változataival is jegyzik 1616-ban, 1630-ban, 1632-ben, stb.

33 Egyszerű bagazia vagy veres bagazia, 1613-ban, 1630-ban és más években is.

34 Uo. 13a, VI, 18. (1612. ápr. 17.), 13a, XXIII, 3. (1613. dec. 17.).

35 Uo. 13a, XXIII, 3. (1613. dec. 17.), 14a, XXV, 9. (1618. jan. 15.), 19, VII, 54. (1632. nov. 24.), stb.

36 1611-ben, 1612-ben, 1616-ban, stb.

37 1616-ban, 1623-ban és 1630-ban jegyzik fel.

38 Uo. 16, XX, 23. (1623. nov. 14.), 18b, XV, 20. (1630. máj. 20.), 19, VII, 83. (1633. jún. 5.: egy köz szőnyeg).

39 Uo. 14a, XXIX, 15. (1617. ápr. 17-én négy palástért fizetnek vámilletéket).

40 Uo. 18b, IV, 16. (1630. máj. 5.), 19, VII, 29. (1632. júl. 5-én két szállítmányban is szerepel.).

41 L. *Pap Ferenc*: Comertul Clujului cu Vienna între 1599–1637 (Pe baza registrelor tricesimale) Acta Masei Napocensis (Acta MN) (1981). 176.

42 *Uő.*: Comertul clujului cu Craiova în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII. Acta MN 14 (1976). 357–360.

43 *Uő.*: Comertul clujului cu orasele Slovaciei de astăzi (1599–1637). Acta Mn 15 (1979) 235–249.

44 Pl. KVSz, 14a, I, 4. (1616. febr. 11-én 150 pozsonyi süveget hoznak).

45 Uo. 14a, I, 14. (1616. ápr. 10-én 400 köz morva süveget hoznak), 15a, III, 61. (1619. ápr. 25-én 350 morva süveget jegyeznek fel).

46 Pl. uo. 19, VII, 83. (1633. jún. 6-án 100 apró süveget tüntetnek fel az egyik szállítmány vámtétel között).

47 Uo. 19, VII, 1. (1632. jan. 14-én 300 darab található az egyik szállítmányban).

48 1630-ban több esetben hoztak ilyen árut. Apr. 1-én 300 darabot (KVSz, 18b, IV, 10.), júl 18-án 200 süveget (uo. 41.).

Opaváról származó — vászon,⁴⁹ a galler,⁵⁰ a lengyel gyolcs,⁵¹ a bártfai gyolcs.⁵² A posztó-behozatalra vonatkozó feljegyzések között számos olyan tételt találunk, amely nyugat-európai fajtákat nevez meg: így például hoznak kentulát,⁵³ karasiát,⁵⁴ fajlondist,⁵⁵ de közép-európai posztófajta is előfordul, mint például a kisciczer.⁵⁶ Igen nagy utal futhatott be a gyarmatára, akár a szárazföldi útvonalon, Bécsen keresztül⁵⁷ jutott el Magyarországra, ahol megvásárolták az erdélyi kereskedők, akár úgy, hogy az Atlanti-óceán nyugat-európai partvonalát követve került a Hansa-városok valamelyikébe, vagy egyik Balti-tengeri kikötő továbbította dél felé.⁵⁸ Magyarországon elsősorban gesztenyét⁵⁹ és borsot⁶⁰ vásároltak a kolozsvári kereskedők. Közép-Európa a kirajzási helye a Kolozsvárra eljutó regensburgi⁶¹ és bécsi⁶² késeknek, a Felvidék adta az elnevezését az „eperjesi pornak” (nem tudjuk, puszkapor volt-e ez, vagy valami vegyszer esetleg tisztítószer),⁶³ egyes bőrféleségek is morva-cseh övezettel kapcsolatosak (morvai gerezna,⁶⁴ pegymet⁶⁵), bizonyos selyemfajták is nevükben hordozzák eredetüket (nitra selyem⁶⁶). Sokatmondó neve van egyes rövid-áruféleségeknek: ilyen a lengyel futa övek⁶⁷ vagy pedig a krakkai cérra.⁶⁸ A Felvidék vagy esetleg az erdélyi bányák adhatták a gelétet,⁶⁹ a kénkövet,⁷⁰ a salétromot.⁷¹ S Közép-Európából, alkalmasint Lengyelországból kerülhettek Kolozsvárra magyarországi közvetítéssel az időnként hozott könyvek. Kalendáriumról,⁷² judiciumról,⁷³ evangéliumról⁷⁴ tesznek említést a vámnaplók. Közlebbit nem tudunk meg e könyvekről, de jelenlétüket igen sokatmondónak ítéltethetjük, mert utal arra, hogy mindennapos használatuk „népszerű tudományos” igényeknek is megfelelt, hiszen a kalendárium a kor színvonalán álló tudományos ismereteket is közvetített, persze közérthetően.⁷⁵ Valamennyire kapcsolódik a könyvekhez az a

49 Pl. 1616. febr. 11-én (KVSz, 14a, X, 4.).

50 Uo. (ugyanazon a napon, de más szállítmányban).

51 Uo. 14a, XXII, 8. (1617. febr. 10.), stb.

52 Pl. uo. 15b, XVIII, 33. (1622. jún. 18.).

53 Uo. 14a, XXII, 12. (1617. márc. 11-én egyik szállítmányban kizárólag posztót hoztak, ebből 6 vég kentulát.)

54 1616. nov. 18-án 50 véget vámolnak (uo. 14a, I, 41.).

55 Így pl. ugyanabban a szállítmányban szerepel 3 fél vég fajlondis.

56 1616. febr. 11-én e posztófajtából is 3 véggel hoznak (uo. 14a, I, 4.).

57 *Pap F.* in *Acta MN*, 18(1981). 180–181.

58 *Uő.*: Scimbul de marfurî între Cluj şi Polonia în registrele vamale clujene (1599–1637) *Acta MN* 13 (1977). 373–375.

59 KVSz, 14a, X, 3. (1616. febr. 10.).

60 1617-ben, 1618-ban, 1630-ban és 1633-ban hoznak nagyobb mennyiségű borsot.

61 KVSz, 14a, X, 4. (1616. febr. 11.), 14. (1616. ápr. 10.).

62 Uo. 24. (1616. júl. 13-án nagy, közepes és kisméretű bécsi kést hoznak).

63 Uo. 13a, XVI, 16. (1613. febr. 26.).

64 Ilyen pl. az 1634. jan. 11-i feljegyzés (uo. 19, XX, 6.).

65 Uo. 13a, XVI, 39. (1613. jún. 18.).

66 Uo. 26. (1613. márc. 25.).

67 Uo. 14a, XXII, 29. (1617. júl. 18.).

68 Uo. 19, VII, 68. (1633. márc. 14.).

69 Uo. 14a, I, 25. (1616. aug. 26-án 1 mázsát vámolnak).

70 Így pl. 1616. nov. 18-án 5 mázsa kénkövet kerül a hamincados elé (uo. 14a, I, 41.).

71 Uo. 20, VI, 56. (1637. nov. 29-én 6 mázsát hoznak).

72 Uo. 13a, XVI, 16. (1613. febr. 26.).

73 Uo. 14a, I, 28. (1616. szept. 21.).

74 Uo. 14a, XXII, 29. (1617. júl. 18.).

75 *Dankanis Ádám*: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 87. Ld. továbbá a kolozsvári Történeti Intézet évkönyvében megjelenő cikkünket is a kolozsvári könyvbehozatalról a 17. század első felében: *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj* (továbbiakban: *Anuarul IIAC*) (1990).

néhány „szürke papiros”-szállítmány, amelyről említést tesznek a vámnaplók.⁷⁶ E papiros készítési helyét nem közlik, de tudjuk, hogy elég tekintélyes mennyiséget hoztak be Bécsből.⁷⁷

Érdekesek a fémbehozatalról szóló adatok és a vastermékekről hírt adó bejegyzések, mivel ez az árucikk nem fordul elő a kiviteli tételek között. Nem zárható ki, hogy az ön,⁷⁸ fekete ön,⁷⁹ rész⁸⁰ ausztriai vagy még inkább csehországi bányából került Magyarországra, ahol megvették a kolozsvári kereskedők. A feltehetően szintén csehországi marokvasat,⁸¹ öregvasat,⁸² középvasat,⁸³ apróvasat,⁸⁴ valamint a szablyavasat⁸⁵ elég gyakran említik a harmincadnaplók. Valószínűleg Magyarországon készülhetett a vámolás alá kerülő sokszáz kasza,⁸⁶ kapa⁸⁷ és csákány.⁸⁸

Végül — ritkán ugyan és kis mennyiségben, de — hoztak be szalonnát és húzott disznót.⁸⁹ Említést tesznek a vámnaplók kisebb mennyiségű rizskása,⁹⁰ köles⁹¹ és búza⁹² behozataláról is.

A Magyarországról behozott árucikkek sokkal szerényebb mennyiségűek, mint a kiviteli cikkek, s a vámilleték összege is sokkal csekélyebb a kiviteli árucikkekért fizetett vámilletéknél. Ugyanakkor viszont elég széles az áruskála, s ez arra mutat, hogy a kolozsváriak túlnyomó részt a helyi szükségleteket kívánták kielégíteni a Magyarországról behozott szállítmányokkal. Viszonylag kevés lehetett a dél felé továbbított áru. A behozatali árucikkek viszonylag széles skálája azt mutatja, hogy a 17. század első felének erdélyi *civitas primaria*ja a maga kézműves-, kereskedő-, értelmiségi és tisztviselő polgárságával igényes befogadójává kezdett válni mind a korai kapitalista Nyugat-Európa ipari készítményeinek és a tengerentúli fűszerárúnak, mind pedig a közép-európai fejlett kézműipar termékeinek. Egyben — a maga sajátos termékeivel és elsősorban szarvasmarha-kivitelével — szervesen beilleszkedett a korabeli Európa igen felemás jellegű kereskedelmébe, s ezt szolgálta a délről közvetített áruval is. Külön tanulmány tárgya lehet a kereskedőréteg egyre határozottabb különválása a polgárság többi részétől, a kereskedelmi tőke mibenléte és helyzete a korabeli Kolozsváron,⁹³ továbbá a központi hatalom és a kereskedők viszonya is beható tanulmányozást igényel.

Ami a rövidebb távú kereskedést illeti — ilyennek minősíthető Kolozsvár Magyarországgal folytatott kereskedelme is —, ez már a közlekedési viszonyok miatt is kifizetődőbb

76 1635. okt. 8-án 5 bála szürke papirost hoznak Magyarországról (KVSz, 20, X, 27.).

77 *Pap F.*: Comertul cu Vienna i. m. (1981) 176–177.

78 Pl. KVSz, 14a, XXII, 8. (1617. febr. 10.).

79 Uo. 1617. febr. 5-i szállítmányban, 20, II, 14. (1635. ápr. 14.).

80 Uo. 15a, III, 51. (1619. jan. 23.).

81 Uo. 11a, I, 4. (1616. febr. 11.).

82 Uo. 18b, IV, 22. (1630. máj. 26.), 19, VII, 22. (1632. jún. 11.).

83 Uo. 18b, IV, 20. (1630. máj. 20.).

84 Uo. 14a, XXII, 8. (1617. febr. 4.), 14a, XXV, 16. (1618. febr. 20.).

85 Uo. 14a, XXII, 11. (1617. febr. 23.), 15b, XVIII, 33. (1622. jún. 18.).

86 Uo. 14a, I, 23. (1616. jún. 10.), 18b, IV, 24. (1630. máj. 31.).

87 Uo. 18b, IV, 24. (1630. máj. 31.).

88 Uo. 56. (1630. aug. 29.), 19, VII, 84. (1633. jún. 7.).

89 Szalonnát 1618-ban hoznak (uo. 14a, XXV, 16. február 20-án), de disznószállítmány gyakrabban került a vámhivatalhoz: 1616-ban, 1632-ben és 1634-ben összesen 102 darabot harmincadoltak. L. még *Pap F.*: *Produse* i. m. 352–354.

90 KVSz, 14a, X, 3. (1616. febr. 1.), s ugyancsak a 3. lapon másik szállítmányt vámolnak (1616. febr. 10-én).

91 Uo. az 1616. febr. 10-i szállítmány 10 köből kölest is tartalmaz.

92 Így pl. 1616. máj. 28-án és jún. 9-én (uo. 14a, X, 18., 22.).

93 L. erről *Pap Ferenc*: *Negustori si capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Anuarul IIAC* 29 (1989) 147–156.

volt a kolozsvári kereskedő polgárnak, mint a hosszú távú utak. Azonban ezek a rövid távú kereskedővállalkozások elképzelhetetlenek anélkül, hogy az utak végpontján ne fonódtak volna egybe a kereskedőtárs vállalkozásával, aki átvette és továbbvitte a hozott árut. Csakis ez a szakaszos árucseré tehetné lehetővé és értelmessé a kolozsvári kereskedők megszakítatlan, jól átgondolt s így hasznot hozó külföldi útjait.

1. táblázat

Vámilleték és szállítmányok (1611–1637)

Év	Kivitel			Behozatal		Összesen		
	Vámilleték		Száll. szám.	Vámilleték	Száll. szám.	Vámilleték		Száll. szám.
1611	41,42	1/2	8	—	—	41,42	1/2	8
1612	26,02		7	7,36	4	33,38		11
1613	16,40		4	10,47	4	26,87		8
1614	2,90	1/2	2	—	—	2,90	1/2	2
1615	—		—	—	—	—		—
1616	187,46	1/2	59	44,03	21	231,49	1/2	80
1617	59,14	+x	32	40,04	12	99,18	+x	44
1618	288,34	1/2	46	20,39	1/2 6	308,74		52
1619	43,63		14	7,60	4	51,23		18
1621/22	35,70		9	0,21	1	35,91		10
1622	23,58		4	1,39	1/2 1	24,97	1/2	5
1623	147,47		24	1,38	2	148,85		26
1630	647,30	1/2	200	16,66	14	663,96	1/2	214
1632	2386,11		105	31,38	1/2 10	2417,49	1/2	115
1633	267,19	1/2	64	44,90	1/2 10	312,10		74
1634	1454,49	1/2	49	23,88	12	168,37	1/2	61
1635	136,50		63	34,29	5	170,79		68
1636	98,67		38	1,17	1	99,84		39
1637	12,61		9	15,75	2	28,36		11
Összesen	4564,96	1/2+x	717	300,92	109	4865,88	1/2+x	826

2. táblázat

*Árukivitel Kolozsvár és Magyarország kereskedelmi kapcsolataiban
(1611–1637)*

Árufajta	Vámilleték az összes %-a (Ft, D.)		Árufajta	Vámilleték az összes %-a (Ft, D.)	
Ökör	2458,35		Szalonna	4,00	0,09
Lábbeli	275,58	1/2	Szűjak	3,26	1/2 0,07
Prémfélésegek	243,97		Szappan	2,92	0,06
Méz	236,75		Vegyesáru	2,76	0,06
Tehén	181,20		Nemez	1,92	1/2 0,04
Bor	136,43	1/2+x	Paplan	1,86	0,04
Viasz	134,50		Búza	1,85	0,04
Bőr	108,20		Bőrtárgyak	1,45	0,03
Ló	107,89		Fém	1,12	1/2 0,02
Vászon	105,35	1/2	Használati tárgyak	0,86	1/2 0,02
Méhser	92,03	1/2	Szőnyeg, tapéta	0,78	0,02
Rövidáru	91,48		Háztart. eszközök	0,70	1/2 0,02
Só	56,67		Hal	0,63	0,01
Selyem	51,75	1/2	Puskapor	0,60	0,01
Vegyszer	44,46		Bizonytalan	0,48	0,01
Sajt, túró	43,89	1/2+x	Kendermag	0,45	0,01
Égetett bor	25,90	1/2	Süveg	0,27	0,04
Rizskása	18,73	1/2	Liszt	0,20	0,04
Többféle áru egy összegben	18,27		Lenolaj	0,20	0,04
Tinó	15,20		Fémtárgyak	0,19	1/2 0,04
Ruházati tárgy	14,97	1/2	Mezőgazd. szersz.	0,13	1/2 0,04
Mézespogácsa	13,80		Kés	0,09	0,04
Posztó	13,34		Asztalos szersz.	0,07	0,04
Fűszeráru	12,57		„Koszoró”	0,04	1/2 0,04
Üveg	10,32	1/2	Nyereg	0,02	0,04
Pokróc	8,84	1/2	Istráng, gyepplő	5,15	+x 0,11
Tarisznya	6,27	+x	Faggyú	5,01	0,11

3. táblázat

*Árubehozatal Kolozsvár és Magyarország kereskedelmi kapcsolataiban
(1611–1637)*

Árufajta	Vámilleték (Ft, D.)	az összes %-a
Süveg	118,19 1/2	39,28
Vászon	64,49	21,43
Posztó	29,46 1/2	9,79
Fém	22,41	7,45
Bőr	14,14 1/2	4,70
Fűszeráru	10,00	3,32
Mezőgazdasági eszköz	9,95	3,31
Vegyszer	6,19	2,06
Disznó	3,88 1/2	1,29
Papiros	3,75	1,24
Fémtárgyak	2,91	0,97
Selyem	2,70	0,90
Búza	2,60	0,86
Rövidáru	2,52	0,84
Vegyesáru	1,71	0,57
Hal	1,14	0,38
Kés	0,97	0,32
Prémek	0,75	0,24
Ásványi anyag	0,60	0,20
Puskapor	0,45 1/2	0,15
Fegyver	0,40 1/2	0,13
Könyv	0,39	0,13
Köles	0,30	0,10
Úveg	0,30	0,10
Többféle áru egy összegben	0,30	0,10
Használati tárgyak	0,27	0,09
Rizs	0,09	0,03
Szalonna	0,03	0,01

BORUS JÓZSEF

VÖRÖS JÁNOS ÉS NÁDAS LAJOS 1944. OKTÓBER 15-I SZEREPÉRŐL

Horthy Miklós Bonnban 1953-ban *Ein Leben für Ungarn* és Buenos Airesben *Emlékirataim* címmel megjelent könyvében 1944. október 15. eseményeinek leírásában azt állítja, hogy az ő, a rádióban felolvasott kiáltványa után „a nyilaskeresztes Nádas ezredes ellenparancsot fogalmazott, melyet a rádió Vörös vezérkari főnök nevében tett közzé”.

Az 1953-ban Ausztriában élő Nádas Lajos a volt kormányzó vádját rendkívül súlyosnak és alaptalannak érezte, ezért Henney Gusztáv volt vezérezredesnek, a Lakatos-kormány külügyminiszterének közvetítésével levélben fordult Horthyhoz, mellette október 15-i szerepének leírását.

Az eddig ismeretlen szövegű levél és memorandum másolata néhai Andreánszky Jenő alezredes irathagyatékából került elő. Mindkettőt teljes terjedelmében közlöm, csupán a nyilvánvaló gépelési hibákat és a helyesírást javítottam, valamint a hiányzó ékezeteket egészítettem ki.

Mindkét dokumentum fontos hozzájárulás 1944 őszé, a sorsdöntő október 15. részletesebb megismeréséhez, annak ellenére is, hogy több tévedést és valótlan-ságot tartalmaznak. Nádas annyit mindenestre elért, hogy Horthy emlékiratainak 1957. évi angol, majd 1974. évi második magyar, végül az 1990. évi itthoni, harmadik magyar kiadásában a neve már nem szerepel. A módosított szöveg: „A nyilaskeresztesek ellenparancsot fogalmaztak...”. Miután ez utóbbi kiadásához jegyzetek készültek, hasznos lett volna utalni az 1. kiadással szembeni eltérésre.

I.

Nádas Lajos Salzburgban, 1953. október 23-án kelt levele Horthy Miklósnak

Főméltóságú Kormányzó Úr!

A második világháború befejezését követő és a bolsevizmus által tervszerűen kezdeményezett eszmei zűrzavar a magyarság köréből is számos ártatlan áldozatot követelt. Eme eszmei zűrzavar keretében a sors különös kegye jómagamnak csupán a „vádolt” szerepét juttatta. Nevezetesen az 1944. október 15-i eseménnyel kapcsolatban a bolsevista propaganda szerény személyemet „nyilas bérenc” „német kém” stb. jelzőkkel illette, sőt akadtak olyanok is, akik nem átalították ráfogni színmagyar elődeimre, hogy azok valamikor nem „Nádas”, hanem kevésbé magyaros hangzású „Nadler” névre hallgattak. Ezeket az „akkori” képtelen propaganda vádakat már csak azért sem méltathattam cáfolatra, mert természetesnek vettem, hogy akiknek nem sikerült elkerülniök a nép-bírósnak politikai gyűlöletből izzó, elfogult légkörét, azok olyanokra igyekeztek hárítani a felelősséget, akiket biztonságban vélték. Magam pedig — miután az illetékes USA hatóságok tárgyalagossága nem szolgáltatott ki — az utóbbiak közé voltam sorolható.

Más volt a helyzet, mikor az 1949. év során arról értesültem, hogy az oxfordi egyetem magyarbarátnak ismert professzora, C. A. Macartney könyvet készül kiadni a magyarországi eseményekről, és a bolsevizmus által szított propaganda egyoldalú hatása alatt bizonyos helyzeteket, eseményeket és személyeket (utóbbiak között az én szerény személyemet is) helytelen megvilágításban lát. Ebben az esetben — már csak a magyarság szerepének helyes történelmi megvilágítása érdekében is — szükségesnek véltem felhívni a professzor úr figyelmét tévedéseire. A professzor úr tárgyilagosnak mutatkozott, szíves volt személyesen is felkeresni és kimagyarázta tévedését.

De az említettekkel szinte össze sem hasonlítható nehéz helyzet elé állított Főméltóságod azzal, hogy idén német nyelven kiadott könyvében személyemet „névszerint” úgy aposztrofálja, mint egy magasrangú katonát, aki „politikai elfogultságból” arra is képes, hogy „hamis parancs” kiadásával tegye lehetetlenné legmagasabb előjárójának jószándékú törekvését. Nem tudom, hogy kiknek, milyen célzatú információi alapján tette ezt Főméltóságod. Ezekkel az információkkal szemben csupán annyit kívánok egyelőre leszögezni, hogy ez a nyilvánosság elé vitt vád egyrészt rendkívül súlyos s talán a legsúlyosabbak egyike, ami katonát egyáltalán érhet. Másrészt annyira alaptalan, hogy annak kézzelfogható megcáfolása is szinte önmagától kívánczik a nyilvánosság elé!

Főméltóságú Kormányzó Úr! Én az előrebocsátottak dacára mind a mai napig nem léptem cáfolatommal a nyilvánosság elé. Mert még ma is olyan jó magyar és fegyelmezett katona akarok lenni, aki a legsúlyosabb személyi sérelmet is alá tudja rendelni magasabb érdekeknek. S ezek a magasabb érdekek: a magyar emigráció politikai megnyugvása és a magyarság külpolitikai megbecsülése. Ezért mindössze annyit tettem, hogy a valóságnak megfelelő szerepemet az 1944. október hó 15-i eseményekben bizalmi tanúk jelenlétében rögzítettem, és ezt a leírást a történelemírás számára letétbe helyeztem. E leírás másolatát pedig mellékletként idecsatolom azzal az alázatos kéréssel, hogy Főméltóságod bölcs belátása találjon olyan megoldást, ami egyszer és mindenkorra feleslegessé teszi számomra a Főméltóságod könyvében megjelent vádakkal szembeni nyilvános védekezést.

Főméltóságod döntését megkönnyítendő, legyen szabad röviden a következőkre hivatkoznom:

1./ Ifj. Horthy Miklós követ úr még bizonyára emlékezni fog arra, hogy 1943/44 telén egyszer együtt vacsoráztunk Kádár Gyula vk. [vezérkari] ezredes úr társaságában Kvassay-Sajó Zoltán vk. százados úr budai lakásán. A beszédtema akörül forgott, hogy vajon kívánatos-e, hogy a magyar hadsereg felvegye a harcot a szovjet haderővel akkor, amikor az a magyar határt eléri. Én már akkor igyekeztem meggyőzni a követ Urat, hogy ez nemcsak magyar és nemcsak német, de angolszász katonai érdek is, még akkor is, ha az angolszász politika ezt ma még nem érzékeli, vagy nyíltan nem mondhatja ki.

2./ Újszászi tábornok úr 1944 márciusában történt letartóztatása után az összeköttetést Draga Mihailovics szerb szabadságharcos-tábornokkal én tartottam fenn. Miután a futártiszt jelentése szerint utóbbi főhadiszállásán egyenruhás nyugati tisztek is tartózkodtak, ez nyújtotta az egyetlen lehetőséget, hogy tájékozott legyek arról: „mit várnak tőlünk katonailag nyugaton?” 1944. október hó elején a következő jelentést hozta: „A nyugatiak nem akarják, hogy közöttük és a Szovjet között fennálló ellentét abból robbanjon ki, hogy én (ti. Draga Mihailovics) megütköztem Tito csapataival. Ezért utasítást kaptam, hogy vonuljak vissza Dalmáciába. De nem angolszász érdek az orosz térnyerés! A magyar hazafiak harcoljanak a végsőkig, s amennyiben kiszorulnának hazájuk területéről, úgy keressenek felém csatlakozást.” Nem tudom, hogy ezt a Vezérkar Főnöke annakidején jelentette-e Főméltóságodnak.

3./ A német katonai összeomlás idején nem éreztem semmiféle „politikai” bűntudatot. Nem tértem ki a felelősségrevonás elől, megindokoltam, hogy miért tartottam szükségesnek a végsőkig való magyar katonai ellenállást, és ha az illetékes nyugati tényezők „politikai

hátteret” érzektek volna magatartásom mögött, úgy valószínűleg nem kerültem volna el az akkori magyar kormánynak való kiszolgáltatásomat.

Tény, hogy Főméltóságodtól nyert szolgálati beosztásomból kifolyóan kötelességem volt az előretekinthető, általános katonapolitikai helyzet mérlegelése és az abból folyó javaslatlétel. Tény, hogy ennek alapján bennem is kialakult egy meggyőződés, és eme meggyőződéssel összhangban tettem meg akkori javaslataimat. Sőt az is tény, hogy az én meggyőződésem más volt, mint amilyent Főméltóságod nálam illetékesebbek javaslatai alapján tett magáévá, mint Államfő, államfői felelőssége tudatában. Ez azonban épp oly kevésbé jelentette azt, hogy az én meggyőződésem mögött „politikai”, sőt „pártpolitikai” elfogultság állott, mint amilyen kevésbé érezhettem én magamat ezen az alapon feljogosítva arra, hogy egy parancs meghamisításával hiúsítsam meg Főméltóságod szándékát, s hogy nem is tettem meg, azt legyen szabad a következőkkel igazolnom:

1./ Mikor Vörös János vezérezredes úr a vitás rádióparancsot aláírta, nem csak én egyedül voltam jelen, azt mások is látták.

2./ Az aláírt parancs adminisztrálás közben egy sereg ember kezén fordult meg, akiknek látniuk kellett azon a Vezérkar Főnökének a sajátkezű jóváhagyását.

3./ Vörös János naplót vezetett, melybe sajátkezűleg jegyezte be eme parancs részéről történt kiadását. Ez a napló a későbbiek során Nyugatra került és egy sereg ember itt Nyugaton is látta és olvasta.

4./ Az akkori eseményeket utólag a német hatóságok is kivizsgálták és megállapították a tényállást. A kivizsgálást végzők és a vonatkozó okmányok is valahol Nyugaton megvannak.

Kérésemet megismételve, maradok Főméltóságod volt alázatos alárendeltje

[aláírás helye]

a volt magyar királyi honvédség ezredese

Salzburg, 1953. október hó 23-án

II.

Nádas Lajos: Szerepem az 1944. október hó 15-i eseményekben

Előzmények: 1943. ápr. hó 1-jével nevezték ki a honvéd vezérkar hadművelleti osztályának vezetőjévé, az orosz hadszíntéren, a végzetes doni csata folyamán szerzett kimagasló minőségem alapján.

Eme beosztásomban a szervezeti előírások szerinti alárendeltségi (szolgálati) viszonyom a következő volt:

- a) közvetlen előjáróm — a hadművelleti csop. főnöke,
- b) efölött — a Vezérkar Főnökének helyettese,
- c) végül — a Honvéd Vezérkar Főnöke.

1944. október 15-ig ez a helyzet oda alakult a gyakorlatban, hogy hadművelleti ügyekben már csak a VKF-nak voltam alárendelve, azaz adminisztratívve annak helyettese voltam. Nevezetesen a hadművelleti csoportfőnöki hely nem volt betöltve, s így a szolgálati előírások szerint — a rangviszonyokra való tekintet nélkül — mint a hdm. ov. én gyakoroltam a hadművelleti csoportfőnöki ügykört is. A VKF helyettese (László Dezső vezérezredes) a VKF rendelkezése alapján csakis a volt Honvéd főparancsnok jogkörét gyakorolhatta, így hadművelleti tekintetben intézkedési joga nem volt és hadművelleti ügyeket neki referálnom nem kellett.

Ez a szolgálati viszony az adminisztráció terén a következők szerint jutott kifejezésre:

a) Nem elvi jelentőségű hadműveleti vonatkozású rendelkezéseket én hagytam jóvá és adtam ki. A tisztázat is az én nevemmel jelent meg, ha a végrehajtásra hivatott rangban fiatalabb volt mint én, a Vörös János (VKF) nevével akkor, ha a végrehajtásra hivatott nálam idősebb volt (az írásbeli egyes nagy darabokat a VKF tényleg alá is írta; a táviratokon, sokszorosításokon pedig „Vörös János s.k.” jelzés szerepelt).

b) Elvi vonatkozású rendelkezéseket is nekem kellett kiadnom (jóváhagynom) akkor, ha az ügy nem tűrt halasztást s a VKF valamely okból nem volt idejekorán előtálálható (pl. szemleút) — utólagos referálás kötelezettsége mellett. Az aláírás tekintetében az eljárás itt is ugyanaz volt, mint az a) pontnál.

1944. okt. 15-ig tájékozott voltam arról, hogy a Kormányzó úr megbízottai tárgyalást folytatnak az oroszokkal egy esetleges fegyverszünet megkötése érdekében. Hogy ezeknek a tárgyalásoknak van-e és milyen eredménye, arról tudomásom nem volt.

Események: Hivatali helyiségemben (Színház u. 7.) a légvédelmi helyzet folyamatos figyelemmel kísérése miatt egy rádió készülék halkan állandóan vette a budapesti stúdió adását. Ezen a réven azonnal és közvetlenül értesültem a kormányzói szózatról, melyet a stúdió beolvasott. E szózatnak a hivatali felelősségemet érintő része emlékezetem szerint kb. a következőket tartalmazta: „Közöltem a német kormány képviselőjével, hogy az oroszoktól fegyverszünetet kértem. A csapatok engedelmeskedjenek az általam kinevezett parancsnokoknak, akiket megfélemlően utasítottam.”

Felfogásom szerint a szózat eme része hadműveleti szempontból azonnal reagálnom kellett. Nevezetesen:

a) Az előzetes tárgyalásokról eddig mit sem sejtő, nehéz helyzetben harcoló csapatra a szózat meglepetéssel ható közlései demoralizálónak kellett hogy hassanak. Ezzel szemben hadműveleti érdekeket jelentett, hogy a csapat helytálljon mindaddig, míg a fegyverszünet „de facto” nincsen megkötve. (Csakis így lehet egyenrangú ellenfélként tárgyalni és minél kedvezőbb feltételeket elérni!)

b) A csapat közvetlen értesült a legfelsőbb elhatározásról, és így feszülten várta annak őt érintő következményeit. Ugyanakkor a közbeeső vezetés — legalábbis az én tudomásom szerint — még semmi intézkedést nem kapott a legfelsőbb elhatározással kapcsolatos további eljárásra. Ez részint önálló elhatározásokat, részint a vezetés felé való bizalom megrendülését vonhatta volna maga után, holott egy esetleges fegyverszüneti megállapodás sikeres lebonyolításának is nélkülözhetetlen előfeltételeit képezi a csapat folyamatos, feszes kézben tartása.

c) Végül a politikailag feszült légkörben az sem látszott lehetetlennek, hogy a szózat nem is hiteles, hanem csupán egy puccskísérlet bevezetése valamely pro vagy contra beállítottágú politikai csoport részéről.

Azonnal felhívtam telefonon a VKF-et. Egyik személyi segédtsíjtje jelentkezett és közölte, hogy koronatanácsra ment a kormányzósági épületbe. A koronatanácsról viszont — ez volt az ismert gyakorlat — kihívni telefonhoz nem lehetett senkit. Így az azonnali intézkedés joga és egyben kötelessége is engem illetett! Sem kötelességet elmúlasztani, sem jogommal esetleg visszaélni nem akartam, így a következőket tettem:

a) Illetékes alosztályvezetőmnak utasítást adtam egy olyan tartalmú parancs megszövegezésére, mely szerint „a fegyverszünet még nincsen megkötve”, a csapat tehát harcol tovább, s a parancsnokok — ha kell — drasztikus eszközökkel is tartsák fenn a harcfigyelmet.

b) A VKF személyi segédtsíjtjét utasítottam, hogy mihamarabb Vörös János visszaérkezik, engem azonnal értesítsen, mert sürgős referáciával akarom felkeresni.

c) A VKF-helyettesnek, mint idősebb bajtársamnak és egyéb vonatkozásokban előjárómnak jelentettem, hogy milyen intézkedést tervezek. Ő teljes mértékben egyetértett.

d) Távbeszélőn egyenként felhívtam az arcvonalban álló három hadsereg vezérkari főnökeit, és előzetes tájékoztatásként közöltem velük, hogy milyen intézkedést tervezek, s hogy a parancsnokság magatartása annak beérkezéséig ennek megfelelő legyen.

Mihelyt a VKF személyi segédtisztje értesített arról, hogy Vörös János hivatalába visszaérkezett, azonnal felkerestem a közben elkészült kiadvány-tervezettel (parancs-tervezettel).

Vörös János előjáróban közölte, hogy a szózatról ő is csak a koronatanácscon szerzett tudomást. Kérdésemre, hogy a fegyverszünet tekintetében történt-e már megállapodás, „Nem”-mel felelt. Jelentettem indokaimat, hogy miért, mit tartok szükségesnek intézkedni (lásd előző a) és b) pontokat, a c) pont Vörös János bevezetése után tárgytalanná vált), és javasoltam az előkészített parancsszöveg jóváhagyását. Vörös János jelenlétemben felhívta telefonon Vattay altábornagyot, a kormányzó úr főhadsegédét, és felé saját nevében megismételte javaslatomat. Vattay válaszát természetesen nem hallottam, de Vörös János arcjátékából arra lehetett következtetni, hogy egyetért. A kagyló letétele után Vörös János a szövegben sajátkező beszúrással változtatott (a s.k. beszúrák lényege az volt, hogy a csapat „bármely oldalról jövő támadással szemben” köteles harcolni). Majd a szöveg alá írva az időpontot, a jóváhagyást jelentő „K” betűt és saját kézjegyet, azaz az ügydarabot jóváhagyva a szokásos módon azzal a kérdéssel adta vissza, hogy milyen úton gondolom továbbítani. Jelentettem (egyébként ez az ügydarabra is rá volt vezetve!), hogy a stúdióon keresztül is, mert a szózat is onnan hangzott el, így a további intézkedéseket várva, nyilván a csapat is a rádiót figyelni türelmetlenül. Erre Vörös János még megjegyezte, hogy ez aligha fog menni, mert a stúdiót a németek már megszállották. Utána az ügydarab az adminisztráció szokásos útján került továbbításra, *többek között beolvasás céljából a rádióba is.*

Nemsokára irodámba való visszaérkezésem után Szentpály Imre hadmérnökkari őrnagy keresett fel, és jelentette, hogy Vattay altábornagy parancsára a VKF Hughes-központjában járt utánanézni, hogy egy bizonyos Hughes-távírat leadtak-e már? Megállapítása szerint a távírat még nem ment le, megkért, hogy nézzek utána. Kérdésemre, hogy a távíratnak mi a tárgya, feleletet adni nem tudott azzal az indoklással, hogy a távírat előtte ismeretlen értelmű, nyilván „összebeszélt” szöveget tartalmaz. Magamhoz kértem a távíratot, s mivel annak szövegét én sem tudtam értelmezni, átvittem Vörös Jánoshoz. (A távírat az 1. és 2. hadseregparancsnokságnak szólt olyasféle szöveggel, hogy „1944 márciusi rendelkezésem végrehajtandó.”) Vörös János, emlékezetem szerint, megint csak Vattayval való beszéd után, úgy döntött, hogy „már nem aktuális, irattárba kell tenni”.

A késő délutáni órákban Vörös János felhívott és közölte, hogy a Kormányzó úrhoz megyünk referálni.

Szokás szerint magamhoz vettem a helyzet-nyilvántartást tartalmazó térképeket, lesiettem a VKF épület (a honvédelmi minisztériumnak a Dísz tér felé néző szárnya) bejárója elé, ahol Vörös Jánossal autóba szálltunk. Az út a kormányzósági épületig, illetve abban a tárgyaló teremig mindössze néhány percig tartott. Útközben a következő párbeszéd zajlott le. Vörös János: „A Kormányzó úr tulajdonképpen azért hivat, mert téged akar megbízni azzal, hogy a magyar csapatoknak orosz oldalra való áttállítását Malinovskyyal (orosz főparancsnok) letárgyaljad.” Én: „Mint katona 25 éve szolgálok becsülettel a hazámat. Meggyőződése és lelkiismeretem azt mondja, hogy hazaárulást követnék el, ha ezt a parancsot teljesíteném. Másrészt az is nehezemre esne, ha legfelsőbb haduram parancsát meg kellene tagadnom. Nem az én hatáskörömbé tartozik annak megállapítása, hogy ez a lépés nélkülözhetetlen-e vagy sem. Ha a Kormányzó úr mindenképpen szükségesnek tartja, úgy kérem kegyelmes urat, találjon ki valamit, hogy erre a feladatra ne én kapjak megbízást, hanem olyan valaki, aki ennek végrehajtását össze tudja egyeztetni lelkiismeretével és meggyőződésével.” Vörös János: „Jó, kit ajánlanál magad helyett?” Én: „Szentmiklóssy István vezérkari őrnagyot.” Vörös János: „Tájékozott a hadművelleti helyzetről?” Én: „Igen, mint a legfelsőbb honvédelmi tanács titkárságának nyilvántartóját és tájékoztattam minden nap, és egyébként róla tudom, hogy meggyőződéses híve az állásnak.”

Közben máris megérkeztünk a tárgyalóteremhez, melynek ajtajában a Kormányzó úr már türelmetlenül fogadott bennünket. Egy kis hatszemélyes asztal körül helyezkedtünk el.

A Kormányzó úr jobbán ültek Vattay főhadsegéd és Utassy Lóránt ezredes, balján Vörös János és én. A kormányzó úr felszólítására nagyban vázoltam csapataink helyzetét. Utána a kormányzó úr — általában felém fordulva — rövid visszapillantást tett jószándékú kormányzói működésére és a családját ért tragédiákra. Ezt azzal fejezte be, hogy megpróbált a németekkel is becsületesen együttműködni, de ez számára lehetetlenné vált, a németek magatartása miatt. Miután azok a háborút már úgyis elvesztették, bizottságot küldött Moszkvába az oroszokkal való fegyverszünet megkötése céljából. A bizottság már lényegileg meg is állapodott, csupán a katonai rész letárgyalása van még hátra. A feltételek bár súlyosak, de nem lát más lehetőséget, mint azokat elfogadni. A katonai rész szerint a magyar csapatoknak — a románokhoz hasonlóan — át kell állni orosz oldalra, és ott folytatni a harcot, immár a németek ellen. Eme megoldás letárgyalására már Malinovszky tábornagnál járt Utassy ezredes Új-Szegeden, de kellő tájékozottságának hiányára való hivatkozással az oroszok a tárgyalást megszakították. Most Moszkvából engem javasoltak tárgyaló félként kiküldeni, és így a feladatot nekem kellene megoldani.

Még mielőtt reflektálhattam volna. Vörös János a következők szerint ragadta meg a szót: „Nem javasolhatom az ezredes úr megbízását. Először is, mert az arcvonal az ő telefonkészülékét szokta meg, tehát a pillanatnyi nehéz és zavaros helyzetben is tömegesen fordulnak hozzá tájékoztatásért és irányításért. Huzamosabb távolléte helyéről fokozná a nyugtalanságot és bizalmatlanságot keltene. Másodszor, mert a németek is rajta tartják a szemüket és bizonyára idejekorán tudnák megakadályozni ilyen útjában.” A kormányzó úr: „Ki jöhetne helyette tekintetbe?” Vörös János: „Szentmiklóssy vezérkari őrnagy, ki a hadművelleti helyzetről úgyis folyamatosan tájékozott, így a még esetleg szükséges kiegészítésekről Nádas könnyen képbe helyezheti.” Utassy ezredesnek ezzel meg nem egyező véleménye után a kormányzó úr megjegyezte, hogy nem szívesen mondana le az én kiküldetéséről, mert az első kísérlete úgyis csődöt mondott, nem szeretné, ha ez megismétlődne.

Lényegileg itt tartott a vita, melybe személy szerint nem folytam be, mikor repülőgépzugás lett hallható és hatalmas robbanás ereje rázta meg a szoba függő csillárját. Az előszobában tartózkodó szárnysegédek és testőrtisztek erre berontottak a szobába és „a németek úgy látszik megkezdték a vár bombázását” szavakkal az óvóhelyre kezdték kapacitálni a kormányzó urat, aki a szoba elhagyása közben csak annyit szolt vissza Vörös János felé, hogy „Nem bánom akárhogy is, csak csináljátok meg minél hamarább.”

Ezután visszatértünk (már teljesen sötét volt) a VKF helyiségeibe Utassy ezredessel együtt. Ott Vörös János úgy rendelkezett, hogy a segéd tiszték kerítsék elő Szentmiklóssy őrnagyot, akinek beérkezését Utassy egyik szárnysegédi szobában várja be. Engem pedig visszaküldött hivatalomba.

Fentieket feljegyzések vagy okmányok híján legjobban emlékezetem szerint a valóságnak megfelelően és a történelmi jelentőség szem előtt tartásával úgy írtam le, hogy az abban foglaltakat adott esetben eskü alatt is nyugodt lelkiismerettel megerősíthetem.

Salzburg, 1953. szeptember hó 25-én

Előttünk mint tanúk [így!]
a volt m. kir. honvédség tábornokai
[Az aláírások hiányoznak.]

BESSENYEI JÓZSEF

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK JOGAINAK CSORBÍTÁSA

Az 1647. évi 78. törvény

Az 1647/78. tc. eddig sem volt ismeretlen történeti irodalmunkban, minden szintézis kiemelte fontosságát. A források azonban, amelyek a törvénycikk előzményeit megvilágították volna, eddig jórészt ismeretlenek maradtak. A több éves anyaggyűjtés, s a források teljességre törekvő összegyűjtése után most már megkísérrelhetjük a kiváltó okok, az események láncolatának leírását.

A szabad királyi városok és nemesek ellentéte, mint ismeretes, hagyományos konfliktus volt az ország történetében. A különféle nézeteket képviselő küldöttek beszédében a nemesi jogok és a városi privilégiumok — bennük megnyilvánuló érdekellentétek — gyakran csaptak össze az országgyűlési tárgyalásokon. A 16. század közepétől megnövekedett a városok nemesi származású lakossága, mert az állandósult török veszély miatt sokan költöztek a békésebb és kiegyensúlyozottabb életvitelt, magasabb kulturális színvonalat kínáló városfalak mögé. A városban élő nemesek száma nemcsak a beköltözéssel, hanem az őslakos polgárok nemesítésével is szaporodhatott. Az arányok megváltozásával új helyzet keletkezett, s ez új ellentéteket teremtett. Sokasodtak a viták, és számos Mohács utáni országgyűlés kellett, hogy ezekben állást foglaljon. A döntéseket a pillanatnyi erőviszonyok határozták meg, s talán éppen ezért, amint azt az ismételt megújított rendelkezések mutatják, végleges döntést hozni, a kérdéseket nyugvópontra juttatni nem lehetett. Más volt a törvényhozás módja is mint manapság: az országgyűlések egyes konkrét ügyekben foglaltak állást, s abból kiindulva fogalmazták meg a törvénycikkeket.

A 16–17. századi országgyűléseken végigtekintve azt láthatjuk, hogy a nemesség, s annak részeként a városokban lakó nemesség politikai súlya a városi polgárság súlyának csökkenésével párhuzamosan növekszik. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy az országgyűlési törvények többnyire a városok érdekeinek kárára, azon privilégiumok ellenében fogalmazódtak meg, amelyek a nemesi előjogokkal szemben álltak.

Jó példa erre az 1563/62.¹ tc., amely a nemeseknek még azzal a feltétellel engedi meg, hogy a városokban maguknak házat vegyenek, hogy a város terheit a polgárokkal együtt viselik. Ám az ún. koronázás előtti 1608. évi 13. tc. 4. paragrafusa ehhez már hozzátette, hogy „kiváltságainak épségben maradása mellett”. Az 1635/21. tc. 4. pontja pedig már azt hirdeti, hogy „ezeknek a városoknak az adózások és felkelések tekintetében a közönséges statútum ellenére szabadságokat és mentességeket semmi módon sem engedhetnek.”

A nemesi kiváltságoknak a városi privilégiumokat legyőző sorozatát az 1646–47. évi országgyűlés sem szakítja meg, de a folyamaton belül valami új kezdődik. Hogy ez miért történt így? Az okokat vizsgálva a választ az országgyűlés előzményei, összehívása és lefolyása adhatják meg.

1 A törvénycikkeket a Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. és az 1608–1657. évi törvénycikkek. Bp. 1900. alapján idézem.

Ezt a nagy hírre jutott országgyűlést azért kellett összehívni, hogy a 30 éves háborút lezáró linzi békét a rendek becikkelyezzék.² Ebből következően megjelentek I. Rákóczi György követei is, akik ott igen fontos szerepet játszottak. A béke szentesítette az erdélyi fejedelemség megerősödött pozícióját, megnövelte területét hét felső-magyarországi vármegyével továbbá Kassa városával, s ezen túl a királyi Magyarországon megkönnyítette a protestáns vallásgyakorlatot. Meg-megújuló kívánság volt, hogy az 1608 óta elfoglalt templomokat a protestánsoknak visszajuttassák. Ekkor az országgyűlés elrendelte: ha nem is az összes elfoglalt templomot, de kilencvenet vissza kell adni a protestánsoknak. Az országgyűlés első szakaszának leghevesebb vitái éppen a protestáns vallás szabadsága körül folytak. Ehhez képest a városok ügyei jelentéktelen szerepet játszottak. Ha egyáltalán szóba kerültek ezekben az időkben, akkor az kizárólag a vallásgyakorlással összefüggésben történt. Példa erre Kassa ügye, amelyről 1646. november 12-én tárgyaltak (amint azt Vitnyédy Istvánnak, Sopron vármegye követének naplójából³ tudjuk) azzal kapcsolatban, hogy a városba beengedjék-e a jezsuitákat. A városok és a nemesség ellentétei csak a későbbiekben, a gravamenek összeállításakor kerültek a tárgyalások homlokterébe.

Lássuk tehát, melyek voltak a szabad királyi városok polgárainak, és melyek a nemességnek sérelmei.

A szabad királyi városok esetében a tárgyra vonatkozó legjobb forrásaink a fennmaradt követutasítások. Ezek ugyanis kimerítő részletességgel felsorolják, mire törekedjenek a követek az országgyűlési tárgyalásokon. Ezekbe mindegyik város belefoglalta, hogy követi gondoskodjanak kiváltságaik megerősítéséről. Igen súlyosnak ítélték a privilégiumok elleni támadások közül azt, hogy a polgárokat harmincad fizetésére kötelezték. Ez nem volt ritka eset, bizonyítja ezt, hogy szerepel Bártfa,⁴ Sopron,⁵ Modor⁶ és Trencsén⁷ utasításában is. Igen fontos téma volt a vármegye joghatóságának kiterjedése is. Sopron külön pontban foglalkozott ezzel, leszögezve, hogy az a városhalakon belül „dubia memorata”, azaz kétes emlékeztető. Ennek ellenére megtörténik, hogy a vármegye tisztségviselői a polgárházakban is végrehajtásokat próbálnak eszközölni. „Ezzel a visszaéléssel lehetőség szerint a követ urak szembeszegülni igyekezzenek” — szól a felettebb visszafogott megfogalmazás.

Az alsó-magyarországi bányavárosok utasítása⁸ (a 9. pont) újabb kérést fejt ki: azok a nemesek, akik a városi polgárok közé felvételt nyertek, tartozzanak teljes engedelmisséggel a magisztrátusnak. Ugyanilyen értelemben fogalmaz a bártfai utasítás (a 8. pont), sőt még ennél is tovább megy amikor leszögezi, hogy azok a nemesek, akik a városban házzal rendelkeznek, kötelesek fizetni az összes városi adót. A fentiekhez hasonló tartalmú Trencsén instrukciója is, ám hozzáátéve ehhez azt az óhajtatást, hogy a városban lakó armalistákat a vármegye ne terhelje hadiadóval.

A városi követek némelyike (ezt például Trencsén város utasítása elő is írta) az érdekelt vármegyével tárgyalt sérelmei orvoslásáról, illetve beszerkesztésükről a megyei gravamenek közé. Így Trencsén város két követe 1646. október. 22-én hazairótt levelében arról tudósított, hogy „a gravameneket, amelyeket városunk részéről a legfontosabbnak ítéltünk, már a

2 A linzi békéről és az 1646-47. évi országgyűlésről: *Zsilinszky Mihály*: A linzi békekötés s az 1647. évi vallásügyi törvényczikkek története. Bp. 1890. és *Szilágyi Sándor*: A linzi béke okirattára. Bp. 1885.

3 A naplónak a Kovachich-gyűjteményben őrzött példányát használtam. Ld. OL Archivum regni. Kovachich Márton György gyűjteménye (N 114) Diaria diaetalia. Tom. II.

4 Štátný okresný archiv Bardejove. Magistrát mesta Bardejova. Acta diaetalia. Instructiones pro dominis ablegatis Bartphensis... in diaeta arni 1646.

5 Győr-Sopron megyei 2. sz. levéltár. Sopron város levéltára. Lad. X. et K. Fasc. 17. Nr. 195.

6 Štátný okresný archiv Bratislava—Vidiek. Magistrát mesta Modry. Diaetales instructiones.

7 Štátný okresný archiv v Trenčine. Magistrát mesta Trenčina. Diaetalia. 1646.

8 Štátný okresný archiv Žiar nad Hronom so sídlom v Kremnici. Archiv mesta Kremnice. Fons. 34. Tom. 2. Fasc. 6. Nr. 1068.

megyei gravamenek közé beszerkesztettük”.⁹ De ezek a kérdések a vallás ügye mellett gyorsan háttérbe szorultak, s csak annak nyugvópontra jutása után, amikor 1647. április 5-én a személynök kijelölte a gravamenek összeállítóit, akiknek a városok s a nemesség által benyújtott sérelmeket egy sorozatba kellett összeszerkeszteni, indult meg e téren a módszeres munka. Az ő munkálkodásukkal párhuzamosan a városok és a nemesség követői külön-külön dolgoztak sérelmeik írásba foglalásán.

Az április végére elkészült városi gravamenek¹⁰ sorában a városi utasítások előbb felsorolt pontjai kivétel nélkül mind szerepelnek, kihangsúlyozva, hogy a városban élő, nem birtokos nemesek problémáit meg kell oldani. Őket ugyanis a város is és a vármegye is adóztatja, ami lehetetlen állapot, kétfelé nem tudnak fizetni. Kéri tehát a városok, hogy a vármegyék ne szedjenek tőlük pénzt, mert az „a régi szokás ellen van”. Érdemes erre a momentumra felfigyelni, mert ez azt sejteti, hogy a „városban élő nemesség” gyűjtőfogalom alatt a legszegényebb nemeseket írtették. További lényeges kérdés, hogy a városban élt nemesek fekvő jószágai — örökös híján — ne a koronára, hanem a városra szálljanak.

Ezalatt a nemesek sem késlekedtek sérelmeik írásba foglalásával. Április 27-én nyújtották be „A szabad királyi városokban lakó nemesek sérelmei ezen városok ellen”¹¹ című írást, majd egy ennél is terjedelmesebbet két nappal később, amelyet a hét felső-magyarországi vármegye állított össze Kassa ellen.¹² Mivel lényegi eltérés a két nemesi gravamen között nincsen, szövegüket összevontan ismertetjük.

A sérelmeket három fő csoportba oszthatjuk: első, egy kisebb csoportjuk a vallásgyakorlással foglalkozik. Így a 63. pont, amelyet a felső-magyarországi vármegyék nyújtottak be Kassa városa ellen, elpanaszolja, hogy „bár a szabad királyi városokban tekintet nélkül a nemzeti és vallási hovatartozásra kell választani a tisztségviselőket, a kassai szenátorok az ágostai hitvallást követőket előnyben részesítve helvét és katolikus felekezetű polgártársaikat (még ha azok nemesek is) különböző ürügyekkel zaklatják, csekély gyanúra is fogságra vetik, néhány ezer forintba megbüntetik és a szenátorok sorából kizárják”.

A katolikus rendek sérelme, amelyhez a helvét hitvallásúak is csatlakoztak (a 109. pont) is Kassa városát támadta meg azzal, hogy a katolikus vallás szabad gyakorlását nemrég megzavarta s minden módon akadályozza, pedig ez ellentétes mind a nikolsburgi, mind pedig a linzi békével.

A többi gravamen egyértelműen a nemesek és a városi polgárok konfliktusairól szól. Ezeket Abaúj vármegye, valamint a hét felső-magyarországi vármegye nyújtotta be. Ez a második csoport a város és a vármegye joghatóságának ellenkező értelmezéséből következik. Így szól a 66. és a 67. pont: Nemesek egymás közti örökségi ügyeiben, amelyek nem a város joghatósága alá tartoznak, a városi bíróság elé idézik a feleket. Ha egy városi polgár vagy a város szolgája egy nemeset bevádol, akkor bizonyítási eljárás nélkül béklyóba verik és bebörtönzik, s eljárás nélkül hosszú ideig ott tartják. A nem a városban lakó nemeseket és szolgájukat is, ha a városba bejönnek, abban az esetben is elfogják és fogságban tartják, ha egy polgár a város területén kívül történt cselekménnyel vádolja őket.

Vármegyei nemesek ingó javait, amelyeket azok a biztonságosabb megőrzés végett a városban helyeztek el, „vásároló parasztok vagy kereskedőszolgák” lefoglalják, a ládákat kinyitatták és nem bizonyított követelésre is azok tartalmát kiszolgáltatták (68. pont). Ehhez kapcsolódik Dévény István panasz is, aki a felesége tulajdonát képező aranyát és ezüstjét

9 Ld. 7. jegyzet. Sujánszky Mihály és Tekeney Pál követek — Trencsén városnak. „Gravamina, quae ex parte civitatis istius liberae regiaeque vel maxime necessari videbantur, jam publicis comitatum gravaminibus inserta sunt.”

10 Gravamina liberarum regiarum et montanarum civitatum. Ld. OSZK Fol. Lat. 521. p. 486-519.

11 Gravamina nobilium in liberis civitatibus degentium contra easdem civitates exhibit. Uo. p. 520-526.

12 Gravamina comitatum partium regi Hungariae superioris sacratissimae caesareae et regiae Maiestatis contra liberam regiamque civitatem Cassoviensem porrecta. Uo. p. 526-647.

Alvinczy Péter családjánál helyezte biztonságba. Dévény fogságbaesése után a javak egy részét Alvinczyék, más részét Kassa városa magához ragadta és még az erdélyi fejedelem parancsa ellenére is csak kis részét adta vissza (77. pont).

Az elhunyt nemesek javai fölött joghatóságot követel magának a város. Miután a nemes meghalt, polgár vagy városon kívüli követelésének helyt adva az ingóságokat lefoglalják oly mértékben, hogy még a tisztességes temetés szükségleteire sem marad (69. pont).

A városban elhunyt nemesek örökségi ügyeiben, ha városon kívüli javakról van is szó és polgári örökösök is jelentkeznek, a városi bíró előtt kell perbeállni, még a városon kívüli birtok jogával és jövedelmével kapcsolatban is (70. pont).

Megtörténik, hogy a (nemes) örököseket a javak békés birtoklásában megzavarják, és azokat a követeléssel fellépők kezébe adják (különösen, ha szenátorokról van szó — jegyzi meg a gravamen), a szabályos pert indítókat pedig megfenyegetik (71. pont).

A káptalani és a királyi emberek meg a vármegye bírái a nemesek kérésére *inquisitio* (vizsgálat) vagy *fassio* (felvallás) vagy ügyvédi rendelkezés meghallgatására a városokba szabadon bemehetnek, egyedül Kassa tilalmazza ezt, s az ellenszegülőket nagy összegű pénzbírsággal sújtja. Az egri káptalan két kanonokját pedig, amikor dolguk végeztével a városból távozni akartak, a kassai kapunál a bíró őrizetbe vetette és kb. egy órán át őrizetben tartotta (76. pont). A vármegye bírait nemcsak hogy vizsgálat megtartására nem engedik a városba, hanem a vármegyei törvényszék és a közgyűlés megtartását is minden módon akadályozzák (77. pont).

A városok maguknak követelik a *jus fiscit*, mégpedig nemcsak a magszakadás, hanem a hűtlenség esetében is. Ezt a rendek sérelmezik, mert a hűtlenséget közvetlenül a király ellen szokták elkövetni, s így a bűnös vagyona is közvetlenül a királyra száll (89. pont).

A sérelmek harmadik csoportja a kereskedelmi tevékenységgel és az adózással kapcsolatos. Közülük az egyik legsúlyosabb azt panaszolja el, hogy a városi polgárok a nemesek házainak szabad adásvételét akadályozzák. Például amikor az egri törökök szomszédságától félve néhány nemes Kassán házat akart vásárolni, a polgárok különféle akadályokat támasztottak. Ha pedig a házvételt megengedik, akkor azt különféle adókkal sújtják (64. pont). Abban az esetben pedig, ha a tulajdonos vagy a vevő azt nem hajlandó megfizetni, akkor azt a ház adójához számítják, s így vezetik be a városi jegyzőkönyvbe. A tulajdonos halála után az erről mit sem tudó örökösnek így nagy kárt okoznak. Néhány nemes, aki a városi előírásoknak nem vetette alá magát, házukból kibecsültek s a városból kiűzték (64. pont).

A bor és sör bevitelét és a házi szükségletek támogatására szolgáló kimerését megengedik a hazai törvények — állítja 64. pont. Mégis öt vagy hat éve minden borosdedény (*vasa*) után 80 dénár adót vetettek ki, a sörre és a törkölyre 27 dénárt, de még ennek megfizetése után is akadályozzák a bevitelt, amikor nekik tetszik, és ehelyett a városi sörfőzdében főzött sört vásárolják meg és annak felhasználását erőltetik, a nemesek akarata ellenére. A nemesek borkimerését minden módon tilalmazzák akkor is, ha a városiak saját szőlőhegyén termelt szőlőből készült (64. pont).

Ha többen birtokolnak egy városi házat, akkor a terhek viselésére mindegyik birtokost kötelezik, azt is, aki nem is lakik a városban, csak személyzetet tart ott. A városi szenátorok viszont minden teherviseléstől mentesek (72. pont).

Még az 1635. évi országgyűlésen panaszolta Abaúj vármegye követe, hogy a nemesek minden egyes kocsija után, amely árut visz a hetivására, egy héten keresztül pénzt szednek be. Akkor a város követével megegyezést kötöttek, hogy ezt a pénzt csak hetenként egyszer, meghatározott napon szedik. A kassai polgárok azonban ezzel a megegyezéssel nem törődve az előző állapothoz tértek vissza, sőt az áruk árát tetszésük szerint állapítják meg, és bizonyos időpontot jelölnek meg, amikor a vétel és az eladás csak a szenátoroknak és a városi polgároknak lehetséges s ott a nemeseket eladni kényszerítik (75. pont).

A gravamenek 88. pontjában, amely azt panaszolja, hogy a városok az ott lakó nemeseket nem engedik a vármegyéhez adózni, csak a városhoz, a rendek javaslatot is tesznek a

problémák orvoslására. Olyan törvényről kívánnak gondoskodni a rendek — olvashatjuk —, hogy akik a többi nemessel azonos előjogokkal kívánnak élni, azok a terheket is velük egyenlő mértékben viseljék, akik pedig ezt visszautasítják, azok maradjanak az eddigi polgári állapotban.

Végül a nemesi gravamenek összeállítói megnevezik a bűnösöket is, akik a nemeseknek a legtöbb sérelmet okozták: Keviczky János, Miskolczy Gergely, Nyeregyártó András azok, akik Kassán a várost felfingerelték a nemesek ellen, s a nemesi szabadság elnyomásától sem riadtak vissza. Ezért azt javasolják a felső-magyarországi vármegyék, hogy még az országgyűlés ideje alatt szigorúan fenyítsék meg őket (78. pont). Ezen túl a városok elleni támadás betetőzéseként azt követelik, hogy a következő országgyűlésen a városok mutassák be privilégiumaikat, „hogy azokat az ország törvényeinek és szokásainak mértékére redukálják” (83. pont).

Hogyan alakult az elkészült gravamenek sorsa? Erről a korabeli naplókából és követjelentésekből alkothatunk képet. A már idézett Vitnyédy, a soproni követ naplójában — amely a fennmaradt források legérdekesebbike — feljegyzi, hogy 1647. április 27-én egy memorialét nyújtottak be az összes szabad királyi város nevében. „Abban sok különféle hamis sérelem volt, nagyrészt Pozsony ellen. A polgármester azokat nem ismerte el.”

„Két nappal később olvasták el a hét vármegye Kassa elleni panaszait, amelyek elég súlyosak és nyomasztóak voltak” — folytatja Vitnyédy. — A pontokon az urak és mi [városi követek] összevitakoztunk, majd átolvastuk és megvizsgáltuk azokat, s írásba foglalva Hofmannak és Egresdynek átküldtük.” Itt nagyon fontos információkkal szolgál Vitnyédy a gravamenek végső rendjének kialakításáról: a betérjesztettekről az érdekeltek kifejhették véleményüket, s azután leírva küldték az anyagot tovább. A gravameneket szerkesztők nyilvánosan felolvasták s arra a megtámadottak válaszolhattak.

Így történt ez most is: a szabad királyi városok követei két válasziratban tették közzé védekezésüket. Az első, az ún. általános válasz¹³ lényege az a kívánság volt, hogy a nemesek minden esetben mondják meg pontosan, hogy melyik városra gondolnak, mert a szabad királyi városok nem képeznek egységes rendet az országgyűlésen. A második, az érdemi válasz¹⁴ pedig azt fejtette ki, hogy a városok privilégiumaik és a törvények szerint cselekedtek; ezért ezeket a sérelmeket ne írják be a gravamenek közé, hanem az 1563/62. törvénycikket újítsák meg.

Emellett Vitnyédy és soproni követ társa, Georg Grad egy harmadik válasziratot¹⁵ is összeállított „néhány mágnes tájékoztatására”. Ennek eszmei lényege, amivel a nemesség kívánságait visszautasítja, hogy „más a nemesi és más a polgári rend”. Az egyébként alacsony színvonalú irat azért érdemel figyelmet, mert Vitnyédy ezzel a városban élő nemesekkel szemben a főnemesség megnyerésére törekedett.

A két szembenálló fél vitájának további lefolyásáról Szaladinus Dávid körmöcbányai követ hazaküldött leveléből értesülünk. „Tegnap — azaz május 13-án — igen erőteljesen hozták szóba a városok elleni panaszokat, amelyekre Kassa adott okot, amikor néhány nemest fogságra vetett és megbüntettet... Az érsek úr igen keményen sürgette a városi privilégiumok bemutatását, a nádor úr és az országbíró úr jóval kevésbé” — írja.¹⁶

13 Uo. p. 548-552

14 Uo. p. 552-557.

15 Uo. p. 980-998.

16 „Hen strictissimae querelae motae sunt contra civitates, quarum ansam dedit Cassovia, dum nonnullos nobiles indirecte captivaverit et puniverit... Dominus archiepiscopus strictissime privilegiorum productionem urget, ut ea dominus comes palatinus, dominus iudex curiae aliquando remissus agit.” Ld. Štátný okremý archív Žiar nad Hronom so sídlom v Kremnici. Archiv mesta Kremnice. Tom. 2. Fons 34. Fasc. 6. Nr. 1085.

Ebből világosan következik, hogy Lippay érsek felkarolta a hét vármegye gravamenének a privilégiumok bemutatását követelő ötletét. De hogyan válaszolt maga a megtámadott, Kassa városa? Terjedelmes válasziratában¹⁷ a város először is csodálkozását fejezte ki, miért panaszkodnak ilyen jelentéktelen ügyekben, hiszen tudott dolog, hogyan kell a *peculiaris processust* lefolytatni, s az is, hogy a nemes, aki a polgárok közé jön, a polgári igazságszolgáltatásnak veti magát alá. Ezután az írás a konkrét ügyekben foglal állást a korszakra jellemző éles hangú, replikázó stílusban, például: Madarassy nem egyszerűen egy nyúl elejtéséért került börtönbe, ő bűnöző, a nyulat már Keviczky és Mesdy szolgálai megfogták, tőlük vette el erőszakkal, az egyik szolgát majdnem megölte. Nagyobb horderejű és ennél fontosabb, hogy a városi teherviselés szükségességét indokló rész leszögezi, hogy sok nemesi háztulajdonos anyagi helyzete annyira megrendült, hogy már nem képes a városi terheket viselni, sőt házaik is egyre romlanak. Ebből is kiderül, hogy — mint már jeleztük — a panaszok fő hangoztatói a városban lakó nemesek legszegényebbei közül kerültek ki.

Végül a nemesi gravamenben megfogalmazott legerősebb támadásra a városi küldöttek azt felelték, hogy a városi privilégiumok egyenlők a király által a nemeseknek adományozott jogokkal, s mivel a nemesek nem kötelesek az ő privilégiumaikat bemutatni, ezért pimaszság tőlük a városi kiváltságok bemutatását követelni. Kéri a királyt, büntesse meg azokat a rágalmozókat és hamisítókat, akik a nemesi gravament fogalmazták.

A nemesi gravamen formai jegyeit átvevő polgári válaszirat — bizonyára készítőinek akarata ellenére — arról tanuskodik, hogy megszerkesztői nem voltak képesek meghaladni nemesi támadóik intellektuális szintjét, érvkészletét, nem volt bátorságuk túllépni a defenzív magatartás — adott esetben szükségszerűen vereségre ítélt — taktikáján.

A vitairatok elkészülte után egy nyilvános vitában még egyszer egymásnak feszültek a szembenálló városi és vármegyei követek érvei. Ám hiába védtek igazukat a városiak (akik közül kivált Jacob Auer pozsonyi consult dícséri egy kortársi leírás¹⁸), hiába szónokoltak egészen a rekedtségig, a gravamenek összeállítóit érveik nem ingatták meg, s azok végleges szövegének megszerkesztésekor a nemesség érdekeinek megfelelően jártak el.

Eljárásuk okait kutatva sokat elárul a bizottság összetétele, ami egyértelműen a nemeseknek kedvezett. A négy városi követtel szemben (Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Varasd) a következők álltak: az egri prépost, aki azóta Kassa ellensége, amióta Eger eleste után az egri káptalan Kassára tette át székhelyét, s ezzel állandó konfliktusok okozója lett és a borsodi, zempléni, abaúji, soproni, pozsonyi vármegyei követek, akik már eddig is a városok elleni fellépéseket szervezték. Feltételezzük, hogy a bizottságba bekerült többi vármegyei követet is a maguk oldalára állították. Az esztergomi káptalan mindkét küldötté Lippay érsek közismert Kassa-ellenességét képviselte. Mindezekkel szemben csak az erdélyi fejedelemnek a bizottságban helyet foglaló követe állhatott volna a városi követ mellé, de viselkedéséről nincsen adatunk.

A következő felvonás az ország házában játszódott le, ahol a személynök jelenlétében az országlakosok összegyűltek, hogy az elkészült gravamenek szövegét meghallgassák. A szükséztű kortársi feljegyzések megörökítették, hogy május 22-én a szabad királyi városok követei ünnepélyesen tiltakozást jelentettek be, amit 25-én már írásba foglalva át is nyújtottak a királynak. De tévedünk, ha azt hisszük, hogy érvrendszerüket új elemekkel bővítették. Nem, csupán a már régebben papírra vetetteket ismételték meg, mindössze annyit téve azokhoz hozzá, hogy, először: törvénnyel kellene kötelezni a városban élő nemeseket az adófizetésre; másodsor: a nemesek házvétele ellen érvelnek azzal, hogy a mesteremberek

17 OSZK Fol. Lat. 521. p. 999-1059.

18 *Diarium diaetae Posoniensis*. Ld. OSZK Quant. Lat. 380. XVIII. századi másolat. A napló eredetije nem maradt fenn.

nem képesek a városon kívül élni, de a nemesek igen; s végül — harmadszor — előkerül a régi sérelem: a nemesek megzavarják a városi polgárok régi szabadságait.¹⁹

A király május 31-én válaszolt a gravamenekre.²⁰ „Megismerve a városok érveinek erejét”, két lényeges pontban a városok véleménye mellett döntött. Ezek egyike a 64. sz. gravamen volt, amelyről a királyi *resolutio* így szólt: a nemesek, akik a szabad királyi városokban laknak, s a városi polgárok közé nem bevettek és házat birtokolnak, bárhol termett borukat, gabonájukat és sörüket a városokba bármilyen adó befizetése nélkül bevitethet, de nem mérhetik ki. Ahol eddig a szabad borkimérés jogával élhettek, abban ezután is maradjanak meg. Továbbá a személyüket illető adók alól mentesek és kivettek maradjanak. Adót házaik után kötelesek fizetni. A házak vétele után pedig ne terheljék a nemeseket a polgárokénál nagyobb adóval — az 1635/21. tc. megtartásával.

A 83. pontra azt felelte a király, hogy ha más rendek sem kötelesek privilégiumaikat bemutatni (és a kihágásokat a törvénycikkek eltörölték), nem látszik szükségesnek ilyesféle bemutatás a városok esetében sem. A többi gravamenre pedig általánosságban azt felelte az uralkodó, hogy törvényt kell hozni róla, vagy a királyi tábla vizsgálja meg az ügyet. Tulajdonképpen tehát a törvények megszerkesztőire várt a döntés, kinek a javára szólnak majd az újonnan születő törvénycikkek. Mivel a törvényeket a gravameneket összeállító bizottság szerkesztette, eziránt nem lehetnek kétségeink. A városi követek azon kívül, hogy utólag tiltakoztak a pozsonyi káptalan előtt, már semmi mást nem tehettek a törvények ellen. Azok igazi áttörést jelentettek a nemesség javára. A 78., 79., 81. és 82. törvénycikkek — bár Kassa ellen születtek — könnyen általánosítható, más városokra kiterjeszthető döntéseikkel az összes szabad királyi város elleni támadás lehetőségét rejtették magukban. Ha a törvényt kiterjesztő értelemben fogjuk fel, ahogyan azt Szekfű Gyulától²¹ Makkai Lászlóig²² a törvénycikkekkel foglalkozók már megtették, akkor valóban a városi privilégiumok teljes feláldozását konstatálhatjuk.

Melyek tehát ezek a nevezetes törvénycikkek? A 78. tc. kimondja, hogy „a vallás vagy nemzetiség iránti gyűlöletből a nemeseket kizárják a tanácsból, házaikból kibecsülik őket”, de a nemes szabadon bírhatta házat. Joghatóságuk alá nem tartozó ügyekben ne kényszerítsék őket arra, hogy a városi bíróság előtt álljanak törvényt. Az elhalt nemesek házait ne pecsételjék le, hanem azok a nemesi örökösödési jog szerint szálljanak utódaira. Vagyis a nemesi örökösödési jog fölébe kerekedik a városinak.

„A nemesek a polgári terhek vagy munkák és személyes fizetések alól örökre menteseknek és szabadoknak tekintendők.” Vagyis a nemesség adózási szabadsága legyőzi a városi adóztatás jogát.

„A tanúvallásokat és szokott végrehajtásokat, amelyet bárkinek a kérelmére a káptalani vagy konventi személyek valamint más vármegyei bírák visznek véghez, semmi módon ne gátolják.” Vagyis a nemesi jogszolgáltatás legyőzi a városit.

„A városok az ország köztörvényeivel ellenkező törvényhatósági szabályaiknak és szokásaiknak a nemesek ellenében semmi hasznát ne vehessék”, vagyis a város ősi jogszolgáltatási hatáskörét itt is áttörik. A 79. tc. kimondja, hogy a városok az előttük perlekedőknek az ország törvényeinek megfelelően szolgáltatassanak törvényt. A 81. tc. a várost, mint jogi személyt, aláveti a vármegyének: az úron, nemesen vagy szolgálukon elkövetett hatalmaskodásért a vármegye a várost, mint jogi személyt, maga elé idézheti s a vármegyei törvényszéken elítélheti.

19 OSZK Fol. Lat. 521. 951-979.

20 Uo. 1060-1104.

21 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. V. Bp. 1935. 165.

22 Makkai László: Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei. In: Magyarország története tíz kötetben, 3/1. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 775-936.

Végül a 82. törvénycikk személyre szólóan kimondja: Kassa város bíróját, Nyereggyártó Jánost és tanácsosait, Keviczky János és Miskolczy Gergelyt a nádor idézze meg s a pert ellenük fejezze be.

Kassa tehát veszített. Az első ide kívánczozó kérdés: mivel ingerelte maga ellen Kassa városa a hét vármegye nemességét? A legfontosabb ok bizonyára a szegénységben élő kismesek, armalisták félelme a még nagyobb lesüllyedéstől. De lélektanilag bizonyára jócskán motiválta a fellépést a város vezetői — köztük a legismertebb Keviczky János — elleni gyűlöletük is. Úgy tűnik, hogy a vagyontalan nemesi sorból származó s egy módos polgár özvegyével kötött házasság útján a város vezetői közé felemelkedett Keviczky,²³ aki jócskán fitogtatta is frissen szerzett polgári karrierjét, vörös posztó volt annak a közegnek a szemében, amelyből kiemelkedett. Már utaltunk rá, hogy Lippay érsek is tartós ellenszenvvel viseltetett Kassa iránt, hiszen politikájának egyik nagy kudarcát szenvedte el akkor, amikor a tokaji tárgyalások idején, 1646 tavaszán nem tudta rávenni III. Ferdinándot, hogy a fegyverszünet alatt foglalja el a várost. De felhozhatjuk a jezsuiták beengedése vagy az egri káptalan ügyében folyt vitákat is, amelyek Lippayt (és általában a katolikus klérust) az evangélikus város ellen hangolták.

Persze akit Lippay megtámadott, az biztosan fordulhatott az erdélyi fejedelemhez védelemért. Kassa ezt nem tette, pedig ez lett volna az egyetlen módja annak, hogy a rázúduló támadásokat kivédhesse. Vajon akkor miért nem élt ezzel a kézenfekvő módszerrel? Nyilvánvalóan azért, mert Kassa és a fejedelem viszonya nem volt éppen felhőtlen. Sőt, a kassaiak úgy tudták, azt állították az országgyűlés után, hogy a törvényeket a hét vármegye és a fejedelem együtt eszközölte ki ellenük. Ezt a véleményt nem tudjuk egykorú forrásokkal konkrétan alátámasztani, mert a városi jegyzőkönyvek 1646 áprilisától 1648 januárjáig — pontosan az országgyűlés idejéből — hiányoznak, és a fejedelem követői s az országgyűlési feljegyzések is hallgatnak erről az időszakról. Kizárólag a fennmaradt jegyzőkönyvek bejegyzéseit orientálnak, s azok árulkodóak. Egy ilyen jegyzőkönyvi részlet tudósít arról, hogy 1646 áprilisában Kassa követeket küldött a fejedelemhez, hogy „azokról a rossz hírekről, melyeket felőlünk hitegetnek”²⁴ informálják. De a követek, amikor megtudták, hogy Rákóczi Váradról visszament Erdélybe, levelekben próbálták magukat tisztázni. 1648. február 1-én, Kemény Jánossal és Lónyai Zsigmonddal tárgyalva a város átadásáról, a kassai bíró ezt a nevezetes nyilatkozatot tette: „Urunk ő nagysága hűsége mellett minden jószágunkat, magunkat és házunk részét kockára vetvén estünk vala azokban a labirintusokban, és ott fenn is ez miatt hatalmas displicentiában [nemtetszésben] ő felsege előtt esvén, onnan segetseget nem remelhettünk, hanem a hét vármegyei és ő nagysága követi támadtanak ott fönn ellenünk, ők csinálták is az artikulusokat, kikből nem ilyen disgratiát [sértést] s impetitiót [támadást], hanem oltalmat és segítséget de jure várhattunk volna”.²⁵ Az idézet talán indulatosságában túloz, abban azonban nincs okunk kételkedni, hogy a lényegét jól látja: Rákóczi nem állt ki Kassa mellett.

Még egy adalék Rákóczi és Kassa viszonyához, ugyancsak a város átadásairól folyó tárgyalásokról: Kassa ellentmondott annak, hogy az eskü letételekor az erdélyi fejedelem embere is jelen legyen. Rákóczi azt üzenté — jegyzi fel a kassaiak —, hogy „gondolnánk meg, kívül volna dolgunk, nem magunkhoz hasonlóval, sem alábbvalóval, hanem urunkkal. Az Bethlen fejedelem idejében való állapotot ingyen érteni sem akarván”²⁶ Rákóczi — folytatják a kassaiak, jól látva a különbséget Bethlen és a mostani fejedelem magatartása között. Az idézettel csupán Kassa vereségének még egy okára vetődik fény: vezetőinek

23 Életről l. Wick Béla: Kassa régi síremlékei. Kassa, 1932. 101-109.

24 Archiv mesta Košice. Mesto Košice. H III/2 mac 61. Fol. 15.

25 Uo. mac 62. Fol. 2/B.

26 Uo. mac 62. Fol. 3/B.

rugalmatlan magatartására, mert valószínű, hogy Kassa bukásában a nemesek támadása és Rákóczi támogatásának hiánya mellett ennek is része volt.

A törvénycikk története — Szekfű és Makkai helytálló értékelésének megerősítésén túl — új perspektívába helyezi a két lecsúszóban levő társadalmi csoport, a városi polgárok és a még náluk is gyorsabb ütemben szegényedő városi nemesség kétségbeesett küzdelmét. Az elmérgezett konfliktus kezelésének nyers módja, a felek kompromisszumképtelensége, a viták alacsony szintje a városi fejlődés kilátásának baljós előjeleit mutatja fel a késői szemlélők előtt.

Kiadja
MTA Történettudományi Intézet
Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkákat az
MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

HU ISSN 0040-9634

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Ára: 120,—

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Űri utca 53., telefon: 175-9011/578)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

